Reciprocal Interfaces of Literature and Social Sciences

RILITSS – 2020

साहित्य और सामाजिक विज्ञान के पारस्परिक अंतराफलक

23rd, 24th and 25th June 2020

SOUVENIR

Government of Maharashtra

Ismail Yusuf College of Arts, Science and Commerce

Jogeshwari (East), Mumbai - 400 060

Reaccredited 'A'Grade by NAAC (CGPA-3.14)

Convener
Dr. Swati Wavhal
Principal

Co-Convener
Dr. Vijay Narkhede
Head, Department of Statistics

वाचन कक्ष व आज की बात कार्यक्रम

INTERNATIONAL e-CONFERENCE

on

Reciprocal Interfaces of Literature and Social Sciences

23rd, 24th, 25th June, 2020

INTERNATIONAL e-CONFERENCE

on

Reciprocal Interfaces of Literature and Social Sciences

23rd, 24th, 25th June, 2020

PROCEEDINGS

First Edition 2020

Copyright © Government of Maharashtra,
Ismail Yusuf College of Arts, Science and Commerce,
Jogeshwari (East), Mumbai - 60.

All rights reserved.

Editor

Dr. Swati Wavhal, Principal

Editorial Committee

Dr. Jayshing Sawant, Assit. Professor, Dept. of Philosophy
Dr. Eknath Phutane, Assit. Professor., Dept. of Marathi
Shri. Yuvraj Shinde, Head, Dept. of English
Smt. Swati Phadke, Librarian
Dr. Aasha Dhure, Assit. Professor, Dept. of Hindi
Shri. Prakash Parkhe, Assit. Professor, Dept. of Economic
Dr. Nilesh Pathak, Assit. Professor, Dept. of English

© No portion of this publication may be reproduced or utilized in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or by any information storage or retrieval system without permission in writing from the publisher.

All information in this book is given in good faith without warranty.

Opinions expressed in this book do not necessarily represent those of the Publishers.

ISBN: 978-93-83112-10-4

978-93-83112-10-4

Published by:
Colour Publications Pvt. Ltd.
126-A, Dhuruwadi, A.V. Nagwekar Marg, Prabhadevi, Mumbai-400 025 (India).
Tel.: 022-2430 6319, 9318; E-mail: colorpub@colorpub.in.

ABOUT THE COLLEGE

Ismail Yusuf College, popularly known as I.Y. College, is a prestigious multi-faculty College owned and managed by the Government of Maharashtra. It is the oldest College in North Mumbai and the fourth oldest college in the city of Mumbai. It was established in 1930 with a big treasure-trove of donation from Sir Mohammed Yusuf Ismail. The original campus of the College was spread over120 acres of land which has now shrunk to 54 acres due to encroachments and the construction of the Western Express Highway, cutting the beautiful hillock on the College campus into two parts. The foundation of the College stone was laid by Sir Leslie Orme Wilson, the then Governor of Bombay in 1924.

It began with a moderate number of a hundred students receiving instructions at Junior Level, Degree Level, Post- graduate Level and Research Level in all three faculties, viz. Arts, Science and Commerce. Presently, Ismail Yusuf College has qualified faculty members who facilitate the Teaching, Learning and Research Processes of Marathi, Hindi, English, Gujarati, Urdu, Arabic and Persian. These subjects are taught through six different electives of the same subject. Various other subjects of Social Sciences like History, Economics, Psychology, Political Science and Philosophy are taught in six papers. The electives like Ancient Indian Culture and Islamic studies are taught in the 1st and 2nd year of the degree courses, Bachelor of Arts Program. There is Ph.D. Research Centre for Urdu and Hindi. Eminent Short Story writer in Marathi Shri K. J. Purohit, Poets Shri B.C. Mardhekar and Shri. Shankar Vaidya, Poets and writers Former Principal M. R Mohalkar and Dr. Devyani Dave, Prominent historian and writer Prof. J.V. Naik and Dr. Aravind Ganachari and Arabi poet Mohammad Aleem Nakhtare are gems of our College. Seven languages under one roof with seven social sciences subjects is a uniqueness of our college and therefore, we feel privileged to organize this conference which focuses on languages, literature and humanities.

The college is humming with research activities with majority of its teachers equipped with Ph.D degrees, and many of whom are recognized research guides at the research centres of not only the University of Mumbai but many other universities across the state of Maharashtra. The college has been awarded six patents for its contribution to the field of research and development activities. The College takes special care of socially and economically underprivileged students and students with special needs through remedial coaching, bridge courses and mentoring system.

ISBN: 978-93-83112-10-4

ABOUT THE CONFERENCE

At the outset, I. Y. College has been prolific for its achievements in the discipline of humanities. The I. Y. College promotes research and academic excellence among the budding researchers, educators, scholars, academicians and students. Literature has diversified perspectives. Its convergence with the other branches of knowledge makes it psychedelic. Social Sciences and disciplines of humanities are entwined with each other. The I.Y. College has propagated new dimensions of academia. The modes of knowledge production have been transformed due to dynamics of globalization. The research has been metamorphosed in interdisciplinary approach which has pushed frontiers of knowledge and created new frameworks to absorb the transition in contemporary society. This new crop of innovation and research in literature and social sciences has kept the spirit of enlightenment alive to make this world a better place to live. This conference through its deliberations on various aspects of literature will provide a platform for new perspectives in humanities. This conference will focus on the study of parallel journey, interdependence of literature, Social Sciences under the umbrella term 'Humanities'. A learning and presentation platform will be provided to the participants with lectures of eminent scholars, who will reflect upon critical and analytical developments in research.

Themes: Interdisciplinary nature of Literature, Social Sciences and Languages

- Literature and Philosophy
- Literature and Sociology
- Literature and Psychiatry
- Literature and History
- Literature and Political Science
- Literature and Economics
- Literature and Ecology
- Literature and Music

Word limit of research papers is 1500-2000 words.

ISBN: 978-93-83112-10-4

CHIEF PATRONS

Hon. Shri. Uday Samant
Minister, Higher & Technical Education, Maharashtra State

Hon. Shri. Prajakt Tanpure
State Minister,
Higher & Technical Education, Maharashtra State

Hon. Shri. Saurabh Vijay (IAS)
Secretary,
Higher & Technical Education, Maharashtra State

PATRON

Hon. Dr. Dhanraj R. Mane
Director
Higher Education,
Government of Maharashtra.

ISBN: 978-93-83112-10-4

CONVENER

Dr. Swati Wavhal
Principal

CO-CONVENER

Dr. Vijay Narkhede
Head, Department of Statistics

CO-ORDINATOR

Dr. Madhuri Joshi
Head, Department of Hindi

Smt. Kalpana Pawaskar
Assistant Professor, History

ISBN: 978-93-83112-10-4

ORGANIZING SECRETARY

Smt. Meena Thakar
Head, Department of Gujarati

Smt. Trupti Sapkale
Assistant Professor, English

ORGANIZING COMMITTEE

Dr. Shahina Khan
Head, Department of Arabic

Dr. Gandhi Dehuri
Head, Department of Philosophy

Dr. Sheetal Panchikar
Head, Department of History

Shri. Sameer Vairagi
Head, Department of Marathi

Shri. Pradeep Saraswat
Assistant Professor, English

ISBN: 978-93-83112-10-4

ADVISORY COMMITTEE

Dr. Aarti Nagarsekar
Associate Professor, Chemistry

Shri. Hemraj Bari
Associate Professor, Commerce

EDITORIAL COMMITTEE

Dr. Jaysingh Sawant
Assistant Professor,
Philosophy

Dr. Eknath Phutane
Head,
Department of Economics

Shri. Yuvraj Shinde
Head,
Department of English

Smt. Swati Phadke
Librarian

Dr. Aasha Dhure
Assistant Professor,
Hindi

Shri. Prakash Parkhe
Assistant Professor,
Economics

Dr. Nilesh Pathak
Assistant Professor,
English

ISBN: 978-93-83112-10-4

TECHNICAL COMMITTEE

Shri. Amol Sonawane
Head, Department of
Mathematics &
Computer Science (CS)

Smt. Sybal Dias
Assistant Professor
Computer Science

Smt. Amita Vakil
Assistant Professor
Computer Science

Smt. Snehalata Agarwal
Assistant Professor
Computer Science

Smt. Charul Singh
Assistant Professor
Computer Science

Dr. Ashwin Mehta
Assistant Professor
Computer Science

ISBN: 978-93-83112-10-4

HEAD OF DEPARTMENT

Dr. Madhuri Joshi
Department of Hindi

Shri. Sameer Vairagi
Department of Marathi

Shri. Yuvraj Shinde
Department of English

Smt. Meena Thakar
Department of Gujarati

Dr. Shahina Khan
Department of Arabic, Persian, Urdu

Dr. Gandhi Dehuri
Department of Philosophy

Dr. Sheetal Panchikar
Department of History & Political Science

Dr. Eknath Phutane
Incharge HOD
Department of Economics

Dr. T. L. Dadmal
Incharge HOD
Department of Psychology

ISBN: 978-93-83112-10-4

MESSAGE

Hon. Shri. Ravindra Waikar
MLA Jogeshwari Constituency,
Former State Minister Higher Education

It's a pleasure to address the International e-Conference on "Reciprocal Interfaces of Literature and Social Sciences" (RILSS-2020) organized by the Ismail Yusuf College, an Institute with 90 years of legendary foundation.

Dear friends, higher education has been going through tremendous changes during last few months. We have realized that we have to use online resources for getting connected to each other during lockdown. We have started thinking over changing the traditional pattern of examinations evaluation, administration related work and such other major responsibilities that have to be executed through using online ICT tools.

This conference will inspire researchers and academicians to develop a new perspective which would create new frameworks in humanities. Gathering of scholars will motivate students to cultivate the spirit of research among students who are going to play major role in this knowledge economy.

The COVID-19 pandemic across the globe and natural disasters has impacted every one of us. But such e-Conference will be great resource for learning and teaching in the period of social distancing. We will stay connected and move forward together!

I hereby give my best wishes to the Convener Principal Dr. Swati Wavhal, Organizers, the Speakers and Participants for the great success of this e-Conference.

Thank you one and all!

ISBN: 978-93-83112-10-4

Inaugural Address

सर्वांना सस्नेह नमस्कार,

I welcome to the three days International e-Conference on 'Reciprocal Interfaces of Literature and Social Sciences' the respected Chief Guest for the conference, Dr. Shankar Modak, retired principal and well known economist and our guest of Honour, respected Dr. Karunashankar Upadhaya, Professor and Head of the Department of Hindi, University of Mumbai.

We are fortunate and extremely pleased to have Dr. Shankar Modak as our chief guest for this inaugural function. Sir is the senior most retired principal from the government fraternity and at the age of 90, he is here amongst us, still inspiring us through his warm words, work ethics and is guiding us. I would like to share with you that I started my career as a lecturer in Microbiology at Elphinstone College in the year 1990 when Dr. Modak was the Principal of the college. Since then Sir has been my guide, mentor, friend and philosopher. Dear Sir, I wish you a very long and healthy life and wish that you are always there to guide and bless us...

I thank both our Guests for accepting our invitation and gracing this occasion.

I also extend my warm welcome to all the resource persons, participant researchers, academicians, students and faculty at Ismail Yusuf College. Ismail Yusuf College was established in the year 1930 and in the year 2020 on the occasion of 90th foundation year we are organising a series of e-Conferences and national webinars. Last week we conducted our first e-conference in this series in the field of Life Sciences which was a very successful event and beneficial to all the participants. This e-conference in the faculty of Arts has been organised by all the departments of languages and social sciences of Ismail Yusuf College. I am extremely glad to mention that for this International e-Conference the response has been great and almost 1700 participants have registered for it.

ISBN: 978-93-83112-10-4

Dear participants, for your information I would like to share a few things about Government of Maharashtra Ismail Yusuf College. The college is affiliated to the University of Mumbai and it was established in the year 1930 and is the fourth oldest college in the city of Mumbai. The college initially started as an Arts college.

The college is situated on a hillock, just opposite to Jogeshwari station and has a huge campus of 54 acres. The campus is lush green with varied flora especially the old and beautiful palm and banyan trees, variety of bird species dwelling these trees, rippling brooks as well as reptiles.

We have junior college, undergraduate and post graduate courses in all the three, faculties i.e. Arts, Science and Commerce. The college is also a centre for Ph.D. in Physics, Chemistry, Urdu and Hindi. We also run seven self-financing courses. We have almost 5000 students, studying these various courses.

In the faculty of Arts, we have seven languages and seven social science subjects being taught under one roof.

Sir Mohammed Yusuf Ismail, a philanthropist had donated Rs. eight lakhs in the year 1918 for the construction of the college. The constitution of the college mentions that the Islamic languages Urdu, Arabic, Persian and Islamic Studies should be taught in the college. The college library has a special dedicated reading room and a large collection of books for these Islamic languages.

Also magazines, and journals in Urdu and Arabic and daily newspapers are subscribed in the library. Besides we also teach Hindi, Marathi, English and Gujarati.

We have Research Centre in the college for Urdu and Hindi and many students have successfully completed their Ph. D. in these subjects and are working in the teaching field in schools and colleges. The famous Marathi writer and actor P. L. Deshpande is an alumnus of this college.

In the subjects of social sciences, i.e.History, Philosophy, Psychology, Political Science, Economics, Ancient Indian Culture, Islamic Studies, we offer entire six units which is desired by many students in order to gain knowledge and master in their subject of interest.

The college library is enriched with many rare books, and to name a few prominent ones are, the book **Through Congress Eye** written by Subhashchandra Bose, then "The Linguistive Survey of India" published in 1911, another rare book written by Sir. Morris named 'Living with Lepchas', books written in Gujarati like novels of Saraswati Chandra and Gitanjali are our treasured assets. Besides these classic collections we have an updated library with several new collections, periodicals, journals, newspapers in various languages and N-list database.

ISBN: 978-93-83112-10-4

Besides this our library is also enriched with Music library having musical instruments and audio visual CD's and DVD's for music lovers and learners. Also we have Language library with software and CD's to learn not only English phonetics, but also software to learn languages like French, German, Spanish, Mandarin, and Japanese.

Being a government college, the fee structure is reasonable, attracting students from various strata. The college has an excellent infrastructure and the best of teaching and learning facilities. We were re-accredited by NAAC with an 'A' grade in the year 2017 with a CGPA score of 3.14. The college takes special care of socially and economically underprivileged students by holding special remedial coaching and by conducting various skill development courses.

We all are aware that education plays an important role in the development of students and the progress of the nation lies in aspiration of young minds. Besides empowering students with thorough knowledge of the subject, a focus is to be made on encouraging research interest in students.

This e-Conference will deal with the parallel journeys and interdependence of social sciences and literature under the umbrella term 'Humanities'. A learning and presentation platform will be provided to the participants with lectures of eminent scholars who will reflect upon critical and analytical developments in research

The various sessions and deliberations in this conference by eminent speakers would certainly enrich and inspire young minds.

I wish to congratulate and appreciate all my faculty members who have put in their ideas and efforts and made this conference possible.

I extend my best wishes to all the participants, I hope that you all shall greatly benefit from this conference.

Finally, I wish to mention that you all take good care of yourself during the present Covid-19 crisis and I pray that you all may remain safe and healthy.

We have received full length papers and abstracts, and I now announce that the souvenir and the abstract book for the conference is inaugurated. I wish the conference great success.Thank you one and all!!!

Dr. Swati Wavhal
Principal

ISBN: 978-93-83112-10-4

Chief Guest

Dr. Shankar Modak

Dr. Shankar Modak is one of the most foremost Senior Professors who worked in many administrative capacities as well. He was born in Nagpur, Maharashtra. He had a prolific academic career of 42 years. He obtained his Ph.D. degree from Nagpur University and specialized in Transport Economics. He has also been a Guide for Ph.D. and M.Phil Degrees of Mumbai, Marathwada, and Nagpur Universities. He worked in the capacity of Principal in Syndenham College, Elphinstone College, Tolani College, Shankar Narayan College of Arts and Commerce. He worked in the capacity of Director, Education, and Innovation, Akruti Citigold Institute of Infrastructure Management. He has been awarded Maharashtra State Award for University Teachers. He has extensive experience in working for various important committees and bodies of Central as well as State Government. He worked as a Member of Jury, Ministry of Urban Development and Poverty Alleviation, Government of India. He was a member of the Planning Commission, Government of India. He also has the credit of being an expert in the State Planning Board, Government of Maharashtra. He was also nominated as Chancellor's Nominee, University of Mumbai. He held the position of Vice- President, India Governing Council. He has been Chairman of Jalna Regional Planning Board. He has also worked as a Member of, Board of Studies in Trade and Transport.

Dr. Shankar Modak has wide Research and Consultancy experience. He has worked in the capacity of Human Orientation Specialist and Consultant and carried out studies of signage and user guidance systems for Metro Rail Stations at Calcutta, Victoria Terminus Railway Station, St. George's Hospital, Azad Maidan Police Station, State Bank of India, Church gate Branch, Prince of Wales Museum, Bangalore City Railway Station, Mumbai Central Railway Station and also eight Mumbai suburban rail stations for M/s Lee Associations. He has also worked on various Research Projects like Impact of Telecommunications on Business Related Travel in collaboration with Transport and Road Research Laboratory, Crowthorne, United Kingdom. He had also taken up research on Telephone Usage and Behavior He has taken up a case study of Bombay Port at the instance of the Indian Planning Commission and financed by U.N.D.P. Association. He has conducted a study on the Economic Feasibility of the Konkan Railway undertaken for the Government of Maharashtra. He worked as a Consultant in Sri Lanka Rural Electrification Project to direct surveys in Sri Lanka leading to a chapter in the final report entitled "Impact of Rural Electrification on Socio-Economic Conditions in Villages. He directed Traffic Survey of Cordon Points around Aurangabad and Jalna Cities, Tourism Surveys of Aurangabad, Daulatabad, and Paithan, Survey of Postal Mail, Telegram and Trunk call Traffic, Survey of Accident-prone Sports in connection with the planning of transportation, communication,

ISBN: 978-93-83112-10-4

and tourism facilities in the Aurangabad – Jalna region of Maharashtra. He worked as an Adviser, Ahmadabad city Transport Survey, Ahmadabad Municipal Corporation.

Dr. Shankar Modak has various research publications, books, research monographs to his credit. His Books include Selected Writings on Transport, Elementary Mathematics for Economics, Indian Road Transport Story of the Sixties, Human Orientation- Science and Art, International Economics published in Marathi, Transport Economics in Marathi, Foreign Trade and Development, Public Utility Economics in Marathi, Kamgar Kayda in Marathi, Manavbhimukhteche Shastra in Marathi, Vyaktimatva Aani Vartanshaili in Marathi, Manav Abhimukta Shastra in Marathi, Athavaninchya Hindolyawar in Marathi, Human Orientation Science, Decorum and Conduct Skills for Success. His Research Monographs include Impact of Telecommunication on Business, West Coast Transport Network, and Special Economic Zones. His 24 Research Articles have been published in various National, International Journals, Conference Proceedings, Seminar papers, and economic periodicals. His over 100 articles have been published in various newspapers and magazines.

Dr. Shankar Modak has numerous academic visits abroad in his credentials. He worked as a consultant to survey the impact of Sri Lanka's rural electrification on socio-economic conditions in villages. He visited Hamburg; the Federal Republic of Germany to attend the Third World Conference on Transport Research and present a paper entitled "Metamorphosis of Transport Behavior – Indian Context". He visited London, Oxford, and Manchester in the United Kingdom to give a talk on Transport Research. He visited Bloomington, U.S.A., Stuttgart West Germany to attend the meeting of the International Working Group on Information and Technology and presented papers entitled "Telecommunications- Transport Systems Interaction in Developing Country's Metropolis". He visited Vancouver, Canada, and attended Fourth Conference on Urban Transport in Developing Countries. He visited Singapore and surveyed Metro Railway, Singapore Bus Service, and Trans- Island Bus Service. He visited Cairo, Egypt, and gave a talk on Bombay's Transport Problem. He has also visited Karachi, Islamabad as a member of the Indian Merchant Chamber's business delegation.

Dr. Shankar Modak has various other activities to his credit which are also his interests and passion. At Present he works as a President, Pasayadan Sahitya Manch Borivali. He is also the Founder and Coordinator of Devayani Vachanalaya, Borivali. He also works as an Editor, In Quest of Bharatiya Shikshan. He works as a member of the Shipping and Ports Committee, Indian Merchants Chamber, Mumbai. He works as a proprietor, Sumitra Publications. He also works as an activist working for the promotion of Human Orientation Science through speeches and writings. He is also a Founder Trustee, Sydenham College Amrut Mahotsava Nyas Nidhi.

ISBN: 978-93-83112-10-4

Speech by Chief Guest

Dr. Shankar K Modak

Principal Dr. Wavhal, members of the organizing committee and friends, I must first congratulate the think tanks of this great college the Ismail Yusuf College for very thoughtfully selecting an innovative theme like interdependence of literature, social sciences, and languages and the implications of their interface for the future of our educational system.

As we know, this system today is in a melting pot and it likely to undergo a great change in the near future. All the social sciences which are as many as eight in our purview and all the languages which are equal in numbers are under our consideration. They will all be facing soon a new, never seen before challenge and in order to understand this challenge, we will have to seriously take into account what our futurologists have had to say on the future of mankind.

To do this, we have to include the prognosis made by great authors, scientists, and thought leaders. We have to begin with H. G. Wells- the author of 'Time Machine', Mill Durand who wrote the 'Story of Philosophy', Albert Einstein, Stephen Hawking, Alvin Toffler and many others who came after them. We must find out what they have to say. They predicted that soon within the next few decades, man will assume superhuman qualities and the entire society will have undergone a big change in its lifestyle, culture, family structure, production system, environment, and universal knowledge which will be based on digital revolution. All Social Sciences including those represented here today like economics, sociology, psychology, philosophy, political science, history, ecology and geography will have to recast themselves in a new mould or in a new framework. Similarly, all languages including English, Hindi, Marathi, Gujarati, Urdu, Arabic, Persian, Chinese, Russian, French, and hundreds of other variants of languages. They will have to make massive adjustments in their styles, with the invasion of words from different languages and intermingling of phrases, and verses this is going to be a mixture like how Hindi has today become Hinglish. All languages would assume a new phraseology and apprehensively different structures.

The gathering of scholars and researchers are expected to discuss interfaces between the various social sciences, literature, and languages. The conference will try to come to some conclusions regarding policy changes in teaching methodology, pattern of new curricular, text books writing and the pedagogy that will suit future needs. All the researchers, educators, scholars, and the academic participants who have gathered here for the conference will have to pull their heads together and compromise with their diversified

ISBN: 978-93-83112-10-4

perspectives and find answers to known and unknown questions which will steer them in the face.

Let me revert back to my earlier iteration - what the present-day futurist have to say about the future society and lifestyle of people two or three decades later?

One- According to them, artificial intelligence will surpass human beings in terms of their brainpower.

Second- Robots will think, talk, and act better than normal human beings.

Three - Nano machines which could be inserted in the human brains to control incoming and outgoing signal may come into existence.

Four -Telepathic communication between persons or a group of persons may become possible.

Five- A man for HRD personnel will become entirely different requiring large amount of new training or retraining.

Sixth - Distance learning or home learning through electronic media may make schools and colleges redundant. Learning from home like working from home will become very very common.

Seven - Human relations may undergo drastic changes. Aloofness may create more psychic patients, due to changed family structures.

Eight- Flying cars may become common. Rail, trains and buses may become battery-driven and the use of drones may multiply. This may change our skylines and also our panorama.

Nine- Digital literacy may become a must and all languages experts have to adjust to new requirements.

Ten - Social Networking will increase so much that nothing will remain a secret. All the royalty rights, trademarks, and patent rights will become meaningless. The authors must take a serious note of this.

Eleven - Nanotechnology and robotics will overpower other technologies that may make our places very very different.

In light of the above, the following questions need to be asked. First - Will so many languages survive under the onslaught of new-age technology? Secondly - Do you think different social sciences be able to retain their individuality and applicability also or they may merge with each other at least marginally to be a hybrid discipline? Three- How the research will

ISBN: 978-93-83112-10-4

metamorphose itself in the future is a question- Will it fall into the trap of too much of interface and lead to a state of confusion among disciplines?

The deliberations in this conference will continue for three days. Every participant will try to project his analysis of the present-day situations. Ideas may conflict with each other making convergence difficult. Some ideas or propositions may go tangent to the system visualized. We must all remember that the broad education policy framework is laid down by the ministry of education of the Government of India. Every state in the country and every University and School Education Board has to fill in the details as per its regional needs and aspirations of its people. While doing these two kinds of conflict arise; one is about the choice of language of instruction. Every University desires to lay emphasis on the regional or local language. There is a conflict of scripts also:- Roman, Devnagari, Arabic, Tamil, Kannad and all others need better recognition. In the future, therefore, translation may assume greater importance than visualized today. At present, google input tools are providing the facility; if it becomes widely accepted, the future of Devnagari and all other regional scripts may become questionable due to lesser usage. India may be the only country where the constitution recognizes more than fourteen languages as national languages. Although, Hindi is most used nationally. It is not officially recognized as the real national language. What about English? We must listen carefully to the vocabulary used by our media; especially that by the broadcasters and anchors. So many foreign words are used by them. In short, there is a great intermingling of words in all languages making our language Pandits restless. Before I conclude I must tell you I have intentionally kept my speech very brief. There is going to be a lot of churning of ideas and the resultant refreshingly in a new perspective that you develop mainly to revise your viewpoints.

One last point, we must never forget that we have more than 5000-year-old civilization and culture that goes with it. Our distant past was stewed in Sanatan Dharma, traditions. We must find out how those people evolved their political, social, and economic systems. How they studied the planetary movements with their relatively limited means and constructed new ideas, and they could build astronomy and Ayurved as disciplines. In Mahabharat, they have mentioned the Kalganana- time measurement where a unit of time was a Nimish. This was followed by Kashtha , Kala, Muhurta, Ahoratra, Maya, and sanvastsar means a year. They split the year in Uttarayan and Dakshinayan. I have briefly quoted this passage of Kalganana from Mahabharata to emphasize the point that Bharatvarsha has a very rich heritage and we have to remember that we must carry the flag of our culture and our knowledge very high to distinct lands of this planet.

I thank the organizer of this conference for inviting me here and giving me the opportunity to talk to you all. Before leaving I declare that this e-Conference is now inaugurated and let us all look forward to deliberation which will prove definitely fruitful.

Thank You.

ISBN: 978-93-83112-10-4

Guest of Honour

डॉ. करूणाशंकर उपाध्याय
अध्यक्ष, प्रोफेसर, हिंदी विभाग
मुंबई विश्वविद्यालय , मुंबई

परिचय,

डॉ. करुणाशंकर उपाध्याय 'साहित्य और सामाजिक विज्ञान के पारस्परिक अंतराफलक' संगोष्ठी के उद्घाटन समारोह के लिए विशेष अतिथि के रूप में आमंत्रित थे । संप्रति वे मुंबई विश्वविद्यालय हिंदी विभाग के अध्यक्ष हैं । उनके पोस्ट डॉक्टरल रिसर्च का विषय 'पाश्चात्य काव्य चिंतन के विविध आंदोलन' रहा है । सन्माननीय अतिथि के शोध निर्देशन में ३० पीएच.डी. और ५२ छात्रों ने एम.फिल. की उपाधि प्राप्त की है । उनकी प्रकाशित कृतियाँ - सर्जना की परख (१९९५), आधुनिक हिंदी कविता में काव्य चिंतन (१९९९), मध्यकालीन काव्य चिंतन और संवेदना (२००२), पाश्चात्य काव्य चिंतन (२००३), आधुनिक कविता का पुनर्पाठ (२००८), विविधा (२००८), हिंदी कथा साहित्य का पुनर्पाठ (२००८), हिंदी का विश्व संदर्भ (२००९), आवाँ विमर्श (२०१०), हिंदी साहित्य : मूल्यांकन और मूल्यांकन (२०१२), वक्रतुंड : मिथक की समकालीनता (२०१३), ब्लैकहोल विमर्श (२०१४), सृजन के अनछुए संदर्भ (२०१५), साहित्य और संस्कृत के सरोकार (२०१६), पाश्चात्य काव्य चिंतन आभिजात्यवाद से उत्तर आधुनिकतावाद तक (२०१६), अप्रतिम भारत (२०१८) हैं ।

उन्होंने अब तक १२ पुस्तकों का संपादन भी किया है । सर मानव मूल्यपरक शब्दावली का विश्वकोष (२००५), तुलनात्मक साहित्य का विश्वकोष (२००८) के सहलेखक भी रहे है ।

इनके प्रतिष्ठित पत्र-पत्रिकाओं में ३५० से अधिक लेख प्रकाशित हुए है ।

ISBN: 978-93-83112-10-4

डॉ. करुणाशंकर उपाध्याय जी को कई सम्मान और पुरस्कार से सम्मानित किया है । वे इस प्रकार है - महाराष्ट्र राज्य हिंदी साहित्य अकादमी का बाबूराव विष्णु पराडकर पुरस्कार (२००४-०५), हिंदी सेवी सम्मान (२००६), पं. दीनदयाल उपाध्याय आदर्श शिक्षक सम्मान (२००८), आशीर्वाद राजभाषा सम्मान (२००९ एवं २०१२), विश्व हिंदी सेवा सम्मान (२००९), महाराष्ट्र राज्य हिंदी साहित्य अकादमी का महावीर प्रसाद द्विवेदी सम्मान (२०१३-१४), जीवंती फाउंडेशन का साहित्य गौरव सम्मान (२०१४-१५), भारती गौरव सम्मान (२०१५), व्यंग्य यात्रा सम्मान (२०१५-१६), मध्य प्रदेश राष्ट्रभाषा प्रचार समिति सम्मान (२०१८), विद्यापति कवि कोकिल सम्मान (२०१८), साहित्य-भूषण सम्मान (२०१८-१९), महाराष्ट्र राज्य हिंदी साहित्य अकादमी का पद्मश्री अनंत गोपाल शेवडे सम्मान (२०१८-१९) हैं ।

मोबाइल नं. :- ९८६९५ ११८७६ / ९१६७९ ११०४३

ई-मेल :- dr.krupadhyay@gmail.com

'साहित्य और सामाजिक विज्ञान के पारस्परिक अंतराफलक' इस त्रि-दिवसीय संगोष्ठी के लिए डॉ. करुणाशंकर उपाध्याय जी को विशेष अतिथि के रूप में पाकर महाविद्यालय और हिंदी विभाग उनका आभारी रहेगा ।

ISBN: 978-93-83112-10-4

प्रोफेसर डॉ. करूणाशंकर उपाध्याय
अध्यक्ष, प्रोफेसर, हिंदी विभाग
मुंबई विश्वविद्यालय , मुंबई

भाषण सारांश

डॉ. करूणाशंकर उपाध्याय जी ने त्रिद्विवसीय संगोष्ठी सफलता की कामना करते हुए कहा विश्व विद्यालय अनुदान आयोग स्वयं चाहता है कि साहित्य का अन्य विद्या शाखाओं के साथ जो संबंध है उसपर ज्यादा से ज्यादा चर्चा हो और उसे पाठ्यक्रम में भी शामिल किया जाए ।

साहित्य का संबंध अनादिकाल से ज्ञान विज्ञान, दर्शन के तमाम अनुशासनों से रहा हैं । वैदिक काल में विज्ञान, दर्शन और साहित्य के बीच कोई भेद नहीं था । आज भी साहित्य अंत:अनुशासनों द्वारा संचालित होता है । साहित्य में समाजशास्त्र, दर्शन, अर्थशास्त्र, राजनीतिशास्त्र सब आते हैं । साहित्य ऐसा व्यापक विधान है जिसमें पुरा विश्व समाहित है। साहित्य जीवन जगत, समय और समाज का पुन:सृजन है। विश्व की छोटी से छोटी या बारीक से बारीक घटनाएँ भी उसके चित्रण के दायरे में आती है। इसलिए उसको Macro और Micro दोनों कहा जाता है, इसमें अंतदृष्टि भी होती है और विश्व संदृष्टि भी होती है। वह व्यक्ति मन का सूक्ष्मता से चित्रण करता है। पूरे विश्व में जो घटित हो रहा है, उस समग्र जीवन का चित्रण करता है। जैसे आज करोना संकट के दौर में भी बहोत बडे पैमाने पर साहित्य लिखा जा रहा है।इसलिए इसे बृहदफलकीय और गहनस्तरीय भी माना जाता है ।

साहित्य के साथ जब समाजशास्त्र की चर्चा करते है तब हम जानते है कि साहित्य का सृजन समाज के बगैर संभव नहीं है । साहित्य का निर्माण समाज में होता है, साहित्य समाज के लिए लिखा जाता है। साहित्य समाज द्वारा पढा जाता है। और उसका मूल्यांकन समाज द्वारा है। वह समाज में टिका भी रहता है। साहित्य के सृजन और मूल्यांकन के लिए दोनोंही दृष्टियों से समाजशास्त्र की अपनी भूमिका है। समाजशास्त्र के प्रतिमानों को आधार बनाकर जब साहित्य का विश्लेषण करते है, साहित्य का जो कथ्य है, उसकी जो विषय वस्तु है, उसमें समाज की चिंता आती है।

भारतीय काव्यशास्त्र में दो बहोत बडे शब्द है, एक है श्रेय और दुसरा प्रेय । ये दोनों मिलकर साहित्य के मूल्यांकन के लिए विश्वस्तरीय प्रतिमानों को प्रस्तुत करते है। श्रेय का अर्थ है लोककल्याण, प्रेय का मतलब है आनंद अर्थात जो साहित्य लोककल्याण की बात करता है, मनुष्यता

ISBN: 978-93-83112-10-4

के व्यापक मंगल का विधान करता है, वह साहित्य अमरत्व का अधिकारी होता है। जो साहित्य मनुष्यमात्र को आनंदित करता है, हर युग की मनुष्यता को आल्हादित करता है, वह साहित्य अमर होता है । तुलसीदासजी ने लिखा हैं

कीरती भनति भूती भली सोई ।
सूर सरि सम सब करि हित होई ।।

कीर्ति हो , विभूति हो, कविता हो, वहीं अच्छी होती है, जो भगवती भगीरथी के समान सबका हित साधन करें। जब हम समाजशास्त्रीय आधार पर साहित्य का मूल्यांकन करते हैं तो पाते है कि साहित्य भगवती भगीरथी अर्थात गंगा के समान सबका हितसाधन करनेवाली विधा है, जो मनुष्य मात्र का कल्याण करती है। उसके अंतर्गत चराचर जगत आता है, पर्यावरण आता है, उसमें केवल देश की बात नहीं, मनुष्य की ही बात नहीं होती, वृक्षों वनस्पतियों की बात होती है, पशुपक्षियों की बात होती है, जीवन और जगत के उन तमाम अदृश्य आयामों का चित्रण साहित्य में होता है । उसका मूल्यांकन जब समाजशास्त्रीय आधार पर करते है तो उसको एक व्यापक और वैज्ञानिक प्रतिमान देने का कार्य करते है । इसी प्रकार साहित्य का संबंध दर्शन से है, मीडिया, सिनेमा, नई प्रोद्योगिकी और तकनीक से भी है। साहित्य का संबंध पदार्थविज्ञान से भी है ।

जयशंकर प्रसाद ने ' कामायनी ' में बाकायदा इसका उपयोग किया है। भौतिकशास्त्र में जल की तीन स्थितियाँ बताई गई है। तीनों का प्रयोग कामायनी में हुआ है ।

नीचे जल था ऊपर हिम था, एक तरल था एक सघन,
एक तत्व की ही प्रधानता, कहो उसे जड या चेतन ।

बाष्प बना उडता जाता था या वह भीषण जल संघात,
सौर चक्र में आवर्तन था, प्रलय निशा का होता प्रात।

कहने का आशय यही हैं, कि साहित्य में विज्ञान भी आता है, प्रोद्योगिकी भी आती है। जीवन का कोई ऐसा क्षेत्र नहीं है, जो साहित्य में न आता हो इसलिए साहित्य और विद्याशाखाओं की दूसरी विधाँए परस्परावलंबित है, उनमें अंतरावलंबन है, दोनों एक दूसरे की पूरक है। एक के बगैर दूसरे का अस्तित्व संभव नहीं है ।

ISBN: 978-93-83112-10-4

Best Wishes

Dr. Devyani Dave
Former Principal, Ismail Yusuf College

Congratulations and my Best Wishes to I.Y. College for RILTSS -20. I have been proud to be associated with the institution as a professor in Gujarati and then Principal (1990-1998) known for its great culture and beautiful natural surroundings and also contributed in the development of the institution. The institution has the long history of co-existence of languages and social sciences. Both the disciplines has developed and flourished together ninety years spreading its fragrance far and wide.

Conducting the Three Days International e- conference on "Reciprocal Interfaces of Literature and Social Sciences" is praiseworthy. This e-conference will encourage curious minds, researcher's active interaction producing interdisciplinary impact in the fast transforming education system with the modern digital world.

Wishing all the very Best and great success.

ISBN: 978-93-83112-10-4

Best Wishes

Dr. Aravind Ganachari
Former Head Dept. of History, IYC and University of Mumbai

I am Aravind Ganachari Historian, former Professor and Head ,department of History, University of Mumbai.

To me talking about Ismail is talking about homecoming. I had spent my twenty-seven years of life, productive life in Ismail Yusuf. I have joined on 11 July 1972 when Prof. J. V. Naik joined University of Mumbai. I had good fortune of having very good colleagues, most eminent, formidable, towering personalities.

Very first principal under whom I worked who had two doctorates one of the best intellectuals and first to begin with there was Kulusum Parekh and also then president of Anti Talaq Movement. The Late Professor Principal K. J. Purohit was better known as 'Saint of Sahiytasammelan' and also popular as 'Shantaram', Prof.Shankar Vaidya a distinguished poet in Marathi literature. Dr.A. N. Jafree , Prof . G.S.Gal , Prof. S. Mansharmani who were experts and best scholars of Persian. Dr. Miss Gulab Davane and Dr. G.S. Moghe was eminent Sanskrit Indologist. Prof. Abdul Sattar Dalvi and his wife Prof. Mehmoona Dalvi was Urdu scholars. My Head Prof. Patankar wrote books on history under the pen name 'Arun Sarathi'. Many others including Prof. Dadarkar taught Arabic.

Ismail Yusuf had a very formative academic history. The very first principal from 1930-1954, twenty-four years in Ismail Yusuf college was Prof. Rehman. His successor Prof. N. L. Ahmed whom I met during golden jubilee of college in 1981 is one of the best historians of the country. Dr. M.A. Naqvi was scholar of Urdu as well as Persian and also contemporary of Prof.N. L. Ahmed. Prof. R. P. Kangle was author of Kautilya's Arthashastra. Prof. Madhav R. Mohalkar author of the "Geet Yatri" There was Principal P. S. Rege literary giant. Renowned poet in Marathi literature K.J. Purohit's best magnum opus 'Savitri' was written in principal bungalow of the Ismail Yusuf College.

Apart from these, the best colleagues were Dr. Surekha Sabnis department of Marathi , Dr. Zahir Ali - Political Science, Dr. Flory Dsouza – History, Dr. Alim Nakhatare-Arabic and wonderful principal Dr. Devyani Dave and Dr. Mrs. Kanta Mehta.

I am very happy that the college is having international web conference on languages and Social Sciences. It's inter disciplinary, being an interdisciplinary, what pleases me most is breaking up shackles of disciplinary boundaries. These are the days, we talked about Annales Schools and others where we talked about History and Literature, Sociology and Literature political Science and literature, everything like this.

I have gone through list of eminent scholars going to do their presentation in the conference. I wish conference very best and hope proceedings of this would come out in volumes.

All the very best and the webinar will be a great success.

ISBN: 978-93-83112-10-4

Best Wishes

Dr. Flory D'souza
Former, Head of the department of History, Ismail Yusuf College

Ninety years in a life of an institution is commendable. Having known as Ismail Yusuf College ever since. I was transferred their way back in the eighties. I remembered that two years later we celebrated Golden Jubilee; we went Diamond Jubilee as well as Platinum Jubilee. Here, I am sending well wishes for the 90th year's celebrations, wishing the institution well into the centenary year and hoping that we could be able to send same more wishes for the institution

The celebration of 90th years of the institution by organizing International interdisciplinary e- Conference on "Reciprocal Interfaces in Literature and Social sciences" is an excellent initiative of the institution. From its inception college is popular for languages and only college offering classical language like Persian. The social sciences also walk hand in hand with the languages. The study of literature without social sciences and social sciences without literature is incomplete. This interlink has prospered each one. Both the languages and social sciences are taught since the establishment of the institutions and even today a great attraction of the students and academicians, scholars and researcher.

The students were coming from unprivileged socio-economic section of society, encouraged to communicate in English along with other languages as they had to face the world after graduation and prepare for their future. The faculty support, guidance and by their sheer hard work some of the students received gold medal at graduation level. I am so happy to be a part of that growing lot of students, coming from different socio-cultural backgrounds & seen them bloom.

The institution had always contributed in the research and this e- conference will add new vista of innovations, spirit of inquiry, and a new perspective in the interdisciplinary research.

I really wish well for the institution that it should go on to celebrations nineties to its centenary and be of service community around.

And my hearty wishes for this International e-conference and its success.

ISBN: 978-93-83112-10-4

Best Wishes

Smt. Saraswati Dube
Former Lecturer, Department of Philosophy

I would like to congratulate to the Principal and Convener Dr. Swati Wavhal , Co-convener Dr. Vijay Narkhede and their team conducting wonderful e-conference from 23rd June to 25th June 2020. The conference indeed, was an intellectual feast. The presentations successfully explored and reached the depth of the interfaces of literature and social sciences.

The organizing international conference with seven languages along with the social sciences, a Herculean task, was accomplished successfully. It is truly a great success. I appreciate all for making this e- conference a success and memorable.

My heartiest Congratulations to everyone and best wishes for future endeavors.

ISBN: 978-93-83112-10-4

Valedictory speech

I welcome to the Valedictory Function of the three days International e-Conferenceon Reciprocal Interfaces of Literature and Social Sciences our Chief Guest Dr. Santosh Jadhav, Principal of Oriental College of Commerce and management, Mumbai and Guest of Honour, Dr. Kalim Ziya, Former Head Department of Urdu, at Ismail Yusuf College.

I welcome all the resource persons, participants and the faculty of Ismail Yusuf College to the concluding session of our Conference.

Dr. Jadhav, retired from Ismail Yusuf College as a Associate Professor and Head Department of Psychology. Sir's contribution to College Academics, Administration and to Boys NCC as a CTO of the Bitalian and Major of NCC was immense and can never be forgotten by us. Also I would like to mention that Dr. Kalim Ziya who retired as the Associate Professor & Head Department of Urdu that besides the regular teaching, sir, inculcated the research culture among the students of Urdu and he has worked on the several committees in the university of Mumbai. Dr. Kalim Ziya always made the college proud as he has been a well known writer & poet in Urdu. Dr. Jadhav & Dr. Kalim Ziya's contributions shall always been remembered by the staff & students of Ismail Yusuf College. I thank you both, for accepting our invitation and for your words of guidance & appreciation .

At the outset, I sincerely thank our Higher Technical Education Department , our Patrons, for their timely & constant support & the encouragement that has been given to us. I also take this opportunity to sincerely thank all are our resource persons for their informative & useful sessions & for sharing their knowledge expertise and research book with all the participants of this conference.

ISBN: 978-93-83112-10-4

The conference through its deliberations on various aspects of literature, has provided platform for new perspectives in humanities. I hope the conference has truly motivated all the participants & shall be helpful in their path of research.

I congratulate my entire team at Ismail Yusuf college, for successfully organizing this e-Conference at such a short notice & that too during the ongoing stressful situation of Covid 19 pandemic.

Infact I should say that this period of crisis was like a blessing in disguise for all of us. During the period of this world pandemic several webinars & 2 international e-Conferences have been successfully conducted by us with a lot of knowledge & ideas were shared and exchanged and speakers, researchers & students all around the globe were brought together in the scientific congregation..

A formal vote of thanks will be delivered at the end of the conference but I would like to mention that I am extremely pleased by the efforts which have been taken by all my colleagues. I thank Dr. Vijay Narkhede, Head Department of Statistics, and the Co-convenor of this conference for encouraging the staff to take up this task and for conducting timely meetings for this activity.

I thank the Coordinators of this conference Dr. Madhuri Joshi and Smt. Kalpana Pawaskar and all the members of the various committees who fulfilled the duties which were assigned to them in the best possibilities.

The great responsibility was shouldered by the technical committee. I thank Shri. Amol Sonwane, Assistant Professor of Mathematics at Ismail Yusuf College and all the staff of computer science department for taking great efforts and handling the technical aspects of this e-Conference successfully.

I congratulate all the participants and wishing you all success on the path of research.

Very soon we will publish the research papers submitted by the participants in the proceedings of the conference with an ISBN Number.

I feel that by the way of conducting this conference, we have promoted research and academic excellence among the budding researchers and students and have tried to meet the societal needs at its best.

I hope that we can conduct many more such events in the future in the interest of the masses.

Dhanywad...

Dr. Swati Wavhal
Principal

ISBN: 978-93-83112-10-4

Valedictory speech

Hello everyone, Dear friends,

It gives me great pleasure to welcome you at the Valedictory Session, the last session of three days Online International e- Conference on the very contemporary topic of "Reciprocal Interfaces of Literature and Social Sciences," organized by the Departments of Languages and Social Sciences of Govt. of Maharashtra's Ismail Yusuf College of Arts, Commerce, and Science, Mumbai. For me, it is a matter of great privilege and honor to be here as a Chief Guest at the grand event.

For organizing such a wonderful educational fest, I must congratulate Dr. Swati Wahval, Principal and Convener of the conference, Dr. Vijay Narkhede, Head, Dept of Statistics and Co-Convener, Dr. Madhuri Joshi, Head of Hindi Department and the Coordinator of the conference, Prof. Meena Thakar, Prof. Trupti Sapkale, organizing secretaries and all members of various committees deserve to be congratulated as well for successfully organizing this new format of conference which is highly challenging job especially during the grave situation arises due to Covid-19 pandemic where the whole world is in a shocking state.

Maybe due to the COVID-19 situation, hereafter it is quite possible for our entire education system to shift Online.

Well, ladies and gentlemen, for the last three days we have been experiencing and listening to the brainstorming deliberations of eminent scholars from all over India and abroad on diverse topics from the subjects of social sciences and various languages. It has really created an enriching intellectual environment in and around.

Most of the deliberations were thoughtfully written and were research-oriented. The presentations were also equally good. It enabled us to share knowledge, enhance common understanding, and build consensus on certain points as well as no consensus or (disagreement) on some other points.

I think, many deliberates or speakers could not share their ideas due to time constraints, butthat's alright, there is always a next time. We will request principal madam to organize one more such conference as soon as possible so that everyone will get sufficient time to express their views and ideas.

Well, while talking about the topic of the conference, i.e. **Reciprocal Interfaces of Literature and Social Sciences**, certainly, in my opinion these two subjects or these two fields are closely related and very much interact with each other.

Let us try to understand the basics of literature. According to me, the literature is a collection or body of written work that could be imaginative, creative and cognitive in nature.

The Social Science, on the other hand, is a systematic and scientific study of human society and social relationships which is mainly based on experiment and empirical knowledge.

Literature and social science complement each other, they go hand in hand and both arise as a

ISBN: 978-93-83112-10-4

consequence of curiosity. In fact, I would rather say, that social sciences provide matter (material) to the literators with which they create or produce the literature.

People of this fraternity i.e. writers, novelists, poets and even reporters are very smart and intelligent. They are skilled social observers, and some of these are also skilled painters. They skillfully show reflections of social realities in their writings and paintings. For example, cartoons of R.K. Laxman or paintings of M.F. Husain speak a lot about human society and social relationships. They describe social realities in their creation.

I would like to state here an example of Dr. Sigmund Freud, a great neurologist turned psychologist and a founder of' The school of Psychoanalysis'. Dr. Sigmund Freud and his work have been widely used by many writers and playwrights in all languages including Marathi.

On the other hand Dr. Sigmund Freud himself used Shakespeare's literature in his Psychoanalytical Theory or Psychosexual Developmental Theory of Personality which is quite controversial.

So what I want to point out here is that both the literature and social sciences are interrelated and having reciprocal interfaces.

Overall the conference has been highly successful and productive, that created curiosity and excitement in the minds of participants and new upcoming researchers in particular. Perhaps this is what the objective of any conference is.

However, I couldn't help but notice some voice disturbances in the communication during the presentations. It might be due to technical problems in instruments or in network, otherwise everything was fine and very well organized. I congratulate all deliberates and participants for their success and overwhelming response. I also thank and congratulate the panelists who carefully carried out presentations.

I am proud to say that I had been a part of I. Y. College. I have spent major part of my life serving here, so this is just like home coming experience for me.

I, being associated with this college for so many years (almost 35 years), I may take liberty to express gratitude for our patrons (higher authority), who are the source of inspiration. I think their guidance, timely support, and every possible help enabled the organizers to carry out the conference successfully.

My thanks to all those who are not in the picture but have directly or indirectly helped to make this event a grand success.

To conclude, finally I extend my sincere thanks to the organizers of this conference, (Principal Dr. Wahval Madam in particular) for inviting me to the valedictory function.

Thanking you with best wishes.

Dr. Santosh R. Jadhav
Principal, Oriental College of Commerce and Management,
Andheri (West), Mumbai – 400102.

ISBN: 978-93-83112-10-4

Valedictory speech

ڈاکٹر محمد کلیم ضیا
سابق صدر شعبہ اردو،
اسماعیل یوسف کالج،
جوگیشوری (مغرب)
ممبئی۔

سماجی علوم اور زبانوں کے درمیان ربط و تعلق

(تقریر)

آداب عرض ہے!

جناب صدر ڈاکٹر ایس۔ آر جادھو، محترمہ پرنسپل سواتی واول، تمام مدعوئین (Deligates)! اور اسماعیل یوسف کالج کے تمام اساتذہ میرے ساتھیو اور دوستو! جس Topic یا عنوان پر مجھے گفتگو کرنے کے لیے مدعو کیا گیا ہے وہ ہے" سماجی علوم اور زبانوں کے درمیان ربط و تعلق۔"

یہ Subject یا عنوان اتنا وسیع یا Vast ہے کہ اس پر شاید مجھ جیسا طالب علم گھنٹوں گفتگو کر سکتا ہے۔ میں بہت شکر گزار ہوں کہ مجھے اس نیشنل کانفرنس یا آن لائن Webinar میں بہ حیثیت مہمان اعزازی (Guest of Honour) مدعو کیا گیا ہے اور حکم ہوا ہے کہ میں اس ٹاپک (عنوان) پر گفتگو کروں۔

جناب صدر! دراصل انسان اور جانور میں ایک ہی فرق ہے اور وہ سب سے بڑا فرق ہے زبان کا۔ سماج کس سے بنتا ہے؟ جانوروں سے تو نہیں بنتا۔ سماج چیزوں سے نہیں بنتا، لیپ ٹاپ اور کمپیوٹر سے نہیں بنتا، ریل گاڑی اور ہوائی جہاز سے نہیں بنتا! بلکہ سماج بنتا ہے انسانوں سے۔ انسانوں کی اپنی کائنات میں انسانوں کے اپنے Universe میں ان کی اپنی ضروریات، ان کی اپنی خواہشات اور ان کی Necesities کیا ہوتی ہیں؟ اسی کے تحت سماج ترقی بھی کرتا ہے۔

ہم نے پڑھا اور سنا بھی ہے کہ پہلے پتوں پر لکھا جاتا تھا، پیڑوں پر، زمین پر لکھا جاتا تھا اور پتھروں پر بھی لکھا جاتا تھا۔ دھیرے دھیرے انسان نے اتنی ترقی کرلی کہ شاید اس سے پہلے انسان اتنا ترقی یافتہ کبھی نہیں تھا۔ مثال کے طور پر اب ہم یہ دیکھیں کہ سماج میں بہت ساری چیزیں ہوتی ہیں۔ ایک آدمی جو سائیکل کا میکانک ہوتا ہے۔ Cycle Repairer ہوتا ہے۔ اس کے پاس جب ہم سائیکل لے کر جاتے ہیں تو اس کو ہمیں یہ بتانا پڑتا ہے کہ اس کو چلانے میں کیا کیا تکلیفیں ہو رہی ہیں! سائیکل بذات خود کچھ نہیں بولتی لیکن سائیکل چلانے والا بولتا ہے۔ سائیکل چلانے والا کون ہے؟ سائیکل چلانے والا ایک انسان ہے۔ ہاں یہ الگ بات ہے کہ ہر قوم کی اور ہر ملک کی اپنی ایک زبان ہوتی ہے، اسی زبان کے توسط سے وہ قوم یا ملک اپنی بات دوسروں تک پہنچاتا ہیں۔ اسی طرح جب کسی کالج یا یونی ورسٹی میں کوئی پروفیسر پڑھانے کے لیے جاتا ہے تو اس کو اپنے مضمون کے متعلق سب پتا رہتا ہے۔ اگر وہ Physics پڑھا رہا ہو تو وہ یہ جانتا ہے کہ روشنی خط مستقیم میں سفر کرتی ہے۔ لائٹ ہمیشہ streight line میں چلتی ہے۔ جتنے بھی

ISBN: 978-93-83112-10-4

لوازمات (Articles) اس practical میں یا تجربے میں لگتے ہیں ان تمام کے نام تو معلوم ہونے چاہیے اور وہ نام آسے معلوم ہوتے ہیں یہ نام کیسے معلوم ہوتے ہیں؟ زبان سے یا زبان کے توسط سے۔ زبان دراصل ایک ایسا وصلہ ہے ایک medium ہے جس کے ذریعے اپنی بات چاہے وہ کمزور ترین انسان ہو یا طاقت ور وہ دوسروں تک پہنچانے کے لیے زبان یا language کا استعمال کرتا ہے۔

یہ بھی ایک حقیقت ہے کہ بغیر زبان language کے انسان ترقی نہیں کر سکتا۔ کوئی سائنس نہیں پڑھ سکتا۔ کوئی بھی subject نہیں پڑھ سکتا اور نہ ہی پڑھا سکتا ہے۔ مثلاً سائنس داں یا Scientist اگر Atom Bomb بنا رہے ہیں تو وہاں کے تمام Articles کا بلکہ باریک سے باریک چیز کا بھی نام ہوگا اور وہ نام اس ملک کی زبان یا بھاشا میں ہوگا۔ بھاشا کے بغیر تو ہم Atom Boms بھی نہیں بنا سکتے۔ بھاشا کے بغیر تو Atom boms تو بہت بڑی چیز ہے زبان یا بھاشا کے بغیر تو ہم کھانا تک نہیں کھا سکتے۔ مثلاً اگر آپ اپنی زوجہ محترمہ Better Half سے کہتے ہیں کہ کھانا دیجیے یا آپ بذات خود کچن میں جا کر کھانا لیتے ہیں اور اگر ایک آدھ چیز جو آپ کو چاہیے ہوتی ہے، اگر نظر نہیں آتی ہے تو آپ کو اپنی زبان میں اپنی زوجہ محترمہ سے پوچھنا پڑتا ہے کہ "بی بی! فلاں چیز کہاں ہے؟" تو یہ چیزیں کیا ہیں؟ یقیناً ان چیزوں کے بھی نام ہوتے ہیں۔ یہ نام کہاں سے آئے؟ زبان کے توسط سے آئے۔ ہم زبان کے بغیر چوپائے ہیں، جانور ہیں۔ حالاں کہ ان کی بھی اپنی کائنات ہوتی ہے مگر ہم انسان ہیں۔ تو اس کا مطلب؟ ہم میں اور جانوروں میں کوئی فرق نہیں ہے؟ مگر اوپر والے نے یعنی اللہ تبارک و تعالیٰ نے ایک فرق بنایا ہے اور وہ ہے زبان کا فرق۔ جذبات اور احساسات تو ان کے بھی ہوتے ہیں، ہمارے بھی۔ میں اس مشن سے، درس و تدریس کے مشن سے گذشتہ چالیس سالوں سے جڑا ہوا ہوں اور تدریس یعنی teaching کو میں ایک مشن مانتا ہوں اس لیے کہ یہ پیشہ نہیں ہے۔ پھر مشن کس لیے ہے؟ کیوں کہ جب کوئی انسان کسی مشن سے جڑتا ہے تو جی جان سے جڑتا ہے۔ میں نے کوشش کی ہے کہ اس مشن سے جڑ کر اپنے طلبا کو آسمان میں چمکتے ہوئے تاروں کی طرح دیکھوں! اور اس معاملے میں مجھے ماشاء اللہ بڑی حد تک کامیابی حاصل بھی ہوئی ہے۔ میرے اسٹوڈنٹس یا طلبا پورے گلوب یعنی کرۂ ارض میں بکھرے ہوئے ہیں۔ یہ عطا میری نہیں بلکہ اسماعیل یوسف کالج کی ہے۔ اسماعیل یوسف کالج میں آنے سے پہلے میں تو کچھ بھی نہیں تھا۔ ایک عام، چھوٹا سا آدمی تھا، تھوڑا سا پڑھا لکھا، مگر اسماعیل یوسف کالج میں آنے کے بعد اس کالج نے مجھے جو مقبولیت عطا کی ہے اس کا اندازہ اس بات سے لگایا جا سکتا ہے کہ آج پوری دنیا میں اردو کی ایسی کوئی بستی نہیں ہے جہاں کلیم ضیا کو جانا نہ جاتا ہو۔ یہ سب کچھ کس وجہ سے ہوا؟ اسماعیل یوسف کالج کی وجہ سے، میرے ساتھی پروفیسروں کی وجہ سے ہوا۔ میرے اساتذہ کی وجہ سے ہوا، میرے اسٹوڈنٹس یا طلبا کی وجہ سے ہوا۔ اور یہ کیوں ہوا؟ کیوں کہ میں زبان پڑھاتا ہوں، language پڑھاتا ہوں اور وہ بھی اردو! ہمارے کالج میں تو سات آٹھ زبانیں پڑھائی جاتی تھیں۔ ہر زبان کی اپنی جگہ ایک اہمیت ہے، کوئی زبان خراب نہیں ہوتی، زبان تو زبان ہوتی ہے۔ ہر زبان پاک صاف ہوتی ہے، چاہے ہندی ہو یا انگریزی، سنسکرت ہو یا عربی، فارسی ہو یا دنیا کی کوئی زبان اور ساری زبانیں پاک ہوتی ہیں، کوئی بھی زبان غلط یا غلیظ نہیں ہو سکتی البتہ اس کو استعمال کرنے

ISBN: 978-93-83112-10-4

والے غلط ہو سکتے ہیں یا ان کی زبان غیر معیاری ہلکی یا معیاری ہو سکتی ہے۔ مثال کے طور پر ایک شخص کہتا ہے کہ جناب عالی تشریف لائیے! اور ایک شخص جاہل یا کم پڑھا لکھا وہ اپنے معیار کے حساب سے بات کرتا ہے اور اسی جملے کو یوں ادا کرتا ہے۔ آؤ بیٹھو!۔ یہ فرق زبان کے معیار کا ہے۔ کیوں کہ ہم میں اور اس میں فرق یہی ہے کہ ہم اس سے تھوڑا زیادہ پڑھے لکھے ہیں اور ہم زبان سمجھنے لگے ہیں۔ زبان کو کب سمجھا جا سکتا ہے؟ میرؔ نے کہا تھا۔

دیکھنا تقریر کی لذت کہ جو اس نے کہا
میں نے یہ جانا کہ گویا یہ بھی میرے دل میں ہے

(میر تقی میرؔ)

تقریر کہتے ہیں گفتگو کو یا تقریر کو یعنی ہم جو کچھ زبان سے ادا کرتے ہیں وہ ہمارے مخاطب کے دل میں اتر جائے، یہی زبان ہے۔ آپ تاریخ، پڑھائیے، یا جغرافیہ یا سائنس پڑھائیے یا کمپیوٹر کا علم دیجیے۔ یہ علم کیسے دیں گے؟ کسی نہ کسی زبان میں تو دیں؟ کوئی بھی علم اشاروں اشاروں میں تو نہیں دیا جا سکتا۔ بولنا پڑے گا، لکھنا پڑے گا، تو لکھیں گے کیا؟ بھاشا یا زبان ہی لکھیں گے نا، بولیں گے تو زبان ہی بولیں گے نا؟ تو یہ بولنا اور لکھنا جو ہے، وہی زبان ہے اور پڑھنا وہ بھی زبان ہے۔ تو زبان کے بغیر کون سا علم سکھایا جا سکتا ہے اور کون سا عمل کیا جا سکتا ہے۔ کوئی عمل ایسا نہیں ہے جو زبان کے بغیر کیا جا سکتا ہو۔ چاہے عبادت ہو یا لڑائی۔ آپ چاہیں کسی سے محبت سے بات کریں یا دشمنی سے، زبان کا استعمال اتنی وار یہ لازمی ہے، ناگزیر ہے، یہ ناممکن ہے زبان کے بغیر کسی کام کا کرنا ناممکن ہے۔ یہی وجہ ہے کہ ہم جب بھی زبان کا استعمال کرتے ہیں، ہماری کوشش ہوتی ہے کہ ہم بہترین سے بہترین الفاظ یا words کا استعمال کریں۔ الفاظ بے شمار ہیں، بے حساب ہیں لیکن آپ کے پاس کتنے الفاظ ہیں؟ ان کا استعمال کہاں کرنا ہے؟ مثال کے طور پر میری گاڑی کوئی ہوائی جہاز تو نہیں اڑا سکتی، پانی کو ہم زہر تو نہیں کہہ سکتے۔ کالج کو ہم چراگاہ تو نہیں کہہ سکتے؟ ہم وہ الفاظ استعمال کرتے ہیں جو اس گفتگو کے لائق ہوتے ہیں۔ جو مضمون subject ہوتا ہے۔ یہی زبان فزکس پڑھاتی ہے۔ کیمسٹری پڑھاتی ہے، سوشل سائنس پڑھاتی ہے پھر چاہے آپ مذہب کی باتیں کریں، ملک کی باتیں کریں یا جنگ وجدال کی باتیں کریں، بغیر زبان کے آپ آگے نہیں بڑھ سکتے۔ البتہ زبان جتنی مضبوط ہوگی یا پختہ ہوگی، آپ اپنے خیالات کو اتنے ہی اچھے طریقے سے پیش کر سکتے ہیں۔ اگر آپ کوئی پروجیکٹ بنانا چاہتے ہیں تو اس پروجیکٹ میں بھی زبان کا استعمال ہوگا۔ زبان دراصل سماج کی روح ہے سماج میں زبان کا زیادہ استعمال ہوتا ہے۔ سماج زبان کا جسم ہے۔ یعنی سماج اور زبان ایک دوسرے کے لیے لازم وملزوم ہیں۔ سماج اگر جسم ہے تو زبان اس کی روح ہے۔ اگر ان دونوں کو الگ کر دیا جائے تو انسان اور جانور میں کوئی فرق نہیں بچے گا۔ بہر حال یہ Topic یا موضوع بہت وسیع ہے۔ جی بہت چاہتا ہے اس پر بات کرنے کے لیے۔ میں تو بولنا بہت چاہ رہا تھا۔ خیر! جی بہت چاہ رہا تھا کہ کسی طرح اسماعیل یوسف کالج میں حاضر ہوؤں، پرانے مناظر سب یاد آتے ہیں۔ وہاں کی پیاری پیاری باتیں، سب دوست احباب، سب کچھ یاد آتا ہے۔

یاد اس کی اتنی خوب نہیں میرؔ باز آ
کم بخت پھر وہ دل سے بھلایا نہ جائے گا

ISBN: 978-93-83112-10-4

میرا کالج جس نے کلیم کو کلیم ضیا بنا کر ایک بہت بڑا کارنامہ انجام دیا ہے۔ اسماعیل یوسف کالج نے، اسماعیل یوسف کالج کے طلبا یا Students کو پورے گلوب یا کرۂ ارض میں بکھیر دیا ہے۔ بلکہ میرے اپنے Studnets، طلبا پورے گلوب یعنی کرۂ ارض میں بکھرے ہوئے ہیں۔ میرے بے شمار Studnets میرے طلبا جو پورے گلوب یا کرۂ ارض میں مصروف کار ہیں۔ یہ صرف زبان کی وجہ سے ہیں۔ ان میں چپراسی سے لے کر بڑی بڑی پوسٹ یعنی عہدوں پر اور انھیں میں کمپیوٹر انجینئر بھی موجود ہیں۔ اور سب اپنے اپنے کام میں مصروف ہیں۔

یہ بھاشا کی وجہ سے زبان کی وجہ سے ہے۔ میں بہت شکر گزار ہوں کہ مجھے میری بہن آرتی نگر سیکر صاحبہ نے، میرے بھائی اور میرے دوست ڈاکٹر نار کھڑے نے، میری دوسری بہن اور میری دوسری ساتھی ڈاکٹر مادھوری جوشی نے مدعو کیا ہے۔ مجھے حکم دیا ہے کہ سر آپ آئے آپ اس توسط سے اِس میڈیا سے آئے تو کم از کم ملاقات ہو جائے گی۔ میں آپ کا بہت بہت شکر گزار ہوں مجھے یہ بھی حکم ہوا تھا کہ آخر میں میں اپنے دو چار اشعار سناؤں تو چار پنکتیاں جس کو اردو میں قطعہ کہتے ہیں، انگریزی میں Stanza سماعت فرمایئے۔ اور اس کے بعد میں اپنی بات مکمل کر دوں گا۔ ان شاءاللہ۔

نگاہوں میں بساتا ہے، بسا کر چھوڑ دیتا ہے
دکھاتا ہے مجھے جو راہ، اُس کو موڑ دیتا ہے
اُسے اپنی محبت کا یقیں خود ہی نہیں شاید
وہ شیشہ دیکھتا تو ہے مگر پھر توڑ دیتا ہے

بہت بہت شکریہ! میں اپنی پرنسپل صاحبہ کا، تمام شرکاء کا بہت بہت شکریہ ادا کرتا ہوں، مجھے مدعو کیا گیا اس کے لیے بہت شکر گزار ہوں۔ بہت بہت شکریہ خدا حافظ۔ .Thank you

Dr. Kaleem Zia
A/103, Rawal Enclave, Rawal Nagar,
Opp. Rawal School & College,
Nr: Mira Road Station, Mira Road (East),
Dist. Thanr - 401107 (M.S.)
Cell: +9198929 33626,
Email: dr.kaleemzia@gmail.com

ISBN: 978-93-83112-10-4

Program Schedule

23rd June 2020

10.00 am – 10.30 am	**Inauguration: Dr. Swati Wavhal,** *Principal*
10.30 am – 11.15 am	**Keynote Address : PD. Dr. Heinz Werner Wessler,** *Institute for Linguistics and Philosophy, University of Uppsala, Sweden,*
11.15 am – 12.00 pm	**Dr. Suriti Raghunandan,** *Poet and Teacher, Mauritius* साहित्य और मनोविज्ञान
12.00 am – 12.45 am	**Mr. Dnyaneshwar Bhosale,** *Assistant Professor, PL Shroff College of Arts and Commerce, Chinchani* साहित्य आणि तत्वज्ञान : एक अनुबंध
02.30 pm – 03.15 pm	**Dr. Kishor Gaikwad,** *Professor and Director of Dr. Ambedkar Chair in Social Justice and Empowerment of Tribal Population, Indira Gandhi National Tribal University, Amarkantak, MP* Tribal Memory & Folk Literary Worldview: investigating Gond Baiga Compositions
03.15 pm – 04.00 pm	**Dr. Sandesh Wagh,** *Professor & Head, Dept. of History, University of Mumbai* Contribution of Dr. Babasaheb Ambedkar writings in Social Sciences

24th June 2020

10.30 am – 11.15 am	**Dr. Mohammad Shibli,** *Assistant Professor, Dept. of Arabic, University of Mumbai* The relations between Arabic Literature and History: A General Overview
11.15 am – 12.00 pm	**Prof. Rafatunnisa Begum,** *Dept. of Studies in Urdu, University of Mysore,* Karnataka Literature and Psychiatry

ISBN: 978-93-83112-10-4

Program Schedule

12.00 pm – 12.45 pm	**Dr. Urvashiben Pandya,** *Head, Department of Gujarati, University of Mumbai,* ગુજરાતી સાહિત્યમાં તત્વજ્ઞાન
02.30 pm – 03.15 pm	**Dr. Suchitra Naik,** *Associate Dean Humanities, University of Mumbai and Principal, Joshi Bedekar College, Thane* Culture: A Quilt of Archetypes Art and Arete
03.15 pm – 04.00 pm	**Dr. Prakash Pawar,** *Professor, Dept. of Political Science, Shivaji University, Kolhapur* Concept and Ideas reflection on Literatures in Humanities

25th June 2020

10.30 am – 11.15 am	**Dr. Sarawade Audumbar M.** *Associate Professor, Dept. of English, Shivaji University, Kolhapur* Literary Studies and Interdisciplinary
11.15 am – 12.00 pm	**Dr. Rajesh Nair,** *Assistant Professor of English Schools of Letters, Mahatma Gandhi University, Kottayam* Recent trends in Literary Research
12.00 am – 12.45 pm	**Dr. Suresh Namdev Maind,** *Professor & Director, AAC Mumbai School of Economics & Public Policy, University of Mumbai* Literature and Socio-Economic Development
02.30 pm – 03.15 pm	**Dr. Anirban Dash,** *Associate Professor, Central University of Tibetan Studies, Saranath, Varanasi* Buddhist Philosophy and Literature
03.30 pm	**Valedictory Session**

ISBN: 978-93-83112-10-4

CONTENTS

KEY NOTE ADDRESS
देशज आधुनिकता और दूसरी आधुनिकताएँ 1
(समाज और साहित्य के पारस्परिक परिप्रेक्ष्य में)
PD. Dr. Heinz Werner Wessler
Institute for Linguistics and Philosophy, University of Uppsala, Swden.

DELIBERATIONS BY RESOURCE PERSONS

प्रवासी मनोविज्ञान और साहित्य 9
Dr. Suriti Raghunandan
Maritius.

साहित्य आणि तत्वज्ञान : एक अनुबंध 16
Mr.Dnyaneshwar Bhosale,
Assistant Professor, PL Shroff College of Arts and Commerce, Chinchani.

Tribal Memory & Folk Literary Worldview: Investigating Gonda Baiga compositions 27
Dr. Kishore Gaikwad
Professor and Chairperson, Dr. Ambedkar chair in Social Justice and Empowerment of Tribal Population, Indira Gandhi National Tribal University, Amarkantak, MP.

Contribution o f Ambedkarite Literature in Social sciences 29
Dr. Sandesh Wagh
Head, Dept. of History, University of Mumbai, Mumbai.

The Relations between Arabic Literature and History: A general overview 31
Dr. Mohammad Shibli
Assistant Professor, Dept. of Arabic, University of Mumbai, Mumbai.

Literature and Psychiatry 46
Prof. RafatunnisaBegum
Dept. of Studies in Urdu, University of Mysore, Karnataka.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં તત્ત્વજ્ઞાન 56
Dr. Urvshiben Pandya
Prof & Head, Dept. of Gujarati, University of Mumbai, Mumbai.

Culture: A Quilt of Archetypes Art and Arete 60
Dr. Suchitra Naik
Principal, Joshi-Bedekar college, Thane.

ISBN: 978-93-83112-10-4

CONTENTS

Concept and Ideas Reflection on Literatures in Humanities 61
Dr. Prakash Pawar
Professor, Dept. of Political Science, Shivaji University, Kolhapur.

Literary Studies and Interdisciplinary 63
Dr. Sarawade Audumbar M
Associate Professor, Dept. of English, Shivaji University, Kolhapur

Resent trends in Literary Research 70
Dr. Rajesh Nair,
Assistant Professor of English, Schools of Letters,
Mahatma Gandhi Univerrsity, Kottayam.

Literature and Socio-Economic Development 73
Dr. Suresh Namdev Maind
Professor &Director, AAC, Mumbai School of Economics &Public Policy,
University of Mumbai.

Buddhist Philosophy and Literature 75
Dr.Anirban Dash
Associate professor, Central University of Tibetans Studies,
Saranath, Varanasi

MARATHI

मराठी व्याकरणाचा मराठी विषयांतर्गत समवाय/ सहसंबंध 80
Dr. Bharamu Gundu Khade, Associate Professor,
Govt, Secondary College, Mumbai-1

संताजी महाराज जगनाडे ह्यांच्या अभंगातील तत्त्वज्ञान 88
Shri. Sameer Ramchandra Vairagi, Head & Assistant professor,
Dept. of Marathi, Govt. of Maharashtra Ismail Yusuf College, Mumbai-400 060.

मराठी कादंबरीतील अर्थबदलीय परिणामांचे चित्रण 94
Prof. S. S. Patil, Dept. of Marathi, Anandibai Raorane Arts,
Sci & Com college, Tal-Vaibhvadi , Dist-Sindudurg -416810.

मराठी साहित्य आणि तत्त्वज्ञान 102
Santosh Raghunath Kamble, Assistant Professor in Marathi,
DSM College, Parbhani.

ISBN: 978-93-83112-10-4

CONTENTS

HINDI

साहित्य और इतिहास — 111
Dr. Hubnath Pandey, Professor , Dept . of Hindi, University of Mumbai

किराए की कोख उर्फ अधूरा इंकलब उपन्यास में पात्रों का मनोविश्लेषणानात्मक अध्ययन — 114
Dr. Manprit Kaur, Adhyaksha Dept. of Hindi, Guru Nanak College, Mumbai- 400 037

उद्‌यन कथा यात्रा (शिल्पांकन एवं साहित्य) — 117
Sumanika Sethi, Adhyaksha, Dept. of Hindi, Sophia College, Mumbai.

साहित्य और सामाजिक विज्ञान के पारस्परिक अंतराफलक — 123
Dr. Madhuri Joshi, Head, Dept.of Hindi, Govt. of Maharashta , Ismail Yusuf College, Mumbai- 400 060

समकालीन हिंदी कविताओं में पर्यावरण का चित्रण — 127
Vaishali Kashinath Gaikwad, Research Student, Dept. of Hindi, Dr. Babasaheb Ambedkar University, Aurangabad.

२१ वीं सदी के उपन्यासों में पर्यावरणीय चिंतन का अनुशीलन — 131
Chetana Prashant Jadhav, Lecturer,Dept. of Hindi, SNDT University, Mumbai.

ENGLISH

The Agonized South: A Panorama of War Ravaged and Socio-economically Battered Land in the novels of William Falkner — 137
Sayantina Dutta, Assis. Prof & Head of the Dept. of English, Naba Ballygunge Mahavidyalaya, Kolkata.

A Psychological Reading on Martin Scorsese's Shutter Island — 141
Resmi Ravindran, Assist. Prof.Dept. of English, S.N.College, Punalur.

Literature and History — 144
MS. Pooja Rajesh Nichole, Assist. Prof, Kaviyitri Bahinabai Choudhary North Maharashtra University, Jalagaon.

Postcolonial Political and Racial Complexities in Nandini Gordimer's Novel — 149
Tabassum Parveen, Ph. D Scholar, Dept. of English, Patana University.

Literature is the Mirror of the society: An Analysis of Malyalum Novel 'Villuvandi' — 153
Aarya P.V , 4th Year Integrated. A. Sociology, Pondicherry University.

ISBN: 978-93-83112-10-4

CONTENTS

Manto, Marlowe and Society 156
Madiha Aziz, Jamia Milliia Islamia.

Literature and Music 159
Sruthi. S, M.Com. Finance, Dept. of Finance, University of Kerala, Kariyavattom.

Ecofeminism in Select Indian Women Novels of Arundhati Roy and Anita Desai 162
Dr. Zeba Siddiqui, Research Scholar, University of Mumbai,Mumbai

ARBIC

Arabic Language in Developing Human Knowledge and Science 165
Prof.(Dr.) Shahina Khan, Head, Dept. of Arabic, Urdu , Persian ,
Govt. of Maharashtra Ismail Yusuf College, Mumbai-400 060

An Overview of History of Arabic Language and Literature in India 167
Ms. Nilofer Abdul Khaliq, Research Scholar, Dept. of Arabic,
University of Mumbai

GUJARATI

બત્રીસ પૂતળીની વેદના માં નારી મનોસંગર્ષનું ચિત્રણ 169
Smt. Meena Thakar, Associate Prof. & Head, Dept. of Gujarati, ,
Govt. of Maharashtra Ismail Yusuf College, Mumbai-400 060

આગગાડી - સામાજિક વાસ્તવીતાનું કરુણ ચિત્રણ 172
Dr. Preeti Hitesh Dave, Assist. Prof., K.J.Somaiya College,of Arts and Commerce,Mumbai,

'અણસાર': રહસ્યમય જીવનનું વાસ્તવિક આલેખન 178
Dr. Kavita Pandya, Assist. Prof. Department of Gujarati, SNDT University, Churchgate,Mumbai.

ગુજરાતી ગીત -સાહિત્યમાં નિરूપિત લૈંગિકતા, સંસ્કૃતિ અને સમાજ 185
Dr. Jayshree Jambusia, V.T.Choksy College of Education, Surat , Gujarat.

સાહિત્ય અને સંગીત: શબ્દ સંગીત સાહિત્યની સમાલોચના 193
Dr. Sadhana R. Tank, Saurashtra University , Rajkot, Gujarat.

સાહિત્ય અને સમાજશાસ્ત્ર 202
Mittal R. Chauhan, Ph.D Scholar, School of languages,
Gujarat University Ahmedabad, Gujarat.

ISBN: 978-93-83112-10-4

CONTENTS

HISTORY

प्राचीन वाङ्मयाच्या दृष्टिकोनातून सातवाहनकालीन मराठवाड्यातील शिल्पकलेचे सुवर्णयुग: एक दृष्टीक्षेप — 204
Dr. Vandana Rajesh Shinde, Assist. Prof in History,
Arts, Science & commerce College, Kharepatan, Sindhudurg.

आदिवासी साहित्यामधून पालघर जिल्ह्यातील तलासरी टाळूयातील ''वारली " समाजाचे संशोधनात्मक विहंगावलोकन — 211
Dr. Hemlata U. Mukane, Assist. Prof. in History,
Shri. M.D.Shah Mahila College Arts & Commerce, Malad (w) Mumbai.

मुंबई प्रांतातील मराठी संस्थानिक घराण्यांवर लिहिलेल्या साहित्याचे चिकित्सक अवलोकन — 222
Dr. Sheetal M. Panchikar, Assist. Prof & Head , Dept. of History,
Govt. of Maharashtra Ismail Yusuf College, Mumbai-400 060

Samyukta Maharashtra Movement As Reflected in the Poetic Literature of Senapati Bapat — 229
Smt. Kalpana Pawaskar, Assist. Prof in History, Govt. of Maharashtra Ismail Yusuf College, Mumbai-400 060

Tribal History in the Light of Fiction — 233
Kevin M. Salve, Assist. Teacher. B. Harris Jr. College of Arts, Commerce & Science, Nalasopara(w), Palghar.

PHILOSOPHY

Environmental Ethics: A Critical Study — 237
Dr. Gandhi H. Dehuri, Assist. Prof.& Head Dept. of Philosophy,
Govt. of Maharashtra Ismail Yusuf College, Mumbai-400 060

Purusharthas — 243
Dr. Jaising B. Sawant , Assist. Prof, Dept. of Philosophy,
Govt. of Maharashtra Ismail Yusuf College, Mumbai-400 060

POLITICAL SCIENCE

सामाजिक वास्तव आणि राजकीय मराठी नाटक: " अधांतर" नाटकाचा विश्लेषणात्मक आढावा — 248
Shri. Divyang Potdar, Assist. Prof. in Political Science (CHB),
Govt. of Maharashtra Ismail Yusuf College, Mumbai-400 060

ISBN: 978-93-83112-10-4

Keynote Speaker

देशज आधुनिकता और दूसरी आधुनिकताएँ
(समाज और साहित्य के पारस्परिक परिप्रेक्ष्य में)

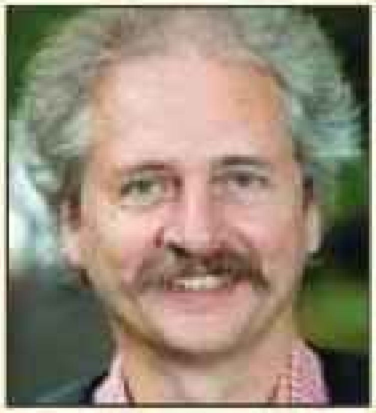

PD Dr. Heinz Werner Wessler
c/o Olle Blystrom Blåhakevägen 14 SE-75652 Uppsala
+46 18 4717015 off. (Uppsala) heinzwerner.wessler@lingfil.uu.se

Visiting Professor	: Institute for Linguistics and Philosophy, University of Uppsala (since 8-2010); "Privatdozent" at the University of Bonn.
Senior Lecturer	: (4/2002-8/2010) Senior lecturer at the Indological Department, University of Bonn (Germany), first as "Wissenschaftlicher Angestellter", since 10/2008 as "Akademischer Oberrat" ("venia legendi" position). Teaching responsibilities in Hindi and Urdu, modern Indian literature, history of Indian religions, modern Indian history. Administrative duties within the Institute for Oriental- and Asian Studies Bonn (IOA), website editing. General editor of the quarterly "SÜDASIEN" in German.
Guest lecturer	: University of Uppsala (Sweden), Institut for Linguistics and Philology (9/2009-1-2010)
Editor	: United Evangelical Mission (UEM, 7/2000-3/2002). Responsible for internet sites, press releases, two magazines in English and German
Lecturer	: (1997-1999) Indological department, University of Aarhus (Denmark). Academic publications in the field of Indian languages/Indian history of religions
Journalism	: Freelancing journalist (Deutsche Welle, Westdeutscher Rundfunk etc.)
Pax Christi	: Honorary activities in the Catholic Peace Movement (German section and on international level).
ICRC	: (7/95-4/96) Translator-delegate for Urdu/Hindi, International Committee of the Red Cross, delegation in New Delhi/Srinagar
Doctorate	: Dr. Phil. (December 1993), University of Zürich. Subject of dissertation: "Zeit und Geschichte im Vishnupurana" (Time and History in the Vishnu Purana, published in "Studia Religiosa Helvetica, series altera, vol.1").
Research Ast.	: April 1990 - April 1994 research assistant of Prof. Peter Schreiner, Indological department, University of Zürich (Switzerland). Teaching in Hindi and Sanskrit. Library supervision and all kinds of administrative work.
Ass. editor	: 9/1988-2/1990, 'Training in job'-programme, Deutsche Welle (Voice of Germany, Cologne)
Other activities	: Teacher in intensive Hindi-course at the Bundessprachenamt, Hürth, "DSE", Bad Honnef, 1994 Teaching in Hindi at University of Mainz (2000) and Bonn (2000-2001)
University	: 1983 - 1988 University of Bonn: Comparative Religions/Indology/Science of Music. Additional courses in Philosophy, Theology, Greek etc. Studies in Persian and Arabic. MA 7/1988
Studies abroad	: August 1985 until April 1986: "Central Institute of Hindi" in New Delhi. Teacher in music at the German school in New Delhi (classes 6-10).
Advanced Diploma in Hindi	: Division A ("Central Institute of Hindi", New Delhi). Civil service: 1982-April 1983 at Arbeiter-Samariter-Bund, Düsseldorf
Schooling	: 1968-1972 Primary School: 1972-1981 Städtisches Schloß- Gymnasium, Düsseldorf; final exam:
"Abitur"; foreign languages	: English, Latin, French
Birth	: 20.7.1962 in Düsseldorf-Benrath (Germany) Family: Married, two children (born 1991 and 1996)
Hobbies	: Music (piano, organ); literature

ISBN: 978-93-83112-10-4

देशज आधुनिकता और दूसरी आधुनिकताएँ
(समाज और साहित्य के पारस्परिक परिप्रेक्ष्य में)

पी.डी.डॉक्टर हाइन्ज वेर्नर विस्लेर
उपासला विश्वविद्यालय, स्वीडन

साहित्य और सामाजिक विज्ञान के पारस्परिक अंतरफलक विषय पर आयोजित त्रिदिवसीय संगोष्ठी में प्रोफेसर पी डी डॉक्टर हाइन्ज वेर्नर विस्लेर बीजभाषण के लिए आमंत्रित थे ।

उनके बीजभाषण को लिखित रूप में प्रस्तुत कर रहे हैं । आंतरराष्ट्रीय संगोष्ठी का हेतु विषय को वैश्विक परिप्रेक्ष्य में समझना था । साहित्य, भाषा, इतिहास, सांस्कृतिक इतिहास आदि को विदेश के विद्वान किस तरह से देखते है, यह भी जानना था ।

विस्लेर जी के बीजभाषण का विषय 'देशज आधुनिकता और दूसरी आधुनिकताएँ' (समाज और साहित्य के पारस्परिक परिप्रेक्ष्य में) था ।

स्वीडन के उपासला विश्वविद्यालय के प्रोफेसर एक विदेशी जुबान 'हिंदी' सीखते हैं, शुद्ध, परिष्कृत, धाराप्रवाहित हिंदी बोलते हैं, बड़ी ही विनम्रता से स्वीकार करते हैं कि विद्यार्थियों को पढ़ाने से ही अपनी समझ बढ़ती है तब पता चलता है शिक्षक किसी भी विश्वविद्यालय के हो, मेहनत और सातत्य इन गुणों के बल पर अपने विषय में महारथ हासिल कर सकते हैं ।

विस्लेर जी के अनुसार भारत में अंग्रेजी को आधुनिकीकरण के साथ जोड़ा जाता है, हिंदी के अंदर भी कोई हीनता नहीं है । अंग्रेजी के साथ भविष्य बनता है ऐसा भी मानते है । विश्व की कोई भी भाषा छोटी या बड़ी नहीं होती, प्रत्येक भाषा के भीतर ज्ञान का खजाना होता है, उसे देखने की नजर हमारे पास होनी चाहिए ।

अपने भाषण में उन्होंने आधुनिकता की बात क्यों उठायी ? इसे स्पष्ट करते हुए कहा कि आमतौर पर 'आधुनिकता' शब्द का प्रयोग एकवचन में किया जाता है । आधुनिकताएँ शब्द बहुवचन में इस्तेमाल करने का कारण यही है कि अलग अलग देशों की आधुनिकता विषयक धारणाएं भिन्न है । जापान, चीन, भारत और इस्लामिक देशों में आधुनिकता के मायने अलग है । आधुनिकता, पश्चिमीकरण और भूमंडलीकरण में पारस्परिक संबंध है ? क्या उनमें प्रतिद्वंद्विता है ? या तनाव है ?

ISBN: 978-93-83112-10-4

अनुसंधान की दुनिया में इस पर बहस चल रही है । आधुनिकता याने अंग्रेजी, काम्प्यूटर, स्मार्टफोन, नई गाडियाँ, इंटरनेट आदि नहीं है । आधुनिकता क्या है यह थोड़ा सा आगे जाकर अपने से पूछते है । तो हमारी समझ में दूसरे तरह के सवाल आयेंगे ? उसमें यह भी होगा । क्या आधुनिकता पुरे विश्व में एक है ? जैसे कि अंग्रेजी में आधुनिकता को 'Master narrative' कहा जाता है । आधुनिकता पूरी दुनिया मे, हर एक देश मे, हर एक संस्कृति में एक ही तरह से आगे जा रही है, एक ही प्रक्रिया उत्पन्न करती है ? आधुनिकता में ऐसे कौन से मूल्य है जो पूरी दुनिया के लिए सही है ? कौन से मूल्य एक क्षेत्र के लिए सही है ? साहित्य, समाजशास्त्र में आधुनिकता के सिद्धांतों के सवाल आते है । इस पर आजकल बहोत बहस चल रही है ।

देशज आधुनिकता' इस पारिभाषिक शब्द का प्रयोग हजारीप्रसाद द्विवेदी जी ने पहले किया । जिसे पुरुषोत्तम अग्रवाल ने 'अकथ कहानी प्रेम की' जो कबीर पर लिखी गई पुस्तक है, उसमें देशज आधुनिकता शब्द का प्रयोग निर्गुण भक्ति के अंदर जो आधुनिकता है, वह पश्चिमीकरण और उपनिवेशवाद के पहले की आधुनिकता है । उससे आगे बढ़कर भारत की पहचान का सवाल वे उसके साथ जोड़ते हैं ।

आधुनिकता और हिंदी की ओर आते है तो दो नाम मुख्यतः सामने आते हैं । महावीर प्रसाद द्विवेदी (१८६४-१९३८) हिंदी के मानकीकरण का कार्य इन्होंने किया । खड़ीबोली को प्रधान बोली बनाने का कार्य किया । महावीर प्रसाद द्विवेदी नागरी प्रचारणी सभा के सेक्रेटरी थे । उस वक्त हिंदी में गद्य साहित्य लिखा जाता था । इनसे पहले फोर्ट विलियम कॉलेज के लल्लू राम, इंशा अल्ला खां की 'रानी केतकी की कहानी' ।

भारतेंदु हरिश्चंद्र भी कविताएँ व्रज में ही लिखते थे । ब्रज को ही मीठी जुबान मानते थे । महावीर प्रसाद द्विवेदी जी के प्रभाव से नयी पीढी के कवि खड़ीबोली में गद्य साहित्य लिखने लगे । उनमें मैथिलीशरण गुप्त जी और अन्य नाम लिए जा सकते है ।

साहित्य के इतिहास की दुनिया में दूसरा महत्वपूर्ण नाम रामचंद्र शुक्ल का है (१८८४-१९४१) । रामचंद्र शुक्ल ने 'हिंदी साहित्य' के इतिहास को मानकीकृत किया । उनके द्वारा स्थापित 'युग के सिद्धांत' एक विदेशी मॉडल के अनुसार है । आज हर एक काल पर हम प्रश्न चिह्न लगा सकते है । उस जमाने में उन्होंने हिंदी को एक राष्ट्रीय इतिहास देने की कोशिश की । फोर्ट विलियम कॉलेज के लल्लूलाल का 'प्रेम सागर' जो भागवतपुराण के दसवें खंड का खड़ीबोली में रूपांतरण है । भारतेंदु हरिश्चंद्र को हिंदी साहित्य में जो जगह दी जाती है वह

ISBN: 978-93-83112-10-4

रामचंद्र शुक्ल के प्रभाव से ही, दोनों बनारस के ही थे । भारतेंदु हरिश्चंद्र के 'निज भाषा उन्नति अहे सब उन्नति को मूल' की बात भी कही गई । महात्मा गांधी जी ने भी अपने हिंद स्वराज्य में कहा था कि भारत में एक राष्ट्रीय भाषा की जरुरत है । आज २२ भाषाएँ राज भाषाएँ है । एक Offical Language हिंदी है । भारत कई सालों से 'युनाइटेड नेशन्स' में हिंदी को 'Official Language' बनाने का प्रयास कर रहा है । मनमोहन सिंह की सरकार से लेकर स्वर्गीय सुषमा स्वराज तक कईयों ने यूनाइटेड नेशन में हिंदी को राजभाषा का दर्जा मिले इसलिए कोशिश की । नेपाल ने भी हिंदी का समर्थन किया पर.... । संयुक्त राष्ट्र संघ की वेबसाइट पर हिंदी मिल जाएगी । विश्व हिंदी समेलन होता है, हिंदी समय डॉट कॉम, विश्व हिंदी डेटाबेस है, गद्यकोश है लेकिन हिंदी की दुनिया सीमित है । अमरिका में बसे प्रवासी भारतीयों में हिंदी बोली, लिखी जाती है लेकिन दूसरी पीढी में हिंदी जुबान चली जाती है यह कडुवा सत्य है । २००१ के ९/११ के बाद अमेरिका में ११ भाषाएँ Critically needed languages की श्रेणी में आयी । लोग अंग्रेजी को आधुनिकता के साथ जोड़ते है । लोग पहचान के नाम पर हिंदी सीखते है । वहाँ जाकर लोग बदलते है ।

सीआयए रक्षा मंत्रालय से धन मिलता है, समर कैंप होते हैं, प्रवासी भारतीय भी बढ़ावा देते है लेकिन हिंदी को सफलता नहीं मिलती । प्रवासी भारतीय हिंदी को पिछड़ेपन के साथ जोड़ते है और अंग्रेजी को Prestigious Language मानते है । हिंदी दादा दादी और नाना नानी की जुबान बन जाती है । आधुनिकता अंग्रेजी में नहीं है, अंग्रेजी केवल भाषा है, अंग्रेजी बौद्धिकता की निशानी नहीं है ।

वैश्विक परिप्रेक्ष्य से साहित्य में आधुनिकता की बात करें तो यूरोप में उपन्यास पहले लिखा गया, भारत में आधुनिक कहानी पहले आयी । यूरोप में Ottoman Turkey (१८२०) से आधुनिक साहित्य का आरंभ माना जाता है ।

पर्शिया, चीन और जापान में आधुनिक साहित्य के आरंभ होने के उदाहरण देकर इस निष्कर्ष तक पहुँचाया कि इन देशों में राष्ट्रवाद उत्पन्न होने के साथ साथ आधुनिकता विकसित हुई । Benedict Anderson ने इसे 'Print Capitalism' संबोधित किया । आधुनिकता के साथ साथ हिंदी साहित्य में भी गद्यलेखन बढ़ा । पढ़ने की इच्छाएँ बढ़ी, साक्षरता बढ़ी, उपन्यास, कहानी के साथ नाटक, आत्मकथा लेखन प्रकार बढ़े । भारतीय साहित्य में नाटक की परंपरा बहुत पुरानी और समृद्ध है । अश्वघोष, भास, शूद्रक और कालिदास इनके नाटक अलग है ।

ISBN: 978-93-83112-10-4

आधुनिक काल के भारतेंदु के नाटकों पर पश्चिमीकरण का प्रभाव देखा जा सकता है । शेक्सपियर और मोलिएर के नाटकों के अनुवाद पहले बांग्ला फिर हिंदी में आ गए थे । हिंदी साहित्य में फिर यथार्थवाद और प्रगतिवाद आया । जो उपेक्षित थे, उनपर साहित्य लिखा जाने लगा । औरतें साहित्य के केंद्र में आयी । उदाहरण प्रेमचंद के उपन्यास निर्मला, कर्मभूमि आदि । हीरा डोम की शिकायत से दलित प्रश्न सामने आए ।

यथार्थवाद के भी कई भेद है । सामाजिक यथार्थवाद, उद्देश्यौन्मुख यथार्थवाद, आदर्शौन्मुख यथार्थवाद, जादुई यथार्थवाद । तात्पर्य - यथार्थवाद भी एक नहीं है ।

आधुनिकता / आधुनिकीकरण : भारत का परिप्रेक्ष्य इन पर विचार प्रकट करते हुए

Metcalf / Metcalf - का & A Concise History of Modern India (२००१)

Yogendra Singh - Modernization of Indian Tradition (१९७३)

के परिप्रेक्ष्य में - सामाजिक परिवर्तन - सांस्कृतिक परिवर्तन में बदल जाता है । संस्कृतिकरण, पश्चिमीकरण, सांस्कृतिक पुनर्जागरण इनमें प्रतिद्वंद्विता है, लेकिन इनका जोड़ भी है, आधुनिकीकरण में दोनों आ जाते है । अंग्रेजों के पहले के ज़माने में भी देखते है तो Early Modern Cosmopolitanism विषय आता है ।

1) Catholic Orientalism : Portuguese Empire, Indian Knowledge (16th – 18th century)

2) Sheldon Pollock, Homi Bhabha & Dipesh Chakrabarty : Cosmopolitanism

3) Maloni Ruby 2003 – Surat : Port of the Mughal Empire

मुंबई बड़ा शहर होने से पहले सुरत पश्चिमी किनारे पर का सबसे महत्वपूर्ण बंदरगाह था । सुरत कभी कोई कॉलनी नहीं थी । फ्रेंच, डच, स्वीडिश ईस्ट इंडिया कंपनियाँ सुरत आने लगी । वहाँ बड़े बड़े बनिए थे, उस वक्त हिंदुस्तान से बहोत निर्यात होता था । विदेश से चीज़े आती थी । सुरत में हर तरह के सिक्के उपलब्ध थे - फ्रेंच, स्पेनिश, डॉलर । वे सब वहाँ के मुज़ियम में देख सकते है । सुरत आंतरराष्ट्रीय जगह थी ।

Connected History के लिए तीन विद्वान और उनकी पुस्तकों का संदर्भ दिया गया -

1) Sanjay Subhrahmanyam 2005 -: Explorations in Connected History : Mughals & Franks.

2) Alam Muzaffer & Sanjay Subhrahmanyam : Indo – Persian Travel in the age of Discoveries 1400-1800.

ISBN: 978-93-83112-10-4

3) Sheldon Pollock : Forms of knowledge in Early Modern Asia Explorations in the intellectual History and Tibet 1500-1800.

जब हम Knowledge Economy की तरफ जा रहे है तो शैल्डन पोलॉक का नाम लेना जरुरी है । संस्कृत की दुनिया में जिसे 'नव्य न्याय' कहा जाता है ।

तब के हिंदुस्तान के नक्शे जो जयपुर के सिटी म्यूजियम में है उन्हें दिखाया गया । सुरत में विदेशी ईस्ट इंडिया कंपनी के Contor अर्थात Godown होते थे उनका नक्शा दिखाकर, पुराने सुरत शहर के चित्र दिखाए गए । दुनिया कितनी तेजी से बदल रही है । पुरानी चीज़ें कम हो रही है । सुरत की ऐतिहासिक विरासत को संजोकर रहने का काम चल रहा है । Connected History की बात का उदाहरण देते हुए सुरत की Dutch Cemetery (1600 - 1700 वी) शताब्दी की है । यह डच लोगों का कब्रस्तान है, डच लोगों ने वहाँ के कलाकारों को किराए पर लेकर यह कब्रस्तान बनाया । अभी भी वह मौजूद है, यह Culture Exchange का दिलचस्प जमाना था । हम समझते है कि आम तौर पर भूमंडलीकरण हमारे युग की खासियत है लेकिन ऐसा नहीं है, उस वक्त भी देश-विदेश से लोग सुरत आते थे, एक दूसरे की जुबान सीखते थे । इसी से हम वापस हिंदी की तरफ जाते है ।

हिंदी के सबसे पुराना व्याकरण कोश और शब्द कोश है Ketelaar's Grammer 1698 - जो डच जुबान में है, इसका लैटिन Version भी है 1743 का है । इसका नया एडिशन कुछ साल पहले आया । ये हिंदी भाषी प्रदेश में नहीं बना, सुरत में बैठकर इसे बनाया गया ।

Benjamin schulze 1745 का मशहूर व्याकरण है । HINDOSTANICA जो हिंदी व्याकरण शब्दकोश - जो लैटिन जुबान में है । 1705 की मॅन्यूस्क्रिप्ट - स्क्रीन पर दिखायी गई, यह लिपि देवनागरी और मोडी के बीच की है । जिसे Linguo Mogalana कहा जाता है । यह आजकल की हिंदी के नजदीक है, ब्रज के नजदीक नहीं हैं । इसका शब्दकोश पैरिस में है । जो 1703 का है । इसमें लैटिन, मोडी, हिंदुस्तानी, फ्रेंच चार स्तंभ हैं । यहाँ हिंदी को Universal Language कहते है जो पुरे Prolong के साम्राज्य अर्थात समुंदर के किनारे बोली जाती है ।

उपनिवेशवाद का योगदान - यूरोप में जो प्रगति हुई (1600-1850 तक) वह कैसे मुमकिन थी ? एरिक विलयम्स (1910-1981) और हामिद दबाशी जैसे लोग लिखते है कि गुलामों के व्यापार और आंतरराष्ट्रीय व्यापार के साथ सस्ते संसाधनों के बल पर यूरोप में संपत्ति का एकत्रीकरण हुआ । Daron Acemoglu आदि कुछ लोग इसके खिलाफ है । वे यूरोप

ISBN: 978-93-83112-10-4

की प्रगति संस्थात्मक परिवर्तनों के कारण हुई ऐसा मानते हैं । अंतरराष्ट्रीय व्यापार का योगदान उसमें इतना नहीं मानते ।

उसके साथ orientalism का सवाल आता है । पुरे orient के पिछड़ेपन की बात उठायी जाती है । इस पर बहोत पुस्तके लिखी जा चुकी है । कुछ देश मानते है कि पश्चिमी देशों से हम पिछड़े हुए है । ४० साल से यह बहस चल रही है । उपनिवेशवाद के ज़माने में भी यूरोप के कुछ लोग सोचने लगे थे ? दुनिया में ये क्या चल रहा है । 'Life' का मुखपृष्ठ दिखाकर इस बात को डॉ. विस्लेर जी ने स्पष्ट किया यूरोप की आधुनिकता याने हम पीड़ित लोगों का शोषण करके प्रगति की गयी है - फिलीपींस व्यक्ति के पीठ पर अमरिकन बैठा है, हिन्दुस्तानी ब्रिटिश का बोझ उठा रहा है, आफ्रिकन की पीठ पर जर्मन सवार है और फ्रेंच व्यक्ति आ जाता है । अर्थात इनके शोषण के बिना तरक्की संभव नहीं थी । इससे प्रश्न निर्माण होता है कि फिर सभ्य क्या है और म्लेच्छ कौन है ? यह चीन के संदर्भ में है । इस तरह का सवाल बहोत महत्त्वपूर्ण है । अज्ञेय की एक मशहूर कविता है - साँप, आप सभ्य तो नहीं हुए फिर कहाँ सीखा डँसना ?

आधुनिकीकरण का एक मानकीकृत सार्वभौमिक ढाँचा है ? आधुनिकता वैश्विक है ? या पश्चिमीकरण के साथ है ? क्या आधुनिकता पूरी दुनिया में एक ही है ? आधुनिकीकरण का स्रोत हम संस्कृति के अंदर ढूँढ निकाल सकते है जैसे पुरुषोत्तम अग्रवाल जी ने कोशिश की - 'देशज आधुनिकता' को ढूँढ निकाला और उसको उन्नत करने की कोशिश की ।

आधुनिकता के सिद्धांत का अपना एक इतिहास है । वह यूरोप के Discourse से संबंधित है । पुरुषोत्तम अग्रवाल के पहले कुछ लोगों ने आधुनिकता के इतिहास पर प्रश्नचिह्न लगाने की कोशिश की । Dipesh Charlirbarty : Habitations of Modernity Essays in the wake of subaltem studies. 'सबआल्टन ग्रूप' ने इतिहास को दूसरे दृष्टिकोण से देखने की कोशिश की । हिंदी साहित्य का रामचंद्र शुक्ल जी ने जो युग विभाजन किया उसे भी दूसरे दृष्टिकोण से देखने की आवश्यकता है ।

कुछ लोग कहते है कि भारत में कोई प्रगति नहीं हुई । भारतीय इतिहास और परंपरा में कोई यूटोपिया नहीं है । लेकिन ढूँढने से वह मिल भी सकता है । रविदास एक भगत है जिनकी लिखी हुई पंक्तियाँ 'गुरुग्रंथसाहब' में संकलित है । वे लिखते हैं, भविष्य में ऐसी दुनिया कभी होगी जिसमें दुश्मनी नहीं होगी, शोषण नहीं होगा और कोई पीड़ित नहीं होगा ।

ISBN: 978-93-83112-10-4

Modenity as Enlightment के तहत Anthany Gidden की बात की गयी । उन्होंने समाजशास्त्र, इतिहास और साहित्य के अलग अलग सवाल माने । आधुनिकता पर पिछले ४० साल से बहस चल रही है । हमें अब पश्चिमी दुनिया पर संदेह होने लगा है । क्या सचमुच भौतिक प्रगति ही सब कुछ है, आधुनिकता ही सब कुछ है । पर्यावरणीय ह्रास को देखते हुए इस कोरोना महामारी के संकट को देखकर काफी लोग बहुत सोचने लगे हैं - आखिर में हमारी सभ्यताएँ क्या है ? हमारी आधुनिक दुनिया बहुत नाजुक है इस तरह और दस बीस साल हम बढ़ते रहे, प्रगति करते रहे तो हम कहाँ पहुँचेंगे ? क्या हमारा पर्यावरण हमारा साथ देगा ? नई पीढ़ी इस तरह सवाल उठाने लगी है । प्रगति की क्या सीमाएँ है ? आधुनिक होना चाहिए या नहीं ? आधुनिक और आधुनिकताएँ पर जो बहस है उसे हिंदी की दुनिया में भी लाना है । फेसबुक पर का एक चित्र दिखाकर विस्लेर जी ने सत्य को स्पष्ट करना चाहा । अमरिका में भी सत्य पर बहस है, सत्य एक नहीं होता या सत्य एक ही है । सब कुछ हमारे परिप्रेक्ष्य पर निर्भर नहीं है । विस्लेर जी मानते है सत्य एक ही है, जो हमारा स्रोत है । उस सत्य को ढूँढने में हम सभी कार्यरत है । इसके लिए हम आपस में बहस भी करते है, एक ही सत्य हमें भविष्य की ओर जाने के लिए प्रोत्साहित करता है । हमारे मन में निराशा उत्पन्न नहीं होने देता । हमारे मन में पर्यावरण की चिंताएँ भी है । किसी तरह से हमारी परेशानियाँ हल हो जाएगी ।

धन्यवाद ।

ISBN: 978-93-83112-10-4

समाज और मनोविज्ञान

डॉ सुरीति रघुनन्दन
(लेखिका एवं कवयित्री)
ईमेल : Suriteekavita@ gmail .com
संपर्क : 00230.58819033
हिंदी शिक्षिका मॉरीशस

प्रकाशित कृतियाँ :

• 'हमारे वृद्धजन हमारी शक्ति'
(कहानी संग्रह)

• 'अपनी-अपनी मंज़िलें'
(काव्य संग्रह)

• 'कागज़ की ज़िंदगी'
(ग़ज़ल संग्रह)

- साहित्यिक कविसम्मेलन एवमं गोष्ठियों में काव्यपाठ 1993- 2004
- आकाशवाणी आगरा तथा चंडीगढ से रचनाओं का प्रसारण
- 2005 से मॉरीशस ब्रॉड कास्टिंग सैंटर के आकाशवाणी तथा दूरदर्शन से कार्यक्रमो का प्रसारण
- विभिन्न राष्ट्रीय तथा अंतरराष्ट्रीय सम्मेलनों में पत्र वाचन राष्ट्रीय तथा अंतर्राष्ट्रीय पत्र-पत्रिकाओं में रचनाओं का प्रकाशन ।
- 'विदुषी' सम्मान से सम्मानित कथा यू.के लंदन द्वारा ।

ISBN: 978-93-83112-10-4

समाज और मनोविज्ञान

डॉ सुरीति रघुनंदन
0023058819033
suriteekavita@gmail.com

मानव के व्यवहार का अध्ययन ही मनोविज्ञान है । मन की गहराई में उतरकर अवचेतन में छिपी शक्तियों को पहचान कर जब हम उसे व्यावहारिक धरातल पर लाकर प्रयोग करना प्रारम्भ कर देते हैं तो अपने क्षेत्र-विशेष में चमत्कारिक परिणाम देने लगते हैं । साहित्य और मनोवैज्ञानिक का बहुत गहरा संबंध है । जो साहित्यकार समाज में व्याप्त समस्या को ही मात्र ना उभारे अपितु उसका समाधान भी प्रदान करे ऐसा साहित्य लोगों के दिलों पर राज करता है । कल्पनाओं से मनोरंजन तो पाठक का कर सकता है परन्तु जिजीविषा की लौ नहीं जला सकता है ।

मानव मन के भय छोटी-छोटी समस्याओं को हम पृष्ठों पर थिरकते हुए पाते हैं और जीवन के संघर्ष में आत्मशक्ति से जीतने वाला पात्र सकारात्मक ऊर्जा देता है । मनोविज्ञान समस्याओं की जड़ तक पहुँचने का प्रयास करता है मनोविज्ञान विधियो द्वारा । साहित्यकार अपनी कृतियों में कविता, कहानी तथा गीत, व्यंग्य के माध्यम से सकारात्मक दृष्टिकोण प्रत्यक्ष या परोक्ष रुप से प्रदान करता है । वही रचना लोकप्रियता के झंडे गाड़ने में सफल होती है जिसमें आम आदमी को स्वयं का जीवन दिखाई देता है, यथार्थवादी रचनाएँ आत्मा में गहनता से उतरती चली जाती है ।

साहित्य में मनोवैज्ञानिकता सहज ही समाविष्ट होती जा रही है । जीवन फूलों की सेज नहीं है मानव को विभिन्न मनोदशाओं से गुजरते हुए अपने लक्ष्य की प्राप्ति होती है । चिंता, एकाकीपन, अनास्था, निराश, कुण्ठा तथा अपने अस्तित्व की जंग जीतना ही सुखद मंजिल है ।

मानव को अवस्थाओं तथा लिंगों में विभाजित किया गया परन्तु मानवीय संवेदनाएं सभी में होती हैं । मात्र अभिव्यक्ति के ढंग बदल जाते हैं -

स्त्री, पुरुष, बालक, वृद्धजन तथा अन्य संबंधों को साहित्य की विभिन्न विधाओं में मनोवैज्ञानिकता के रंगों को प्रस्तुत करने का लघु प्रयास किया है ।

वर्तमान में नारी अपने अस्तित्व की पहचान के प्रति जागरूक हुई है । वह जीवन के प्रत्येक क्षेत्र में सफलता पूर्वक कदम बढ़ा रही है । अब नारी अबला नहीं है सबला बन चुकी है - गीतकार वीरेंद्र मिश्र का गीत नारी की आशावादिता को दर्शाता है -

देते उपदेश ऐश करते व्यक्तित्व
जागा है नारी का सोया अस्तित्व
रेशमी दुपट्टों की झूमती ध्वजा
फहराती दफ्तर पर तन सजा-धजा

स्त्री के जीवन के संघर्ष तब और अधिक बढ़ जाते हैं जब वह मध्यवर्ग से संबंधित होती है पारिवारिक जिम्मेदारियों का निर्वाह करने के लिए वह नौकरी करती है ऐसे में पुरुष सहकर्मियों के लिए कभी कभी ऐसी वस्तु समझ ली जाती है जो कि सहज सुलभ होती है ।

ISBN: 978-93-83112-10-4

यदि वह 25 वर्ष की हो तो दुनिया की नज़र में वह और भी खटकती है । ऐसी स्त्रियों के मनोभावों का यथार्थ वर्णन हिंदी कथाकार माननीय ममता कालिया जी की कहानी 'पच्चीस साल की लड़की' में किया है । विशेषतौर पर उम्र के पच्चीस वर्ष में जब वह न तो बच्ची रह जाती है ना ही लड़की वो भी कुँवारी लोगों को पचती नहीं है और शादीशुदा बॉस की बीवियों की यह मानसिकता रहती है कि उसके पति के साथ प्रेम प्रसंग ना हो ।

बॉस की पत्नी मिसेज शर्मा का संवाद हमें सोचने पर मजबूर कर देता है कि यदि पत्नी को पति पर ही विश्वास नहीं तो वह महिला कर्मचारी को आखिर क्या दर्शाना चाहती है-

"लड़कियों का चरित्र तो रह ही नहीं गया ।"

लड़कों का क्या है, पीठ पूंछ झाड़कर वैसे के वैसे पर लड़कियों को सोचना चाहिए ।"

भारतीय परिवेश में जहाँ 'विवाह' को लड़की के जीवन का महत्वपूर्ण अंग बना दिया जाता है तथा उससे यह आशा भी की जाती है कि वह बस संबंध को आखिरी साँस तक निभा जाए । 'समझौतावादी' दृष्टि रखे जैसे उसकी नानी, दादी तथा माँ ने अपने को भुलाकर परिवार के लिए शहीद हुई परंतु आधुनिक लड़की अपना जीवन अपनी शर्तों पर जीती है -

सुशीला राय जी की 'एक अनपढ़ कहानी' हमें निराशा, टूटन के माध्यम रेगिस्तान में सुंदर पुष्पों की सुगंध का आभास दिलवाती है -

वह कहती है " न जाने आदमी के जीवन में कितने मोड़ आते हैं । कभी हिम्मत न हारने और निराश न होने से ही आदमी खुशी हासिल कर सकता है । अगर मैं हिम्मत हार जाती तो अभी जो सुख पा रही हूँ वो कहाँ मिलता ?"

उपन्यासकार प्रभा खेतान "छिन्नमस्ता" में नारी अपने मानसिक धरातल पर संघर्ष के लिए तैयार नजर आती है । नीना प्रिया की सौतेली ननद है परंतु वह मानसिक रूप से परिस्थितियों को स्वीकार कर चुकी है । बहुत आत्मविश्वास के साथ कहती है -

"भाभी मुझे पता है कि मैं एक नाजायज़ संतान हूँ, मम्मी कितना भी मांग में सिंदूर लगाएँ, उस लाल मांग में थोड़ी कालख घुली हुई है ।"

नीना जैसी आशावादी और परिस्थितियों का बहाना नहीं बनाती ना ही समाज पर दोषारोपण करती हैं कि उनसे आगे बढ़ने के रास्ते छीन लिए अपितु पथरीले कंटीले रास्तों पर से भी आसानी से गुजरती हुई अपनी मंज़िल को पा लेती हैं । नीना की सुदृढ़ इच्छाशक्ति के समक्ष मैं नतमस्तक हूँ जब वह कहती है -

"सुख नहीं है तो उसे अर्जित करके दिखा दूँगी ।"

"**यहीं कहीं था घर**" उपन्यास में सुधा अरोड़ा जी ने लड़की के जीवन के उस पक्ष को बेहतरीन ढंग से उजागर किया है जहाँ लड़की की शादी कर सब जिम्मेदारी से मुक्त होना चाहते हैं ।

माँ, बाऊजी, दादी - आजकल सब अपनी ही दुनिया में रहते और उस दुनिया में एक ही साजिश के सब हिस्सेदार हैं । वह साजिश है बैंड-बाजे के साथ सुजाता की 'घर निकाला' देने की, उसके बाद दादी हरिद्वार गंगा चली जाएंगी और बाऊजी गुरुदेव महाराज के चरणों में शीश नवा देंगे ।

ISBN: 978-93-83112-10-4

पुरुष के जीवन में भी अपने संघर्ष होते हैं, कभी-कभी पूरा परिवार ही उस पर पूर्णतः निर्भर होता है । वह निरंतर संघर्ष करता है परंतु समाज से सहयोग की अपेक्षा उसे सिर्फ उपेक्षा ही मिलती है । लोगों की तरफ से आश्वासन तो बहुत मिलते हैं परंतु कथनी और करनी का भेद स्पष्ट तौर पर दिखाई देता है । जीवन का सत्य निम्न पंक्तियों में उस व्यक्ति की टूटन घुटन मुखरित होती है -

"संयम सिखलाने आते हैं वे लोग मुझे
जो जाति रूढ़ियों में हैं खुद बेहद पापी
मुझको बाहर करने से पहले ख़ुद बाहर हैं
युग के समाज के वे हैं भीषण अभिशापी ।"

समाज में नौकरीपेशा कमाऊ पुरुष ही शादी के लिए योग्य समझा जाता है लड़कियाँ केवल पढ़ी-लिखी ही हों और वो भी नौकरी ना करे तो कम से कम शादी तो हो ही जाती है, परंतु पुरुष के हिस्से का अकेलापन विवाह के बावजूद भी समाप्त नहीं होता है ऐसे पुरुषों की मानसिक स्थिति का यथार्थ वर्णन ममता कालिया की कहानी **"चिरकुमारी"** में किया गया है -

'पी के पॉल को पुराने सिक्के जमा करने का शौक था । विभाग में अक्सर अपना पिगी बैंक पलटकर सिक्के गिनते । फिर डब्बा लॉकर में बंद कर देते । उनका कहना था कि उनकी पत्नियाँ हर उस काम से चिढ़ती हैं जो उन्हें प्रिय हैं ।'

हमारे आसपास बहुत से पुरुष होंगे जो अपने शौक पत्नी से छिपछिप कर पूरा करते हैं । साहित्य रुचिकर तभी बनता है जिसमें पात्रों में कहीं हम तो कहीं हमारे आस-पास का कोई नज़र आ जाता है । विवाहपूर्ण ही अपने-अपने शौक के विषय में बात कर लेनी चाहिए जिससे जीवन को खुल कर अपने अनुसार जिया जा सके ।

पुरुष की सोच बदल रही है, वह स्वतंत्र जीवन जीना चाहता है, उसी मनोविज्ञान को अपनी रचना 'रक्षा कवच' के माध्यम से अभिव्यक्त करने का प्रयास किया है -

रक्षा कवच
"भैया है तेरा
चाचा है तेरा
मामा है तेरा
पुरुष को नहीं
भाते अब यह
संबोधन
आयु वर्ग में
वर्गीकरण लगता
है अब अटपटा
थोपा हुआ
सटा-सटा
मेरा जीवन मेरा निर्णय हो अब
बोझिल सामाजिकता
का मत चढ़ाओ
मुझ पर रक्षा-कवच ।

ISBN: 978-93-83112-10-4

बालक गीली मिट्टी के समान होता है जिस प्रकार के वातावरण में बच्चे का लालन-पालन होता है उसका प्रभाव उसके व्यक्तित्व पर होता है । बालक को यदि ऐसा माहौल मिले जहाँ वह प्रसन्न रहे पारिवारिक सदस्यों में आपसी सौहार्द हो तो बालक का मानसिक विकास भली भांति होता है उसका व्यवहार भी सहयोगात्मक और सकारात्मक होता है परिवार में होने वाली समस्याओं का नकारात्मक प्रभाव भी बच्चे पर होता है । जीवन और साहित्य का चोली-दामन का साथ है । समाज मे व्याप्त बाल मनोविज्ञान की समस्याओं को ही विषय बनाकर साहित्य में यथार्थवादी रचनाओं की संज्ञा दी जाती है ।

मनु भण्डारी जी का चर्चित उपन्यास **"आपका बंटी"** सन 1971 उन्नीस सौ इकहत्तर में प्रकाशित हुआ था परंतु 2020 तक आते-आते दम्पतियों के मध्य तलाक की समस्या दिन-प्रतिदिन बढ़ती ही जा रही है उसका सबसे अधिक दुष्प्रभाव बच्चे के मानसिक स्वास्थ्य पर पड़ता है क्योंकि बच्चों को माँ-बाप दोनों का साथ चाहिए, प्यार चाहिए । वह दोनों का हाथ एक साथ पकड़ना चाहता है । एक की अनुपस्थिति में बच्चा दूसरे की कमी को अनुभव करेगा जिससे सामाजिक असुरक्षा की भावना, कुंठा, निराशा की भावना पैदा हो जाती है जिसका सीधा असर बाधा के रूप में सर्वांगीण विकास पर पड़ता है । 'बंटी' जैसे अनगिनत बालक 'तलाक' की अग्नि में शहीद हो रहे हैं मानसिक रूप से -

1. 'समझौता' यदि माता-पिता थोड़ा-थोड़ा कर लें तो संबंध टूटने की हद तक नहीं आएंगे
2. पारंगत ना पत्नी होती है और ना ही पति, दोनों को एक दूसरे की कमियाँ सहित स्वीकार करना चाहिए - "रिश्तों की संजीवनी औषधि यही है ।"

सुप्रसिद्ध कहानीकार 'सुषमा बेदी' जी का कहानी संग्रह **"चिड़िया और चील"** की कहानी के संवाद के माध्यम से बच्चे में व्यक्तिवादी सोचज बीज दिखाई देने लगते हैं । नन्हीं बालिका चिड़िया माँ से पूछती है -

मॉम हू डू यू लोव मोस्ट ?
मम्मी प्यार से दुलारती हैं, "अपनी चिड़िया को"
"नो दैट इज रॉंग -- मिस बर्गर सेज एवरीवन लव्ज़ हिमसेल्फ मोस्ट - यू लव योरसेल्फ मोस्ट गॉट मी"

मम्मी अवाक देखती रह जाती है ।

बुजुर्ग हमारे जीवन का एक ऐसा कल्पतरु हैं जो हमें सभी समस्याओं का हल सुगमता से देने में सक्षम हैं । वे अनुभवों का खजाना हैं जो कभी समाप्त नहीं होता है । हमसे वृद्धजन हमारी शक्ति हैं । विघ्न विनायक गणेश जी ने भी तो अपने पिता भगवान शिव जी और माता पार्वती के चारों ओर चक्कर लगाकर ब्रह्माण्ड का चक्कर लगा लेने की घोषणा कर दी थी फिर हम इंसान होकर माँ बाप के प्रति आदर-सम्मान की अवहेलना कैसे कर सकते हैं ।

ISBN: 978-93-83112-10-4

साहित्य समाज का दर्पण है हमारे समाज में वृद्धजनों में अकेलापन, तनाव, जीवन के प्रति निराशा की भावना उत्पन्न हो रही है जो कि उनके मानसिक स्वास्थ्य के लिए हानिकारक है । वृद्धावस्था सबसे अधिक आघात अपने बच्चों की उपेक्षा से लाता है ।

'हमारे वृद्धजन, हमारी शक्ति' कहानी संग्रह की कहानी 'सहारों से बेसहारा' से एक अंश प्रस्तुत करती हूँ -

1. "मैं मंदिर के पीछे जो कमरा है वहीं रहती हूँ, तेरे अंकल जी के गुज़र जाने के बाद अक्षय और राहुल ने मुझसे कोठी के कागजों पर अंगूठा लगवा लिया और मैं तो घर से बेघर हो गई मंदिर के ट्रस्टी ने तरस खाकर रहने जो जगह दी और पुजारी के घर से खाना आ जाता है ।"
2. "बचपन में माता-पिता बच्चों को सहारा देते हैं और बूढ़े होने पर बेटे माता-पिता का सहारा बनते हैं पर यहाँ तो बात ही अलग है सहारों ने माँ को बेसहारा कर दिया ।"

वृद्धावस्था में जब एक साथी बिछुड़ जाता है तो दूसरा स्वयं को लाचार समझता है निराशा की भावनाएं आने लगती हैं ।

वृद्धावस्था में शारीरिक कमजोरी तो चरम पर होती है परंतु मानसिक कमज़ोरी, अकेलापन, उपेक्षा, तनाव तोड़ देता है । वहीं परिवार का साथ, देखभाल, उसमें जिजीविषा की लौ को जलाये रखता है ।

कथाकार तेजेन्द्र शर्मा जी की कहानी 'खिड़की" एक ऐसे बुज़ुर्ग की कहानी है जो 60 वर्ष का है, पत्नी की मृत्यु के बाद अकेला लंदन रहता है । बेटी भारत मे रहती है । संबंधी होते हुए भी वह अकेलेपन के देश को झेल रहा है । बुज़ुर्ग रेलवे मे काम करता है खिड़की पर ईंक्वायरी के लिए अंग्रेज और भारतीय दोनों आते हैं । अधिकांश बुज़ुर्ग की समस्याएं एक ही होती हसीन चाहे वह कहीं से भी हो -
"दर्द सबका एक सा ही, टीस उठती, हैरानी भी होती कि सबकी समस्या एक सी क्यों है, यह अकेलापन किसी जात किसी समुदाय का मोहताज नहीं ।"

वृद्धावस्था को सुखमय बनाने के लिए पूर्व योजनाएं बनानी होंगी ।
आशावादी सोच ही मन को कभी बूढ़ा नहीं होने देती -
स्वस्थ रहें, मस्त रहें ।
सक्रिय मस्तिष्क नकारात्मकता से दूर रहता हूं ।
परिवार समाज तथा राष्ट्र को अपने अनुभव से लाभान्वित करता है ।

वृद्धावस्था की सार्थक दृष्टिकोण रखते हुए हम व्यस्त रहेंगे और मस्त रहेंगे - वृद्धावस्था की भी पूर्व योजना बनानी चाहिए, यह सभी बुजुर्गों को रिटायरमेंट का अर्थ व्यावहारिक धरातल पर अपनानी चाहिए क्योंकि सभी बुज़ुर्गों को रिटायरमेंट को सकारात्मक रूप से लेना चाहिए ना कि जीवन के प्रति निराशा होना चाहिए ।

ISBN: 978-93-83112-10-4

'हमारे वृद्धजन हमारी शक्ति' की कहानी **'रिटायरमेंट होने का अर्थ'** कहानी का एक अंश

रिटायरमेंट के दिन जैसे जैसे करीब आते जा रहे थे लोगों की सलाहें बढ़ती जा रही थीं । श्याम लाल थोड़े दिन और ऐश कर लो फिर न तो घर मे कद्र होगी न ही समाज में । प्यारे कुर्सी को सलाम होता है आज के ज़माने में ।

साहित्य मनुष्य को आगे बढ़ने की प्रेरणा देता है, सामाजिक रिश्ते जहाँ धोखा देते हैं स्वार्थ लिप्त नज़र आते हैं वहीं मनुष्य स्वप्रेरणा के गीतों से गीतकार के गीत स्वतः ही गुनगुनाने लगता है -

"घुटन, घुटन तनाव पी लिए
हंसकर रोकर जागकर सोकर
अपना दर्द सराहा मैंने।"

'सूर्य मुखी चंद्र कौस - वीरेंद्र मिश्र

उत्तम साहित्य मनुष्य के जीवन में उत्साह उमंग आशावादिता के सुंदर रंग भरने में सहायक होता है । मनोविज्ञान का पारखी लेखक, कवि उपन्यासकर और गीतकार स्वान्तः सुखाय लिखता है तो कभी परहितसुखाय । आस्था विश्वास जगाता रचनाकार मानव मन की उन दबी छिपी भावनाओं को शाब्दिक अभिव्यक्ति दे पाठक के जीवन का हिस्सा बन जाता है । कई बार तो कई पुस्तकें अनेक बार पढ़ी जाने के बाद ही हर बार जीवन को नया अर्थ प्रदान करती हैं । सत्संगति जिस प्रकार मनुष्य को चरित्रवान बनाती हैं, उसी प्रकार साहित्य मनुष्य की सकारात्मक शक्तियों को अवचेतन मन से व्यवहारिक धरातल पर लाकर उसे जीवन संग्राम में विजय का तिलक लगाती हैं ।

अमृता प्रीतम के अंतिम काव्य-संग्रह "मैं फिर मिलूंगी" की कविता - 'तौसीफ आई थी' कि पंक्तियों से पूर्णतः सहमत हूँ -

"ऐ ख़ुदा ! इन सभी बच्चों को
वोट देने की उम्र से पहले
सच के सफर की थकान को
सहने का बल देना

और मैं कहना चाहूंगी (अमृता प्रीतम जी के शब्दों में)

ऐ ख़ुदा ! किसी के हाथ में
कलम देने से पहले
उसे सच लिखने की तौफीक देना ।"

ISBN: 978-93-83112-10-4

साहित्य आणि तत्त्वज्ञान : एक अनुबंध

प्रा. ज्ञानेश्वर भोसले
साहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग,
श्री. पी. एल. श्रॉफ महाविद्यालय, चिंचणी

प्रकाशित ग्रंथसंपदा :

१. 'प्रमेयांची उखाने'(वैचारिक), ज्ञानार्णव प्रकाशन, पुणे, तृतीयावृत्ती : ऑक्टो. २०१५, (ISBN - 978-81-929377-5-5), प्रथमावृत्ती : प्रकाशक : ज्ञानसंवर्धन प्रकाशन, कोल्हापूर, मे, २०१०; द्वितीयावृत्ती : २०११

२. 'अपूर्ण परीघ' (लेखसंग्रह), शिवानी प्रकाशन, नांदेड, प्रथमावृत्ती : डिसें. २०१५, (ISBN - 978-93-85426-12-4)

३. 'अभंगभास' (महात्मा फुल्यांच्या अखंडादि काव्यरचनेचा शैलीविज्ञानिक अभ्यास) - (समीक्षात्मक), शिवानी प्रकाशन, नांदेड, प्रथमावृत्ती : डिसें. २०१५, (ISBN - 978-93-85426-13-1)

४. 'शब्दपालवी' (संपादन), ज्ञानार्णव प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती : मे २०१७, पृष्ठसंख्या : १२८, (ISBN - 978-81-929377-8-6)

प्रसारण :

१. सह्याद्री दूरदर्शन वाहिनीवरून विशेष मुलाखत प्रसारित, 'वारी आणि संतसाहित्य', दूरदर्शन केंद्र वरळी, मुंबई, दि. ७ जुलै २०१८, वेळ रात्री ९.३० (सायंकाळच्या बातम्यांमध्ये), पुन:प्रसारण : ८ जुलै सकाळी ८.०० वा.

२. झी टॉकीजच्या 'गजर कीर्तनाचा सोहळा आनंदाचा' या कार्यक्रमाद्वारा दि. १३ ऑगस्ट २०१८ ते १९ ऑगस्ट २०१८ या सात दिवसांत कीर्तनांचे प्रसारण.

३. झी २४ तास या वृत्तवाहिनीवरून कीर्तनाचे प्रसारण, २५ ते २९ नोव्हेंबर २०१८

४. पुणे विद्यापीठाच्या 'विद्यावाणी रेडिओ केंद्रा' वरून ''प्रमेयांची उखाने'' आणि ''पाउले चालती पंढरीची वाट'' ह्या दोन कार्यक्रमांचे प्रसारण (९ फेब्रुवारी २००९ पासून)

५. नांदेड जिल्ह्यातील नांदेड आकाशवाणी केंद्रावरून ''विचार पुष्प'' आणि ''हरिकीर्तन'' ह्या कार्यक्रमांचे प्रसारण (२०१०पासून)

ISBN: 978-93-83112-10-4

आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्रांमधील निबंधसादर :

१. **निबंधशीर्षक : 'सुखवादाच्या अंगाने वारकरी संतसाहित्याचा अभ्यास'**, चर्चासत्राचा विषय : 'Recent & Innovative Trends in Science, Commerce, Literature, Social Sciences, Economics, Management & Information Technology', आयोजक : आदिवासी प्रगती मंडळ संचलित, कॉ. गोदावरी शामराव परुळेकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, तलासरी, शुक्रवार, दि. २४ मार्च २०१७

२. **निबंधशीर्षक : 'सत्याग्रह' कादंबरीतील सामाजिक समस्यांची ऐतिहासिकता'**, चर्चासत्राचा विषय : 'Multidisciplinary International Conference on Human Concerns and Issues in Literature, Social Sciences, Commere, Sciece and Technology', आयोजक : सोनुभाऊ बसवंत कला व वाणिज्य महाविद्यालय, शहापूर, जि. ठाणे, ८ एप्रिल २०१७

राष्ट्रीय चर्चासत्रांमधील निबंधसादर :

१. **निबंधशीर्षक : 'संतसाहित्य : अध्ययन आणि अध्यापन'**, चर्चासत्राचा विषय : 'साहित्याचे अध्यापन व अध्ययन पुनरावलोकन', आयोजक : अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाजाचे, न्यू आर्टस, कॉमर्स अँण्ड सायन्स कॉलेज, पारनेर, जि. अहमदनगर, महाविद्यालय व विद्यापीठ विकास मंडळ व मराठी विभाग यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित, दि. ६ ते ७ सप्टें. २०१३

२. **निबंधशीर्षक : 'दलित पुरुष व स्त्रियांच्या आत्मकथनांची वाटचाल'**, चर्चासत्राचा विषय : 'दलित आत्मकथने : कालची आणि आजची', आयोजक : अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाजाचे, न्यू आर्टस्, कॉमर्स अँण्ड सायन्स कॉलेज, पारनेर, जि. अहमदनगर, विद्यापीठ अनुदान आयोग पुरस्कृत, दि. २६ ते २७ सप्टें. २०१४

३. **निबंधशीर्षक : 'बदलते दलित साहित्य'**, चर्चासत्राचा विषय : 'दलित साहित्याच्या बदलत्या दिशा', आयोजक : शिरूर शिक्षण प्रसारक मंडळाचे चांदमल ताराचंद बोरा महाविद्यालय, शिरूर व विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली पुरस्कृत, २८ व २९ नोव्हें. २०१४

४. **निबंधशीर्षक : 'संतसाहित्याचा मानसशास्त्रीय अभ्यास'**, चर्चासत्राचा विषय : 'मानसशास्त्र आणि साहित्य यांच्यामधील सहसंबंध', भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, औंध, पुणे, दि. ६ व ७ ऑक्टो. २०१७

५. **निबंधशीर्षक : 'भारतीय समाजाचे मानसशास्त्र'**, चर्चासत्राचा विषय : 'मानव्यविद्या शाखेंतर्गत आंतरविद्याशाखीय संशोधनाची नवता आणि परिणामकारकता', आयोजक : कर्मवीर रामरावजी आहेर कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महा., देवळा, ता. देवळा, जि. नाशिक, दि. ५ व ६ फेब्रु. २०१८

६. **निबंधशीर्षक : 'वाङ्मयेतिहासाचे अध्यापन : समस्या व उपाय'**, चर्चासत्राचा विषय : 'साहित्येतिहासाच्या बदलत्या संकल्पना', आयोजक : मराठी विभाग, चेंबूर दुर्मे शिक्षण संस्थेचे ना. ग. आचार्य व दा. कृ. मराठी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, चेंबूर, मुंबई - ४०००७१, ९ जाने. २०१८

विविध पुस्तके आणि नियतकालिकांमध्ये लेख प्रकाशित.

'ज्ञानार्णव प्रकाशना'चे प्रकाशक. या प्रकाशनाद्वारा ३३ पुस्तके प्रकाशित.

कीर्तन व प्रवचनांचा १६ वर्षांचा दीर्घ अनुभव, तसेच विविध ठिकाणी व्याख्याने.

ISBN: 978-93-83112-10-4

साहित्य आणि तत्त्वज्ञान : एक अनुबंध

प्रा. ज्ञानेश्वर भोसले
साहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग,
श्री. पी. एल. श्रॉफ महाविद्यालय, चिंचणी

तत्त्वज्ञान आणि साहित्य हे युगानुयुगाचे सहप्रवासी होते आणि आजही आहेत. 'कोंबडा आधी की अंडे आधी' यासारखा तत्त्वज्ञान आधी की, साहित्य आधी, असा प्रश्न आहे. इतके हे दोन्ही विषय परस्परांशी संलग्न आहेत. हा संबंध जाणून घेण्यापूर्वी दोघांच्याही व्याख्या तपासून पाहणे आवश्यक आहे. ''तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप काय, त्याचा इतर मानवी ज्ञानाशी काय संबंध आहे इ. प्रश्न तत्त्वज्ञानातच उपस्थित केले जातात. इतर ज्ञानशाखांचे तसे नसते. गणिताचे नेमके स्वरूप काय आहे, त्याचा इतर ज्ञानशाखांशी कोणता संबंध आहे, हे प्रश्न गणित स्वत:संबंधी उपस्थित करीत नाही, तर तत्त्वज्ञान हे प्रश्न गणिताविषयी आणि इतर सर्व ज्ञानशाखांविषयी उपस्थित करते आणि तत्त्वज्ञान इतर ज्ञानशाखांविषयी जसे हे प्रश्न उपस्थित करते तसेच स्वत:संबंधीही ते उपस्थित करते.''[१] यातून साहित्य आणि तत्त्वज्ञान यांच्या परस्परसंबंधाबद्दलची चर्चा हीदेखील तत्त्वज्ञानात्मकच आहे, हे लक्षात येते. त्याचबरोबर तत्त्वज्ञान या विषयाची व्यापकताही लक्षात येते. साहित्य, विज्ञान यांचा जन्म तत्त्वज्ञानातूनच होतो. केवळ साहित्यच नाही, तर सर्व विज्ञानांची जननीही तत्त्वज्ञानच आहे. ''स्वत:चे अनुभव आणि व्यवहार ह्यांची चिकित्सा करण्याची त्याची प्रवृत्ती व कुवत ह्यांच्यातून तत्त्वज्ञानाचा उदय होतो... ह्यामुळे सुसंघटित व्यवहाराच्या प्रत्येक क्षेत्राचे तसेच प्रत्येक सुसंघटित ज्ञानशाखेचे तत्त्वज्ञान निर्माण झालेले आढळते. ज्ञानाच्या व संस्कृतीच्या विकासाबरोबर गणिताचे तत्त्वज्ञान, विज्ञानाचे तत्त्वज्ञान, धर्माचे तत्त्वज्ञान, राजकीय तत्त्वज्ञान, कायद्याचे तत्त्वज्ञान, शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान, इतिहासाचे तत्त्वज्ञान अशा तत्त्वज्ञानाच्या अनेक शाखा विकसित होतात.''[२] यामध्येच साहित्याचाही समावेश करता येईल.

तत्त्वज्ञानाची व्याख्या, कार्य आणि उद्दिष्टे ही साहित्यालादेखील लागू पडतात. साहित्याची व्याख्या, कार्य आणि उद्दिष्टे ही बऱ्याच प्रमाणात साहित्याचीही व्याख्या, कार्य आणि उद्दिष्टे असतात. तत्त्वज्ञानाच्या स्वरूपासंदर्भात पुढील विवेचन महत्त्वाचे आहे : ''तत्त्वज्ञानाचे एक प्रमुख कार्य म्हणजे विश्वाचे समग्र, साकल्याने प्रतीत होणारे स्वरूप काय आहे तसेच मानव हा काय आहे आणि मानवाचे विश्वातील स्थान कोणते हे निश्चित करणे आणि त्या आधारावर मानवाला योग्य असा जीवनमार्ग कोणता ह्याचा शोध घेणे.''[३] यावरून तत्त्वज्ञान विश्वाचे स्वरूप, मानवाचे स्वरूप तसेच यांच्यामधील संबंध यांची मांडणी करते. साहित्यदेखील विश्वाचे स्वरूप, मानवाचे स्वरूप, दोघांचे जगातील स्थान यांची मांडणी करताना दिसते. मानवी जीवनमार्गाची आदर्शतत्त्वेही ते मांडते. ''तत्त्वज्ञान ही ज्ञानाची एक शाखा आहे आणि म्हणून तर्काच्या किंवा बुद्धीच्या निष्कर्षांवर ज्यांना तपासून घेता येईल, युक्तिवादाने ज्यांना सिद्ध करता येईल, ज्यांचे खंडन करता येईल अशा मतांनाच तत्त्वज्ञानात स्थान असते.''[४] यावरून तर्क, बुद्धिवाद, युक्तिवाद हे तत्त्वज्ञानाचे मुख्य अंग ठरतात. या अंगांचे स्वरूप मात्र काळानुरूप बदलत गेल्याचे लक्षात येते. सुरुवातीच्या

ISBN: 978-93-83112-10-4

काळामध्ये देव, स्वर्ग, नर्क, पाप-पुण्य, मोक्ष, ईश्वर, ब्रह्म, आत्मा या गोष्टींना सिद्ध करण्याच्या दृष्टीने तर्क, बुद्धी, युक्तिवाद यांना राबवण्यात आले होते. नंतरच्या काळामध्ये यांना नाकारून स्वतंत्रपणे तर्क, बुद्धी आणि युक्तिवाद यांचा वापर होऊ लागला. या दोन्ही काळामध्ये साहित्याने तत्त्वज्ञानाला मोलाची साथ दिलेली आहे. सुरुवातीच्या काळातील साहित्य हे पूर्णपणे धार्मिक होते. ही धार्मिकता हे तत्त्वज्ञानाचेच अपरिहार्य अंग होते. त्यामुळे भारतीय दर्शनशास्त्रे ही धार्मिक असली, तरी ते साहित्यच होते, हे समजून घेतले म्हणजे उभयतांचा अनुबंध हा किती जुना आहे, हे लक्षात येईल. मे. पुं. रेगे यांनी 'मराठी विश्वकोशा'मध्ये तत्त्वज्ञानाची सारांशरूप व्याख्या करताना म्हटले आहे, ''तत्त्वज्ञान हा माणसाची चिकित्सक वृत्ती व निर्मितिशीलता ह्यांचा आविष्कार होय. ह्याबरोबरच मानवी जीवनाच्या अंतिम चौकटीशी सतत भिडत राहण्याचा प्रयत्न करणे, हे तत्त्वज्ञानाचे वैशिष्ट्य असते. विश्वाचे एकंदर स्वरूप काय आहे, माणसाचे विश्वात स्थान काय आहे, कोणत्या मूलभूत प्रेरणा आणि शक्ती ह्यांच्या संयोगाने मानवी प्रकृती सिद्ध झाली आहे, व्यक्तीचे समाजाशी नाते काय असते, मानवी जीवनाचे साकल्य कशात असते, मानवी ज्ञान व ज्ञेयवस्तू ह्यांचा संबंध काय असतो, ह्या प्रश्नांची उत्तरे शोधीत राहणे व सापडलेल्या उत्तरांच्या संदर्भात मानवी व्यवहाराचे परीक्षण करणे, त्याच्या उन्नयनाच्या व विकासाच्या दिशा दाखवणे हे तत्त्वज्ञानाचे कार्य आहे.''[1] हेच तत्त्वज्ञानाचे कार्य साहित्यही करतच असते. ही गोष्ट ही व्याख्या साहित्याच्या अंगाने तपासली की सहज लक्षात येईल. कारण साहित्यदेखील माणसाची चिकित्सक वृत्ती व निर्मितिशीलता ह्यांचाच आविष्कार असतो. त्याबरोबरच मानवी जीवनाच्या अंतिम चौकटीशी सतत भिडत राहण्याचा प्रयत्न करणे, हे तत्त्वज्ञानाप्रमाणेच साहित्याचेही वैशिष्ट्य आहे. विश्वाचे एकंदर स्वरूप काय आहे, माणसाचे विश्वात स्थान काय आहे, कोणत्या मूलभूत प्रेरणा आणि शक्ती ह्यांच्या संयोगाने मानवी प्रकृती सिद्ध झाली आहे, व्यक्तीचे समाजाशी नाते काय असते, मानवी जीवनाचे साकल्य कशात असते, मानवी ज्ञान व ज्ञेयवस्तू ह्यांचा संबंध काय असतो, ह्या प्रश्नांची उत्तरे शोधीत राहणे व सापडलेल्या उत्तरांच्या संदर्भात मानवी व्यवहाराचे परीक्षण करणे, त्याच्या उन्नयनाच्या व विकासाच्या दिशा दाखवणे, हे जे तत्त्वज्ञानाचे कार्य आहे, तेच कार्य वैचारिक साहित्यानेही केलेले दिसते.

तत्त्वज्ञानाप्रमाणेच साहित्यही सत्य आणि असत्याचे दर्शन घडवते. न्यायदर्शनाचे प्रणेते वात्स्यायन यांनी आपल्या भाष्यामध्ये तत्त्वज्ञानाची व्याख्या करताना 'तत् म्हणजे सत् व असत् होय. यातील तत्त्व हे भाववाचक नाम आहे. तत् पदापुढे भाव प्रत्यय लागून तत्त्व शब्द तयार झाला आहे. सत्चे आणि असत्चे यथाभूत व अविपरीत स्वरूपातील ज्ञान होते, तेव्हा त्यास तत्त्व म्हणतात. असे ज्ञान प्रमाणाने होते. प्रमाणाने होणारा सत् किंवा असत् याबद्दलचा निर्णय, म्हणजे निश्चयात्मक ज्ञान तत्त्वज्ञान होय. अशा आशयाची व्याख्या केलेली आहे. थोडक्यात, कोणत्याही वस्तुस्थितीचे अथवा पदार्थाचे यथार्थ ज्ञान म्हणजे तत्त्वज्ञान होय. यातून तत्त्वज्ञान ही संकल्पना स्पष्ट होते. या सर्व व्याख्यांमध्ये साहित्याचा अनुबंध अनुस्यूत असल्याचे सहज लक्षात येते. साहित्यही सत्य-असत्य यांचे दर्शन घडवते. मानवाच्या जीवनाचा एक मार्ग साहित्यातूनही निश्चित करण्याचा प्रयत्न केला जातो. मानवी जीवनाचे कल्याण कशात आहे, ते मांडण्याचा

SRN: 978-93-83112-10-4

प्रयत्न तत्त्वज्ञानाप्रमाणेच साहित्यही करतेच. यावरून तत्त्वज्ञानाच्या व्याख्या ही अनेक अंशी साहित्याच्याही व्याख्या ठरू शकतात, असे म्हणता येऊ शकते.

सुरुवातीच्या काळातील तत्त्वज्ञान आणि साहित्य यांचा झालेला प्रवासही यांमधील अनुबंध जाणून घेण्याच्या दृष्टीने साहाय्यक ठरणारा आहे. संस्कृत ही जगातील प्राचीनतम भाषा आहे आणि ऋग्वेद हा जगातील प्राचीनतम ग्रंथ मानला जातो. ऋग्वेदामध्ये सुक्ते आहेत. यातून विश्वनियंत्याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे. मुळात तत्त्वज्ञान आणि साहित्य या दोहोंची निर्मितीप्रेरणा एकच असते. आपल्या भोवतीच्या निसर्गाविषयीचे भय आणि आपल्या भोवतीच्या माणसांविषयीचे भय अशा स्टेज जगात वावरत असताना मनुष्य ज्या भयाने ग्रस्त होतो, त्यातूनच तत्त्वज्ञान आणि साहित्य उत्पन्न होते. हेच लॅटीन, ग्रीक, झेंदअवेस्ता, प्राचीन फार्सी, अरबी, पाली, अर्धमागधी या प्राकृत भाषा व कन्नड, तेलुगू, मल्याळम् या भारतातील द्रविडी भाषा, हिंदी–मराठी–बंगाली या आधुनिक आर्य भाषांमधील सुरुवातीच्या काळातील साहित्यालाही लागू आहे. वेद, उपनिषदे, पुराणे इ. तत्त्वज्ञानात्मक ग्रंथ आणि महाभारत आणि रामायण ही महाकाव्ये ही तत्त्वज्ञान आणि साहित्य यांच्या एकरूपतेचे प्रतीकच आहेत. रामायण हा एक चरित्रग्रंथ मानला, तरी त्यातील तत्त्वज्ञानात्मकता नाकारून चालणार नाही. तत्त्वज्ञानाचा एक चरित्रस्वरूपातील, घटनाधारीत नमुना म्हणून त्याकडे पाहता येते. रामायणाप्रमाणेच महाभारतामधूनही विशिष्ट असे तत्त्वज्ञान घटना, पात्रे, संवाद यांच्या माध्यमातून मांडले असल्याचे सहज लक्षात येते. सुरुवातीच्या काळातील संस्कृत साहित्यही तत्त्वज्ञानाने प्रत्यक्ष प्रभावीत होते. भरतांनी नाट्यकलेचा उल्लेख 'पंचमवेद' असाच केला आहे. त्यांच्या नाट्यशास्त्र या साहित्यशास्त्रावरील ग्रंथावर तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव प्रत्यक्षच जाणवणारा आहे. 'क्रियाकल्प इति काव्यकरणविधी' (काव्याची रचना करण्याचा विधी) असे यशोधरांनी काव्याची व्याख्या करताना म्हटले आहे. सुरुवातीच्या काळातील साहित्यव्याख्यादेखील तत्त्वज्ञानाने प्रभावीत असल्याचे लक्षात येईल. म्हणजेच साहित्य आणि साहित्यशास्त्रासोबतही तत्त्वज्ञान वावरत होते, हे लक्षात येते.

साहित्य आणि तत्त्वज्ञानाचा संबंध संतसाहित्याद्वारा विशेषत्वाने मांडला येतो. मराठी संतसाहित्याने मध्ययुगीन काळामध्ये तत्त्वज्ञानाला मांडण्याच्या भूमिकेतून अवतार घेतलेला होता. 'धर्माचे निधर्मीकरण करणारे मानवतावादी साहित्य' असे संतसाहित्याबद्दल म्हणता येते. या संतसाहित्याने मानवाचे स्वरूप, विश्वाचे स्वरूप, उभयतांचे संबंध, मानवी कल्याणाच्या दृष्टीने आवश्यक असलेले नीतितत्त्व, मानवाला व्यापक अस्तित्व मिळविण्यासाठी प्रयत्न या सगळ्या गोष्टी केल्या. त्यांनी आपल्या तत्त्वज्ञानाला साहित्याच्या योग्य रूपातून मांडले. मराठीमधील आद्यग्रंथ असलेल्या मुकुंदराजांच्या विवेकसिंधू या ग्रंथातही पंचीकरण सिद्धांत मांडण्यात आलेला आहे. हा सिद्धांत नाथ संप्रदायाचे तत्त्वज्ञान मांडणारा आहे. 'वाचे बरवे कवित्व । कवित्वी बरवे रसिकत्व । रसिकत्वि परतत्त्व । स्पर्शु जैसा ।।' (ज्ञानेश्वरी) असे सांगून संत ज्ञानेश्वरांनी परतत्त्वाकडे सामान्य मराठी माणसाला नेण्यासाठी साहित्याचा आधार दिला, हे स्पष्ट होते. गूढ, अनाकलनीय ज्ञान साहित्याच्या रूपाने मांडण्यात आल्यामुळे ते तत्त्वज्ञान अधिकाधिक सामान्यांपर्यंत पोहोचू शकले. साहित्याच्या मांडणीसाठी तत्त्वज्ञानाचा आधार घेण्याचा आग्रह ज्ञानेश्वरांप्रमाणे अन्यत्री अनेक संतांनी

ISBN: 978-93-83112-10-4

धरलेला आहे. त्यांच्या दृष्टीने तत्त्वज्ञानाचे अंतिम साध्य जाणून घेणे हे परिपूर्णतेचे लक्षण असले, तरी तो रस्ता साहित्याच्या वाटेनेच जातो. मराठी साहित्याची सुरुवात संतसाहित्याने झालेली असली, तरी त्यातून कोणते ना कोणते तत्त्वज्ञानच सांगण्याचा प्रयत्न झालेला होता. भारतामधील आद्य नाथपंथापासून वारकरी, महानुभाव, दत्त, समर्थ अशा सर्वच पंथांचे साहित्य हे धार्मिक तत्त्वज्ञानच होते. या संप्रदायांचे वेगळेपण हे तत्त्वज्ञानावरून सिद्ध करता येते. साहित्याचे वेगळेपण सिद्ध करतानाही आपण तत्त्वज्ञानाचा आधार घेताना दिसतो. समर्थ, दत्त आदि संप्रदायामधील भेद हा तत्त्वज्ञानात्मक भेदच आहे. तत्त्वज्ञान आणि साहित्याचा हा अनुबंध तेव्हापासून आजतागायतच्या साहित्य आणि तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासामधून तपासून पाहता येते. मध्ययुगीन कालातील बखर वाङ्मय, पंडिती वाङ्मय, पोवाडा वाङ्मय, लावणी वाङ्मय यांचा अपवाद वगळता सर्व वाङ्मय हे धार्मिक तत्त्वज्ञानच होते. विवेकसिंधु, ज्ञानेश्वरी, लीळाचरित्र, गुरुचरित्र अशा अनेक मध्ययुगीन ग्रंथांमध्ये तत्त्वज्ञान सिद्धांताच्या रूपाने सांगितलेले आहे. हे तत्त्वज्ञान सहज समजावे, यासाठी या ग्रंथांनी दृष्टांतांचा आधार घेतलेला आहे. त्यामुळे हे ग्रंथ तत्त्वज्ञान आणि साहित्य यांना एकत्रितपणे सामावून घेताना दिसतात. व्यापक अर्थाने प्रत्येक साहित्यकृती हे कोणते तरी तत्त्वज्ञान सूचित करतच असते. मात्र तत्त्वज्ञान आणि साहित्य यांचे आविष्कृत स्वरूप मात्र वेगवेगळे असते. तत्त्वज्ञान हे संश्लेषणात्मक असते. त्यामागे अनुभव, स्वतःचा विशिष्ट दृष्टिकोन यांचे मिश्रण असते. या मिश्रणाची संश्लेषणात्मक मांडणी तत्त्वज्ञानामध्ये केलेली असते. ही मांडणी अनेकदा सामान्य लोकांच्या लक्षात येत नाही. मात्र तिचे पालन अधिकाधिक लोकांनी करावे, ते सामान्य लोकांना सहज कळावे, असे तत्त्वज्ञांना अपेक्षित असते. यासाठी अनेकदा ते साहित्याचा आधार घेताना दिसतात. कारण साहित्य हे विश्लेषणात्मक असते. लेखक आपले तत्त्वज्ञान घटना, पात्र, संवाद साहित्यातून मांडतो. तत्त्वज्ञानातील गुंतागुंत आणि दुर्बोधता समजायला साहित्यामुळे सोपी होते. तत्त्वज्ञान हे सिद्धांतात्मक असते, तर साहित्य हे दृष्टांतात्मक असते. तत्त्वज्ञान हे शुष्क असते, त्याला पचवण्यासाठी, समजण्यासाठी मुलामा म्हणून साहित्याचा जन्म होतो. कडवट औषधाला गोड पदार्थाचे कोटींग करावे, तसे दुर्बोध तत्त्वज्ञानाला सहज लक्षात आणून देण्याचे कार्य साहित्य करते. यावरून हेही लक्षात येते की, साहित्यनिर्मितीसाठी कोणत्या तरी तत्त्वज्ञानाची आवश्यकता असतेच आणि तत्त्वज्ञान हे साहित्यातूनच आविष्कृत होत असते.

मध्ययुगीन काळासोबतच आधुनिक काळातील साहित्याबद्दलही हे विधान लागू पडते. इंग्रजांच्या आगमनानंतर आपल्याकडे धार्मिक तत्त्वज्ञानाची साहित्याशी फारकत झाल्याचे लक्षात येते. मध्ययुगीन साहित्यातील परिवर्तनाचा इतिहास हा तत्त्वज्ञानाच्या परिवर्तनाचाही इतिहास आहे. मुद्रणकला सुरू झाल्यानंतर भारतामध्ये पहिले मुद्रित पुस्तक निघाले, ते बायबलच होते. हा ख्रिश्चन धर्मीयांचे तत्त्वज्ञान सांगणारा ग्रंथ आहे. धर्मतत्त्वज्ञान ही जगातील सुरुवातीच्या तत्त्वज्ञानांना प्रामुख्याने लागू होणारी संकल्पना, सुरुवातीच्या मराठी साहित्यालाही लागू पडते. नंतर हळूहळू तत्त्वज्ञान धर्मापासून मुक्त होत गेले. तत्त्वज्ञानाचे परिवर्तन हेच साहित्याचे परिवर्तन असते. तत्त्वज्ञान बदलले की, साहित्य हे आपोआपच बदलते. तत्त्वज्ञान मांडले गेले की, त्याला विरोध किंवा समर्थन यासाठी साहित्य लगेच उभे राहते. तत्त्वज्ञानाला अजरामर करण्याचे कामही यातून साहित्य साधते. इंग्रजांच्या आगमनाच्या सुरुवातीचा काळ भाषांतरित आणि

ISBN: 978-93-83112-10-4

रूपांतरित साहित्याचा होता. नंतर लगेच वैचारिक साहित्यामध्ये या काळातील नव्याने समोर आलेले तत्त्वज्ञान मांडले गेले. तत्त्वज्ञानाने धर्माची साथ सोडलेली असली, तरी साहित्याची साथ मात्र त्याला आजतागायत तरी सोडता आलेली नाही. इंग्रजांच्या आगमनानंतर आध्यात्मिक, धार्मिक तत्त्वज्ञानाची जागा पाश्चात्त्यांच्या भौतिकवादी तत्त्वज्ञानाने घेतली. याच प्रभावातून म. फुले, लोकमान्य टिळक, गो. ग. आगरकर, शि. म. परांजपे, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, लोकहितवादी, बाळशास्त्री जांभेकर, म. गो. रानडे अशा सर्वांचे साहित्य हे नवे तत्त्वज्ञान मांडू लागले. नव्या तत्त्वज्ञानाचा आविष्कार त्यांनी आपल्या वैचारिक साहित्यामधून केला. यालाच साहित्यही धावून आले. या विचारवंतांच्या तत्त्वज्ञानाला साहित्याने आपल्यामधून आविष्कृत केले. बाबा पद्मनजींची यमुनापर्यटन, हरिभाऊंच्या कादंबऱ्या, काशिबाई, पंडिता रमाबाई, सावित्रीबाई फुले इ. स्त्रियांनी केलेले लेखन, केशवसुत, बालकवी, रेव्हरंड टिळक, भा. रा. तांबे, स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांची कविता, विष्णुदास भावे, किर्लोस्कर, खाडिलकर, कानिटकर यांची नाटके असे या काळातील बहुतेक सर्वच साहित्य यावर या तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव पडलेला होता. भौतिकवाद, अस्तित्ववाद, वास्तववाद, स्वच्छंदतावाद या नवतत्त्वज्ञानाच्या स्वीकारामुळेच हे साहित्यही आधुनिक साहित्य म्हणून ओळखले जाऊ लागले. अलीकडच्या वाङ्मयाच्या इतिहासकारांनी, समीक्षकांनी सुरुवातीच्या प्रबोधनकाळातील या वाङ्मयावर हाच आक्षेप घेतलेला आहे की, हे साहित्य प्रचारकी होते. परंतु यामागील महत्त्वाचे कारण हेच होते की, या साहित्यिकांनी या काळात मांडले गेलेले नव-तत्त्वज्ञान आपल्या साहित्यातून आविष्कृत करणे आपले इतिकर्तव्य मानले. साहित्याने कितीही तत्कालीन तत्त्वज्ञानाच्या आविष्करणाला टाळण्याचा प्रयत्न केला, तरी त्याला तत्त्वज्ञानाचा आविष्कार टाळता येत नाही, असेच यावरून लक्षात येते. इम्यान्युअल कान्ट यांनी मानवी इतिहासाचे तीन टप्पे सांगितले आहेत. १. देवदेवतांचे संदर्भ असणारा काल्पनिक विचारांचा टप्पा. २. आध्यात्मिक विश्वाची पराभौतिक चिकित्सा करणारा टप्पा आणि ३. भौतिक चिकित्सा करणारा टप्पा. यातील सुरुवातीच्या दोन्ही टप्प्यांमध्ये तत्त्वज्ञानाचाच आधार होता. दुसरा टप्पा तत्त्वज्ञानात्मक विचारांचा आग्रहाने पुरस्कार करणारा आहे. मराठी साहित्याच्या पार्श्वभूमीवर कान्टचे हे विवेचन तपासायचे झाल्यास मध्ययुगीन काळातील मराठी माणूस हा यातील पहिल्या टप्प्यातील जीवन जगत होता. इंग्रजांच्या आगमनाच्या सुरुवातीच्या काळात मराठी माणसाने यातील दुसऱ्या टप्प्याचा अनुभव घेतला. इ. स. १८८५नंतर मराठी माणसाने आणि साहित्याने भौतिक चिकित्सेच्या तिसऱ्या टप्प्यामध्ये प्रवेश केला, असे म्हणता येईल.

इ. स. १९२०नंतर गांधीयुगाचा प्रारंभ झाला आणि गांधीवादाचा परिचय लोकांना झाला. या प्रभावातून वि. स. खांडेकर, विनोबा भावे, साने गुरुजी असे लेखक लिहू लागले. ही यादी अजून वाढवता येईल. खेड्याकडे चला, अहिंसा जपा, देशप्रेमामध्ये असहकार, सत्याग्रह ही शस्त्रे चालवा हा गांधीवादाचा प्रभाव व्यक्त करणाऱ्या कादंबऱ्या, कविता, नाटके, कथा या काळामध्ये विपुल प्रमाणात लिहिल्या गेल्या. हा काळ साहित्यामध्ये 'गांधीवादी साहित्याचा काळ' म्हणून ओळखला जातो. याच वेळी सावरकरांची जहालमतवादी, प्रखर राष्ट्रवादी कविताही येते. सावरकरांच्याही तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव काही कवींवर दाखवता येतो. कुसुमाग्रजांच्या काही कवितांवर हा प्रभाव स्पष्ट करता येऊ शकतो. इ. स. १९४५नंतर नवकवितेचा

ISBN: 978-93-83112-10-4

प्रारंभ झाला. यापूर्वी दोन महायुद्धे जगाने पाहिली होती. त्यातून मानवाचे क्षणभंगुर जीवन, निराशावाद, विज्ञानाबद्दल चीड, दुःखाकडे वळण्याचा कल, साथे जीवन याकडे तत्त्वज्ञानाबरोबरच साहित्यही वळले. बा. सी. मर्ढेकरांच्या साहित्यावर हा प्रभाव जाणवतो. त्यांच्याच प्रभावातून पुढे नवसाहित्य कार्य करताना दिसते. या काळातील कथांकडेही या दृष्टीने बघता येते. याच काळात (इ. स. १९५५) साहित्यातील प्रस्थापित व्यवस्था, साहित्यातील साचलेपणे, विषमता यांच्याविरुद्ध नियतकालिकांची चळवळ उभी राहिली. शब्द, अथर्व, अबकडई, आंत्रा, फक्त, तापसी, येरू, श्रीशब्द, टिंब, हेमा, असो, भारुड, वाचा, ऋचा, कावळा, पँथर अशी जवळपास १०० लघुनियतकालिके निघाली. यातून राजा ढाले, दि. पु. चित्रे, सतीश काळसेकर, चंद्रकांत खोत, नामदेव ढसाळ, भाऊ पाध्ये, मनोहर ओक, भालचंद्र नेमाडे, श्याम मनोहर, वसंत आबाजी डहाके, विजय कारेकर, अनंत अमदाबादकर यांनी या चळवळींमध्ये तत्त्वज्ञान आणि लेखन याबाबतीत भाग घेतला. स्वातंत्र्यप्राप्तीचे वारेही याच काळात वाहू लागलेले होते. स्वातंत्र्यानंतर आंबेडकरवादाचा मोठा प्रभाव असलेली राज्यघटना अस्तित्वात आली. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय यांना तत्त्वज्ञानात महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले. याला साहित्यही अपवाद राहिले नाही. याच वेळी स्वातंत्र्य मिळूनही आपल्या अन्यायामध्ये कोणतीही कमी झालेली नाही, आपल्या जीवनामध्ये कोणताही बदल झालेला नाही, याची जाणीव स्वतंत्र भारताच्या नागरिकांना होऊ लागली. यातून ग्रामीण, दलित, स्त्रिया, आदिवासी यांनी आपले वेगळे तत्त्वज्ञान स्वीकारायला सुरुवात केली. ही विचारबीजे त्यांना घटनेमधूनच प्राप्त झाली होती. या विचारांमधूनच दलित, ग्रामीण, स्त्रीवादी, आदिवासी इ. साहित्यचळवळी निर्माण झाल्या. या चळवळींनी आपल्या विशिष्ट समाजघटकांचे अस्तित्ववादी तत्त्वज्ञान मांडायला सुरुवात केली. या तत्त्वज्ञानाला साहित्याच्या पातळीवर मांडण्याच्या दृष्टीने दलित, ग्रामीण, स्त्रीवादी, आदिवासी इ. साहित्यप्रवाह सुरू झाले. इ. स. १९९०पर्यंत हा प्रभाव होता. इ. स. १९९०नंतर जागतिकीकरण, खाजगीकरण, औद्योगिकीकरण यातून एक नव-आधुनिक तत्त्वज्ञान उभे राहिले. यातून संरचनावाद, उत्तरसंरचनावाद या संकल्पना, तत्त्वज्ञान समोर आले. इ. स. याने १९९०नंतरचे साहित्य पुन्हा पालटून टाकले.

साहित्याचे आणि तत्त्वज्ञानाचे माध्यम भाषा व केंद्र मानव आहे. दोघेही भाषेतूनच व्यक्त होतात. 'वाङ्मयमूल्य असलेल्या अर्थपूर्ण शब्दांचा समूह म्हणजे साहित्य' असे साहित्याबद्दल साधारणपणे म्हणता येईल. साहित्य हे एका अर्थाने तत्त्वज्ञानापेक्षाही व्यापक आहे. कारण तत्त्वज्ञानात्मक ग्रंथांना तत्त्वज्ञानाच्या बाहेरही साहित्य म्हणून महत्त्व असते. वेद, पुराणे, कुराण, बायबल अशा धार्मिक ग्रंथांना तत्त्वज्ञानाशिवाय साहित्य म्हणून वेगळे अस्तित्व असतेच. त्याचबरोबर भाषिक, तत्कालीन परिस्थिती या दृष्टीनेही साहित्याला महत्त्व असते. साहित्य आणि तत्त्वज्ञान या दोहोंच्या केंद्रस्थानी माणूसच राहिलेला आहे. माणसामुळेही या दोन शाखांमध्ये जवळचा संबंध राहिलेला आहे. माणसाच्या कल्याणासाठी, मुक्तीसाठी, त्याचे दुःख दूर करण्यासाठी, त्याला सुखी करण्यासाठी साहित्य आणि तत्त्वज्ञान नेहमीच राबत आलेले आहेत. तत्त्वज्ञानाने कधी माणसावर अत्याचाराचा प्रयत्न केलाच, तर त्याला सावरायला आणि त्यापासून मुक्त करायला साहित्य नेहमीच सरसावलेले आहे. दलित साहित्याने उपेक्षित, वंचित, दलितांवरील अन्याय-अत्याचार यांचा साहित्यिक आविष्कार करून प्रस्थापित तत्त्वज्ञानाला हादरे देण्याचे काम केले आहे. हेच ग्रामीण, स्त्रीवादी,

ISBN: 978-93-83112-10-4

आदिवासी साहित्याच्या बाबतीतही म्हणता येते. साहित्य तत्त्वज्ञान मांडूनही त्यापलीकडे जाते. म्हणून ज्ञानेश्वर, तुकोबा, बसवेश्वर, नामदेव ढसाळ यांची कविता आणि म. फुले, शाहूमहाराज, म. गांधी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार प्रदेश, धर्म, संप्रदाय यांच्या कक्षा ओलांडून वैश्विक बनतात. साहित्यातील गांधीवाद, मार्क्सवाद, स्त्रीवाद, आंबेडकरवाद, साम्यवाद, अस्तित्ववाद, वास्तववाद इ. वाद तत्त्वज्ञान आणि साहित्यातील एकात्मताच सूचित करतात.

लेखकाचे तत्त्वज्ञान आणि त्याचा आविष्कार म्हणजे साहित्य, असेही साहित्याबद्दल म्हणता येते. साहित्यिकाचे एक व्यक्तिगत तत्त्वज्ञान असते. ते त्याच्या साहित्यातून आविष्कृत होत असते. मुळात कोणताही तत्त्वज्ञ आपल्या साहित्याच्या आधारेच प्रस्थापित होतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या लेखनाचा मराठी साहित्यावर मोठा प्रभाव जाणवतो. आंबेडकरांचे तत्त्वज्ञान हे अनेक उपेक्षितांच्या पिचलेल्या मनाचे तत्त्वज्ञान होते. पण ते मांडण्यासाठी लागणारा अभ्यास आणि सामर्थ्य सामान्य दलितांमध्ये नव्हते. आंबेडकरांच्या तत्त्वज्ञानाच्या भक्कम आधारामुळे दलितांनी साहित्यातून ते सहजपणे व्यक्त केले. साहित्यनिर्मितीची प्रेरणा तत्त्वज्ञानात्मक असू शकते, नव्हे ती अनेकदा तत्त्वज्ञानात्मकच असते. काही लेखक म्हणतात की, आम्ही कोणतेही तत्त्वज्ञान मानत नाही. यासंदर्भात कार्ल मार्क्सचा अनुयायी एंगल्स म्हणतो की, 'जे कोणतेही तत्त्वज्ञान मानत नाहीत, ते चुकीचे तत्त्वज्ञानी असतात.' तत्त्वज्ञान नसलेले साहित्य नसतेच. साहित्यनिर्मितीची प्रेरणा तत्त्वज्ञानात्मक असू शकते, परंतु नंतर साहित्य हे तत्त्वज्ञानातीत बनते. मुळात प्रत्येक लेखक हा कोणते तरी तत्त्वज्ञान स्वीकारणाराच असतो. ते तत्त्वज्ञान तो साहित्यातून आविष्कृत करतो. अस्तित्ववादी साहित्याचे तत्त्वज्ञान हे अस्तित्ववादी तत्त्वज्ञान आहे. वास्तववादी साहित्याचे तत्त्वज्ञान हे वास्तववादी तत्त्वज्ञान आहे. दलित-ग्रामीण साहित्याचे तत्त्वज्ञान हे फुले-शाहू-आंबेडकरवादी तत्त्वज्ञान आहे. स्त्रीवादी तत्त्वज्ञान हे पंडिता रमाबाई, सावित्रीबाई, सिमॉन दि बोव्हा यांचे तत्त्वज्ञान आहे. साहित्याला पृष्ठभागी तत्त्वज्ञान असतेच. नवीन प्रवाह सुरू होण्यापूर्वीही त्याला तत्त्वज्ञान असावेच लागते. यावरून साहित्य आणि तत्त्वज्ञानाचे अद्वैत सिद्ध होते.

सौंदर्यशास्त्र हे साहित्याचे तत्त्वज्ञानच मांडणारे शास्त्र आहे. ''कलात्मक अनुभवात मूर्त होणाऱ्या सौंदर्य ह्या मूल्याच्या स्वरूपाचा शोध घेणे आणि त्याच्या आधारावर कलाकृतींच्या श्रेष्ठतेचे निकष निश्चित करणे हे काम सौंदर्यशास्त्र करते.''[5] म्हणजे साहित्याचे मूल्य कोणते, ते मूल्य कसे निश्चित करावे, त्या मूल्याच्या आधारे साहित्याचे स्वरूप कसे ठरवावे या प्रश्नांची उत्तरे सौंदर्यशास्त्र शोधते. सौंदर्यशास्त्र ही साहित्याचे तत्त्वज्ञान मांडणारा एक महत्त्वपूर्ण भाग आहे. म्हणजे साहित्याचे स्वतंत्र असे तत्त्वज्ञान असतेच. वि. ना. ढवळे यांनी आपल्या 'साहित्याचे तत्त्वज्ञान' या ग्रंथामध्ये याचा विस्ताराने विचार मांडलेला आहे.[6] सुरुवातीला सर्व कलांचे एकच सौंदर्यशास्त्र असते, अशी भावना होती. आता प्रत्येक कलेचे वेगळे आणि स्वतंत्र असे साहित्य असते हा नवीन विचार पुढे येऊ लागला आहे. त्याचबरोबर प्रत्येक साहित्यप्रवाहाचेदेखील स्वतंत्र तत्त्वज्ञान असतेच. अब्राह्मणी साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र, दलित साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र या अलीकडच्या काळातील पुस्तकांनी व विचारांनी ही गोष्ट विशेषत्वाने अधोरेखित केली आहे.

ISBN: 978-93-83112-10-4

साहित्य कलावादी असो किंवा जीवनवादी. दोन्ही प्रकारच्या साहित्याला तत्त्वज्ञान असतेच. कलावादी आणि जीवनवादी यातूनच या तत्त्वज्ञानाचे स्वरूपच सूचित होते. साहित्याच्या स्वरूपाच्या संदर्भामध्ये मांडल्या गेलेल्या लौकिकतावादी आणि अलौकिकतावादी भूमिका या तत्त्वज्ञानात्मकच आहेत. ना. सी. फडके, बा. सी. मर्ढेकर, माधव आचवल, प्रभाकर पाध्ये, पु. शि. रेगे, गंगाधर पाटील, सुधीर रसाळ, वसंत दावतर, गंगाधर गाडगीळ, वा. ल. कुलकर्णी, द. भि. कुलकर्णी, पुष्पा भावे, अशोक केळकर या कलावादी किंवा अलौकिकतावादी विचारसरणी मांडणाऱ्या सौंदर्यमीमांसकांनी साहित्याचे कलावादी तत्त्वज्ञान मांडले, तर वि. स. खांडेकर, मे. पुं. रेगे. म. सु. पाटील, नरहर कुरुंदकर, शरद पाटील, यशवंत मनोहर, द. ग. गोडसे, शरणकुमार लिंबाळे, शरच्चंद्र मुक्तिबोध, सुरेंद्र बारलिंगे, भालचंद्र नेमाडे इ. समीक्षकांनी साहित्याचे जीवनवादी तत्त्वज्ञान आग्रहाने मांडले. आपल्या साहित्यामधूनही यांतील अनेकांनी त्याचा आविष्कारही केला. यांमध्ये समन्वय साधण्याच्या दृष्टीनेच रा. भा. पाटणकरांनी आपल्या 'सौंदर्यमीमांसा' या ग्रंथामधून द्विध्रुवात्मकतेचा सिद्धांत मांडून साहित्याचे समन्वयवादी तत्त्वज्ञान मांडले.[६] याचाच अर्थ साहित्याचे स्वतंत्र तत्त्वज्ञान असते आणि त्यापासून त्याची कधीच फारकत घेता येत नाही.

साहित्य आणि तत्त्वज्ञान यांना जोडणारा दुवा म्हणजे संस्कृती. संस्कृतीतल्या बदलांवर साहित्याचा भर असतो. तत्त्वज्ञान मात्र अपरिवर्तनाचा आग्रह धरताना दिसते. कोणतेही तत्त्वज्ञान स्थिर करणे किंवा त्याच्यामध्ये बदल करून नवे तत्त्वज्ञान लागू करणे, या कामामध्ये आजतागायत साहित्याने मदत केलेली आहे. तत्त्वज्ञान हा एक राजमार्ग आहे. त्यावर चालणाऱ्यांची संख्या अधिक असते. या अर्थाने हा राजमार्ग घडवण्यासाठी नव्या विचारांची वाबवाट निर्माण करणे, विचारांमधील सूक्ष्म कचरा संवेदनशील मनाने अधोरेखित करणे, त्याला दूर करण्याची मानसिकता सूचित करणे, हे कार्य साहित्य करते. यातून पुढे चळवळी व तत्त्वज्ञान निर्माण होते. तत्त्वज्ञान त्यातील बारकाव्यांसह समजून घेणे, त्याचे आचरण करताना येणाऱ्या अडचणी समजून त्यांच्या निवारणाचा मार्ग शोधून ठेवणे या कामी साहित्य नेहमी मदत करते. उदा. स्त्रीवादी तत्त्वज्ञानामध्ये पुरुषांचा विरोध असतो, असा अनेकांचा समज असतो. परंतु कमल देसाई यांची 'नातीचरामी'सारखी कादंबरी वाचली, तर स्त्रीवादाचे पुरुषी संदर्भही लक्षात येतात. यातून स्त्रीवादाकडे बघण्याचा आणि त्याच्या अधिक जवळ जाण्याचा मार्ग सापडू शकतो. तत्त्वज्ञान हा एक सरधोपट रस्ता आहे. त्यातील विधाने थेट आणि गणितीय असतात. साहित्य सूक्ष्म आणि वास्तवाचे सर्व धागे मांडणारे असते. तत्त्वज्ञानाची विधाने टोकाची आदर्शवादी, प्रचारकी असतात. साहित्य काल्पनिकता आणि त्यातील वास्तवाच्या अन्य संभावना यांची जाणीव ठेवूनच आविष्कृत होते. यामुळे तत्त्वज्ञान लवचिक बनवून त्याचे आचरण सोपे करण्याच्या कामी अनेकदा साहित्य साहाय्यक ठरते. तत्त्वज्ञान हा बुद्धिवादाचा प्रांत आहे आणि येथे तर्कशास्त्राची योग्य ती बूज आपण राखलीच पाहिजे. साहित्यात मात्र तर्क नसतात. असे असले, तरी ते कल्पनेने नियंत्रित असतात. यामुळे साहित्याला लवचिकपणे अभिव्यक्त होता येते. मानवी जीवन तत्त्वज्ञानाप्रमाणे सरसकट किंवा एकरेषीय नसते. ते गुंतागुंतीचे, व्यामिश्र असे असते. ते त्या पद्धतीने व्यक्त करण्यासाठी साहित्य हे उपयुक्त साधन ठरते.

ISBN: 978-93-83112-10-4

वाङ्मयीन संकल्पनांचेही स्वतंत्र असे तत्त्वज्ञान असते. कविता, कथा, नाटक, कादंबरी इ. वाङ्मयप्रकारांचे स्पष्टीकरण असो किंवा विशेष लेखकाचा अभ्यास, विशेष कालखंडाचा अभ्यास, मानसशास्त्रीय अभ्यास, सामाजिक अभ्यास इ. साहित्याच्या अभ्यासाच्या विविध पद्धती असोत, या पद्धतींचेही विशेष असे तत्त्वज्ञान असतेच. त्याचबरोबर वाङ्मयीन प्रवाहांचेही तत्त्वज्ञान असतेच. दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य, आदिवासी साहित्य हे विशिष्ट अशा तत्त्वज्ञानाच्या आग्रहासाठी आणि प्रचारासाठी निर्माण झालेले दिसते. तत्त्वज्ञानात्मक साहित्य ही एक साहित्याची शाखा आहेच. ही उभयतांचा संबंध सूचित करणारीच आहे. संतसाहित्य, वैचारिक साहित्य, साहित्यसमीक्षा, साहित्यशास्त्र, साहित्यातील विविध वाद हे तत्त्वज्ञानात्मक साहित्यच म्हणावे लागेल. यातून साहित्याचे किंवा जीवनाचे तत्त्वज्ञानच मांडलेले असते. समीक्षेचे कार्य हे कलाकृतीमधील तत्त्वज्ञान उलगडणे किंवा कलाकृतीच्या तत्त्वज्ञान मांडणीतील यशापयश मांडणे हेदेखील असते. म्हणजेच कलाकृतीच्या निकषामध्ये तत्त्वज्ञान हादेखील एक महत्त्वाचा निकष ठरतो.

संदर्भ आणि टिपा :

१. लक्ष्मणशास्त्री जोशी, 'मराठी विश्वकोश', महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्रथम प्रकाशन, १९७७, पृ. १५१, खंड ७
२. लक्ष्मणशास्त्री जोशी, 'मराठी विश्वकोश', महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्रथम प्रकाशन, १९७७, पृ. १५४
३. लक्ष्मणशास्त्री जोशी, 'मराठी विश्वकोश', महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्रथम प्रकाशन, १९७७, पृ. १५१
४. लक्ष्मणशास्त्री जोशी, 'मराठी विश्वकोश', महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्रथम प्रकाशन, १९७७, पृ. १५१
५. लक्ष्मणशास्त्री जोशी, 'मराठी विश्वकोश', महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्रथम प्रकाशन, १९७७, पृ. १५४
६. लक्ष्मणशास्त्री जोशी, 'मराठी विश्वकोश', महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्रथम प्रकाशन, १९७७, पृ. १५४
७. पाहा : ढवळे, वि. ना., 'साहित्याचे तत्त्वज्ञान', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन आणि मराठी तत्त्वज्ञान – महाकोश मंडळ, पुणे
८. पाहा : पाटणकर रा. भा., 'सौंदर्यमीमांसा', मौज प्रकाशन गृह, चौथी आवृत्ती : डिसें. २००६

ISBN: 978-93-83112-10-4

Tribal Memory & Folk Literary Worldview: Investigating Gond Baiga Compositions

Dr. Kishor Gaikwad
Professor and Director of Dr. Ambedkar Chair in Social Justice
and Empowerment of Tribal Population,
Indira Ghandhi National Tribal University Amarkantak

Dr. Kishor Gaikwad is a Professor of History with University of Mumbai. Currently he is on deputation as Professor and Director of Dr. Ambedkar Chair in Social Justice and Empowerment of Tribal Population, Indira Ghandhi National Tribal University, Lalpur, Amarkantak. He is having 26 years of experience in research and teaching in socio-cultural History of India with special reference of caste and gender. He is engaged into investigating mechanism of social power relations as well as exploring unconventional Research Methods in Social Sciences and Philosophy of History. Recently he is researching Tribal History, Gond Art, Indigenous knowledge systems and memory.

Accordingly he has authored four books and two edited volumes. He has more than 45 research articles with more than 150 research presentations at national and international level to his credit. He has written articles for Marathi newspapers and in children's magazines too. He has also written IX and XII standards textbooks for Maharashtra Government.He has presented his research findings in various Indian universities as well as abroad universities in Canada, Iran, Shrilanka, Malaysia and Bhutan.

He has been awarded with fellowship from I.I.A. Shimla, Dorabji Tata Trust Mumbai. He has worked with National Institutions on project of making dictionaries of concept in History. He has successfully guided 10 Ph.D. students and 6 M. Phil students. He has experience of curriculum evolution of subject of History, Archaeology, Museology. He was appointed on 12 Indian Universities on Board of studies as an expert. He is also working, Chief Editorial Board of Maharashtra Gazetteers. He was also working on number of administrative positions as additional responsibilities like Registrar of Central University, for more than a year.

ISBN: 978-93-83112-10-4

Tribal Memory & Folk Literary Worldview: Investigating Gond Baiga Compositions

Dr. Kishor Gaikwad
Professor and Director of Dr. Ambedkar Chair in Social Justice
and Empowerment of Tribal Population,
Indira Ghandhi National Tribal University Amarkantak

The session began with the deliberation of Historian and Scholar Dr.Kishor Gaikwad on "Tribal Memory & Folk Literary Worldview: Investigating Gond Baiga Compositions

Dr. Kishor Gaikwad enlightened the August gathering about the "Gond Baiga" Community by depicting the life and culture of the tribes of Maikal mountain ranges from his personal research experiences. This tribal community is located in the forest and hilly areas of different parts of Madhya Pradesh and Chhattisgarh states of India.

The most important source of Gond Baiga memory is their folk songs which consist of varied types and folk lore. Shaila and Rina is one of such type of folk song that comprises elements of celebrating life and love. As these are oral sources which requires passing of this cultural heritage from one generation to another, and this Nobel work is done by 'Pradhan' who sing stories with the help of their traditional instruments named as 'Bana'.

The nature of these songs is very realistic as it has the elements those of their lived experiences and their relationship with forests, animals and the physiography in which they live. There is a touch of history in their songs as they describe their legendary tribal heroes. Stories of their origin are also an inseparable part of their memories. The speaker also shared some stories which are still prevalent with the community.

Tribal History and tribal literature is mostly ignored in India but it's having its own fragrance and importance.

The speech has opened an avenue for the research and has great scope in it. To know more about tribal we must study tribal folk literature.

It has aroused the curiosity to know about our people who were neglected many years. It brings the audience close connection with our tribes, understanding their life and definitely, encourages to preserve great cultural heritage of country.

ISBN: 978-93-83112-10-4

The Contribution of Dr. Babasaheb Ambedkar writings in Social Sciences

Dr. Sandesh Wagh
Professor and Head of the Department of History,
University of Mumbai.

Dr. Vijay Narkhede, the Co- Convener of the conference proudly introduced our esteemed Speaker Dr. Sandesh Wagh, Professor & Head, Department of History, University of Mumbai who is also an alumni of the college. Dr. Wagh is the Principal Investigator, for Case Study of Atrocities on SC/ST in Maharashtra for ICSSR, HRD Ministry, Government of India. And Former Member Secretary, of Maharashtra State SC/ST Commission. (Additional Charge).

The is also a Former Coordinator, for ICHR Western Region of India (i.e. Goa, Gujarat, Maharashtra) HRD Ministry, Government of India. He is a Member of various committees such as Contingency Plan Committee Government of Maharashtra, Inter-caste Marriage Act Drafting Committee Government of Maharashtra and Former Member, Mahatma Phule writings publication Committee, Government of Maharashtra.

A Member of Board of Studies in various Universities. He has published 44 Books in English, Hindi & Marathi and also published more than 100 Research papers in ICSSR & ISBN.

Dr Wagh has successfully guided nine Ph. D. students and eight M.Phil. Students.

He holds the position of Resource Person in Japan, Srilanka, Dubai, Thailand, Malaysia, Mauritius, Indonesia, Nepal, Paris in International Conference.

He is a recipient of many Awards such as Government of Maharashtra Dakshina Merit Fellowship of three Years, Historian B.C.Bendre Gold Medal for Ph.D. Thesis of Savitribai Phule, Pune University.

Last but not the least we are proud that he is alumni of Ismail Yusuf College.

ISBN: 978-93-83112-10-4

The Contribution of Dr. Babasaheb Ambedkar writings in Social Sciences

Dr. Sandesh Wagh
Professor and Head of the Department of History,
University of Mumbai.

Dr. Sandesh Wagh has illustrated "Contribution of Dr. Babasaheb Ambedkar writings in Social Sciences".

Dr. Sandesh Wagh has edified with the major literary works of Dr. B. R. Ambedkar and how it is helpful in the development of social science. In his introductory note expressed that Dr. B. R. Ambedkar had not only talked about the depressed classes at national level but also at international level.

Dr.Wagh emphasis on that his writings are of great significance in the capacity of being an eminent social reformer and also a chairman of various committees appointed by the Government. He pointed that Dr. Ambedkar had expressed his thoughts on Karl Marx and Buddha and tried to bring into the light the differences of opinion between the two through his writings.

Dr. Ambedakar's writings had exemplified his political and social thoughts on Indian society. He also wrote much about Revolution and Counter -Revolution. The efforts made in the Round Table Conferences also reflecting through his writings. Dr. Ambedkar could be considered as 'Voltaire of India ' for his critical criticism on the 'Dharmasahstras'.

He had shouldered the important task of drafting Indian constitution with the provision of equality to all citizens of India Also the conscious measures for the women of the country. Dr. Ambedkar's writings make him an extraordinary Historian, Sociologist, Economist, Philosopher, Political Scientist, Philanthropies of Labourers.

Indeed, the Dr. Ambedkar's literary work is great treasure house of knowledge, explore it, will find every moment new thought that will guide and direct the national and international community. Dr Sandesh Wagh has successfully elaborated the writings of Dr. Babasaheb Ambedkar and sincerely working in the extension of research on it.

It enlightened about the struggle, success of life and contribution of Dr. Ambedkar which is essential to know. Each thought displayed the personality and selfless service for the nation. The principles of the Dr. Ambedkar are inspirational and encouraging to the posterity. The session was very explorative as different thoughts and ideas are evaluated in a given limited time span. The writings of Dr. Ambedkar will always escort to make better India and the Better world.

ISBN: 978-93-83112-10-4

The relations between Arabic Literature and History: A General Overview

Dr Mohammad Shibli
Assistant Professor,
Department of Arabic, University of Mumbai

Dr Shibli is from Arabic department of Mumbai University, he completed his UG and PG studies in foreign language that is Arabic from Jamia Millia Islamia, New Delhi. He has done his Ph.D in Arabic from Jamia New Delhi, under the title of "Social issues in the fiction of Ghadah-Al-Samman".

Dr Mohammad Shibli joint department of Arabic in University of Mumbai as assistant professor in 2018. Beside this he has done diploma and advanced diploma courses not only in Arabic language but also in Persian language. He also taught Arabic language and literature at Jamiatul Azher at New Delhi. He presented three research papers on the following topics.

1. Arabic Heritage in India.
2. Arabic fiction after the second world war.
3. Taha hussain life and works.

ABSTRACT

Dr. Muhammad Shibli, University of Mumbai, entitled: "The Relation of Arabic Literature to History, An Overview"

Arabic literature has a deep connection with history. Its two genres of poetry and prose, from the very beginning, gave place to historical events and facts and presented the true face of society.

This article seeks to clarify what are the historical events of the period from pre-Islamic times to the present day, which is about fourteen hundred years old, which Arabic poetry and Got a place in Arabic stories, novels and dramas.

ISBN: 978-93-83112-10-4

عربی ادب کا تاریخ سے تعلق؛ ایک عمومی جائزہ

The relations between Arabic Literature and History: A General Overview

ڈاکٹر محمد شبلی
اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ عربی، ممبئی یونیورسٹی

Dr. Mohammad Shibli
Assistant Professor,
Arabic Department, Mumbai University

2020/06/24

ادب ایک ایسا آئینہ ہے جس میں مختلف جہات سے معاشرے کی تصویر نظر آتی ہے۔ یہ سیاسی، معاشی اور تعلیمی ہر طرح کے مثبت اور منفی پہلوؤں کو اجاگر کرتا ہے تاکہ معاشرے کی صحیح صورت حال واضح ہو سکے۔

عربی زبان و ادب نے ابتدا ہی سے معاشرے کی صحیح صورت پیش کی ہے۔ اس کے ابتدائی زمانے میں چوں کہ منظم سیاسی اور معاشرتی اصول و ضوابط نہیں تھے اور لوگ قبائلی نظام کے تحت زندگی گزارتے تھے، بلکہ بہت سارے لوگ خانہ بدوشی کی بھی زندگی جیتے تھے، اس لیے اس زمانے کے ادب نے ہمارے سامنے ان کے سارے اہم مسائل پر ارتکاز نہ کر کے صرف ان کے معاشرتی احوال و کیفیات کی عکاسی کی ہے اس صنف میں شعراء کا کردار سب سے نمایاں ہے۔ ابتدائی دور کے ادب کا یہی پہلو ایک طرح سے ہمارے لئے تاریخی حیثیت کا درجہ رکھتا ہے۔

جب ہم ادب کا تاریخ سے تعلق، کے بارے میں بات کرتے ہیں تو بظاہر ادب اور تاریخ ایک دوسرے سے مختلف نظر آتے ہیں، کیونکہ ادب میں واقعات کو تخیلاتی شکل دے کر ادیب اپنے ذوق کے اعتبار سے رنگ بھرتا ہے اور پھر الفاظ کے خوبصورت سورۃ پیرائے میں ڈھال کر قارئین کے سامنے پیش کرتا ہے جب کہ تاریخ میں واقعات و حوادث کو مورخ بوبہو آسان اور سہل اسلوب میں بیان کرتا ہے۔ لیکن درحقیقت ادب کا تاریخ سے گہرا رشتہ ہے ،کیونکہ تاریخ ادب کا ایک اہم موضوع ہے، اور بات جب عربی ادب کی ہو تو یہ رشتہ اور بھی مضبوط نظر آتا ہے۔

عربی ادب کی تاریخ کے ادوار

عربی ادب کی تاریخ چند ادوار میں منقسم ہے:

1- **جاہلی دور:** اسلام سے تقریباً ڈیڑھ سو سال پہلے کا زمانہ۔

2- **اسلامی دور:** ابتدائے اسلام سے 40 ہجری مطابق 661 عیسوی تک۔

ISBN: 978-93-83112-10-4

3- **اموی دور:** 40ہجری مطابق 661 عیسوی سے 132 ہجری مطابق 750 عیسوی تک۔

4- **عباسی دور:** 132 ہجری مطابق 750 عیسوی سے 656 ہجری مطابق 1258 عیسوی تک۔

5- **دور حاضر:** 1798 عیسوی سے دور حاضر تک۔

ان ادوار میں عربی نظم و نثر کی مختلف اقسام نے تاریخی اعتبار سے معاشرے کی تصویر ہمارے سامنے پیش کی ہے۔

عربی شاعری کا تاریخ سے تعلق:

عربی ادب کا ایک اہم جز شاعری ہے، عربی شاعری کے متعلق کہا گیا ہے"الشعر دیوان العرب"[1] یعنی عربی شاعری نے اسلام سے پہلے عربوں کی تاریخی، سماجی اورثقافتی زندگی کو پورے پس ظر کے ساتھ محفوظ کرلیا ہےلہذا ان کے احوال و کیفیات سے واقف ہونے میں بہت حد تک ہم عربی شاعری کے رہین منت ہیں۔

دور جاہلیت:

اسلام سے پہلے کے زمانے میں لوگ کسی خاص سیاسی نظام کے ماتحت نہیں تھے بلکہ قبائل میں منقسم تھے۔ قبیلہ چاہے حق پر ہو یا باطل پر ،ہر حال میں اس کی تائید کرتے، یہاں تک کہ اپنے قبیلے کے تعصب میں جان و مال کی قربانی دینے کے لیے بھی تیار رہتے تھے، یہی وجہ ہے کہ مخالف قبیلے کی ذرا سی بھولغزش خونریزجنگ کوا بھارنے کے لیے کافی ہوتی تھی ان جنگوں میں ہر قبیلے کاایکخاص شاعر ہوتا تھجو لوگوں کے جذبات کو مزید ابھاتا ،اس طرح یہ جنگیں کئی سالوں تک جاری رہتیں۔ ان جنگوں میں پیش کیے گئے شعراء کا کلام تاریخی حیثیت رکھتا ہے اور اسی سے ان کی تفصیل ملتی ہے زمانہ جاہلیت میں کتنی جنگیں ہوئیں؟ ان کی صحیح تعداد ملنی مشکل ہے، مورخین نے مختلف تعداد بتائی ہے، ان میں صاحب مجمع الامثال نے 132 جنگوں کا ذکر کیا ہے۔[2]

ان مشہور لڑائیوں میں سے ایک جنگ" بسوس" ہے جو قبیلے وائل کی دو شاخ بکر و تغلب کے درمیان واقع ہوئی ، یہ جنگ40 سال تک جاری رہی، اس کا مختصر پس منظر یہ ہے کہ:

وائل بن ربیعہ جس کا لقب"کلیب"تھا اس نے اپنی بیوی جلیلہ کی خالہ بسوس کی اونٹنی کو اس وقت تیرسے لہو د یا جب وہ اس کی چراگاہ میں چررہی تھی، بسوس کوجب اس کی اطلاع ملی

---

[1] خاص الخاص، ص 76، عبد الملك بن محمد بن إسماعيل أبو منصور الثعالبي(350 - 429 961 - 1038م) الناشر: دار مكتبة الحياة - بيروت/لبنان.

[2] مجمع الأمثال، ج 2، ص 444، أبو الفضل أحمد بن محمد بن إبراهيم الميداني النيسابوري(000 - 518 هـ = 000 - 1124 م)، دار المعرفة - بيروت، لبنان.

ISBN: 978-93-83112-10-4

تو اس نے فورا جلیلہ کے بھائی جساس کو اس کی خبر دی ، جساس یہ سن کر طیش میں آگیا اور اس نے کلیب کو قتل کر دیا کلِب کے بھائی زہر سالم کو جب اس کی خبر ملی تو اس نے جساس سے بدلہ لینے کا عزم مصصم کر لیا.

بعض قبائل نے درمیان میں آ کر صلح کرانے کی کوشش کی لیکن کامیابی نہ ملی اور اس طرح یہ جنگ چالیس سال تک چلتی رہی۔ اس جنگ سے پہلے جب بسوس کی اونٹنی مقتول ہوئی تو اُس نے ان اشعار کے ذریعے جساس سے اس کی شکایت کی:

لعمري لوأ صبحت في دار منقذ	لما ضيم سعد وهو جارلأ بياتي
ولكنني أ صبحت في دار غربة	متى يعد فيها الذئب يعد على شاتي
فيا سعد لا تغرر بنفسك وارتحل	فإنك في قوم عن الجار أموات
ودونك أذوادي فخذها فإنني	لراحلٌلا يغدروا ببنياتي[1]

کلیب کے قتل کے بارے میں عمر ابن الاهتم نے یہ اشعار کہے:

وإن كليبا كان يظلم قومه	فأدركه مثل الذي تريان
فلما حشاه الرمح كف ابن عمه	تذكر ظلم الأهل أيَّ أوان
وقال لجساس أغثني بشربة	وإلا فخبِّر من رأيت مكاني
فقال تجاوزت الأحصَّ وماءه	وبطن شبيث وهو غير دفان[2]

دوسری قابل ذکر جنگ داحس و غبراء کی ہے جو قبیلہ عبس اور قبیلہ ذبیان کے دو گھوڑوں کے دوڑ کے مقابلے میں مخاصمت کی وجہ سے واقع ہوئی۔ لیکن یہ جنگ لمبی مدت تک جاری نہ رہی کیونکہ قبیلہ ذبیان کے دو سردار "ہرم بن سنان" اور" حارث بن عوف مرّی" نے تمام مقتولین کی دیت ادا کرنے کی ذمہ داری لے کر دونوں قبیلوں کے درمیان صلح کرادی۔ اس تاریخی فیصلہ کا ذکر زہیر بن ابی سلمی نے اپنے اشعار میں کیا ہے۔ ان جنگوں کے علاوہ قدرتی آفات اور سیلاب وغیرہ کا ذکربھی شعرا نے اپنے کلام میں کیا ہے، امرؤالقیس جو سبع

---

[1] المستقصى في أمثال العرب، ج 1 ص 177، ابو القاسم محمود بن عمر بن احمد الزمخشري جار الله(467 - 538هـ ، 1074 - 1143م)، الناشر: دار الكتب العلمية – بيروت، الطبعة: الثانية، 1987م، ثمار القلوب في المضاف والمنسوب، ص 308 عبد الملك بن محمد بن إسماعيل أبو منصور الثعالبي،(350 - 429هـ 961 - 1038م)، الناشر: دار المعارف – القاهرة.

[2] العقد الفريد، ج 6 ص 71، شهاب الدين ابن عبد ربه الاندلسي (246 - 328 هـ = 860 - 940 م)، الناشر: دار الكتب العلمية – بيروت، الطبعة: الأولى، 1404 هـ

ISBN: 978-93-83112-10-4

معلقہ کا مشہور شاعر ہے، اس نے اپنے زمانے میں ایک بہت بڑے سیلاب کا ذکر ان الفاظ میں کیا ہے:

أحار ترى برقا أريك وميضة　　كلمع اليدين في حبيٍّ مُكَلَّلِ

يضيئ سناهٌ و مصابيح راهب　　أهان السليط في الذبال المفتل

قعدت له وصحبتي بين حامر　　وبين إكام بعدما متأمل[1]

اسلامی دور:

اسلامی دور سے مختلف علوم و فنون کی نشونما شروع ہوئی اور مسلم مؤرخین تاریخ اسلام کی تدوین کا اہتمام کرنے لگے، مگر پھر بھی اس زمانے کی شاعری نے اسلامی تاریخی واقعات کی منظر کشی میں کسی طرح کی کوئی کمی نہیں کی۔

اموی دور:

اموی دور میں سیاسی چپقلش کی وجہ سے عربی شاعری نے ایک نیا رخ اختیار کر لیا جس میں شعراء نے سیاسی مخالفین کو اپنا نشانہ بنانا شروع کر دیا اور ان کی ہجوکی ،لیکن بہت سارے ایسے شعراء بھی تھے جنہوں نے حقیقت بیانی سے کام لیا۔

چونکہ اموی دور میں اسلامی مملکت میں بہت حد تک توسیع ہوئی ،اس لیے ان تمام واقعات کی منظر کشی شعراء نے بھی کی، اس زمانے میں واقع حادثہ کربلا جس میں نواسئہ رسول حضرت حسین رضی اللہ عنہ کی شہادت ہوئی، اس کا بھی ذکر شعراء نے اپنے کلام میں کیا ہے ،لیکن اس صنف کی شاعری میں بہت مبالغے سے کام لیا گیا ہے جس میں حقیقت سے زیادہ شاعر کا اپنا تخیل زیادہ غالب ہے۔

عباسی دور:

عباسی دور میں علم و فن کا عروج تھا، اس دور میں عربی شاعری نے کافی ترقی کی اس زمانے کی بھی شاعری نے اس وقت کے واقعات و حوادث اور سیاسی رسہ کشی کو ذکرکیا ہے۔

دور حاضر:

[1] تاريخ الأدب العربي العصر الجاهلي ص 255، أحمد شوقي عبد السلام ضيف الشهير بشوقي ضيف (13 يناير 1910 - 13 مارس 2005)، الناشر: دار المعارف

ISBN: 978-93-83112-10-4

عربی زبان و ادب کا نیا دور 1798 عیسوی سے شروع ہوتا ہے، اس دور میں عربی شاعری اسلوب و مضمون کے اعتبار سے ایک نئے پیرائے میں ڈھل گئی۔ شعراء نے ذہنی تفریح ،فخرومباہات، ہجو و تنقید جیسے موضوعات سے ہٹ کر شاعری کا رخ سماج کی طرف موڑ دیا اور معاشرے کے درپیش مسائل کے ذکر کرنے میں حقیقت بیانی سے کام لیا۔

دور حاضر میں امیر شعرا ءکے لقب سے مشہور مصری ادیب اور شاعر احمد شوقی (1868-1932عیسوی) نے تاریخی حیثیت سے عربی شاعری کا ایک اہم اور قیمتی ذخیرہ چھوڑا ہے ۔

احمد شوقی کے شعری ڈرامے

احمد شوقی نے مندرجہ ذیل تاریخی شعری ڈرامے لکھے ہیں:

1- مصرع کلیوباترا

30 قبل مسیح میں مصر کی ملکہ قلو بطرہ کی زندگی کے آخری ایام اور اس کی خود کشی کی منظر کشی اس شعری ڈرامے میں کی گئی ہے۔

2- مجنون لیلی

اس ڈرامے میں قیس بن ملوح اور لیلی بنت مہدی(جو لیلی مجنوں کے نام سے مشہور ہیں) کے عشق کی داستان کو بیان کیا گیا ہے۔

3- قمبیز

مں شعری ڈرامے میں فارس کے بادشاہ کی داستان ہے جب اس نے 525 قبل مسیح میں مصر پر قبضہ کیا تھا۔

4- علی بک کبیر

علی بک کبیر مملوکی بادشاہوں میں سے تھاس نے عثمانی عہدحکومت میں 1768سے مصر پر حکومت کی۔ اس بادشاہ کی حالات زندگی کواس شعری ڈرامے میں ذکر کیا گیا ہے۔

5- عنترہ

اس کے اندر دور جاہلی کے مشہور جاں باز عنترہ بن شداد کی داستان ہے۔

6- السّت ھدی

ISBN: 978-93-83112-10-4

اس میں ہدی نامی ایک عورت کی زندگی کا بیان ہے جو 1890 عیسوی میں ملک مصر میں شہر قاہرہ کے حنفی نامی علاقہ میں رہتی تھی ،اس عورت نے اپنی زندگی میں نولوگوں سے شادی کی تھی۔

7- البخیلہ

اس شعری ڈرامے میں ایک ایسی عورت کی زندگی کا تذکرہ ہے جو باوجود مالدار ہونے کے اپنی بخیلی کی وجہ سے دنیاوی عیش و آرام سے محروم رہتی ہے۔[1]

احمد شوقی کے علاوہ دیگر شعرا نے بھی اپنے اشعار میں سماجی واقعات اور قدرتی آفات و حوادث کا ذکر کیا ہے۔ ان واقعات میں قابل ذکر مصر کے جون/1906 عیسوی میں ہوئے دنشوای گاؤں کا حادثہ ہے۔ جس کا مختصر پس منظر یہ ہے کہ مصر پر انگریزوں کے استعمار کے دوران انگریز فوج کی ایک جماعت کبوتر کے شکار کے لئے دنشوای گاؤں گئی، ان میں سے ایک فوجی دھوپ کی شدت برداشت نہ کر سکا اور فوت ہوگیا، انگریزوں نے اس کی پاداش میں اس گاؤں کے بیس سے زائد کسانوں کو موت کی سزا دی ،اس دردناک واقعہ کو مشہور شاعر حافظ ابراہیم نے اپنے قصیدے "حادثہ دنشوای" میں ذکر کیا ہے۔

اس قصیدے کے چند اشعار یہ ہیں:

أيها القائمون بالأمر فينا!	هل نسيتم وَلاءنا والودادا؟
خفِّضوا جيشكم وناموا هنيئا	وابتغوا صيدكم وجُوبوا البلادا
وإذا أعوزَتكمْ ذات طَوق	بين تلك الرُّبا فصيدوا العبادا
إنما نحن والحَمام سواء	لم تُغادِر أطواقنا الأجيادا
لا تظنوا بنا العقوق ولكن	أرشِدونا إذا ضللنا الرشادا
لا تُقيدوا من أمة بقتيل	صادت الشمس نفسه حين صادا[2]

قصیدہ "الکولیرا"

1947 عیسوی میں مصر کے اندر ہیضہ بیماری کی وبا عام ہو گئی تھی جس کی وجہ سے ہزاروں کی تعداد میں لوگ لقمہ اجل ہو گئے، اس حادثے کو عراق کی مشہور شاعرہ نازک الملائکہ(1923- 2007 عیسوی) نے بڑی شدت کے ساتھ محسوس کیا اور "الکولیرا " نامی

[1] مؤسسة الهنداوي، https://www.hindawi.org/books/16496361/.

[2] شعر العرب من النهضة إلى الانتفاضة، ص 60، البروفيسور محمد أيوب تاج الدين الندوي، الناشر: البلاغ بابليكيشن، جامعة نغر، نيو دلهي، الهند، 2010م

ISBN: 978-93-83112-10-4

قصیدہ اس کے لیے وقف کر دیا یہ قصیدہ عربی زبان میں آزاد شاعری کا ایک بہترین نمونہ ہے۔

اس قصیدے کے چند اشعار یہ ہیں:

سكَنَ الليلُ

أصغِ إلى وَقْعِ صَدَى الأنّاتْ

في عُمْقِ الظلمةِ، تحتَ الصمتِ، على الأمواتْ

صَرَخَاتٌ تعلو، تضطربُ

حزنٌ يتدفقُ، يلتهبُ

يتعثَّر فيه صَدى الآهاتْ

في كل فؤادٍ غليانُ

في الكوخِ الساكنِ أحزانُ

في كل مكانٍ روحٌ تصرخُ في الظُلُماتْ

في كلِّ مكانٍ يبكى صوتْ

هذا ما قد مَزّقَهُ الموتْ

الموتُ الموتُ الموتْ[1]

عربی نثر کا تاریخ سے تعلق

تاریخی واقعات و حوادث کو جس طرح عربی شاعری نے دلکش و پرکیف اسلوب میں ڈھال کر ہمیشہ کے لئے محفوظ کر دیا ہے اسی طرح عربی نثر نے بھی ان کی منظر کشی میں اپنی گراں قدر خدمات پیش کی ہیں۔دور جاہلیت سے دور حاضر تک عربی نثر کے بے شمار ایسے ادبی شہ پارےموجود ہیں جن کی بنیاد تاریخی واقعات پر ہے۔

دور جاہلیت

1 شعر العرب من النهضة الى الانتفاضة، ص 154

ISBN: 978-93-83112-10-4

دور جاہلیت میں کتابت کا رواج نہیں تھا اس زمانے کے واقعات و حوادث شعر یا نثر کی شکل میں زبانی ایک دوسرے تک منتقل ہوتے تھےاس دور میں وقت گزاری کے لیے قصہ گوئی کا بہت رواج تھا ، لوگ ایک جگہ اکٹھا ہو کر حکایات و قصے سننے میں پوری راتگزار دیتے تھے۔ دور جاہلیت کے جتنے بھی قصے اور حکایتیں موجود ہ ہیں ان سب کی تدوین تقریبا عباسی دور(جو 750 عیسوی سے شروع ہوکر 1517 عیسوی میں ختم ہوتاہے)میں ہوئی اس لیے ان میں صحت کا پہلو کم اور ادیب کے ذاتی تخیل کا رنگ زیادہ غالب ہے مگر پھر بھی یہ ادبی شہ پارے خزینئہ ادب ہیں۔

اس زمانے میں وہ قصے جن کا مصدر کہیں نہ کہیں تاریخ سے ملتا ہے، ان میں سے چند یہ ہیں :

سيرة عنترہ ابن شداد

قصة الزير سالم

قصه الملك سيف بن ذي يزن[1]

سيرة عنترہ ابن شداد

یہ کتاب نثری اسلوب میں عرب کے زمانہ جاہلیت کے بہادر ومشہور شہسوا رعنترہ بن شلد کی زندگی، اور میدان جنگ میں اس کی بہادری کی تفصیل پر مشتمل ہے اس قصےمیں افسانوی رنگ زیادہ غالب نظر آتا ہے۔

قصة الزير سالم

یہ قصہ جنگ بسوس سے متعلق ہے اس کا اہم کردار کلیب کا بھائی زیر سالم ہے اس کی بہادری اور میدان جنگ میں جساس کے خلاف غیر معمولی شجاعت کا ذکر اس قصہ میں ہے۔

سيرة سيف بن ذی یزن

سیف بن ذی یزن قبیلہ حمیر سے تعلق رکھنے والا لا ملک یمن کا بادشاہ تھا۔اس نے وہاں پر چار سال حکومت کی ملک یمن سے حبشیوں کو جلا وطن کرنے کی وجہ سے اس نے کافی

[1] فنون النثر العربي الحديثأ ساليبه وتقنياته ص 58 الدكتور عمر إبراهيم توفيق، الطبعة الأولى 1434ھ - 2013م.

ISBN: 978-93-83112-10-4

شہرت پائی۔ یہ کتاب اسی بادشاہ کی سیرت پر مشتمل ہے اس پر بھی افسانوی رنگ زیادہ غالب ہے۔

مذکورہ بالاقصے ایک اعتبار سے ناول کا بھی درجہ رکھتے ہیں اگرچہ دور حاضر کے ناولوں کی فنی خصوصیات ان کے اندر نہیںہیں۔ ان کے علاوہ بہت سارےدوسرے بھی عربی قصے ہیں جو مختلف سماجی پہلوؤں کو اجاگر کرتے ہیں ،لیکن ان کا تعلق تاریخی واقعات وحوادث سے نہیں ہے۔

دور حاضر

دور حاضر میں عربی ادب کی نشاۃ ثانیہ کے بعد جب عربی زبان کے ادباء دوسری زبانوں کے ادبی شہ پاروں اور ان کے ادباء سے واقف ہوئے تو عربی نثر کی مختلف قسمیں وجود میں آئیں ساتھ ہی ساتھ عربی زبان کےموضوع میں بھی تبدیلی ہوئی اور یہ ادب سماج اور اس کے مسائل کی مکمل نمائندگی کرنے لگا۔ دور حاضر میں عربی نثر کی مختلف اقسام میں ؛ حکایتیں، مختصرقصے، ناولیں اور ڈرامے ہیں لیکن ہماری گفتگو کا محور وہ عربی ناولیں ہیں جن کا تعلق تاریخی موضوعات سے ہے۔

عربی ادب میں تاریخی ناول کے دو ادوار ہیں۔ دور اول کی نمائندگی جرجی زیدان ، یعقوب صروف، فرح انطون، امین ناصر الدین وغیرہ کرتے ہیں ان میں سب سے نمایاں شخصیت جُرجی زید ان کی ہے انہوں نے 22 ناولیں لکھی ہیں، اور سب کی بنیاد تاریخ پر رکھ کر انہیں "روایات تاریخ الاسلام" کا نام دیا ہے۔ ان ناولوں کی تفصیل یہ ہے:

1- فتاۃ غسان

اس ناول کے اندر اسلام کے ابتدائی ایام اور حضرت عمر رضی اللہ عنہ کے زمانہ خلافت میں عراق و شام کی فتوحات کا تذکرہ ہے۔

2- أرمانوسة المصرية

أرمانوسہشاہ مصر مقوقس کی بیٹی تھی، جو کافی ذہین، دوراندیشاور بردبار تھی۔ اسی کے نام پر یہ ناول ہے۔ اس کے اندر حضرت عمر رضی اللہ عنہ کے دور خلافت میں حضرت عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ کے ذریعہ مصر کی فتح کا ذکر ہے۔

3- عذراء قریش

ISBN: 978-93-83112-10-4

اس ناول میں خلیفہ ثالث حضرت عثمان رضی اللہ عنہ کی شہادت اور اس کے بعد اٹھنے والے فتنوں کا تذکرہ ہے۔

4- 17 رمضان

اس میں حضرت علی رضی اللہ عنہ کی شہادت اور ان فتنوں کے خاتمہ کا ذکر ہے جو حضرت عثمان رضی اللہ عنہ کی شہادت کے بعد پیدا ہونے تھے۔

5- غادۃ الکربلاء

اس ناول میں یزید کے زمانے میں نواسہ رسول حضرت حسین رضی اللہ عنہ کی شہادت اور واقعہ حرّہ کا بیان ہے۔

6- الحجاج بن یوسف

اس میں عبدالملک بن مروان کےزمانہ میں حجاز و عراق کے گورنر حجاج بن یوسف کی شخصیت اور وہاں کےدیگرواقعات و حوادث کا بیان ہے۔

7- فتح الاندلس

اس میں بنو امیہ کے عہد میں مسلم جرنیل طارق بن زیاد کےذریعہ اندلس (اسپین) کی فتح کا ذکر ہے۔

8- شارل و عبدالرحمن

اس ناول میں اس دور کا ذکرہے جب فتوحات اسلامیہ فرانس تک پہنچ گئی تھی ۔

9- أبو مسلم خراسانی

اس کے اندر بنو امیہ کی حکومت کے سقوط اورعباسی حکومت کی ابتدا کا ذکرہے ، ابو مسلم خراسانی عباسی حکومت کا مؤید تھا۔

10- العباسۃ أخت الرشید

اس میں خلیفہ ہارون رشید کی بہن ع باسہ کی زبانی اس زمانے کی تاریخ کابیان ہے۔

11- الأمین والمأمون

ISBN: 978-93-83112-10-4

یہ ناول امین و مامون (جو خلیفہ ہارون رشید کےبیٹےہیں)کےدرمیان سیاسی اختلاف، اور ان کی باہم لڑائی پر روشنی ڈالتی ہے، جس میں امین مقتول ہوتا ہے اور مامون کو خلافت ملتی ہے۔

13- أحمد بن طولون

تیسری صدی ہجری میں احمد بن طولون کی حکومت مصر و شام پرتھی، اس زمانے کے احوال و واقعات کا تذکرہ اس ناول میں ہے۔

14- عبدالرحمن بن ناصر

اس ناول میں خلیفہ عبدالرحمن بن ناصرکے زمانے میں اندلس(اسپین) کے حالات اور وہاں کی تہذیب و ثقافت کا ذکر ہے۔

15- فتاة القيروان

اس ناول کے اندر افریقہ میں فاطمی حکومت کے قیام سے لے کر مصر سے 358ہجری میں اخشیدی حکومت کے خاتمہ کا بیان ہے۔

16- صلاح الدين الأيوبي

اس میں سلطان صلاح الدین ایوبی کی حالات زندگی اور مصر پر قائم اس کی حکومت کا تذکرہ ہے۔

17- شجرة الدر

یہ ملک صالح کی بیوی کا لقب ہے جس کی تاجپوشی آخری ایوبی سلطان طوران شاہ کے قتل کے بعد مصر میں ہوئی، ان تمام واقعات کا ذکر اس ناول میں ہے۔

18- استبداد المماليك

اس میں مملوکی بادشاہ علی بک الکبیر(1728عیسوی- 1773 عیسوی) اور مصر و شام میں اس کے معاصر بادشاہوں کا تذکرہ ہے۔ مزید ترکی اور روس کے مابین سیاسی لڑائیوں کی بھی منظر کشی ہے۔

19- المملوك الشارد

ISBN: 978-93-83112-10-4

یہ ناول انیسویں صدی کے نصف اول میں مصر و شام کے واقعات اور اہم سیاسی شخصیات جیسے والی مصر محمد علی پاشا ،لبنان کے امیر بشیر الشہابی اور مملوکی حاکم امین بک احمد کے احوال پر مشتمل ہے۔

20- اسیر المتمہدی

اس میں مصر وسوڈ ان کے سیاسی احوال اور مصر میں احمد عرابی کی قیادت میں عرابی انقلاب اور سوڈان میں محمد احمد مہدی کی قیادت میں مہدی انقلاب کا ذکر ہے، نیز اس کے اندر مصر میں انگریزوں کے استعمار کا بھی بیان ہے۔

21- الانقلاب العثمانی

اس ناول میں سلطان عبدالحمید کے آخری زمانے میں ترکوں اور آزاد عثمانیوں کے احوال اور ان کی خفیہ تنظیموں کا ذکر ہے۔[1]

دوسرے دور کے ادباء میں علی جارم(1881-1949عیسوی)نے تاریخ کو اپنی ناولوں کا موضوع بنایا ہے انہوں نے ان میں بعض عرب شعراء کاتعارف کیا ہےان کےناول یہ ہیں : فارس بن حمدان، هاتف من الأندلس، الشاعر الطموح، خاتمة المطاف، غادة الرشيد، الشاعر ملك، قصة ولادة مع ابن زيدون، نهاية المتنبي۔ محمد فرید ابو حدید(1893-1967عیسوی) نے زمانہ جاہلیت کے شہسواروں اور شعراء کو اپنی ناول کا موضوع بنایا ہے۔ محمدسعید العریان(1905-1964عیسوی)کی ناولیں "قطر الندى، شجرة الدر، على باب زويلة" کا موضوع فرعون کی تاریخ ہے۔ اسی طرح نوبل انعام یافتہ عربی زبان کے مشہور ناول نگار نجیب محفوظ(1911-2006 عیسوی) نے اپنی ناول "رادوبيس، عبث الأقدار، كفاح طيبة " کا موضوع بھی فرعون کے زمانے کی تاریخ کو بنایا ہے۔ امین معلوف(1949عیسوی) کی ناول "حدائق النور" کا موضوع بلاد فارس میں رائج مانوی مذہب۔ ان کی دوسری ناول "سمرقند" عمرخیام، حسن الصباح اور نظام الملک کی شخصیت پر روشنی ڈالتی ہے۔ اور تیسری ناول "موانئ الشرق"میں دوسری عالمی جنگ کا تذکرہ ہے۔[2] ان کے علاوہ بہت سارے دوسرے ادباء نے لبنان میں 1975 عیسوی میں جاری خانہ جنگی، ایران و عراق کی لڑائی اور فلسطین پر اسرائیل کی زیادتی کو اپنی ناولوں کا موضوع بنایا ہے۔

خلاصہ

[1] موسسة هنداوي https://www.hindawi.org/books/83513693/
https://ar.wikipedia.org/wiki/%D8%AC%D8%81%D8%AC%D9%8A_%D8%82%D9%8A%D8%AF%D8%A7%D9%86
21/06/2020

[2] العلاقة بين الرواية و التاريخ ص 8، الكاتب: زياد أحمد، مجلة الجديد لندن، العدد 60، يناير 2020.

ISBN: 978-93-83112-10-4

خلاصہ کلام یہ ہے کہ عربی زبان و ادب کا تاریخ سے گہرا رشتہ ہے زمانہ جاہلیت سے عصر حاضر تک عربی زبان وادب کے ادبا ءنے اپنے اشعار، قصے، ناولوں اور ڈراموں میں تاریخی واقعات و حوادث، اقوام کی سیاسی رسہ کشی، اپنوں اور اغیار کے خلاف ہر طرح کی سازشوں کو اپنا موضوع و محور بنا کر ایسے ادبی شہ پارے پیش کئے ہیں جو عربی زبان و ادب کی آفاقیت کو مزید واضح کرتے ہیں۔ ان ادبی ذخیروں میں معاشرے کے وہ پہلو بھی سامنے آجاتے ہیں جنہیں بسا اوقات عام تاریخی کتابیں بیان کرنے سے قاصر رہتی ہیں۔

ویسے ہر دور کے عربی ادب کی اپنی خصوصیات ہیں، لیکن دور حاضر اس حیثیت سے ممتاز ہے کہ اس نے نہ صرف معاصر تاریخی حقائق کو اپنا موضوع بنایا ،بلکہ زمانہ جاہلیت کے اہم تاریخی واقعات و حقائق کو از سر نو ایک ایسے نئے اور حسین ادبی پیرائے میں ڈھال کر پیش کر دیا ، جس میں فنی اصول و ضوابط کی مکمل پابندی نظر آتی ہے۔

ISBN: 978-93-83112-10-4

مراجع مصادر

1. تاريخ الأدب العربي العصر الجاهلي، أحمد شوقي عبد السلام ضيف الشهير بشوقي ضيف (13 يناير 1910 - 13 مارس 2005)، الناشر: دار المعارف.

2. ثمار القلوب في المضاف والمنسوب، عبد الملك بن محمد بن إسماعيل أبو منصور الثعالبي،(350 - 429 هـ، 961 - 1038م)، الناشر: دار المعارف – القاهرة.

3. الجديد(مجلة)، لندن، العدد 60، كانون الثاني (يناير) 2020.

4. خاص الخاص، أبو منصور الثعالبى(350 - 429 - 961 - 1038م)، الناشر: دار مكتبة الحياة - بيروت/لبنان.

5. العقد الفريد، شهاب الدين ابن عبد ربه الأندلسي (246 - 328 هـ = 860 - 940 م)، الناشر: دار الكتب العلمية – بيروت، الطبعة: الأولى، 1404 هـ.

6. فنون النثر العربي الحديث أساليبه وتقنياته، الدكتور عمر إبراهيم توفيق، الطبعة الأولى 1434هـ - 2013م.

7. مجمع الأمثال، أبو الفضل أحمد بن محمد بن إبراهيم الميداني النيسابوري(000 - 518 هـ = 000 - 1124 م)، دار المعرفة - بيروت، لبنان.

8. المستقصى في أمثال العرب، أبو القاسم محمود بن عمر بن احمد الزمخشري جار الله(467 - 538هـ ، 1074 - 1143م)، الناشر: دار الكتب العلمية – بيروت، الطبعة: الثانية، 1987م.

ويب سائث:

1. مؤسسة هنداوي، https://www.hindawi.org/books/83513693/، https://ar.wikipedia.org/wiki/%D8%AC%D8%B1%D8%AC%D9%8A_%D8%B2%D9%8A%D8%AF%D8%A7%D9%86 .

2. الديوان، https://www.aldiwan.net/poem10694.html.

ISBN: 978-93-83112-10-4

Literature and Psychiatry

Professor Rafatun Nisa Begum
Department of studies in Urdu

Prof. Rafatun Nisa Begum belongs to the Department of Studies in Urdu, University of Mysore.

In 1990 she was appointed as Assistant Professor. In 1999 she was promoted to Associate Professor. You have been teaching as a professor since you were promoted to professor in 2006.

So far five of your books have been published . Most of the books have been written from a critical point of view. Among them, "Critical Writings" was awarded by Andhra Pradesh Urdu Academy, Hyderabad, while the second book "Andaz-e-Nazar" was awarded by Karnataka Urdu Academy Award. In addition to books, more than 300 of your articles have been published in various international literary magazines and journals.

More than a dozen articles have been published in various international literary magazines and journals.

As a Professor, under your supervision, 8 Research Scholars have obtained PhD degrees and 15 Research Scholars have been conferred the degree of M.Phil. Currently, more than 7 research scholars are doing PhD under your supervision.

Prof. Rafatun Nisa Begum is currently teaching at the University of Mysore.

Professor Rafatun Nisa Begum's dissertation is entitled "Literature and Psychology". You have divided this article into three parts. In the first part you describe the interrelationship between literature, society and life. He has called literature not only the interpreter of life but also the image, criticism, interpretation, commentary, interpretation and destiny.

The second part of the article highlights the relevance of literature to other social sciences and the elements that influence the literature of society. For which Dr. Iqbal's poems and Majnoon Gorakhpuri's critical views have been presented.

The last part of the article tries to clarify the concepts of literature and psychology. The benefits of modern psychology are discussed in the light of the ideas of psychologists Freud and Edgar Allen.

ISBN: 978-93-83112-10-4

Literature and Psychiatry

ادب اور علم نفسیات

تصویر کے دو رخ ہوتے ہیں لیکن اگر میں عرض کروں تو یہ بے جا نہ ہوگا کے ادب، زندگی اور سماج ایک تصویر کے تین رخ ہیں۔ بلکہ زیادہ صحیح تو یہ ہوگا کہ کہ ادب زندگی اور سماج ایک دوسرے سے اس قدر مربوط اور منسلک ہیں کہ ایک کے بغیر دوسرے کا تصور ہی نہیں کیا جا سکتا بلکہ دونوں نامکمل ہیں تا آنکہ تیسرا ان میں شامل نہ ہو۔ ادب کو زندگی کا ترجمان کہا گیا ہے۔ یہ زندگی کا ترجمان بھی ہے، زندگی کی تصویر بھی، تنقید بھی، تشریح بھی تفسیر بھی، تعبیر بھی بلکہ تقدیر بھی، زندگی ایک سماجی حقیقت کا نام ہے۔ یہ نہ ہو تو زندگی کہاں اور زندگی نہ ہو تو ادب کیسے؟ اور پھر زندگی کا سماج سے اٹوٹ رشتہ ہے۔ زندگی نہ ہو تو سماج کیا اور سماج کے بغیر زندگی کا تصور کیسے؟

ادب، ادیب کے غور و فکر اس کے خیالات، جذبات، احساسات اور تاثرات سے وجود میں آتا ہے اور ادیب سماج کا ایک فرد ہے اور فرد ہو کر زندگی اور سماج دونوں سے رنگ رس حاصل کرتا ہے، ادیب اپنے طور پر ایک عام آدمی ہی لیکن ادیب کی حیثیت سے اس کی قوت تخیل کسی بھی عام آدمی سے زیادہ ہوتی ہے۔ اس کی نظر تیز، اس کے احساسات شدید اور اس کی فکر رسا ہوتی ہے۔ وہ سماج میں رہتا بستا اور زندگی سے اخذ و اکتساب کرتا ہے۔ زندگی اور سماج کے خوب اور خراب سے وہ متاثر ہوتا ہے اپنے افکار و خیالات سے سماج کو متاثر بھی کرتا ہے وہ زندگی اور سماج سے لیتا بھی ہے اور دیتا بھی ہے۔ وہ جو کچھ دیکھتا، سوچتا ہے، تجربے حاصل کرتا ہے ان کے عمل اور رد عمل کی ساری کیفیات ادب کے افق پر منعکس ہو جاتی ہیں۔ ادیب زندگی سے متعلق اور سماج میں رہتے ہوئے بھی زندگی سے بے تعلق اور سماج سے دور رہتا ہے۔ یہی بے تعلقی اور دوری اس کو زندگی اور سماج کے بارے میں معروضی نقطہ نظر اختیار کرنے اور بے لاگ انداز میں غور کرنے اور اپنے خیالات اور نقطہ نظر کو پیش کرنے کا موقع اور جواز فراہم کرتی ہے۔ ادیب زندگی کی شادابی اور سماج کی ترقی اور خوشحالی پر مسرور اور مطمئن ہوتا ہے تو زندگی اور سماج کے خستگی اور سماجی قدروں کے زوال پر ملول و افسردہ رہتا ہے۔ وہ وہ زندگی سماج اور اپنے ہم وطنوں کے حالات زار کا خاموش تماشائی نہیں رہ سکتا۔ کیونکہ وہ بھی اس زندگی اور ماحول و معاشرہ کا ایک حصہ ہے۔ ایسا حصہ جو دوسرے حصوں کی شکستگی پر خود کو بھی شکستہ محسوس کرتا ہے۔ اقبال کی نظم "شاعر" سے یہ اشعار ملاحظہ کیجئے جن سے ادیب یا تخلیق کار کی اہمیت کا اندازہ ہوتا ہے یہ نظم ملاحظہ کیجیے

ISBN: 978-93-83112-10-4

قوم گویا جسم ہے افراد ہیں اعضائے قوم
منزلِ صنعت کے رہ پیما ہیں دست و پائے قوم
محفل نظم حکومت چہرۂ زیبائے قوم
شاعر رنگین نوا ہے دیدۂ بینائے قوم
مبتلائے درد کوئی عضو ہو روتی ہے آنکھ
کس قدر ہمدرد سارے جسم کی ہوتی ہے آنکھ۔

اس نظم میں اقبال نے ادیب یا شاعر کو سماج اور قوم کی آنکھ قرار دیا ہے۔ اور یہ فطری امر ہے گویا ادیب اپنے قلم سے سماجی ذمہ داریوں کی تکمیل کرتا ہے۔ سماج کی ایک فرد کی حیثیت سے ادیب سماج کے تارو پود کو بکھرتا، زندگی کی ناہمواریوں سے گزرتا اور کرب و بلا سے دو چار ہوتا نہیں دیکھ سکتا۔ وہ اپنی سمجھ بوجھ کو کام میں لاتا سماجی مسائل کو دیکھتا پرکھتا ان کو بہتر اور صحت مند بنانے کے لئے تدبیر کرتا ہے۔

ادب خلد میں پیدا نہیں ہوتا زندگی اور سماج ادب کے لئے خام مواد فراہم کرتے ہیں۔ زندگی اور سماج کے مسائل دراصل ادب کے مسائل ہیں۔ ساحر لدھیانوی نے بالکل بجا کہا ہے۔ یہ شعر ملاحظہ کیجئے

دنیا نے تجربات و حوادث کی شکل میں
جو کچھ مجھے دیا ہے وہ لوٹا رہا ہوں میں

آج کسی بھی دور، کسی بھی علاقے اور کسی بھی زمانے کے کسی بھی فنکار کی تحریروں کا مطالعہ کریں اس میں انسانی زندگی کی تمنائیں موجزن ملیں گی۔ ادب انسانی زندگی کی آرزوؤں کا لہلہاتا گلستان ہے۔ انسان کے خیالات، اعمال، افعال اور مستقبل کے خواب ادب میں جلوہ گر ہوتے ہیں۔ ادب سماجی زندگی کے روز و شب اور پیچ و خم کی دستاویز ہے۔ انسانی زندگی کی ترقی اور سماج کے ارتقاء کی داستان دراصل ادب کے ارتقائی منازل کی تاریخ ہے آج ہم اپنے پر فخر کرتے ہیں۔ سوال یہ ہے کہ ہم اپنے ماضی کو پہچانتے کیسے ہیں؟ ادب کے ذریعے ۔۔۔۔ ادب افراد اقوام کے تجربات کا اظہار اور ان کا نچوڑ ہی نہیں ہوتا، انسانیت کا دماغ اور اس کا ضمیر و خمیر بھی ہوتا ہے جو ہر وقت انسانی زندگی

ISBN: 978-93-83112-10-4

اور سماج کو اعلی قدروں کا حامل بناتا، بہتر شاہراہ پر گامزن کرتا اونچے نصب العین سے ہمکنار کرتا ہے۔ ادب کے بغیر انسانی زندگی یہ سماج ایک جنگل ہے اور خود زندگی اور سماج کے بغیر بھی ادب نہ مکمل رہتا ہے ادب ادب نہیں رہتا۔

ادب نے بہت سے انسانی رشتوں کو قائم رکھا ہے اور یہ زبان کے بہترین استعمال کا اچھا آلہ ہے۔ ادب کا زبان سے چونکہ زندہ تعلق ہے اس لئے عظیم ادب کے لئے عظیم زبان کی ضرورت ہوتی ہے۔ جیسے جیسے زبان ترقی کرتی جاتی ہے جب بھی ترقی کرتا جاتا ہے بلکہ دونوں ایک دوسرے کو آگے بڑھاتے ہیں۔

ادب کی ایک بڑی خوبی یہ ہے کہ وہ اپنے عہد کے بہترین خیال کو بہترین الفاظ میں بہترین حسن ترتیب کے ساتھ محفوظ کرتا ہے۔ فرانسیسی زبان میں ادب کے لئے (   ) کا لفظ استعمال ہوتا ہے۔ جس کے معنی ہیں "حسین تحریریں"۔ واقعی ادب حسین تحریروں کا جیتا جاگتا مرقع ہوتا ہے۔ وہ اپنے عہد کی سچی روح کو محفوظ کرتا ہے اس میں اس کی سماجی سیاسی اور معاشی جھلکیاں نظر آتی ہیں۔ گویا زندگی گوناگوں خصوصیات کے ساتھ ادب میں جلوہ گر ہوتی ہے۔

ادب، زندگی اور سماج کے اس مختصر سے جائزے کے بعد میں یہ عرض کرنا چاہوں گی کہ ادب کا واسطہ صرف ادب ہی کی حد تک نہیں ہے بلکہ دیگر سماجی علوم، علوم مفیدہ یعنی (   ) سے اس کا گہرا رشتہ ہے۔ وہ ان تمام علوم سے اخذ و اکتساب کرتا ہے۔ اگر ادب علوم مفیدہ اور علم کی دیگر شاخوں سے منہ موڑلے تو اس میں جمود اور ٹھہراؤ کی سی کیفیت پیدا ہو جائے گی۔ ادب سماجی علوم کو دیتا بھی ہے اور ان سے بہت کچھ لیتا بھی ہے۔ ادب سے دیگر سماجی علوم زبان کی نئی نئی اصطلاحی لفظی سرمایہ تشبیہات و استعارات لغوی اعتبار سے نئے معنی و مفہوم حاصل کرتے ہیں۔ ادب کا تعلق علم کے دیگر شعبوں خصوصاً سائنس، فلسفہ، اخلاقیات، نفسیات، جمالیات، عمرانیات، تاریخ، سماجیات، سیاسیات، معاشیات، لغت، قواعد، علم معانی و بیان و لسانیات وغیرہ سے گہرا ہے۔

مندرجہ بالا علوم میں وقوع پذیر ہونے والے رجحانات، تحریکات اور نئے نئے نظریات کا ادب پر گہرا اثر ہوتا ہے اور ادب ان نظریات و رجحانات کو فنی نقطہ نظر سے پیش کرتا ہے جن کی وجہ سے ادب کے دامن میں وسعت پیدا ہوتی ہے۔ ورنہ ادب ٹھٹھر کے رہ جائے گا۔ علم کے دیگر شاخوں سے ادب کی واقفیت لازمی ہے۔ ورنہ ادب (آؤٹ ڈیٹڈ)

ISBN: 978-93-83112-10-4

ہو کے رہ جائے گا۔ ان میں سے بعض علوم ادب کی کی ہیت کو سمجھنے اور قدر و معیار کا تعین کرنے میں مدد دیتے ہیں۔ اور بعض مواد، موضوع اور معنویت کی حیثیت تک رسائی حاصل کرتے ہیں۔ قدیم عرب ادیب اسے سمجھتے تھے جو علم لغت، علم الحفظ، عروض، قافیہ، صرف و نحو، معانی، بیان، بدیع، محاضرات ،انشا (نثر) اور قرض الشعر (شاعری یاد رکھنا) میں مہارت رکھتے تھے۔ گویا ان کی ساری قوم ادبیات کے ایک ہی پہلو کی طرف تھی لیکن اس سے بھی اس بات کا اندازہ ہو جاتا ہے وہ ادیب میں ایک طرح کی ہمہ گیری چاہتے تھے اور ادب کے مقصد میں تہذیبی اور تعلیمی تربیت کو شامل سمجھتے تھے

ڈکنس کے ناولوں نے ایک خاص عہد کے انگلستان کی بالزاک کی کہانیوں نے انیسویں صدی کے فرانس کی اور ٹالسٹائی کی تصانیف نے انقلاب سے پہلے کی روس کی زندگی کے متعلق وہ باتیں بتائی ہیں جو تاریخوں میں بھی نہیں پائی جاتیں۔ ان تخلیقات کی ان حیثیتوں نے ان کی ادبی اہمیت کو گھٹانے کے بجائے بڑھادیا ہے۔ ادبی قدروں کے ساتھ عظمت پیدا کرنے والی دوسری قدریں اس میں اس طرح شامل ہو گئی ہیں کہ انہیں الگ نہیں کیا جاسکتا۔ ادب کا یہی ایک اہم پہلو ہے جہاں ادب (سوشل سائنس) سے آگے نکل جاتا ہے۔

ہومر کی ایلیڈ، فردوسی کا شاہ نامہ، شیکسپیر کے ڈرامے، ملٹن کی فردوس گم شدہ، تلسی داس کی رامائن صرف چند اہم تخلیقات کے متعلق نقادوں اور ان کی رد عمل دیکھے جائے تو معلوم ہو گا کہ ان کا مطالعہ اکثر و بیشتر تاریخی، سماجی، اخلاقی، قومی، مذہبی یا لسانی نقطہ نظر سے کیا گیا ہے ادبی نقطہ نظر سے کم انہیں کی روشنی میں قدیم تاریخ اور تہذیب، مذہبی عقائد اور مراسم فلسفہ، زندگی اور طرز معاشرت، سیاسی نظام اور سماجی ادارہ جات تعلیمی طریقے اور طبقاتی کشمکش، طریقے جنگ اور انداز تفریح کے نقوش ابھارے گئے ہیں اور انہیں ادب کا معیاری نمونہ قرار دے کر دوسرے ادیبوں کے کارناموں کا وزن معین کیا گیا ہے۔ اس سے یہ نتیجہ نکالنا نامناسب ہو گا کہ ادبی قدروں کی بنیاد پر معیار قائم کرنے کی اہمیت کم ہے لیکن چونکہ ادب یہ کل ہے اس لئے ایک ہی قدر کو سب کچھ قرار دینا بھی نامناسب ہو گا اردو کے ایک نقاد ممتاز حسن کا کہنا ہے کہ اقتباس پیش ہے۔

”ادب کا تعلق براہ راست انسانوں کی زندگی سے ہے ان کی نفسیاتی اور سماجی مظہر سے جن کا مطالعہ کسی بھی سماج میں غیر جانبدار ہو سکتا ہے“

ISBN: 978-93-83112-10-4

پروفیسر مجنوں گورکھپوری لکھتے ہیں

"کامیاب ترین ادب وہ ہے جو ماحول کا آئینہ اور مستقبل کا اشاریہ ہو۔ جس میں واقعیت، تخلیت، افادیت اور جمالیت ایک آہنگ ہو کر ظاہر ہوں جس میں اجتماعیت اور انفرادیت دونوں مل کر ایک مزاج بن جائیں۔ جو ہمارے ذوق عمل اور ذوق حسن دونوں کو ایک ساتھ آسودہ کر سکے"۔

میرا موضوع ادب اور علم نفسیات ہے لہذا میں یہاں ادب ادیب اور نفسیات پر تفصیل سے گفتگو کرنا چاہوں گی ہمیں دیکھنا ہے کہ صحیح معنوں میں جدید نفسیات کا اطلاعق کہاں تک ادب پر ہو سکتا ہے اور ادب میں نفسیاتی صداقت سے کیا مراد ہے، نفسیات ادب اور اس کے خالق کے مطالعے میں کہاں تک ہماری معاون ہو سکتی ہے۔ نفسیات کی روشنی میں ادبی تخلیقات کی کیا اہمیت ہے۔ داخلی اور خارجی محرکات و محسوسات کی ادبی تخلیق کا جامہ کیوں کر بن جاتے ہیں یا ادیب اور محسوسات کو ادبی فن پارے کا پیکر کیو نکر بخشتا ہے

آج جبکہ جدید نفسیات نے کافی ترقی کر لی ہے فرائڈ، ایڈلر، یونگ اور دوسرے ماہرین نفسیات کے نظریہات کی بہت سی تعبیریں اور تشریحیں ہو چکی ہیں کسی بھی تخلیقی عمل ادیب کی شخصیت یا تخلیق پر گفتگو کرتے وقت نفسیات کو نظر انداز کرنا ناممکن سا ہو گیا ہے نفسیات ہی کے ذریعے ہمیں ادیب کی ذہنی اور تخلیقی عمل کا اندازہ ہوتا ہے اور اس کی انفرادی حیثیت و شخصیت اس کی ذہنی پیچیدگیاں اور اس کی تخلیق کا منفرد رجحان سامنے آتا ہے۔

جدید نفسیات نے مصنف کو سمجھنے کے لئے بعض آسان صورتیں پیدا کر دی ہیں۔ مثلاً ایک شخص ادیب کی تخلیق کا تجزیہ کرنے کے بعد لکھنے والے کی نفسیات کے بارے میں بہت کچھ بنا سکتا ہے نفسیات کی روشنی میں ادب کا مطالعہ کرنے والے مصنف کی تمام تصنیفات کو لے کر اس کا اندازہ لگاتے ہیں کہ کس رجحان کے تحت یا کس دماغی و ذہنی حالت میں ان تصنیفات کی تخلیق ہوتی ہے۔ کسی بھی فنکار کی تخلیق بہ آسانی پڑھ لیتے ہیں لیکن اس پر غور نہیں کرتے یہ تخلیق ق کیوں وجود میں آئی

کون کون سی پیچیدگیاں کس خاص تخلیق کے لکھے جانے کا سبب بنی ہیں اور کس حالت میں ادیب نے کیا لکھا ہے اس سلسلے میں مصنف کی سوانح اور اس کے نجی خطوط اور ڈائیریاں بے حد مفید ہوتی ہیں۔ ماہر نفسیات اس کی ظاہری حالت سے ان پوشیدہ تحریکات کا پتہ لگاتا ہے جو تخلیق کا باعث بنتی ہے ماہرین نفسیات نے انسان کے ذہن پر زیادہ زور دیا ہے

ISBN: 978-93-83112-10-4

اس لئے کہ احساس وتاثر کا تعلق ذہنی انسانی سے ہے اور فن کی تخلیق میں یہی احساس وتاثر پیش رہتا ہے۔ نفسیاتی مطالعہ اور نفسیاتی نقطہ نظر کے زیر اثر اردو ادب میں کئی ماہرین نفسیات کے نظریات مستعمل ہو گئے ہیں نفسیاتی مطالعہ کے سلسلے میں فراڈ اور یونگ اور دیگر ماہرین نفسیات کے نظریات زیادہ اہمیت کے حامل ہیں نفسیاتی مطالعے اردو کے بیشتر حصے کو متاثر کیا ہے خاص طور پر شاعری نثر نظم غزل ناول اور افسانہ اور تنقید نفسیاتی مطالعہ کی وجہ سے اردو ادب میں نفسیاتی دبستان کا اضافہ ہوا ہے ہے اور یہ ادب کی جانچ اور پرکھ کے سلسلے میں ایک نئی چیز ہے ماہرین نفسیات نے ادب اور آرٹ کی ساری کڑیاں لاشعور اور تحت الشعور یا قبل شعور (   ) سے ملائی ہیں۔

جدید نفسیات سے ہم کو بہت سے فائدے پہنچے ہیں اس کے ذریعے ادب اور ادیب کے بہت سے پوشیدہ گوشوں کو تلاش کیا گیا ہے۔ شروع میں براہ راست ادب میں نفسیات کا استعمال نہیں ہوتا تھا لیکن جدید نفسیات کی روشنی میں آنے کی وجہ سے اب باقاعدہ ادیب اور اس کی تخلیقات کو فرائڈ، یونگ اور ایڈلر وغیرہ کے نفسیاتی تناظر میں دیکھنے کی کوشش کی گئی ہے۔ اس سے بہت سے اچھے نتائج بھی نکلے ہیں۔ معتزلی اردو کے مشہور شاعر اور نقاد ٹی۔ ایس۔ ایلیٹ نے بھی ایک اچھے نقاد کے لیے یہ ضروری قرار دیا ہے کہ وہ مختلف علوم اور سائنس کی کچھ شاخوں سے ضرور واقفیت رکھتا ہوں اور خصوصیت کے ساتھ نفسیات اور تجزیاتی نظریات سے ادب اور فن کے متعلق فرائڈ کے خیالات میں اس حقیقت کو صاف صاف الفاظ میں بیان کیا گیا ہے کہ ادب اور فن انسان کی بنیادی جبلتوں کی رقص گاہ ہیں اس کی دبی ہوئی خواہش ادب کو ذریعہ بنا کر تسکین کا سامان فراہم کرتی ہے۔ اس کی تشنہ خواہشات ہی فنون لطیفہ کی شکل میں ہمارے سامنے آتی ہیں۔ نئے علوم اور جدید سائنس نے عجیب رازوں کے چہروں سے نقاب ہٹائی ہے۔ جو علم ہمارے ذہن کے ان قید خانوں میں داخل ہو کر سراغ رسانی یا جاسوسی کا کام کرتا ہے اسے انسانی نفسیات کا علم کہتے ہیں۔ یہ علم ان باتوں سے سروکار رکھتا ہے کہ انسان کس طرح سوچتا ہے۔ کس طرح محسوس کرتا ہے اور کس موقع پر اس کے کیا جذبات ہوتے ہیں۔ پروفیسر آل احمد سرور کا یہ قول ملاحظہ کیجئے

"نفسیات کا علم ہمارے لئے بڑا مفید ہے مگر وہ بڑا پر فریب بھی ہے۔ وہ اس آئینے کی طرح ہیں جو بڑی چیزوں کو چھوٹا اور چھوٹی چیزوں کو بڑا کر دیتا ہے۔ چہروں کو چپٹا اور لمبوترا بنا دیتا ہے۔ وہ رائی کو پہاڑ کر کے دکھاتا ہے۔ وہ ایک گرہ کھولتا ہے مگر سینکڑوں ڈال دیتا ہے"

ISBN: 978-93-83112-10-4

ماہرین نفسیات فرائڈ، ایڈلر اور یونگ کے فلسفیانہ نظریات سے اردو ادب بھی متاثر ہوا ہے اور کئی فن پارے تحلیل نفسی کے پیش نظر وجود میں آئے ہیں۔ بالخصوص نظم، غزل، ناول، افسانہ اور تنقید وغیرہ پر اس کا گہرا اثر رہا ہے۔ جو شعراء و ادیب نفسیاتی رجحان سے متاثر ہوئے ان میں خاص طور پر میراجی، ن۔ م راشد، یوسف ظفر، قیوم نظر، منیر نیازی، راجندر سنگھ بیدی، ممتاز مفتی، سعادت حسن منٹو، انتظار حسین، محمد حسن عسکری، ریاض احمد، ڈاکٹر وزیر آغا اور قرۃ العین حیدر وغیرہ قابل ذکر ہیں۔ اردو میں نئی شاعری کی شروعات میں شعور، تحت الشعور اور لاشعور کے زیر اثر وجود میں آئی ہے۔

اردو میں سلیم پانی پتی پہلے نقاد ہیں جن کے ہاں نفسیاتی اشارے ملتے ہیں۔ ان کے مضامین کا ایک مختصر سا مجموعہ "افادات سلیم" کے نام سے شائع ہوا ہے جس کے چند مضامین میں نفسیاتی رجحانات نمایاں طور پر نظر آتے ہیں۔ انہوں نے بعض جگہ شعوری طور پر ادیب کی نفسیات سے بحث کی ہے۔ سلیم نے اپنے مضمون" ہمارے شاعروں کی نفسیات" میں شاعری کے لئے جذبے کی شدت اور کیفیت پر جس طرح زور دیا ہے وہ ان کے نفسیاتی شعور کی نشان دہی کرتا ہے۔ سلیم کا یہ خیال یونگ کے (   ) اور اجتماعی لاشعور کی نظریے کی طرف اشارہ کرتا ہے۔ یونگ اجتماعی لاشعور کا قائل تھا۔ یہ اجتماعی لاشعور دیومالاؤں مذہبی کتابوں اور عقیدوں، تاریخی واقعات، فرضی قصوں اور شعراء کی نظموں سے ترتیب پاتا ہے۔ یونگ نے انہیں باتوں کی بنیاد پر اجتماعی لاشعور کی بنیاد رکھی ہے۔ اور یہ عوامل ساری انسانیت کے لئے مشترک ہیں اسی کو اس نے (   ) کہا ہے۔

سلیم پانی پتی کے علاوہ ادب کو نفسیاتی شعور کے ساتھ سمجھنے کی باقاعدہ کوشش مرزا رسوا نے کی ہے۔ اس لئے بجا طور پر ان کو نفسیاتی نقاد کہا گیا ہے۔ جدید نفسیات نے جہاں علم النفس کے میدان کو وسعت دی ہے وہیں ادیب کی شخصیت کے پوشیدہ گوشوں کو ظاہر کرنے اور ان کے نہاں خانوں تک پہنچنے کے لئے بہت سی راہیں دکھائی ہیں۔

اردو نقادوں میں جس نے سب سے پہلے اپنی تنقید کے سلسلے میں باقاعدہ طور پر فرائڈ کے اصول تحلیل نفسی کو استعمال کیا وہ میراجی ہیں۔ میراجی نے ادب میں یہ تجربہ فرانسیسی ابہام پرست شاعر میلارمے کے کلام کی تشریح و ترجمے سے متاثر ہو کر کئے ہیں جو اردو تنقید میں تحلیل نفسی کی بنیاد کہے جا سکتے ہیں۔

ISBN: 978-93-83112-10-4

اردو میں نفسیاتی تنقید کے سلسلے میں اگر کسی کو سب سے زیادہ اہمیت دی جاسکتی ہے تو وہ ریاض احمد ہیں انہوں نے نفسیاتی تنقید پر سب سے زیادہ کام کیا ہے۔ ریاض احمد نفسیاتی دبستان میں یونگ کو فرائڈ سے زیادہ اہمیت دیتے ہیں۔ انہوں نے جگہ جگہ پر نسلی لاشعور کی بات کی ہے جو یونگ کی خاص دین ہے۔ ریاض احمد کا عنوان'' اردو میں تنقید کا نفسیاتی دبستان'' اہمیت کا حامل ہے۔ اس طرح ریاض احمد نے تنقید میں نفسیاتی اصولوں کو اپنانے پر زور دیا ہے۔ انہوں نے اس مضمون میں یونگ اور ایڈلر کے نظریات کو پیش کر کے یہ دکھایا ہے کہ ان مختلف خیالات اور آراء کو یکجا کر کے نفسیاتی تنقید کے صحیح اصول بن سکتے ہیں۔

ریاض احمد کے بعد اہم نام شبیہ الحسن کا ہے شبیہ الحسن نے نہ صرف یہ کہ ادب اور تنقید میں نفسیات کی اہمیت اور اس کے تنقیدی اصولوں سے بحث کی ہے بلکہ یہ بھی بتایا ہے کہ تحلیل نفسی اور نفسیاتی اصول کس حد تک کسی ادبی تخلیق کے اقدار معین کرنے میں معاون ہو سکتے ہیں۔ ڈاکٹر وزیر آغا، سلیم احمد اور حسن عسکری وغیرہ کی تنقید پر یونگ کا اثر نمایاں ہے۔ عام طور پر انہوں نے ( )اور اجتماعی لاشعور کو اپنی تنقید کی بنیاد بنایا ہے۔

مختصر یہ کہ نفسیاتی مطالعے نے ادب میں بہت سے اضافے کیے ہیں۔ کس طرح انسان نفس کی حضوری کرتا ہے اور زندگی کو کس طرح مربوط کرتا ہے۔ ادب کا کردار ذوق، مزاج، وقت، زمانہ، ماحول، تاریخی و جغرافیائی حالات میں بدلتا رہتا ہے۔ یہ تبدیلی کبھی مواد میں ہوتی ہے، کبھی حیات میں، کبھی اظہار میں، اس کے مطالعے کے لیے کسی ایک اصول کی تلاش درست نہیں ہے اور نہ ایسے اصول سے ہر شخص کو آسودگی مل سکتی ہے۔ تاریخ، نفسیات، جمالیات، تہذیب و معاشرت کا مطالعہ ادب کو مضبوط اور توانا کرتا ہے۔

نفسیاتی رجحان رکھنے والے ادبی تخلیق کو فنکار کی شخصیت، اندرونی کشمکش اور لاشعور کی کارفرمائیوں کا نتیجہ سمجھتے ہیں۔ بعض نفسیاتی ناقدین اور ماہر نفسیات ادیب کو نیوراتی یا ایک ابنورمل انسان مانتے ہیں اور اس کی تخلیق کو لاشعور کی کرشمہ سازی کہتے ہیں اور اس کی بڑائی و عظمت کے نشانات اس کی الجھنوں اور علامات میں تلاش کرتے ہیں۔ اس کا مطلب یہ ہوا کہ ادیب جو کچھ لکھتا ہے وہ غیر شعوری طور پر لکھتا ہے۔ اس کا تعلق اس کے شعور سے نہیں بلکہ لاشعور میں دبی ہوئی بعض تشنہ خواہشات سے ہوتا ہے۔ جس کا وہ اس طرح اظہار کر کے غیر شعوری طور پر وہ اپنے لئے تسکین

ISBN: 978-93-83112-10-4

وتشفی کا سامان فراہم کرتا ہے۔ یہ صحیح ہے کہ اس قسم کا مطالعہ ادب، ادیب کے سلسلے میں بعض نئے گوشوں کو سامنے لاتا ہے۔

مختصر یہ کہ علم نفسیات کی وجہ سے اردو شعر وادب میں نئے رجحانات اور نئے نظریات کا اضافہ ہوا ہے۔ جدید اردو ادب پر ان نظریات کا خاص طور پر اثر رہا ہے۔ نئی شاعری میں ہیئت کے تجربے اور علامت نگاری وغیرہ کا سلسلہ شعور، تحت شعور، لاشعور سے باآسانی ملایا جاسکتا ہے۔ فنکار آزاد ہوتا ہے تخلیق کار پر کوئی بھی پابندی عائد نہیں کی جاسکتی۔ مغربی نقاد لیوکاس نے اپنی کتاب "ادب اور نفسیات" میں ایک جگہ لکھا ہے کہ " کوئی شخص ادب کی وجہ سے زندہ نہیں رہ سکتا لیکن ادب کو زندہ رہنے میں مدد ضرور کرتا ہے"۔

فنکار اور اس کی تخلیق کے بارے میں اطہر پرویز کا یہ اقتباس ملاحظہ کیجئے۔ اقتباس پیش ہے۔

" زندگی سائنسدان کے نزدیک خارجی حقیقتوں پر مشتمل ہو کر محدود ہو سکتی ہے، وہ سیاستدانوں کے لئے ایک محدود دائرے میں سما سکتی ہے، وہ مورخ کے لئے گزرے ہوئے واقعات کا نام ہو سکتی ہے، لیکن ادیب کے لیے وہ مجموعی طور پر ایک اکائی ہے۔ یہاں اس کے ٹکڑے ٹکڑے کر کے یہ درخت نہیں دیکھا جاسکتا کیونکہ زندگی کسی ایک حصے کا نام نہیں۔ وہ کہیں سے کاٹی نہیں جاسکتی۔ وہ جام جم ہے جس میں سب کچھ نظر آتا ہے"

اس اقتباس کے پیش نظر ماہرین نفسیات کے نزدیک انسان کا دماغ بھی جام جم ہے جسمیں سب کچھ نظر آتا ہے۔ اس جام جم سے نہ صرف تخلیق کار مستفید ہوتا ہے بلکہ قاری بھی اس میں برابر کا شریک ہوتا ہے۔

ISBN: 978-93-83112-10-4

ગુજરાતી સાહિત્યમાં તત્વજ્ઞાન

Dr. Urvashiben Pandya
Professor &Head, Department of Gujarati , University of Mumbai

Teaching at University of Mumbai for last 25 years at P G Level and M.Phil and Ph.D Research Course and till the date 10 Ph.D and 10 M.Phil students awarded by their degree.

Total Teaching Experience : 31 year (25 years UG at University of Mumbai + 06 years Various colleges and The M S University at Gujarat)

National Level Awards:

1. Awarded by the prestigious Research award " UGC National Research Fellowship Award 2012-14 for my Research Project titled " The Contribution of Female Saint Writers in Medieval Gujarati Literature : In the special context of Indian devotional Literature" which is first award in Gujarat and Gujarati language and literature as well as in the University of Mumbai.

2. Selected as a Research Associate by IIAS, Shimla (Indian Institute Of Advance study), and complete the research project under Title" Bhartiya kathasahitya men Narivachetna ka Aavishkar."

State Level Awards:

1. Recently awarded the prestigious literary award "Gopalrao Vidwansh Vangmaya Puraskar "for best literary translation 'Vanshvruksh" by the Maharashtra Rajya Sahitya Akadami and Ministary of Art and Cultural. 2017 for my literately work . 2018

2. Awarded " Best Teacher Award" by University of Mumbai for the contribution in the field of Literature , Research, Creative writing , Campus Activities, Contribution in Social work and Education. 2018.

3. Awarded "Women Achiever Award" of Inner Wheel Club of Bombay Airport Mumbai for the

ISBN: 978-93-83112-10-4

contribution in the field of Literature , Research, Social work and Girl's Education. 2019

Publications : Renowned Gujarati Writer established as a Poet, Story writer, Researcher, Translator and Editor.

1) Published 15 books included original creative writing , Edited anthology of Research Papers, Translated anthologies of Indian and world creative writings, anthologies of own Research papers and 3 Volumes of the Research work for "The National UGC Research Fellowship Award"

2) Many Research Papers and analytical articles in reputed Gujarati Literary periodicals.

Presented more then 100 research papers in National and International level seminars/Conferences.

Giving 24X7 Honorary service as a warden, Savitribai Phule Girls Hostel for last 17 years

- Appointed as a I/C Head , Gurudev Tagore Chair of Comparative Literature , University of Mumbai from the academic year 2015 to 2016 and during the I year of my tenure as a I/C Head, GTCCL I Have organized 05 National and State level seminars,

- Working as a I/C Head , Department of Sindhi, University of Mumbai from the June 2019 till the date , and worked as a I/C Head, GTCL 2015 to 2916 and organized 07 National level seminars during the my tenure in both the Departments.

- Organized more then 26 National and International level Conference/ Seminars during the 14 years tenure as a HO

- Contributing at Statutory Bodies as a Chairperson (BOS and Exams) Member (RRC, Academic Council, etc.

- Joint Secretary, University of Mumbai Academic Staff Association (Teacher's Union)

ISBN: 978-93-83112-10-4

GUJARATI LITERATURE AND PHILOSOPHY

Gujarati language famous poet "Akha Bhagat" had mentioned his own experience with critics his poems called as (CHAPPA) with Philosophy which he has predicted many years ago and it's still true in this current scenario also.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં તત્વજ્ઞાન - તત્વજ્ઞાની અખા ભગત

Dr. Urvashiben Pandya
Head, Department of Gujarati , University of Mumbai

માનવ જીવનની સાથોસાથ સાહિત્ય અને તત્વજ્ઞાન એકબીજાના પુરક છે. તત્કાલીન સમયનાં સંસ્કારોથી રસાઈને આવતું કોઈપણ યુગ કે ભાષાનું સાહિત્ય પોતાના સમયની ધાર્મિક, આર્થિક, સામાજિક કે એતિહાસિક પરિસ્થિતિ અને કટોકટીની અસર ઝીલી ને નિર્માણ થાય છે. ભારતીય ભક્તિ સાહિત્ય મધ્યકાલીન યુગની ધાર્મિક અને જનજીવન પરના એના ઘેરા પ્રભાવની નીપજ છે.

૧૭ મી સદીમાં તત્વજ્ઞાની કવિ અખાના વિપુલ, વૈવિધ્યપુર્ણ અને સમૃદ્ધ સાહિત્યે મધ્યકાલીન ગુજરાતી પ્રજાના બેધિયાર મનજળ ડહોળી નાંખ્ય. નરસિંહ - મીરાં દ્વારા જ્ઞાતિભેદ ભુંસવાનું કર્મ થયું તો અખાએ સરળ છતાં મર્મસ્થાને ઘા કરનારી પોતાની અક્ષયવાણી દ્વારા જનમાનસની શુદ્ધિનો પ્રયાસ ક્યો.

અખાએ પોતાના તત્વજ્ઞાનને 'અખેગીતા', 'ગુરુશિષ્ય સંવાદ' 'ચિત્ત વિચાર સંવાદ' અને 'અનુભવબિંદુ' માં સંચિત કરી ગુજરાતી પ્રજાને આપ્યું. અખાના તત્વજ્ઞાનના બધા જ અધ્યાસોનું કેન્દ્ર તે બ્રહ્મ સત્ય જગત મિથ્યા છે એમ કહી શકાય. બ્રહ્મતત્વનો મહિમા અને જીવ સાથેની એકરૂપતા એ અખાની

ISBN: 978-93-83112-10-4

અક્ષયવાણીનો સાર છે. 'અનુભવીબંદુ' માં અખાને જે જ્ઞાન લાધ્યું છે તેનો જે અનુભવ થયો છે તેનું વિધ વિધ પ્રતીકો, કલ્પનો, રૂપકો અને અલંકારો વડે રસગાન કર્યું છે. 'અનુભવબિંદુ' એટલે બ્રહ્માનુભવનો સમગ્ર આહ્લાદ જેમાં વર્ણવાયો છે તે વિચાર પ્રવાહ. અખાએ બ્રહ્મને જ ગુરુપદે સ્થાપ્યા છે. તે કરે છે કે દર્પણમાં દેખાતાં પ્રતિબિંબ સત્ય નથી, ભ્રમ છે, તેમ આ જગત માત્ર ભાસ છે. એક દિપક માંથી જેમ અનેક દીપક પ્રગટે તેમ બ્રહ્મામાંથી આખું વિશ્વ પ્રગટ્યું છે. જેના તેજથી સમસ્ત વિશ્વ પ્રકાશમાન છે.

જીવ - બ્રહ્મના ઐક્યં માટે અખો આનાથી પણ આગળ વધી નદી અને સાગરનું રૂપક પ્રયોજે છે. જેમ સાગરમાંથી વાદળાં બની પાણી રૂપે અવતરે નદીઓ છલકાય અને વનસ્પતિ વિકસે - પરંતુ આવે સમયે નદી સાગરને મળી સાગર રૂપી બની પોતાના સ્વ- રૂપને, મુળરૂપને પામે છે.

કબીર પણ માયામાં ફસાયેલ જગતની વાત વર્ણવ છે "માયા મહાઠગની હમ જાની, ત્રિપુર ફાંસ લિયે કર ડોલે, મધુરી બોલે બાની."

અખો : "એક મુરખને એવી ટેવ, પથ્થર તેટલાં પુજે દેવ,
તુલસી દેખી તાડે પાન, પાણી દેખી કરે સ્નાન".

કબીર : "મસ્જિદ ભીતર મુલ્લાં પુકારે, ક્યા સાહિબ તેરા બાહિરા હૈ ?
ચિંવટી કે પગ નેવર બાજે વો ભી સાહિબ સુનતા હૈ."

આમ અખો અને કબીર કટાક્ષમાં પણ જીવનના નાનાં નાનાં સૌંદર્યો ને પ્રગટાવે છે. એથી જ અખા અને કબીરની વાણી લોક હૃદયે બિરાજે છે.

કબીર, સૂરદાસ કે નરસિંહ, મીરા જેવી લોકપ્રિયતા અખાને પ્રાપ્ત નથી થઈ પણ અખાએ પોતાના દર્શન અને પોતાની ભાષા વડે જે સિદ્ધિ કર્યું છે તે ચિરસ્મરણીય છે. અખાએ ગુજરાતી ભાષાને જે તત્વદર્શન આપ્યું છે. તેવું ગહન ચિંતન એના વિના શક્ય નહોતું એની વાણીમાં ઊંડા તત્વચિંતન અને પ્રચંડ કવિત્વશક્તિનું બેનમૂન સાયુજય સિદ્ધ થયું છે. જ્ઞાની કવિ અખાનું ઋણ ગુજરાતી, ભક્તિસાહિત્ય અને ગુજરાતી પ્રજા ક્યારયે ભૂલી શકશે નહીં. .

ISBN: 978-93-83112-10-4

Culture: A Quilt of Archetypes Art and Arete

Dr. Suchitra Naik
Principal, Joshi Bedekar College, Thane

Dr. (Mrs.) Suchitra A. Naik (MA, Ph.D, PG Diploma in Counselling & Child Guidance)Principal,KG Bedekar Joshi College of Commerce and Arts

Noteworthy achievements:

- Has been the Counsellor at Vidya Prasark Mandal
- She is also an Associate Dean of Humanities, University of Mumbai
- Appointed as a committee member in 'Marathi Sanshodhan Mandal'.
- Published and presented papers in a few State level, National level and International Level journals and seminars
- Invited as a resource person at UGC- Human Resource Development Centre - University of Mumbai to conduct a session for during orientation course of degree college teachers. The theme of the session was "counselling, teaching, mentoring: contours and conversion"

It was a privilege that respected Principal Dr.Suchitra Naik took time out of her busy schedule to attend our college function and also to share with us her experiences. Dr. Suchitra Naik shared her immense knowledge of art, literature, language, culture and the values that are carried ahead by both men and women towards humanistic fundamentals. She gave examples through different moral stories and poems. She briefly explained how Art and Literature are both a form of expression and both forms and connect ideas of permanent and Universal Interest.

Dr. Suchitra Naik's speech on Cultural value and how culture has an impact on people's life was elaborated philosophically keeping in view societal importance.

ISBN: 978-93-83112-10-4

Concept and Ideas Reflection on Literatures in Humanities

Dr. Prakash Pawar
Professor, Department of Political Science,
Shivaji University, Kolhapur

Dr. Prakash Pawar has varied experience of nearly two and a half decades in the academic field. He is specialized in the subject matter of political process in India and politics of Maharashtra. His research interest include Caste in Contemporary India, Social and Political Movements in India, Neo- Hinduism, Political Economy, and Political Thought of Dr. B. R. Ambedkar.

He has penned various books and published research work in his subject matter including six books written by himself and almost the same number of books being edited by him. His 9 research articles Published in Referred Books.He has written near 100 research articles and essays and such are of immense help in Academic circles.

This experience in research work in social sciences has helped him to guide many research scholars. Under his guidance 7 students completed their Ph.D. and 20 students completed their M.Phil.

Because of his astute knowledge of subject, he is well known face as a political analysts in several news channels and also writes frequently in the leading newspapers.

This academic depth is also recognized by various awards felicitated to him such as,

1) Best Field Work award by Centre for the Study of Developing Societies (CSDS) in 1995
2) Maharashtra Sahitya Parishad's Dr.Babasaheb Ambedkar Award in two consecutive years of 2013 and 2014.
3) Lokmat Sahitya Purskar
4) B. B. Patil Best Research Award of Maharashtra Political Science and Public Administration Conference

ISBN: 978-93-83112-10-4

Concept and Ideas Reflection on Literatures in Humanities

Dr. Prakash Pawar
Professor, Department of Political Science,
Shivaji University, Kolhapur

Dr. Prakash Pawar, a professor from the Shivaji University, Kolhapur enlightened the audience about the 'Concepts and Ideas reflections on literature in Humanities'. He started his session by saying social science is an ocean of ideas and its relation with literature has been enormous. He pointed out that thinkers and their concepts are presented in a specific point of view and have a limitation of being stereotypical. Literature interpreted in a stereotypical way may lead to erroneous conclusions.

Further Dr.Pawar claimed despite democracy being a modern concept, the ancient Indian poet Kalidas supported the idea of democracy. Kalidas rejected the concept of homogeneous society and developed the concept of pluralism.He stated that the concept of representation divided into three parts:

a. Delegated representation
b. Bureaucratic representation and
c. Public interest representation.

The idea of India as a nation was not recognized by the British for a long time but the independence movement and its leader; especially Gandhiji claimed that he represented India as a nation and reflected in contemporary literature as well.

Concepts like the right to live and right to livelihood were deeply written in literature of humanities and later reflected in the public policy in a form of Millennium Development Goal and Sustainable Development Goal. The history of epidemics actually helped medical science to figure out the cure of the disease. While explaining the concept of Sovereignty, Dr. Pawar gave an example of poet Ramdhadhari Dinakar who adopted the sovereignty of people over the sovereignty of the state.

He pointed out the acute relation between Power and Literature by quote 'when power is pushed it takes over the literature.' He gave an example of poet Nagarjuna who questioned the absolute power exerted on people during a period of emergency. Dr. Pawar further in his paper stressed the new developments that happened in humanities and social sciences based on economic development in the world ex Globalization.

Dr.Pawar highlighted the relation between thinkers and their concepts in the context of politics, history, sociology, and other social sciences are modified as per the needs of the society, and scholars have to be aware of this process. The ideas and concepts developed by thinkers should be supposed for the welfare of the people and not the interest of an individual.

ISBN: 978-93-83112-10-4

Literary Studies and Interdisciplinary

Dr. Sarawade Audumbar M
Associate Professor, Dept. of English,
Shivaji University, Kolhapur

Designation : Professor and Head

Address (Office) : Department of English, Shivaji University, Kolhapur Ph. (0231) 2609311

Address (Residence) : Flat No. 304, "Prathamesh", C. S. No. 373, Plot No. 10, Raut Colony, Near Ambai Defense Colony, Near SIBER, Kolhapur- 416008.
Mob. 9890794990, Email: ams_eng@unishivaji.ac.in, sarwadeam@gmail.com

Educational Qualification : M.A. Ph. D.

Specializations : Linguistics, New Literatures in English

Title of Ph. D. Topic : Communicative Competence and Communicative Performance: A Case Study of Post-graduate Students of Shivaji University.
Research Work Undertaken: U.G.C. Research Projects:

Sr. No.	Title of the Project	Date of Implementation	Funding Agency	Status
1.	Impact of Mother Tongue (Marathi) in Second Language Acquisition (English) with Special Reference to the Undergraduate Students of Shivaji University	01st April 2008 to 31st March 2010	U.G.C.	Completed
2	Communicative Competence: A Case Study of Post-graduate students of Shivaji University	01st Feb. 2011 to 31st July 2012.	U.G.C.	Completed
3	Face-Threatening Speech Acts in English and Marathi: A Contrastive Perspective	1st July 2015 to 30th June 2018	UGC	Completed

Books:

1. Dialectology ((बोलीवF:ान)) (In press) Bhasha Vikas Sanstha, Kolhapur
2. Co-Editor of the SIM material for MA English Paper III Published by Centre of Distance Education, Shivaji University, Kolhapur, ISBN 978-81-8486-363-5
3. Wrote two books - Black Literature and Modern British Fiction: William Golding's Lord of the Flies for YCMOU MA English

ISBN: 978-93-83112-10-4

Literary Studies and Interdisciplinary

Dr. Sarawade Audumbar M
Associate Professor, Dept. of English,
Shivaji University, Kolhapur

Interdisciplinarity, a buzz word, means crossing the traditional boundaries of academic disciplines. We have different disciplines both in social sciences and sciences. When we cross the traditional boundaries between these disciplines it becomes interdisciplinarity. Any topic is understood from the perspectives of various other disciplines. For example, a literary subject, it is a topic of study and when the literary topic is understood with the help of perspectives from the other disciplines, the literary study becomes interdisciplinary. It is a combination of methods and insights of two or more academic disciplines into the pursuit of a common task such a research project. Most of the time the interdisciplinarity or multi-disciplinary nature of a subject becomes clear when we talk about a research or a research project. A research may be for the sake of dignity or it may be research project carried out with other insights. At these insights of other disciplinarity, better understanding of given topic of a text that is called interdisciplinarity. Beginning of 20th century marked the emergence of many disciplines. When they come into the existence during the 21th century and on the contrary by the end of 21th century we have the realization of the importance of the interdisciplinary and multi-disciplinary subjects. We became aware about of the importance of interdisciplinary and multi-disciplinary studies by the end of 21th century. The beginning marks the emergence of many disciplines and the end of the 20th century it came with the realization that they need to be brought together to understand the given subject or a given text in a better manner. That is a kind of realization during the 20th century. Hence, it comes down to the idea that why we have the emergence of different disciplines during the beginning of 20th century, because knowledge was developed. The knowledge developments particularly during the 19th century helped the emergence of many disciplines. The historical the development of different disciplines means the true nature of human knowledge. Though we have different disciplines, if we look at the history of human knowledge, the historical development of human knowledge and the way human knowledge is researched, we have a true nature of human knowledge. The knowledge is carried or transmitted to the next generation. For example, the knowledge starts with Renaissance. Most of the time we believe our knowledge is derived from the Greek and Roman times. In Indian, it is from Sanskrit and another classical knowledge system. We know that there are a very few disciplines, in Greek and Rome academics and in those academics only the seven legal arts were taught to the students.

All the knowledge that we have today brought up together with seven arts. Same can be seen in Indian context like Gurukul system where the knowledge was given with very few topics to the students. Therefore, the emergence of discipline in 20th century claimed that Aristotle is the father of many modern disciplines for example philosophy, psychology, sociology, History etc. To say that, Aristotle is the father of big branches. When in Aristotle's time, these disciplines were not in existence, whatever he has carried out is related to the modern disciplines. That is way the Aristotle is said to be the father of modern disciplines. His book particularly 'Nicomachean Ethics' is the resource of the origin of social science. As far as literary subject is concerned, his books 'Poetics' is highly acclaimed one. His book 'Poetics' is about understanding the nature of the literary studies. From the same perspective, the

ISBN: 978-93-83112-10-4

homogeneous knowledge or homogeneous discipline is to be seen in the metaphorical image as proposed by the R.W. Emerson, the American writer. His concept of a hand division of a hand into different fingers that reflects the homogeneous approach towards knowledge. So, the metaphor is used to be seen in essay 'The American Scholar' Emerson has said that the human knowledge is still like this. According to him, American scholars need to be the person expert in all fields. For that use of metaphor of hand, that hand is divided further into five fingers and it enables the human beings to work in a better way to carry out their work in a better manner. Thus, division of hand in fingers, is a metaphorical the division of disciplines. Only one discipline, a homogeneous kind of knowledge and then the division of underdisciplined and that is why the metaphor of a hand and its fingers is important. The beginning of 21th century marked unprecedented development in many disciplines related with science and social science. The developments took place during 19th century, helped fostered the development or the emergence of many disciplines. The Developments of 19th century, the first one is Charles Darwin and his publication of 'The Origin of Species' it underlines the human nature or the animal quality of human being. That is way, we came to know the survival of many disciplines and struggle for existence. As other animals struggle for their existence human beings are also the animal and they have to struggle for their existence and the second is the survival of fittest. So that particular idea, Darwin proposed during the second half of the 19th century changed the view of the people and that also helped in the development of different disciplines. The second development in the 19th century is Frederick Nietzsche and his book 'Thus Spoke Zarathustra' in that he declares 'God is dead'. Here his declaration that God is dead, it shattered the beliefs of the people and led to more materialistic subject and the objective attitude of the people. Third development is Sigmund Freud's psychoanalysis that human beings earlier claiming that 'I 'is important. In existentialism we see whether the 'I' precedes or follows. I' is all the time important. Freud in his work has shown that 'I' is not homogenous. He has shown that I am visible in the id, ego and superego. What exactly we behave is not the homogeneous behaviour. It is depended upon the three factors Id, ego and superego. Even the I people generally claim of themselves. The assertion of Freud shattered the views of the people that I is divided into Id, ego and Superego. We know that mind is divided into Conscious mind, subconscious mind and and unconscious mind. we do certain things and we are not aware of that is what Freud has shown what exactly human beings do and why they do. This reversibility of 'I' as proposed by Freud also led to the different development during the 20th century. Besides 'The Golden Bough' an anthropological work that helped in the change of attitude of the people and men became more scientific. This becoming more scientific, becoming more materialistic led to the emergence of different disciplines. So, the emergence of different disciplines during the beginning of 20th century and by the end of 20th century, here the second realisation that different knowledge needs to be brought together in order to understand the given subject in better a manner. That is the second realization. So earlier we divided the disciplines and hand divided into fingers and then those fingers are brought together to bring in or to understand in even better manner. So that is what the interdisciplinarity and the origin of different disciplines is.

As it is said that literature is mirror of society and it is a reflection of society as there are many definitions of Literature. Aristotle once said that Literature is the imitation that it imitates the life and society in general. Basically, Literature is a part of a cultural framework and it is also culture itself. When we say that Literature is part of a culture it makes the writer to write the Literature. On the other hand, Literature itself is a culture too because Literature reflects the values emotions, beliefs, traditions and the overall intellectual developments of the culture that is known to us. These

ISBN: 978-93-83112-10-4

reflections of these things in culture and also the literary culture. That is why, literary text is a part of a culture because the embodiment of intellectual development of the community at the given time. At the same time. Since Literature reflects all the aspects of the society, it shows that it is a culture itself. These aspects the values, beliefs, traditions and overall intellectual development of society. All these aspects of culture are studied in different disciplines. That is to say, since Literature is the mirror of all aspects of life like feelings, emotions, knowledge, experience of human beings are reflected in it. Therefore, there is the scope of studying Literature from many perspectives and many disciplines. Since, various aspects of culture they are present in Literature, a literary text can be studied using different perspectives from various other disciplines. Literature also encompasses all the disciplines, for example from science to social science. Even in 20th new genre came into being that is science fiction. A science fiction the books for example 'The Time Machine and the 'Brave New World and other were written during the second half of the 20th century, they helped science to talk about internet of long back before its actual existence. The scientific ideas of a writer and they become true after sometimes. That is why Literature reflects various dimensions of culture and it becomes multi-disciplinary in nature, they are studied in different disciplines of human knowledge. Here the question arises how the literary text is studied. As literary study is always interdisciplinary. The way literary text is studied and how it was studied from its inception.

Literature study is always interdisciplinary, because it reflects many aspects of culture, the way we study Literature and in whichever way we study Literature is going to be interdisciplinary. For example, the earlier approaches to study the Literature during the earlier especially during the 18th century and earlier approaches like biographical approach, psychological approach, in these approaches it was thought that a literature can be studied. That is way a literary text is always related with sociology or history of the times of writers. Next comes the biographies of the writers and it always has something that literary text always carries sudden elements of incidents from the biography of the writers. That is why the life of the writer is related to a literary text in its mode of understanding. Next is the psychological aspect, as psychology during the 18th century was not developed but it was developed in 19th century with Sigmund Freud. Before Freud, the understanding of Literature was very limited. However, whatever knowledge of psychology those people had during those times they used that knowledge in study of Literature or literary text. As for example, Dr Johnson wrote on The lives of writers, in that he talked about the psychology of the writers and how they helped or how they are reflected in a literary text. As we have different developments of emergence of different dimensions of knowledge the nature of literary study has changed in the beginning of 20th century. The earlier approaches of 20th century include psychological approach like Sigmund Freud and Carl Jung they talked about Id, ego and superego and consciousness and unconsciousness of the writers. On the other hand, Carl Jung has also talked about the collective consciousness, as he says that collective unconsciousness of the society in seminal text as it reflects the collective consciousness of the writer. Jung also keeps the idea that as human beings of a particular group or members of a particular group or community, we have a kind of collective unconsciousness. This collective unconsciousness is more important than individual consciousness or unconsciousness. That is to say that Jung's collective consciousness is reflected in literary text. That is why the psycho analytical approach to Literature or literary text during the beginning of 20th century marked the decisive kind of change. In terms of Freud, the Oedipus Rex by Sophocles through which he came up with the terms like Oedipus Complex and Electra Complex. With these terms Freud says the individual psychology, a boy is attracted towards his mother or girl is attracted towards his father. With this approach, while analysing the text

ISBN: 978 93-83112-10-4

Freud the individual psyche is important. That is occupied in psychoanalytical approach of Literature. That is, it becomes the interdisciplinary. A literary text for example the character of Oedipus Rex is studied in terms of psychoanalysis. Thereby, the psychological study of individual and hoe it makes meaning in particular manner.

The next is structuralist approach to Literature. This approach deals together with Literature, anthropology and Linguistics,. Here, Saussure's idea of a sign as that signifies or signified. Claude Levi Strauss's idea of anthropology where he postulates his studies in terms of anthropology and in terms of structuralist approach. The structuralism brings together literary study, linguistics and anthropology. Another approach that defined in the study of Literature during the beginning of 20th century or the first half of the 21th century is the archetypal study of Literature put forth by Northrop Frye. He is well known critic of Literature and he said that Literature study is of two types one is centripetal and second is centrifugal. Centripetal brings different disciplines to study of Literature where a literary text is studied in terms of the approaches, the perspectives from other disciplines. Centrifugal, the study of Literature starting with literary text and going to the other disciplines. These two approaches that he proposed but his basic stand is anthropology where he has given the notion of cycle of nature (summer, rain, winter), or cycle of human life, are related to different phases of human lives. Jean-Paul Sartre, an existential philosopher says why does a writer writes a text or why is a text in existence and what makes the text exists. That is the question that he asked. He has considered the literary text from epistemological perspective, from philosophical perspective and that is why his approach to study of literary is also different. One more approach that is prominent during the first half of 21th century is Marxist Criticism. It deals together from the ideas of economics and human ethics and they are applied to the literary texts. For example, the plays of John Galsworthy written during the first half of the 20th century like Strife. This play strife talks about the clash between the labours and capitalists. The fight between labours and capitalists or perennial love hate relation between the two that studies from economical and human's ethics perspective in Marxist Criticism. These were the earlier approaches to the literature up to the middle of 20th century. After that we have poststructuralist approach of Literature and this post structuralist approaches are also basically interdisciplinary.

From the poststructuralist approach, Jacques Derrida's concept of Deconstruction brought together Literature, linguistic and anthropology. His essay 'Structure Sign and Play in the Discourse of Human Sciences that combine all the disciplines. He also talked of the structure, sign and play in overall human knowledge. That is why, his structuralist approach can be applied to Literature, anthropology and language. In this essay, he paved the way to challenge the established idea of human knowledge that is first half of 20th century tried to propose.

Next approach is reader response criticism, that associated with Stanley Fish and some of his colleagues. In this particular approach of Literature, unlike the earlier theories where the creator of a text was given the importance. A text was import because the writer has produced it. A writer has to be given the credits of text. But in this reader response theory, it is argued that though the writer has created the text the meaning of the text is not created by the writer, rather it is the reader who creates the meaning. That is the reader is free to read the text and come up with different meanings. Thus, this theory become more important. Now the essay like, The Death of the Author' written by Roland Barthes and another essay 'What is an Author' by Michael Foucault. These two texts declare that the

ISBN: 978 93-83112-10-4

Author's role is challenged and the role of the reader is also brought in the process of the understanding in meaning of the text. That is what reader response theory becomes interdisciplinary.

The next approach comes the feminist approach, it is basically a social movement which includes Feminists and feminism and feminist literary criticism. These feminism and feminist idea evolved in society. Then they are brought to the study of literary text. For example, Simon de Beauvoir's The Second Sex, talks about the subordinate position given to women in traditional discourse. Like this the literary criticism applied to literary text and it becomes the interdisciplinary. One more is Postcolonial feminism or their world feminism where the place of women in western European countries is different from the Asian countries. That is why, some scholars or feminists' thinkers or the third world feminist argues that the feminist ideas of the first world and second world theorists, they may not be that much appropriate relevance of study. The basic reason is that the idea of women in these countries is different and the plight of women is also different from European countries. Feminist scholar like, Gayatri Spivak who came up with the idea of their world feminism. Hence, feminist theory brings sociology, politics, psychology because the women are suppressed. All these branches are brought together to study literary depictions of women characters.

Next interdisciplinary approach is post-colonial or neo colonial. Major critic related to this approach is Edward Said and his theory of Orientalism. In this theory he made the distinction between the orient and the occident. How exactly the orient was viewed by the occident that is important. The theory of Hybridity, in essay Nation and Narration by Homi k. Bhabha and Franz Fanon's book The Black skin and white Mask where the plight of colonized, subordinated, marginalised who had to live in suppressed condition are shown. The Black Skin and White Mask is also the interdisciplinary work, in that Frantz Fanon uses psychoanalytic method and his idea of psychology of the colonized, it shows how colonized people think or behave because the psychology is totally controlled by the surrounding colonized situation. That is the reason, his idea of colonized subject is also very important in Postcolonialism. Again, in Postcolonialism we have political science, culture because colonialism relates to political science, economic, sociology, psychology and all these aspects are brought together when we study a literary text. So, when we study Literature from these countries the colonial theme is interdisciplinary. Ngũgĩ wa Thiong'o and his essay 'Decolonising the Mind', in this work he says that the we have colonized our mind and until and unless we decolonize out mind we are not fit. We may be politically free our contrary may be politically free but the idea of colonization is there in our mind. This idea of colonization cannot be removed until and unless we decolonize our mind itself. Thus, in this book 'Decolonising the Mind's he talks about the neocolonialism and also how exactly it was developed version of a direct rule of colonization and it related to the economic exploitation. But in neo-colonial theory he says that there is no need of direct political control on any of these countries. However, the economic gain will go to the colonial masters.

Very important development during the second half of 20th century is to be seen in terms of cultural studies and Subaltern studies. Culture is provided in terms of different disciplines again from Marxism and discourse of ideology. This is to show how exactly the ideology is created by the centre and how that ideology is implicitly propagated the others without challenge. Along with the study of centre, it also focuses on the decentring the centre. This is what cultural study does. It studies the culture and it looks for subcentres and tries to decentre the centre.

After that, the next takes place is Subaltern Studies or marginalized studies, as term subaltern is given

ISBN: 978-93-83112-10-4

by Antonio Gramsci, famous thinker of his times. The Subaltern studies shows the plight of the downtrodden and it also provides the measures for the indictments of marginalised people. So, the Subaltern studies study the plight of marginalized it looks for its reason of marginalization. It also provides certain measures to remove inequality the marginality, Subalternity from the people.

Next School, related to Subaltern studies is L.G.B.T and Queer Studies. This study belongs to the minority group of the society. So, whenever we talk about the society or norm, these people say that they are not normal. This LGBT and Queer Studies provide the voice to the marginalised people. These people are marginalised by the system of society, by the tradition of the society. Therefore, these studies provide them the human identity. That is why, this L.G.B.T studies become interdisciplinary. Now if we look this approach from Indian context the political rights are given to these minority group. So, the political, social science and even the economics spheres can be seen as important in the study of L.G.B.T. Earlier as mentioned about psychoanalysis and Marxism, but in the Post colonialist phase provided us new thinkers in the same theory for example in the case of psychoanalysis the theory of Jacques Lacan, as he talks about recognition of individual. It is not only the psychology of individual recognition but the sociology. The way, the person has his meanings Anthropology, sociology and psychology are brought together in the same approach. Lacan talks about society in terms of mother's or father's figure and function of father. So, these things he uses to show how exactly the vary cognition of an individual is built up. This building of a cognition how presents how it relates to the characters in the texts. As far as Marxist theory is concerned during the post structuralist time are more important. They have seen and studied different studies and they have their own ideas too. Two very important Marxist critic like Frederic Jameson and Terry Eagleton. So, the Marxism as they have proposed in different times. The earlier Marxism or the Marxist theories that have proposed by the earlier critics and the Marxist ideas we find in the writings of these two writers are totally different. But they are suitable to the postmodern times. That is how exactly the postmodern time has changed the human existence. It also shows how this capitalism has also changed its place. Earlier capitalism, like Frederick Jameson, in terms of architecture he says that in modern times the buildings of the capitalists were very high. They were distinct from the house of the common people. This distinction between capitalists the poor people evident. However, during the postmodern time, the division between capitalists and the common people has burnt. He gives the example of Malls. These Malls have the same kind of structure. Thus, these critics have come up with the different ideas. Terry Eagleton, known for his postmodern and late capitalism. These indicate that they are interdisciplinary. In spite of all these things, if we look at the Research or Research project that we opt for up to 1990s, the basic area of Literature was the study like modern writers as T.S.Eliot and his criticism . Such kind of research that was carried out during 1995. After that the change is visible where people have started relating a literary text in the research to different other disciplines. Like UGC and ICSSR, they institution are asking for interdisciplinarity, the reason is we cannot separate our understanding of given subject mainly from a single perspective will be and it will be incomplete. The understanding of any subject we have to look at the given topic from many perspectives coming from different disciplines. If we do so the research will be revising not only from your research but will be revising from the society at large.

In this way, a reader has to study a text in multidisciplinary way

ISBN: 978-93-83112-10-4

Recent Trends in Literary Research

Dr. Rajesh Nair
Assistant Professor of English Schools of Letters,
Mahatma Gandhi University, Kottayam

Dr. Rajesh Nair is presently working as Assistant Professor of English in Mahatma Gandhi University , Kerela. He has also served as Assistant Professor of English, Government College Ernakulam, Kerela. He has qualified National Eligibility Test conducted by University Grants Commission.

He has completed his Doctoral Research from University of Kerela. He is recognized guide of English Literature.

He owns to his credit more than 13 years of teaching experience and over 8 years in Post - Graduation classes.

He has published a considerable number of Research articles in journals of National and International repute. He has also chaired some of the National/ International conferences and has been invited as a guest speaker for various State and National Institutes.

He has also published various books on Life Writing Studies, Politics, and Critical Musings. He has edited several Books and Journals like Journal of Women's Studies, Readings on Contemporary Issues, and Reflections on Global Issues.

His article 'Rethinking Panel Culture: Resistance and Subversion in Drawing Line: Indian Women Fight Back' was recently cited by E. Dawson Varughese in her article ' Neelima P. Aryan's the prey from Drawing the Line: A Graphic narrative response to the Delhi Gang Rape'.

ISBN: 978-93-83112-10-4

Recent Trends in Literary Research

Dr. Rajesh Nair
Assistant Professor of English Schools of Letters,
Mahatma Gandhi University, Kottayam

Dr. Rajesh Nair elaborated on recent trends in literary research. His lucid language and systematic presentation created a sense of learning in a meticulous way. Firstly, he explicated the learning objectives like different steps of doing literary research and he further elucidated about the introduction of recent trends in Literary Research. He presented his structure of the presentation which was further divided into two sections. The first section was about Literary Research, Interdisciplinary studies in literary research, stages of doing literary research and theory is only considered to be studied by the intellectuals which is really a faux pas! The common man can very much relate to theories as well. The second section was about the explication of some recent theories like Cultural Studies, Literature and Memory, Literature and Space, Literature and Human Rights and Literature and the waste.

He explained the definition of literary research as systematic, exploration of knowledge and data collection is about analysis and interpretation. He explicated that literary research is about addition, revision and not about reproduction of existing knowledge. For the literary research passion and spark are the vital elements and its interdisciplinary nature expands the scope of knowledge. He further explained the concept of interdisciplinary nature by etymological meanings of certain words like Interdisciplinary which literary means inter communication between and joining together. Trans disciplinary which means beyond disciplines and it culminates into erasure of disciplinary horizons.

He explicated the role of theories and the advent of cultural studies. He gave steps to be taken while conducting a literary research. He enunciated about area of interest, review of literature, research problem, identifying a topic, evolving a hypothesis, methodology, synopsis working bibliography, collection of materials, chapter divisions and separate bibliography for each chapter, reading of materials, writing the rough draft, proofreading the draft, plagiarism and submission of thesis. He illustrated about the sources of research like book downloading websites, literary genesis, shodhganga, inflinet, project muse, Jstor, National Digital Library, Libraries and subject experts.

In the seond section he enunciated about some recent trends like Cultural Studies. He explained the terminology of culture, its definition further by production of culture and construction through various narratives like written, oral and visual. A cultural study is an interdisciplinary approach which is canon breaking and subverts the mainstream culture. He talked about various theorists like Antonio Gramsci, Louis Althusser, Raymond Williams, Ronald Barthes, Foucault, Staurt Hall,

ISBN: 978-93-83112-10-4

Pandian etc. He also exemplified the concept of Literature and Space he elaborated few important terms and concepts like Space, which is constructiveness and configuration; an empty container in which human activities unfold. He explained the term produced through The Production of Space. He also talked about Identity and subjectivity of formation, position of subjects, Cultural geography; literary geography of a text. The terms and concepts like space, power, knowledge graffiti, graphic novel, city novel, travel writings etc. He elucidated about the representation in textual space and its politics. He further explained about various literary theorists like Edward Soja, Michel de Certeau, and Michel Foucault. He elucidated the relationship between literature and Human Rights.

The various traumas faced by human beings like Torture, atrocities, human violations which act as a representation in many forms in the study of human rights. He addressed the debased and dehumanized subjectivity. He explicated about act of dissent and protest, witnessing and trauma, culture of fear, Diaspora writings, and spaces of violence and South Asian writings. He also talked about waste studies. How society understands waste and how it is represented in literature. He referred to Zygmunt Bauman's: Wasted Lives: Modernity and its Discontent. He elucidated about waste as a notion for landscape, human form and cultural decay. He explained dirt as essentially disorder, matter which is out of place. He also referred to The Literature of the Waste a seminal book of Susan Signe Morrison.

Dr. Rajesh Nair concluded his lecture by listing some promising areas which can be further in future studied from research point of view like Graffic Literature, Indian English Popular Fiction, New Media Studies, Literature for Children, Comic Studies , Life Writing, Trauma Studies, Visual Studies, Space and Literature, Literature and Machine, Violence Studies, North East Literature, Performance Studies, Resistance and Literature, Film Studies, Migration Studies, Literature and Human Rights, Cultural Studies, Translation Studies, Diaspora Studies, Memory studies, Subaltern studies, Disability studies, Travel narratives, Fiction studies, Refugee writings, Humor and Literature and Food and literature.

ISBN: 978-93-83112-10-4

Literature and Socio-Economic Development

Dr Suresh Namdeo Maind
Professor of Mumbai school of Economics and Public Policy,
University of Mumbai
022-26543127; sureshmaind123@gmail.com suresh.maind@economics.mu.ac.in

Academic Qualification: MA B.Ed. SET PhD. Captain (NCC Officer)

Working at University Bodies and Councils:
Senate Member, Member of BOS, Subject Board,
Member of University Standing Committee, Director of Academy for Administrative Career (UPSC/MPSC Centre)

Teaching Experience: 17 Years.

Professor of Mumbai school of Economics and Public Policy

PhD Guide: 02 Students Awarded, 07 Students are doing PhD

1. Macroeconomics
2. Agriculture Economics
3. Rural Developments
4. Infrastructure Economics

- Published Papers in Journals: 18, some are in the reputed Journal like Yojana, Springer International Publication, Urban affairs etc.
- Articles /Chapters published in Books: 09
- Papers presented at Conferences, Seminars, Workshops and Symposia: International 21, National, 14
- Chairmanships in the 16 Invited International Conference and Seminars as a Resource person, also chaired 9 National Conference and Seminars as a Resource person at different institutions.
- Participated in the various Training Courses, Teaching-Learning-Evaluation Technology

ISBN: 978-93-83112-10-4

Literature and Socio-Economic Development

Dr Suresh Namdeo Maind
Professor of Mumbai school of Economics and Public Policy,
University of Mumbai
022-26543127; sureshmaind123@gmail.com suresh.maind@economics.mu.ac.in

He presented the topic of" Literature and Social Economic Development" at the International Conference.

In formulating this subject, he explained how literature and socio-economic development are closely related. He tried to present this in his paper. In it, he said that social and economic development is a very vast concept. How Western literature and social Economic development is closely linked. To show this, he gave some references to Aristotle and Plato. In it he said that those who are Western literary or thinkers. In it, Marx, in his book Das Capital, discusses poverty and the exploitation of workers and the revolution that has resulted in the workers' revolution it led to labor movements in many countries. And how it benefited them in their economic position on social and economic development. He presented this.

He also contributes to the social and economic development of Indian literature in his paper. He also presented this in his paper. In it, he has commented on the socio-economic issues in Rabindranath Tagore's poems. Also, if you look at the literature of Mahatma Gandhi in that literature we find Swarajya, Rural Development, Small Scale Industry, Khadi. How socio economic development has taken place in their literature. And how they have benefited from that literature in social and economic development and in setting different goals. It appears.

Also, if we consider the literature of Maharashtra. If there are different writers in the literature of Maharashtra, then in their literature we have farmers, the poor, the deprived You will find them in the literature commenting on their questions. And it also contributes to social and economic development. Mahatma Phule's literature in it, he showed exploited farmers and peasants in that literature. This is the text of their gulamgiri. In this book. In this we will see how closely these social and economic things are related.

As well As Babasaheb Ambedkar's literature, you will find his views on many issues, mainly for social and economic development. He has commented on the poor exploited deprived class in his various speeches in his literature. Whether it is farmers or farmers' issues or their book Problem of Rupee, this book is not limited to the economic affairs of India. The book is also an important contributor to international trade. And in Babasaheb's literature you will find information about the contribution of socio-economic development.

Also, if we look at the literature of saints, if there is Tukaram , Namdev in this literature we will find their poems about socio-economic development.

ISBN: 978-93-83112-10-4

Buddhist Philosophy and Literature

Dr. Anirban Dash
Associate Professor, Central University of
Tibetan Studies, Saranath, Varanasi

Dr.Anirban Dash was born on 29/04/1974 in Cuttack, Orissa. He has studied graduation in Utkal University in Orrisa .He has studied MA in the University of Pune, Maharashtra. He had studied PHD in the university of Pune.

He has received awards of University of Pune Scholarship in 2000-2001,Justice Dhvale Scholarship in 1998-1999 and Jayashree Gune Scholarship in 1997-1998.

He has worked as a guest faculty in the department of Sanskrit, Central university of Tibetan Studies, Sarnath, Varanasi from July 2007 to August 2012 .

He then worked as a visiting faculty at Indology Section, Department of Asian Studies, Institute for Cross-Cultural and Religion Studies, University of Copenhagen, Denmark from July 2012 to December 2013.

He then worked as an Assistant Professor in the Department of Pali & Buddhist literature, Savitribai Phule Pune University. He published 2 books named 'Sharada Lipi Manjusha' and 'Iyam Dhamma Lipi' and 10 articles.

ISBN: 978-93-83112-10-4

Buddhist Philosophy and Literature

Dr. Anirban Dash
Associate Professor, Central University of
Tibetan Studies, Saranath, Varanasi

4.1 Introduction:

In Indian Philosophy, virtues are connected in the course of their development not only to the mundane world but also to the supernatural. The progress of an individual is incomplete without the progress of the society and morality lay, according to the Indian tradition, not in striving for one's own progress, prosperity and happiness but in the progress, prosperity and happiness of all, that is the entire human as well as non-human life world.

Sarve' pi sukhinah santu sarve santu niramayah I
Sarve bhadrani pashyantu ma kashcit dunkhamapnuyat II

The theory of Noble Truth (Arya-satya) namely those of concerning suffering, it is origin it is removal and the way to remove it constitutes the core of Buddha's understanding of human life. Like the seers of Hinduism, Buddha also accepts ethical perfection to constitute the core of liberated life which any person could realize through it's eight fold noble path, namely the path of right faith, right-resolve, right-speech, right-action, right-living, right-effort, right-mindfulness, right concentration. Buddha tells us not only not to kill or harm any living creature but also to have loving kindness or good will for all beings including your enemies (Meta). He says "May all beings be happy and secure, may they be happy minded. Let none deceive another, let him not despise another in any place, let him not out of harm or resentment wish harm to another." Let a man overcome anger by love; let him conquer evil by good. For hatred, does not cease by hatred at any time, hatred ceases by love." Returning good for good is very noble, but returning good for evil is nobler still." Good men melt with compassion even for one who wrought the harm." Silently shall endure abuse as the elephant in the battle endures the arrow sent from bow for the world is ill natured." Self-indulgence and self-mortification are equally ruled out in Buddhism. In his first sermon at Sarnath Buddha said there are two extremes, monks from which who leads a religious life must abstain. One is a life of pleasure devoted to desire and enjoyment: that is base, ignoble, unspiritual, unworthy, unreal. The other is life of mortification; it is gloomy, unworthy unreal. The perfect one, Monks, is removal from both these extremes and has discovered the way, which lies between them. The middle way which enlightens the eyes, enlightens the mind, which leads to rest to knowledge to enlightenment to Nirvana" (from Mahavaniaga quoted in H.Oldernberg's Buddha, Motilal Banarasidass Publisher, pp-127) It is clear that modern western civilization is devoted to the former kind of extreme.

E. F. Schumacher in his book Small is Beautiful rightly claims modern economics promotes a culture of multiplication of wants considering consumption to be the sole purpose of economic activities, production of more and more wealth replacing human labour by machine work where it is possible but Buddhist economics promotes a culture of reduction of wants through purification of human character, which is "formed primarily by a man's work". "Work, properly conducted in conditions of human dignity and freedom, blesses those who do it and equally their products". The modern economist fails to see that" work

ISBN: 978-93-83112-10-4

and leisure are complementary parts of the same living process and cannot be separated without destroying the joy of work and the blessing of pleasure".

This high formalism of life soon became intolerable to a few noble souls who had some higher notions of the real meaning of life. Adding to this the arrogance of the priest and the unpopularity of Brahmanism was complete. To such stagnant an age of priest-craft and superstition, Buddha came with a new message of hope, which at once worked a mighty revolution in the religious and social condition of those times Buddhism was a "Puritan reform" on ethical lines of the old rigid ritualism, a strong reaction against it. Still it was "a direct off-shoot from the old stock", and has clear marks of its parentage on its face. However, from the beginning, it breathed a new spirit of independence, which characterized the mighty personality of its Founder. The two distinguishing features of early Buddhism were, as Barth says, a complete absence of every theological element and a conspicuous aversion to pure speculation. Hence, the whole doctrine was purely atheistic and confined to the practical aim of salvation.

Still it has made a valuable contribution to the ethical thought of India.

4.2 The Buddhist Perspective

Life is all suffering, an evil to be avoided. The root of this sorrow and pain is the insatiable desire (Trishna) to live. Buddhism aims at the extinction of this thirst for life and attempts to provide a royal road to deliverance from the consequent "vicious cycle" of samsara. Thus, a fresh impetus was given to ethical conduct. Buddha had firm belief in the intrinsic greatness of man's capacity to work out his own salvation by his own unaided righteous exertions. Buddhism is a religion of "earnest unswerving effort which looks to no God or Gods and asks for no extraneous help, except that of one's own purity of conduct and unselfishness".

Buddha refused to solve the ultimate problems of God and existence as being of no practical use. There was no release save by utter annihilation. "Experience searches that there is almost always a metaphysical shipwreck connected with the rise of such great sorrows as these... When speculation, after having undermined the idea of reality in sensible objects, feels forced to confess that the transcendental object is going also there remains only the alternative of scepticism or the philosophy of despair: one is either a Charvak or a Buddhist". (Barth, p.116) The emancipation that Buddhism promises can be attained only through the entire abolition of life itself... in the rest to be found in the grave. In Buddhism, we hear last confession of a religion gone bankrupt without a God.

By what way of life, then, can this end of Nirvana be attained? The discussion of this question brings us to the ethics of Buddhism, which derives its inspiration and power from the noble life of its Founder and which stands second only to Christian ethics in its beauty and purity. Love to all sentient beings is the keynote of this new gospel. Man must always in all his actions keep to the "golden mean"...the Middle Path, which is Eightfold: right Belief, right Resolve, right Speech, right Action, right Means of Livelihood, right Endeavour, right Mindfulness and right Meditation. Again, this Noble Path of "virtuous and thoughtful life" has

Four Stages: The first is the stage of Conversion. A person takes this preliminary step, when through good company and good deeds; he comes to perceive the Four Noble Truths about Sorrow, Its Cause, its Suppression and the Right Path. His delusions and doubts destroyed, he enters upon the second stage, where "he succeeds in reducing to a minimum, lust, hatred and delusion". This leads on to the next stage, which when once reached, will never cause the faithful disciple to return to this world. Finally, the monk reaches the last stage, the Stage of Arhat-hood, where he gains the right insight and enters up on the quiet

ISBN: 978-93-83112-10-4

of Nirvana. The Arhat, the "sage' of Buddhism, is "free from all error...he only experiences right desires for himself and tender pity and regard and exalted spiritual love for others". He cultivates "good-will without measure towards the whole world". He has completely broken all the Fetters has "put an end to all delusion and sorrow" and remains "unvexed, unmoved and unruffled'. All his karma thus, exhausted, the wise man is extinguished like a lamp and goes out altogether.

Buddha, like Christ, taught in parables and similes. He gave his Ten Commandments for all common people. They are negative in form and contain injunctions against murder, theft, adultery, lying, slander, abuse, vain conversation, covetousness, malice and skepticism. He has also left elaborate rules for the right guidance of parents, husbands, teachers and masters in their relations with those under their loving care. The duties, obligations and vows prescribed for the Holy Order of monks (Sangha) were of a higher and severe type.

The ethics of Buddhism is thus, in perfect harmony with what may be called its metaphysics. The morality of such a system is bound to be essentially negative and pessimistic in character, as the very aim of the moral life escape from this painful existence. Yet such ideal traits as sympathy, benevolence, beneficence are not wanted in the ideal life. However, the motive of such ethical conduct was not so much the realization of human potencies for good, but a complete suppression of everything in the mortal nature, which led to a desire to live. As such, the natural end of life must be self-destruction. Love itself, being in manifestation of interest and joy in life, must be of necessity be annihilated. The Buddhist can have no hand in promoting the good of humanity, for life itself is not worth living. The nearer, therefore, the monk approaches to his ideal of perfection, the more are the moral qualities suppressed? In Nirvana, all ethics itself must perish, for "the perfect man has burst the two fetters called well and evil".

The continuity of existence was thus, the most fearful of curses...how should we then get rid of life and cease forever to be? There is no God, no soul, but only this stream of human misery and tears, which extends backwards to all eternity and stretches forward to all the eternities... how shall we stop its flow? What must be the proper end of man under such circumstances?

4.2.1 Nirvana

The end is Nirvana, says Buddhism, the cessation of all desire and activity, a total extinction into the "blissful quiet of eternal peace'. Yet the meaning of the term "Nirvana" is ambiguous, for it may mean either an entire annihilation of the self or a state of complete blessedness and rest. Rhys David defines it more precisely, when he says: "It is the extinction of that sinful, grasping condition of mind and heart, which would otherwise, according to the great mystery of Karma, be the cause of renewed individual existence." (Buddhism, p.111)

In any case, any life worthy of the name is denied to the soul by this doctrine. A soul, which can love neither God nor man, must be considered dead, even though a certain kind of dim existence may still belong to it. The natural consequences of such teaching could have been nothing but dark dismal pessimism. A life without soul is like a world without God. No God, no Hope, no Joy!

Buddhism avoids the extreme application of the vital principle ahimsā, taken by Jainism. It was in fact a revolt against the hardened formalism of Brahmanical tradition, which left an age-old mark on the culture of India. Buddha performed social and philanthropic services. He took love not as a social or personal virtue but a universal virtue. He believed in the unity of all living beings, which is possible if everyone practices, Non-violence in thought, words and deeds. The basic tenets of Buddhism are universally known, which

ISBN: 978-93-83112-10-4

includes the doctrine of the Middle Path (avoidance of extremes); Non-violence; Non-hatred; friendliness to all; renunciation; continence; and the ideal or reaching nirvana, freedom from the cycle of births. Buddha emphasized the importance of the qualities of avera (Non-hatred) and Karunā (Compassion) which forms the philosophical foundations of the concept of non-violence. Here Non-violence does not mean mere not killing but it is a positive doctrine, which includes all constructive and reformative actions. The Aryan Eight fold way, the moral code of self-discipline is the very essence of Buddhism. It is a gospel of self-mastery, meant for them, who forsake the dark state of life in the world. The way rejects the two extremes of self-mortification and self-indulgence is essentially Non-violent. Ahimsā is the first among the ten percepts for the order (Sikhapadani) and among the five rules of conduct for laymen (Panchasilani).
The Buddha teaches ahimsā both as love and avoidance of injury to self and others.

Ahimsā finds its expression in love, pity, tenderness and impartiality (maitri, karunā, muditā and upekha). The love that the Buddha teaches is the deliberately radiated well wishing love towards all living things. This love is unsullied by motives of sense desire, passion or hope of a return. The Metta Sutta brings out clearly the Buddha's ideal of ahimsa that as a mother, even at the risk of her own life, protects her son, so let there be goodwill without measure among all beings. Let goodwill without measure prevail in the world, above, below, around, unstinted, and unmixed with any feeling of differing or opposing interests. If a man remain steadfastly in this state of mind all the while he is awaken, there is come to pass the saying. The Buddha's theory of Non-violence is thus not related to the ideal of a social order or political system, but it (Non-violence) is confined to personal relations. Non-violence is all the same, his doctrine of avoiding all violence, returning love for hatred and compassion for all life, is in its deep sense one of the greatest steps forward taken by mankind. Men are not the masters of even the lowest creature and crowling things, but trustees because the human beings are endowed with love, intellect and other good qualities.

Buddha advocated that the enemies should be converted into friends, and this conversion should be Non-violently. He pleaded for good feelings towards opponents. He preached and practiced ahimsa in thought, words and deeds and conceived ahimsa to be a tenet of personal action and motivation. Here it becomes clear that Buddha was himself a great Satyagrahi. The essential teaching of Buddha reveals how the essentials of Satyagraha as conceived in modern times by Gandhi are rooted in Buddhas thought and practices thousand of year before Gandhi.

By no wrath should be conquer worth; unworth by worth should he overcome; he should overcome the stingy but a gift; by truth him who both falsely speak.

Dr.Anirban Dash Associate Professor Faculty of Shabdavidya Central University of Tibetan Studies Sarnath,Varanasi—221007

ISBN: 978-93-83112-10-4

मराठी व्याकरणाचा मराठी विषयांतर्गत समवाय/सहसंबंध

Dr.Bharamu Gundu Khade(Associate professor)
Government Secondary Training College,Mumbai-1
Mob:9833987546,. Email: bharamukhade65@gmail.com

प्रस्तावना

प्रस्तावना:

मराठी व्याकरणाचा समवाय दोन प्रकारचा आहे. १) मराठी विषयांतर्गत समवाय आणि २) मराठी व्याकरणाचा इतर भाषा विषयांशी असलेला समवाय. मातृभाषा मराठीच्या अध्यापकांनी हा समवाय यथोचितरित्या साधने आवश्यक आहे.येथे आपण मराठी व्याकरणाचा मराठी विषयांतर्गत असलेला समवाय कसा साधावयाचा या विषयी माहिती घेऊ.

*मराठी व्याकरणाचा मराठी विभागांतर्गत समवाय:

मराठी विषयामध्ये १)गद्य, २)पद्य, ३)व्याकरण, आणि ४)रचना.असे चार विभाग आहेत.ह्या प्रत्येक विभागाचा इतर तीन विभागांची संबंध आहे.व्याकरण विभागाचा इतर तीन विभागांची सहसंबंध पुढीलप्रमाणे:

१) व्याकरणाचा गद्याशी सहसंबंध.

२) व्याकरणाचा पद्याशी सहसंबंध.

३) व्याकरणाचा रचनेशी सहसंबंध.

व्याकरणाचे अध्यापन करताना बऱ्याच वेळेला व्याकरणासाठी व्याकरण शिकविले जाते.त्याचा भाषेशी मेळ घालता येईल असे शिकविले जावे, ही अपेक्षा

ISBN: 978-93-83112-10-4

आहे.व्याकरण व रचना यांचा योग्य प्रकारे मेळ घालता आला पाहिजे.व्याकरणाकडून रचनेकडे ,विद्यार्थ्यांना कसे जाता येईल,याचा विचार होणे अत्यंत आवश्यक आहे.शब्दांच्या जाती, संधी ,समास ,अलंकार यांच्या केवळ व्याख्या पाठांतर करून उपयोग नाही.विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या दैनंदिन व्यवहारात त्यांचा वापर कसा करायचा हे विविध उदाहरणाद्वारे त्यांच्या निदर्शनास आणून देणे आवश्यक आहे .व्याकरण हे भाषेचे शास्त्र आहे.आणि काव्य, गद्य, रचना ह्या कला आहेत. येथे व्याकरण शास्त्र व गद्य-पद्य रचना या कला यांचा सुंदर समन्वय साधायला हवा. शास्त्राच्या आधाराने कला बहरायला हवी. हे करताना शास्त्रामुळे कलासौंदर्य वाढायला हवे.त्याला यांत्रिकता न येता सहज सुंदर समन्वय कसा साधता येईल याची दक्षता घेतली; तर विद्यार्थी आपले लेखन सुधारू शकतील. सुंदर कलात्मक अभिव्यक्ती करू शकतील.व्याकरण हे उपयुक्त शास्त्र आहे.व त्याचा भाषा संवर्धनासाठी उपयोग होऊ शकतो. भाषा संवर्धनामुळे गद्य, पद्य व रचना प्रकार अधिक समृद्ध व सौंदर्यपूर्ण होऊ शकतात;याची जाणीव विद्यार्थ्यांत निर्माण करणे गरजेचे आहे. यासाठी शिक्षकांनी व्याकरणाचे अध्यापन करताना गद्याकडून व्याकरणाकडे, पद्याकडून व्याकरणाकडे,रचनेकडून व्याकरणाकडे असा प्रवास करायला हवा.प्रसंगी व्याकरणाकडून गद्याकडे,व्याकरणाकडून पद्याकडे, व्याकरणाकडून रचनेकडे असा प्रवास करावा. हा प्रवास विद्यार्थ्यांच्या नकळत व्हावा,याची दक्षता शिक्षकाने घेतली तर हा समवाय सहज व स्वाभाविकपणे साधला असे होईल.याची काही उदाहरणे पुढीलप्रमाणे:

*उदाहरण क्रमांक एक (व्याकरणाकडून लेखनाकडे: गुरुजींनी साधलेला समवाय):

प्राथमिक शाळेतील सुहास नावाचे शिक्षक होते. त्यांना व्याकरणातील 'विशेषण' आणि निबंध लेखनातील'व्यक्ती वर्णनपर निबंध' हे दोन पाठ्य घटक अध्यापन करावयाचे होते.त्यांनी शक्कल लढवली.आणि व्याकरण व लेखन या दोन विभागांच्या समन्वयाचा वापर उत्कृष्टरित्या पुढीलप्रमाणे केला.

ISBN: 978-93-83112-10-4

उद्गामी-अवगामी पद्धतीचा वापर करून 'विशेषण' या घटकाचे अध्यापन केले. यामध्ये अध्यापनाच्या वेळी चित्रे,तक्ते,प्रत्यक्ष वस्तू यांचा वापर केला. गुरुजींची समजावून देण्याची पद्धती व त्यांनी वापरलेली शैक्षणिक साधने यामुळे विशेषण ही संकल्पना सर्व विद्यार्थ्यांना आकलन झाली. गुरुजी येथेच न थांबता त्यांनी विशेषणाचा वापराचा सराव द्यायला सुरुवात केली. व्यक्तीच्या एखाद्या अवयवाला विविध व जास्तीत जास्त कशी विशेषणे देता येतात. याचे उत्तम नमुने त्यांनी विद्यार्थ्यांपुढे सादर केले. विद्यार्थ्यांना ते आवडले.गुरुजींनी विद्यार्थ्यांना व्यक्तीच्या अनेक अवयवांना (उदा. केस, नाक, कान, डोळे, ओठ, गाल, हात,बोट,तळवा...... इत्यादी) विविध विशेषणे कशी द्यायची. याचा सराव दिला. एकाच नामासाठी विविध विशेषणांचा वापर कसा करायचा व कसा करता येतो.याची जाणीव करून दिली. पुढे गुरुजींनी चार विद्यार्थ्यांचा एक गट याप्रमाणे वर्गाचे गटांत विभाजन केले.प्रत्येक गटात एक छायाचित्र दिले.त्यामध्ये खेळाडू,अभिनेते,अभिनेत्री,गायक, साहित्यिक,नेते,स्वातंत्र्यवीर...........अशा व्यक्तींच्या छायाचित्रांचा समावेश होता. गटाला जे छायाचित्र दिले;त्या गटाला ते नाव देण्यात आले. गुरुजींनी गटांमध्ये स्पर्धात्मक वातावरण निर्माण करून त्या छायाचित्रांवरून छायाचित्रातील व्यक्तीचे वर्णन करायला सांगितले. प्रत्येक गटाने वर्णन लिहितांना जास्तीत जास्त व योग्य विशेषणांचा वापर करावा. अशी अट घालण्यात आली.पुरेसा वेळ देऊन वर्णनपर लेखनाची संधी दिली. विद्यार्थ्यांनी लिहिलेल्या सर्व व्यक्ती वर्णाचे वाचन करून योग्य त्या सुधारणा केल्या गेल्या.ह्या कृतींमध्ये दहा पासून ते पंचवीस पर्यंत विशेषणांचा वापर करून प्रत्येक विद्यार्थी गटाने वर्णनपर लेखन केल्याचे आढळून आले. या सरावानंतर गुरुजींनी विद्यार्थ्यांना गृहपाठ दिला. तो पुढीलप्रमाणे होता

*गुरुजींनी दिलेला गृहपाठ:

१)'माझी आई' किंवा 'माझे बाबा'यांपैकी एका विषयावर व्यक्ती वर्णन पर निबंध लिहा.

ISBN: 978-93-83112-10-4

अटी व नियम: १) आई किंवा वडिलांवर निबंध लिहिताना,त्यांचे वर्णन करताना अधिकाधिक विशेषणे वापरा.२) वर्णन वस्तुस्थितीदर्शक असावे.काल्पनिक नको.३) निबंध सुंदर अक्षरांत लिहावा.४) निबंधासोबत आई किंवा बाबा यांचे छायाचित्र जोडावे.५) निबंध लेखनासाठी दहा दिवसांचा कालावधी देण्यात येईल.

दहा दिवसानंतर विद्यार्थ्यांनी आपल्या आई-वडिलांवर आधारित लेखन केलेले निबंध गुरुजींकडे सादर केले.सर्व निबंधांमधून निवडक पंधरा निबंधाची निवड करून 'माता-पिता' या नावाने गुरुजींनी विद्यार्थ्यांकडून सुंदर हस्तलिखित तयार करून घेतले; व मातृदिनानिमित्त त्याचे मातृ दिनासाठी बोलाविलेल्या अतिथींच्या हस्ते विमोचन केले. गुरुजी येथेच न थांबता याच घटकावर आधारित ज्या विद्यार्थ्यांना आवड होती त्यांच्यासाठी गुरुजींनी पुढील कार्य दिले.

मुलांनो! जसे तुम्ही विशेषणांचा वापर करून आई किंवा बाबांचे सुंदर वर्णन लिहिले;तसेच तुमचा भाऊ,बहिण, आजी, आजोबा,मामा,मावशी ,काका,काकी...... यांची व्यक्ती वर्णने लिहा. सोबत त्यांचे छायाचित्र लावा, व एक स्वतंत्र स्वतःचे हस्तलिखित तयार करा. त्याला स्वतःच्या कल्पनेने नाव द्या.मात्र हे लेखन वस्तुस्थितीला धरून असावे याचे भान ठेवा.

*उदाहरण क्रमांक दोन (पद्याकडून व्याकरणाकडे : बाईंनी साधलेला समवाय)

पौर्णिमा बाई माध्यमिक स्तराला मराठी विषय शिक्षिका होत्या. आषाढ संपून श्रावणाला प्रारंभ झाला होता. सर्व सृष्टी हिरव्या नवलाईने नटून उभी होती. हिरवाकंच निसर्ग सर्वांच्या मनांनाही हिरवी पालवी आणत होता. बाईंचे संवेदनशील मनही या निसर्गाच्या हिरवेपणा रंगून गेले होते. बाईंना कवी बिडये यांची कविता आठवली. त्या काव्याची धून त्यांच्या मनात घुमू लागली. त्या सुरेल काव्यरूपी गाण्याचा आनंद आपल्या इयत्ता नववीच्या वर्गातील विद्यार्थ्यांना द्यावा या तीव्र

ISBN: 978-93-83112-10-4

इच्छेने पाठ्यपुस्तकात नसलेली कविता रसग्रहण पद्धतीने अध्यापन करण्याचा मनोदय त्यांनी केला.उत्कृष्ट शिक्षिका अशाच असतात;त्या पाठ्यपुस्तकातील पाठाचे अध्यापन तर करतातच परंतु त्याचबरोबर प्रसंगानुरूप पाठ्यपुस्तकांबाहेरील उत्तम वेचे व काव्यांचेही अध्यापन करत असतात. बाईंनी तेच केले.

बाई वर्गात गेल्या त्या सोबत हार्मोनियम घेऊनच. बाईंनी रसपरिपोषक अशी प्रस्तावना करून मुलांची उत्कंठावर्धक मने काव्यरूपी गाण्याचा आस्वाद घेण्यासाठी तत्पर केली. काव्यगायन करण्यापूर्वी सर्वांच्या समोर कविता असावी या हेतूने त्यांनी ती सर्वांना वहीत लिहून घेण्यास सांगितली.सर्वांनी कविता लिहून घेतली. कविता पुढीलप्रमाणे होती.

"हिरवी छाया हिरवी माया
पानोपानी हिरवी किमया
पाऊस हिरवाssss तुषार हिरवेssss
स्नेह निमंत्रण हिरवे हिरवे हिरवे हिरवे...
झाडे हिरवी वेली हिरव्या
डोंगर हिरवे दऱ्याही हिरव्या...
सृष्टी हिरवी हे...... हे.......
दृष्टी हिरवी हो.........हो......
जिकडे-तिकडे हिरवे हिरवे हिरवे हिरवे......
या सृष्टीच्या हिरव्या रानी
चमचम करिती पाचू हिरवे
हिरव्या पानी हे..... हे.....
हिरव्या रानी हो..... हो.....
खेळ खेळती मनमन हिरवे हिरवे हिरवे हिरवे....."

(कवी:यशवंत बिडये)

ISBN: 978-93-83112-10-4

बाईनी हार्मोनियमच्या साथीने आपल्या सुरेल आवाजात एकदा पूर्ण काव्य गायन केले.मुलांना ते खूपच आवडले.सर्वांना ते आपणही गावे असे वाटू लागले.ही इच्छा ओळखून बाईनी एक एक ओळ स्वतः म्हणून आपल्या मागून मुलांना म्हणायला शिकविले. शेवटी मुलांना सामुहिकरीत्या काव्य गायनाची संधी दिली.मुलांच्या आवाजात त्याचे ध्वनीमुद्रणही केले.रसभरीत आवाजात भावार्थ उलगडून दाखवला.रसग्रहण पद्धतीमुळे सर्व मुलांनी काव्यस्वाद घेतला.मुलांची मनेही हिरव्याकंच रसात न्हाऊन निघाली.नवनिर्मीतीने परमोच्च बिंदू गाठला. सर्वांच्या मनात हिरवा आनंद नाचू लागला. सर्वांच्या हृदयाच्या कप्प्यात हिरवे गाणे ठासून भरले. इथे काव्य अध्यापन पूर्ण झाले; परंतु बाई इथेच थांबल्या नाहीत.त्यांनी मुलांना पुढील प्रश्न विचारले.

प्रश्न:१) या कवितेचे शब्दकळेच्या दृष्टीने वैशिष्ट्य कोणते? DAY
या कवितेत कोणत्या शब्दांची पुनरावृत्ती झाली आहे?किती वेळा?

१) या पुनरुक्तीमुळे कवीने काय साध्य केले आहे?
२) पुनरावृत्ती झालेला शब्द या कवितेतून वगळला तर काय होईल?
३) या कवितेचे शरीर कोणते?
४) या कवितेचा आत्मा कोणता?

उपरोक्त प्रश्नांनी विद्यार्थ्यांच्या विचाराला चालना देऊन बाईनी एखाद्या शब्दाची किंवा अक्षराची पुनरावृत्ती होऊन भाषेला किंवा काव्याला सौंदर्य कसे प्राप्त होते;याची प्रचिती विद्यार्थ्यांना आणून दिली; आणि अशा पुनरुक्तीलाच अनुप्रास अलंकार असे म्हणतात. हे कार्यात्मक पद्धतीने पटवून दिले.

अशाप्रकारे काव्य अध्यापनाच्या रसग्रहण पद्धतीने सुरू झालेला बाईंचा काव्य अध्यापनरूपी प्रवास कार्यात्मक व्याकरणावर येऊन पोहोचला. विद्यार्थीरूपी प्रवाशांनी काव्य आणि व्याकरणाच्या समवायाचा यथेच्छ आस्वाद घेऊन अध्ययन रूपी प्रवासाचा आनंद लुटला.

ISBN: 978-93-83112-10-4

उदाहरण क्रमांक तीन(व्याकरणाकडून काव्याकडे):

व्याकरणाचे अध्यापन केवळ व्याकरणासाठी करायचे नसावे, तर व्याकरणाकडून विद्यार्थ्यांना पद्याकडे लेखनाकडे नेता आले पाहिजे. मराठीचे व्याकरण हे भाषेचे शास्त्र आहे आणि ते भाषेसाठी आहे.साहित्यनिर्मितीसाठी आहे याची जाण शिक्षकांनी ठेवली पाहिजे,आणि त्यादृष्टीने व्याकरण आणि काव्य यांचा सहसंबंध जोडला पाहिजे.अध्यापनाचा व्याकरणाकडून काव्याकडे केलेला प्रवास याचे एक उदाहरण पुढीलप्रमाणे.

पाटील सर माध्यमिक स्तराला मराठी विषय शिक्षक होते. मराठी विषयाची त्यांना आवड होती. मराठी व्याकरण आणि पद्य या विभागावर त्यांचा अभ्यास होता. अध्यापनशास्त्र या विषयात ते पारंगत होते. इयत्ता नववीला त्यांनी मराठी व्याकरणातील अनुप्रास अलंकार हा उपघटक 'उदगामी-अवगामी' पद्धतीने अध्यापन केला. उद्गामी- अवगामी पद्धतीच्या १)प्रस्तावना,२)सामग्रीचे सादरीकरण ३)उदगामी विचारप्रक्रिया ४)सामान्यीकरण ५)अवगामी विचारप्रक्रिया ६)नवीन उदाहरणांची निर्मिती ७) समारोप या सर्व पायऱ्यानुसार त्यांनी उत्कृष्ट अध्यापन केले. अध्यापन करताना त्यांनी नेहमीची पारंपरिक उदाहरणे देण्याऐवजी स्वतः नवीन उदाहरणे विद्यार्थ्यांना तयार करून दाखवली. तसेच विद्यार्थ्यांकडून त्यांच्या दैनंदिन जीवनातील अनुभवावर आधारित अनुप्रास अलंकाराची भरपूर उदाहरणे तयार करून घेतली. केवळ गद्य उदाहरणे तयार करून न घेता सरांनी अनुप्रास अलंकारावर आधारित कविताही तयार करून घेतल्या.त्यातील 'प' अक्षराची पुनरुक्ती करून एक कविता तात्काळ वर्गातच तयार करून घेतली, ती पुढीलप्रमाणे:

'प'ची करामत

"पारगावचे पाटील पंढरपूरचे पाटोळे

पाटलांची पोरगी पाटोळेंचा पोरगा

ISBN: 978-93-83112-10-4

पाटलांच्या परसात पाहुण्यांची पळापळ

पिवळ्या हळदीवर पोरापोरींची धावपळ

नवरा झाला पिवळा नवरी झाली पिवळी

करवला पिवळा करवली पिवळी

पिवळ्या अक्षता पिवळा भटजी

पिवळ्या साड्या पिवळ्या माड्या

पिवळे ताट पिवळा भात

पिवळे वरण पिवळे किरण

पिवळा माठ पिवळा थाट

पिवळा शालू पिवळे फेटे

हे सर्व पहायला पारगावला भेटे"

समारोप:

गदय,पद्य,रचना आणि व्याकरण या मराठी विषयाअंतर्गत असलेल्या विभागांमध्ये तटबंदी नाही.अभ्यासाच्या सोयीसाठी केलेले हे विभाग आहेत. त्यांचा एकमेकाशी अत्यंत जवळचा संबंध आहे.ते विभाग परस्परावलंबी आहेत. व्याकरण हे साहित्यशी, पाठ्यपुस्तकांशी संबंधित आहे.शिक्षकांनी पाठ्यपुस्तकाचे विश्लेषण करून व्याकरणाच्या विशिष्ट घटकांशी संबंधित उदाहरणे शोधून,अध्यापनाच्या वेळी या चारही विभागांचा एकमेकाशी संबंध जोडावा. व्याकरणशास्त्र व इतर तीन विभाग कला यांचा यथोचित समन्वय साधावा.असे केल्यास उत्तम अध्यापन झाले असे म्हणता येईल, व मराठी भाषा विषयाच्या तात्कालिक व दूरगामी उद्दिष्टांची पूर्ती करता येईल.

---*************---

ISBN: 978-93-83112-10-4

संताजी महाराज जगनाडे ह्यांच्या अभंगांतील तत्त्वज्ञान

सहा.प्रा. समीर रामचंद्र वैरागी,
सहायक प्राध्यापक आणि विभागप्रमुख (मराठी),
महाराष्ट्र शासनाचे इस्माईल युसूफ महाविद्यालय,
जोगेश्वरी (पूर्व) मुंबई-४०० ०६०.
भ्रमण भाष-९९८७४६६४६७
ई-टपाल – sameer.vairagi@gmail.com, sameer.vairagi@gov.in

❖ प्रास्ताविक:

मध्ययुगीन कालखंडात भक्ती चळवळी संपूर्ण भारतभर निर्माण झाल्या.मध्ययुगात महाराष्ट्रात भागवत (वारकरी) संप्रदायप्रणित भक्ती परंपरेत अनेक अठरापगड जातीतील संत निर्माण झाले. महाराष्ट्रीय समाजात आध्यात्मिक समता, मोक्षिकाधिष्ठीत लोकोध्दार ही जीवनमूल्ये प्रस्थापित करण्याचे कार्य वारकरी संतांनी केले.आजच्या सर्वच बाबतीत प्रागतिक दिसणाऱ्या पुरोगामी विचारांचा महाराष्ट्र हीच संत साहित्याची सामाजिक फलश्रुती आहे.प्रस्तुत शोधनिबंधात सतराव्या शतकातील थोर परंतु उपेक्षित राहिलेला मराठी संतकवी संताजी महाराज जगनाडे ह्यांच्या अभंगातील तत्त्वज्ञान प्रातिनिधिक रूपाने मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

❖ संत संताजी महाराज जगनाडे: व्यक्तित्व

संताजी महाराज जगनाडे (इ.स.१६२४ ते इ.स.१६८८)ह्यांचा जन्म ८ डिसेंबर १६२४ मध्ये पुणे जिल्ह्यात मावळ तालुक्यातील सुदुंबरे ह्या गावी झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव विठोबा तर आईचे नाव माथाबाई असे होते. संताजींवर बालपणापासून धार्मिक संस्कार झाले.तेली यातीत जन्म झाल्याने संताजींनी हिशोब करण्याइतपत आणि लिहिता-वाचता येईल इतके शिक्षण घेतले होते.तत्कालीन समाजरुढीनुसार संताजींचा विवाह वयाच्या बाराव्या वर्षी यमुनाबाई ह्यांच्या बरोबर झाला. लहानपणापासून धार्मिक संस्कार असल्याने त्यांचे सामाजिक कार्यात जास्त लक्ष होते.संत तुकाराम हे संताजी महाराजांचे आध्यात्मिक गुरु होते.संत तुकाराम महाराजांचा सहवास प्राप्त झाल्यानंतर संताजी तुकाराम महाराजांच्या प्रसिद्ध चौदा टाळकऱ्यांपैकी एक झाले.संत तुकारामांच्या अभंगाचे लेखनिक म्हणून संताजी जगनाडे ह्यांनी केलेले कार्य मराठी साहित्य इतिहासात अत्यंत महत्त्वाचे मानले जाते.तत्कालीन

ISBN: 978-93-83112-10-4

धर्ममार्तंडांनी तुकारामांची अभंगगाथा इंद्रायणी नदीत बुडवून टाकल्यानंतर संताजी महाराजांनी तुकोबांचे सर्व अभंग मुखोद्गत असल्याने त्यांनी ते अभंग पुन्हा लिहून काढले.

संत संताजी महाराज जगनाडे आपला प्रपंच,व्यवसाय आणि सामाजिक कार्य यांचे उत्तम संतुलन साधत.संत तुकाराम महाराष्ट्रीय बहुजन जनतेला अध्यात्म व विज्ञान अभंग, कीर्तनातून समजावून सांगत त्यामुळे वैदिक कर्मकांड करणाऱ्या सनातन्यांचा विरोध व छळ तुकारामांना सहन करावा लागला.संताजी महाराज हे संत तुकारामांचे शिष्य आणि समर्थक असल्याने ह्या दाह त्यांच्याही वाट्याला आला.

❖ संत संताजी महाराज जगनाडे:कवित्व

संताजी महाराज हे साक्षात्कारी संत तुकाराम ह्यांच्या प्रभावळीत निर्माण झालेले संत आहेत. तुकारामांच्या प्रभावातून संताजी महाराजांनी देखील काव्यलेखन केले आहे.संत संताजी महाराज जगनाडे ह्यांचे एकूण ८५ अभंग आज उपलब्ध आहेत. संताजींनी अभंगासह 'शंकर दीपिका','योगाची वाट','निर्गुणाचं लावण्य' आणि ' तेलसिंधू ' ह्या ग्रंथांचे लेखन केल्याचा उल्लेख आढळतो. त्यांची काव्यप्रतिभा विलक्षण होती.त्यांनी अभंगात व्यवसायनिष्ठ बोलीभाषेचे उपयोजन केले आहे.तेली व्यवसायातील अनेक रूपके, उपमा,अलंकार आणि वास्तववादी चित्रण संताजी महाराजांच्या अभंगात आढळते. संताजींच्या अभंगात जगण्याचे तत्त्वज्ञान सहजपणे आविष्कृत झालेले आहे.

❖ संत संताजी महाराज जगनाडे ह्यांच्या अभंगांतील तत्त्वज्ञान:

संत संताजी महाराज ह्यांच्या आज उपलब्ध असलेल्या एकूण ८५ अभंगांची अभ्यासपूर्ण चिकित्सा केली असता अभंगातील व्यवसायनिष्ठ भाषा,आशय वैपुल्य, तात्त्विक विचार आणि जगण्याचे तत्त्वज्ञान आपणासमोर दृग्गोचर होते.संताजींचे अभंग वाचल्यानंतर त्यांच्यावरील संत तुकाराम ह्यांचा प्रभाव विलक्षण जाणवतो.संताजी अभंगात तुकारामांच्याच तत्त्वभूमिकेचा पुरस्कार करताना दिसतात. त्यांच्या अनेक अभंगात संत तुकारामांच्या पद्यपंक्तींच्या पुनर्प्रत्ययाचा आनंद प्राप्त होतो.महाकवी तुकारामांचे सानिध्य लाभले असल्याने संताजींचे अभंग त्याच मुशीतून निर्माण झालेले आहेत.तुकाराम आणि रामदास ह्यांचा सारख्या पूर्वसुरींच्या काव्याचा विलक्षण प्रभाव संताजी महाराज ह्यांच्या अभंगांवर जाणवतो. त्यांचे काही अभंग तुकाराम - संताजी संवाद म्हणजेच गुरु-शिष्य संवाद ह्या स्वरूपाचे आहेत.त्यातून त्यांनी सद्गुरूच्या अनुनयाचे महत्त्व प्रतिपादले आहे.संत तुकाराम ह्यांच्या अनेक अभंग पंक्तींचे अनुकरण संताजींच्या अनेक अभंगात आढळते.

उदा.

१.संतु म्हणे येथे पाहिजे जातीचे।येर गबाळाचे काम नाही!!

ISBN: 978-93-83112-10-4

२.भरल्यावाचुनी कार्य सिद्धी नाही!शोधूनिया पाही संतु म्हणे!!

३.तुझिया सांगाती येते काही काही!कोणी येत नाही बाप आणि माई!!

सोयरा न येई बंधूही येईना!येईना रांडा पोरे अंतकाळी!!

संताजींनी अभंगात क्षमा शांतीचे महत्त्व देखील प्रतिपादित केले आहे.त्यावर देखील तुकारामांचा प्रभाव जाणवतो.

उदा.क्षमा शांती जया नराचिये देही!दुष्ट तया काही करीत नाही!!

संत तुकारामांचा ' रांडापोरे ' हा खास वैशिष्ट्यपूर्ण शब्द संताजी महाराज जगनाडे ह्यांच्या अभंगात आलेला आहे.

संत संताजी महाराज जगनाडे ह्यांच्या अभंगात अनेक पूर्वसुरींचे उल्लेख आढळतात.उदा. वाल्मिकी,नरहरी सोनार,संत चोखामेळा,सावता माळी, गोरा कुंभार,संत रोहिदास,संत निवृत्तीनाथ,संत ज्ञानेश्वर, सोपान,मुक्ताबाई, एकनाथ, कान्होपात्रा,नामदेव इत्यादी.संत तुकारामांप्रमाणे समर्थ रामदास स्वामींच्या साहित्याचा प्रभाव संताजींच्या अभंगांवर दिसतो.

उदा.

१. मनाला तो बोध रामदासाने केला! उपदेश दिला जगमाजी!!

२. संतु म्हणे तुम्ही मागे ते सरावे!मरावे परी कीर्ती रुपे उरावे!!

संताजी महाराजांनी अनेक अभंगात मुक्ती,मोक्ष, सायुज्यता ह्यांचे वर्णन केले आहे.

उदा. संतु म्हणे वनमाळी!चुकवा जन्माची ही पाळी!!

अध्यात्म क्षेत्रातील योगदानाबद्दल वाटणारा स्वाभिमान, खऱ्या भक्ताची लक्षणे, ब्रम्हज्ञान,भक्ती श्रेष्ठत्व,पौराणिक भक्तांची वर्णने, कृष्णलीला,विठ्ठल भक्ती,सगुण भक्तीचे वर्णन,विवेकाचे महत्त्व, सोहं ब्रह्मध्वनी, सद्गुरूच्या अनुनयाचे महत्त्व, जाती विषमतेविरुद्धचा उद्वेग,जन्म मरणाचा फेरा इत्यादी अनेक विषयांचे तत्त्व विवेचन त्यांच्या अभंगात आढळते.अभंग म्हणजे काय? ह्या प्रश्नाचे विवेचन देखील त्यांच्या एका अभंगात आहे.

ज्याचा नोहे भंग। तोचि जाणावा अभंग!!

जो भंग पावत नाही तो अभंग असतो,असे संताजी म्हणतात.

संताजींच्या अनेक अभंगात आपल्या वारकरी संप्रदायातील पूर्वसुरींबद्दल अभिमान व्यक्त केला आहे.षड् रिपुंचे दमन करूनच भक्ताला सायुज्यता प्राप्त होऊ शकते असा विचार त्यांच्या अनेक अभंगांत व्यक्त केला आहे.त्यांनी काही अभंगात संसाराचे क्षणभंगुरत्व स्पष्ट करून भक्तीचे माहात्म्य प्रतिपादित केले आहे.आपले गुरु तुकारामांच्या कार्याबद्दल, कवित्वाबद्दल अभिमान काही अभंगांमधून संताजी व्यक्त करतात.भक्तिवाचून जीवन व्यर्थ आहे,असे मत ते अभंगातून स्पष्ट करतात.संत एकनाथांच्या अभंगातील 'एकाजनार्दनी' प्रमाणे संताजी महाराजांनी काही अभंगात स्वगुरु तुकाराम महाराजांचा नामोल्लेख केलेला दिसतो.चित्रमय,रूपकात्मक आणि प्रतीकात्मक भाषा व्यवसायनिष्ठ शब्दांचे उपयोजन ही संताजी महाराजांच्या अभंगांची ठळक वैशिष्ट्ये सांगता येतील.

ISBN: 978-93-83112-10-4

❖ संत संताजी महाराज जगनाडे ह्यांच्या अभंगांचे तात्त्विक अंगाने वर्गीकरण (उदाहरणांसह)

१. आध्यात्मिक स्वाभिमान व्यक्त करणारे अभंग

उदा.

माझिया जातीचा मज भेटो कोणी! आवडीची धनी पुरवावया!!

२. ब्रह्मज्ञान निरूपण व्यक्त करणारे अभंग

उदा.

१.तुजशी ते ब्रह्मज्ञान काय आहे! भक्तिमाय वसे पोटी!!

२.मजशी रे ब्रह्मज्ञान काही नाही! आपुल्या कृपेने होईल सर्वकाही!!

३. भक्ती वर्णन/श्रेष्ठत्व व्यक्त करणारे अभंग

उदा.

१. मनोभक्तीची करुनी लाठ! गुरुकृपेचा वसविला काठ!!

२. भक्ती ते माऊली माझे नच पोटी! जाणे उठाउठी देवराया!!

४.क्षमा शांतीचे महत्त्व व्यक्त करणारे अभंग

उदा.

क्षमा शांती जया नराचिये देही||दुष्ट तया काही करीत नाही||

५.विवेकाचे महत्त्व व्यक्त करणारे अभंग

उदा.

१.मन मत्सराचा धरूनी हात!बसविला विवेक कातरीचे आंत!!

२. सद्बुद्धीची वढ घेऊन!विवेक कातरीस बांधून!!

६. सगुण रुपाचे वर्णन करणारे अभंग

उदा.

सगुण हा घाणा घेऊनी बैसलों!तेली जन्मा आलो घाणा घ्याया!!

७. सद्गुरूच्या अनुनयाचे महत्त्व व्यक्त करणारे अभंग

उदा.

ISBN: 978-93-83112-10-4

सद्गुरू वाचोनी दाखविना कोणी! संसार मोहनी पडली असे!!

८.जाती-विषमतेविरुद्धचा उद्वेग व्यक्त करणारे अभंग

उदा.

संतु म्हणे जाती दोनच त्या आहे।स्त्री आणि पुरुष शोधुनिया पाहे!!

९.षड् रीपुंच्या दमनाचे महत्त्व व्यक्त करणारे अभंग

उदा.

संतु म्हणे मत्सर। जगामध्ये महाचोर!!

१०.जन्म मरणाच्या फेऱ्याचे वर्णन करणारे अभंग

उदा.

१.संसाराकरिता जन्म वाया गेला! काळ न्याया आला आवचीत!!

२. तिच जन्म मरणाचे मुळ।असे माझे सांगणे समुळ!!

❖ संतांजींचे काही प्रातिनिधिक अभंग आणि त्यातील तत्त्वज्ञान:

मनन हे ओढाळ गुरु फार आहे। परधन परकामिनीकडे धावे!!

असेच हे मन राहिना हो स्थिर।नेहमी हुरहुर लागली असे!!

संतु म्हणे मन करा तुम्ही स्थिर। राऊळा अंगणी जाऊनिया!!

प्रस्तुत संताजींनी लिहिलेल्या अभंगात मनाचे वर्णन आढळते.मन हे ओढाळ असून त्याला आवर घालून स्थिर करणे आवश्यक आहे.मन परमेश्वराच्या भक्तिनेच स्थिर होऊ शकते,असा विचार वरील अभंगात संताजी महाराज मांडतात. ह्या अभंगांची जातकुळी बहिणाबाई चौधरींच्या' मन वढाय वढाय' ह्या कवितेच्या जातकुळीशी साम्य दाखवते.

सगुण हा घाणा घेऊनि बैसलो।

तेली जन्मा आलो घाणा घ्याया ।१।

नाही तर तुमची आमची एक जात।

कमी नाही त्यात आणु रेणु ।२।

संतु म्हणे जाती दोनच त्या आहे।

स्त्री आणि पुरुष शोधुनिया पाहे ।३।

वरील अभंगात संताजी महाराज म्हणतात की,मी जरी एका विशिष्ट जातीत जन्माला आलो असलो,तरी सर्व माणसांची

ISBN: 978-93-83112-10-4

जात आहे.ती म्हणजे मानव जात.आपण शोध घेऊन पाहिला तर, माणसांमध्ये दोनच जाती आहेत.त्या म्हणजे स्त्री आणि पुरुष.वरील अभंगात त्यांनी जातिभेदाच्या विरुद्ध आवाज उठविला आहे.

❖ निष्कर्ष :

संत संताजी महाराज जगनाडे ह्यांच्या अभंग आणि अभंगांतील तत्त्वज्ञानाची चिकित्सा केल्यानंतर खालील निष्कर्ष काढता येतात.

१.संत संताजी महाराज जगनाडे हे मध्ययुगीन कालखंडातील संत तुकाराम ह्यांच्या प्रभावळीतील संत आहेत.

२.संताजी महाराजांच्या अभंगांची समीक्षकांनी नव्याने चिकित्सा केली पाहिजे.

३.संताजी महाराज ह्यांचे केवळ ८५ अभंगच आज उपलब्ध आहेत.

४.संताजी महाराज जगनाडे ह्यांच्या अभंगांची चित्रमयता,रूपकात्मक भाषा आणि व्यवसाय निष्ठ भाषेतील शब्दांचे उपयोजन ही ठळक वैशिष्ट्ये जाणवतात.

५.संत संताजी महाराज जगनाडे ह्यांच्या अभंगांत त्यांची विलक्षण काव्यप्रतिभा जाणवते.

६. संताजींच्या अभंगांत जगण्याचे तत्त्वज्ञान सहजपणे आविष्कृत झालेले आहे.

७.आशय वैपुल्य, तात्त्विक विवेचन ही संताजींच्या अभंगांचे काही विशेष आहेत.

❖ समारोप:

एकूणच,संत संताजी महाराज जगनाडे हे मध्ययुगीन कालखंडातील एक अलौकिक,प्रतिभावंत संतकवी होते. भाष्यकाराते वाट पुसतच संताजींनी आपले काव्यलेखन केले आहे.आतापर्यंत त्यांनी केलेल्या काव्यलेखनाकडे मराठी समीक्षकांचे दुर्लक्ष झाले आहे.आज संताजींच्या काव्यप्रतिभेचा समीक्षकांनी नव्याने विचार करून त्यांचे अभंग विचार जनसामान्यांपर्यंत पोहचविण्याचे कार्य करायला हवे.

❖ संदर्भसूची :

१.देशमाने मोहन, महाराष्ट्राची अस्मिता श्री संताजी महाराज, श्री संत संताजी विचारपीठ प्रकाशन,पुणे,आवृत्ती नववी.२४ डिसेंबर २०१९.

२.मोरे धनंजय, वारकरी संत चरित्रे, आवृत्ती डिजिटल पहिली.२६/०९/२०१५.

३.सरदार गं.बा., संत वाङमयाची सामाजिक फलश्रुती, लोकवाङमय गृह,मुंबई:आवृत्ती आठवी.डिसेंबर २०१०.

ISBN: 978-93-83112-10-4

मराठी कादंबरीतील अर्थबदलीय परिणामांचे चित्रण

सादरकर्ता- प्रा. सौ. एस.एस. पाटील
मराठी विभाग
आनंदीबाई रावराणे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय वैभववाडी, जि. सिंधुदुर्ग. 416810,
महाराष्ट्र, भारत.
मोबा.9421148047
ई-मेल- patilsanjivani07@gmail.com

गोषवारा-

मराठी साहित्यातील कादंबरी हा वांङमय प्रकार एकूणच समाजाबरोबर बदलत आणि बहरत गेलेला दिसतो . विशेषतः १९६० नंतर या कादंबरी वांङमयाला जे काही मूलद्रव्य मिळाले ते या सामाजिक बदलातूनच मिळालेले होते . समाजामध्ये वेगवेगळे बदल होताना , आर्थिक बदलही तितकाच महत्त्वाचा असतो . या आर्थिक बदलाचा परिणाम समाज जीवनाच्या विविध वृत्ती प्रवृत्तींवर होत असतो . हे सगळेच बदल समाजाच्या हिताचे , सकारात्मकतेचे दरवेळेला असतातच असे नाही . काही वेळेला या बदलाची दुसरी बाजू अहितकारक असू शकते . विशेषता आर्थिक बदलातून येणारे परिणाम बरेचदा समाजमनाला दाहकतेचा अनुभव देणारे असतात . अशा या दहाकतेचा अनुभव तितक्याच समर्थपणे मराठी कादंबरीमध्ये शब्दबद्ध होताना दिसतो .

असा अनुभव घेणाऱ्यांमध्ये विशेषतः ग्रामीण कष्टकरी , शेतकरी समुह प्रामुख्याने आहे . कारण परंपरागत शेती करण्याची पद्धती आणि नव्या बदलानुसार येणारे बदल यांच्यामधले अंतर तो पेलू शकत नाही . पर्यायाने नव्या आर्थिक बदलांना तोंड देताना त्याची दमछाक होते . त्याला हा सगळा बदल पचवणे कठीण जाते . अशा या नव्या कसोटीवर उतरणारा शेतकरी कधी हवालदिल होतो , तर कधी पराभूत होतो . या हवालदिलपणाचे , पराभूतपणाचे वास्तव कादंबरी वांङमयामध्ये येताना दिसतात . मराठी कादंबरीमध्ये हे अर्थबदलाचे होणारे परिणाम वेगवेगळ्या काळात, वेगवेगळ्या लेखकांनी तितक्याच सामर्थ्याने वास्तवाला धरून , सखोलपणे मांडलेले आहे .

ISBN: 978-93-83112-10-4

मराठी कादंबरीतील अर्थबदलीय परिणामांचे चित्रण

प्रस्तावना -

मराठीतील कादंबरी हा वाङमय प्रकार म्हणजे एक समृद्ध , व्यापक आणि तितकाच चिंतनशील साहित्यप्रकार आहे. या कादंबरी वाङमयातून आपल्या आसपासचा भवताल ज्या पद्धतीने चित्रबद्ध होतो त्याला तोड नाही. हा भवताल म्हणजेच माणूस आणि निसर्ग , माणूस आणि माणूस यांच्यातील नातेसंबंधांचा अनेक पदरीय असा रचनाबंद आहे .हा प्रत्येक बंध माणसाच्या एकूणच विकासाची दिशा ठरवतो . वास्तवातील त्याची कृतिशीलता निर्गमित करतो . त्याचबरोबर सर्वार्थाने समृद्धीकडे जाण्यासाठी त्या सगळ्या समूहाला कृतिप्रवण करीत असतो . त्यामुळे या रचनाबंध आला साहित्यात महत्वाचे स्थान आहेच . अशा या मराठी कादंबरीत जेव्हा आर्थिक संदर्भाने चित्रण येथे तेव्हा विशेषतः त्यात कष्टकरी समाजाचे वास्तव असते . हे कष्टकरी कधी ग्रामीण असतात ; तर कधी शहरी असतात , पण कष्ट हाच त्यातला केंद्रबिंदू असतो.

हे श्रम किंवा कष्ट करूनच मानवी समाज उत्क्रांत होत आलेला आहे . जत्र जमीन आणि जमात असा हा त्रिकोणी सहसंबंध अगदी या उत्क्रांतीच्या मुळापासून पाहायला मिळतो . हळूहळू या उत्क्रांतीमध्ये जमात आणि जमीन यांचे ताळेबंद वेगवेगळ्या काळानुसार बदलत गेले . जल याचेही एकूणच संतुलन कमी-अधिक होऊ लागले . तेव्हा त्यामध्ये अर्थ किंवा पैसा या मूल्याने प्रवेश केला . हे मूल्य म्हणजे पूर्णपणे व्यावहारिकतेवर चालणारे आणि रोख अशा स्वरूपातील होते . त्यामध्ये जमात आणि माणूस यांच्यामध्ये एका अर्थाने अंतर पडत जाते . अशावेळी बदलत गेलेले हे आर्थिक ताळेबंद जेव्हा मराठी कादंबरी मध्ये येतात तेव्हा ते एकूणच सामाजिक बदलाचे दस्तऐवज ठरतात . अशा या दस्तऐवजाला साहित्यामध्ये शब्दबद्ध करणाऱ्या अनेक कादंबऱ्या मराठी साहित्यात आहेत .

समाज आणि अर्थव्यवस्था -

निसर्गात वावरताना माणूस आपल्या आजूबाजूच्या चराचराचे अवलोकन करत जगण्याची कला शिकला . या जगण्याच्या कलेतूनच त्याच्यामध्ये काही गुण विकसित होत गेले . त्यामध्ये अस्मिता , स्वहित तत्परता , कुटुंबप्रेम अशा भावना प्रबळ होत गेल्या . त्यातूनच प्रापंचिक जबाबदारी पार पाडण्यासाठी त्याने श्रम करण्यास सुरुवात केली . सर्वच माणसे असे श्रम करीत . निर्वाहापुरतेच कष्ट करून उत्पादन घेत . पशुपालन , शेती , व्यापार-उदीम , कारागिरी हे लहान-मोठे व्यवसाय त्यामध्ये समाविष्ट होते . या उत्पादनातून मिळणाऱ्या उत्पन्नावर हा समूह स्वयंपूर्ण असा जगत होता . जेव्हा भारतामध्ये खेडी स्वयंपूर्ण होती , असे आपण म्हणतो तेव्हा तिथे एकूण देवघेव ही वस्तूरूपाने होत होती .मात्र अर्थव्यवस्था उदयास आली आणि या देवघेवीमध्ये प्रत्यक्ष पैसा वापरला जाऊ लागला . जमीन , भांडवल आणि श्रमिक ही उत्पादनाची साधने असल्याचे जेव्हा लक्षात आले , तेव्हा तिथूनच औद्योगिक क्रांतीची पावले पुढे पडू लागली . या औद्योगिक क्रांतीने अर्थव्यवस्था हळूहळू इथे रुढ केली . विशिष्ट प्रदेशातील उत्पादन , त्याचा होणारा व्यापार आणि त्यातून मिळणारे वित्त , असे हे आंतरिक

ISBN: 978-93-83112-10-4

जाळे विणले गेले . या जाळ्यामध्ये काही क्षेत्रांची विभागणी केली गेली . त्यामध्ये प्राथमिक क्षेत्र होते ते म्हणजे कृषी आणि कृषीशी संबंधित असणारे इतर लहान-मोठे व्यवसाय . या सर्वांच्यामधून पुढे वस्तू उत्पादित करणे , त्यांचा पुरवठा करणे व पैसा मिळविणे . अशी ही अर्थव्यवस्था स्थिर झाली .

सुरुवातीलाच याचे पहिले धक्के बसले ते ग्रामीण समाजाला . १९६० च्या दरम्यान आपल्याकडे यांत्रिकीकरणाला सुरुवात झाली आणि या अर्थव्यवस्थेचे एकेक पाऊल ग्रामीण समाजामध्ये स्थिरावू लागले . यंत्राच्या साहयाने घडलेली वस्तू सुरेख आणि टिकाऊ वेळ वाचवणारी अशी उपयोगाची असायची तर पारंपरिक कारागिरी तून घडलेली वस्तू ओबडधोबड कमी काळ टिकणारी आणि भरपूर वेळ घेणारी अशी होती इथूनच पारंपरिक कलेत असणारा कारागीर बेरोजगार ठरू लागला त्याच्या कारागिरी वर चालणारे त्याचे कुटुंब कोलमडून पडले ज्या पारंपरिक व्यवस्थेमध्ये तो आपली उपजीविका व्यवस्थितपणे करू शकत होता , ती व्यवस्थाच कालबाह्य ठरू लागली . अशावेळी अन्न ,वस्त्र , निवारा या प्राथमिक गरजा सुद्धा भागवणे कठीण जाऊ लागले . तर प्रत्यक्ष कष्ट करून शेती पिकविणारा शेतकरी हा सुद्धा या आर्थिक फेऱ्यात गुंतत गेला . त्याच्याही नकळत त्याच्या समस्या वाढल्या . या नव्या व्यवस्थेमध्ये एकूणच शेतीची रचना बदलणारी होती . नवे बी-बियाणे , खते , फवारणी , नवी यंत्रसामग्री आणि त्यानुसार होणारी शेती , हे त्यालाही नवीन होते मात्र उदयाला आलेल्या नव्या अर्थव्यवस्थेमध्ये त्याच्या कष्टाला पर्याय नव्हता.

मराठी कादंबरीतील या वास्तवाचे चित्रण -

१९६० च्या दशकात प्रथमच यांत्रिकीकरणातून निर्माण झालेल्या वास्तवाचे चित्रण ग्रामीण कादंबरी मधून येऊ लागले . ग्रामीण जीवनाचा , तिथल्या शेती -निसर्गाचा अनुभव ज्या ज्या लेखकांनी प्रत्यक्ष अनुभवलेला होता त्यांच्या लेखनातून हे वास्तव शब्दबद्ध होऊ लागले . अशा लेखकांच्या या कादंबऱ्या म्हणजे अर्थव्यवस्थेतून बदलत जाणारी शेती आणि त्यातून दिसणारी भीषणता याचे दाहकवास्तव आहे .

उद्धव शेळके यांचे ' धग 'ही कादंबरी यामध्ये मैलाचा दगड ठरते . या कादंबरीतील ही कष्टकरी स्त्री ज्या अर्थाने दारिद्र्याशी दोन हात करते त्याला तोड नाही . तिच्या कुटुंबाचा पारंपरिक व्यवसाय शिंप्याचा आहे . या शिंप्याच्या व्यवसायाला जो पैसा लागतो , तो पैसा या कष्टातून ती उभा करण्याचा प्रयत्न करते . महादेवला कष्टाची कामे जमत नाहीत म्हणून तो गावोगावी फिरून कपडे विकण्याचा व्यवसाय करतो . त्याच्या व्यवसायाला भांडवल गोळा करण्यासाठी कौतिक शेतामध्ये रोजंदारीची कामे करते . तिच्या कष्टातून जो काही रोजगार मिळतो , त्या रोजगारातून महादेवाचा व्यवसाय , मुलांचा सांभाळ करून संसाराला हातभार लावते . पण दुर्दैवाने तिच्या कष्टाला ज्या अर्थाने यश मिळायला हवे ते मिळत नाही . शेवटी महादेवच व्यवसाय टाकून परागंदा होतो आणि तिचे मानसिक संतुलन बिघडते ,ती सैरभैर फिरत राहते . मोठ्या कष्टाने जरा बसवत आणलेली संसाराची घडी कुठल्याकुठे विस्कटून जाते . अशा या कौतिकला आणि तिच्या संसाराला सांभाळण्यासाठी तिच्या मुलाला बालमजूर व्हावे लागते . केवळ पैशाअभावी कौतिकाच्या संसाराची घडी विस्कटते आणि एका कोवळ्या

ISBN: 978-93-83112-10-4

मुलाचे भवितव्य ही झाकोळून जाते . रा रं बोराडे यांची ' पाचोळा ' कादंबरीही अशाच वास्तवाला शब्दबद्ध करते . पारंपरिक शिंप्याचा धंदा करणारा गंगाराम, याला पहिला धक्का बसला तो गावात आलेल्या नव्या मशीनवाल्या शिंप्याकडून . तिथून गंगारामची आणि पारबतीची परवड सुरु झाली . नवीन यंत्र चालवता येत नाही आणि जुन्या यंत्रावर , जुन्या पद्धतीने शिवलेले कोणी घेत नाही . अशा कात्रीत सापडलेल्या गंगारामला त्याची बायको पारबती असेच कष्ट करून मदत करण्याचा प्रयत्न करते . पण गाठीला गाठ मारूनही कुठेच ताळ बसत नाही . अशा दुष्टचक्रात हे कुटुंब सापडते . मुलाबाळांच्या भविष्याची वाट अंधारून जाते . रोजचा वर्तमान जगणं कठीण होऊन बसतं . आनंद यादव यांच्या 'गोतावळा ' मध्येही असाच मजूर या नव्या अर्थव्यवस्थेत जणू जगण्यातूनच बाद होतो , हे वास्तव येते . नव्या अर्थकारणातून येणाऱ्या यंत्रावर हे पारंपरिक कामगार अकुशल ठरतात आणि त्यांच्या जगण्याच्या वाटा पायातच घुटमळतात .

बदलत्या अर्थकारणाचे ठळक होत जाणारे परिणाम

१९७० ते ८० च्या दशकात ही परिस्थिती आणखीनच बदलली . दुष्काळाने ग्रामीण समाजाची अर्थव्यवस्था पार खिळखिळी करून टाकली . या नव्या यांत्रिकतेतून आलेली हतबलता आणि त्यात दुष्काळाची पडलेली भर यामुळे एकूणच ग्रामीण जीवनाची गणिते पूर्ण बदलून गेली . याला एक हातभार म्हणून या काळात ' रोजगार हमी योजना ' शासनाकडून सुरु झालेली दिसते . त्यावेळी तिथे काम मिळावे म्हणून ग्रामीण माणूस गर्दी करू लागला . तिथल्या कामापेक्षा मिळणारा पैसा अधिक महत्त्वाचा , हीच त्यांची मानसिकता होती . आता कुठलाही व्यवहार पैशाशिवाय होऊ शकत नाही मग अशावेळी जमेल तिथून तो मिळवला पाहिजे , हे आता सगळ्यांना समजून चुकले होते . शिवाय नवनवीन धोरणे येत होती . सहज जाणवण्याइतपत बदल होत होते आणि त्या सगळ्या बदलांच्या मुळाशी बदलते अर्थकारण हेच होते . या नव्या अर्थव्यवस्थेत जमीन ही पिकाऊ पेक्षा पैसा देणारी विकाऊ वस्तू वाटण्याइतपत मानसिकता बदलली होती . बरेचदा याच मातीसाठी टोकाचे संघर्ष , सख्या नात्यात भांडणे होतात , त्यावेळी पि काऊ पेक्षा विकाऊ धोरणाकडे अधिक लक्ष असते . या नव्या मानसिकतेचे चित्रण तितक्यात वास्तवाने 'लँण्डमाफिया ', या बबन मिंडे यांच्या कादंबरीत आलेले आहे . हळूहळू वाढत चाललेली महागाई , सगळ्याच वस्तूंच्या बदललेल्या किंमती त्यामुळे या रोजंदारीवर काम करणारे अनेक हात पुढे आलेत . या पुढे येणाऱ्या हातांमध्ये कधीकाळी घरंदाज असणारे हातही होते ; तर काही या नव्या धोरणाने पिचलेले मोठे शेतकरी होते .

इथून पुढे शेतीमाल बाजारपेठेमध्ये जाऊ लागला . जो आधी स्थानिक भागातच होता . तिथे गेल्यावर प्रत्यक्ष मालाचे व्यापारीकरण सुरु झाले . या व्यापारीकरणामध्ये रोख पैसा मिळत होता . याआधी असा माल बाजारपेठांमध्ये जाऊन विकण्याची तशी पद्धत नव्हती . पण या नवा बाजारपेठांमध्ये ज्या वेगवेगळ्या पायऱ्या होत्या , त्या पायऱ्या पार करताना शेतकऱ्याच्या हातात मिळणारा रोख पैसा अगदीच नगण्य होता . इथूनच शेतीमालाला भाव मिळाला पाहिजे एक नवी जाणीव निर्माण झाली . त्यातूनच एक प्रकारे पैसाच महत्त्वाचा ठरू लागला . यातून परंपरागत असणारी मूल्यव्यवस्था मागे पडत , एक पैसा

ISBN: 978-93-83112-10-4

संस्कृती उदयास आली . अशा या पैसा संस्कृतीला ज्या ज्या अर्थाने महत्त्व प्राप्त झाले , तितकीच त्याची भीषणताही समोर येऊ लागली .

सदानंद देशमुख यांची ' तहान ' ही कादंबरी अशाच ग्रामीण दुष्काळी भागाचे दर्शन घडवते . या कादंबरीची पार्श्वभूमी जरी दुष्काळाची असली तरी त्याला अर्थकारणाचाही स्पर्श आहे . कादंबरीचा नायक पैशाच्या हव्यासापोटी बैलगाडीतून पाण्याचा धंदा करतो . पैसे मिळतात म्हटल्यावर बैलांचे हाल झाले तरी चालेल , असे म्हणतो . लांबून लांबून पाणी आणतो . बरेचदा पाणी मोठ्या किमतीने विकतो आणि येणाऱ्या पैशाच्या लालसेपोटी स्वतः गुंत्यात सापडतो . साधा ग्रामीण माणूस पैशाच्या पाठीमागे लागत कसा रसातळाला जातो , त्याचे हे प्रातिनिधिक चित्रण आहे . त्यांच्या 'बारोमास ' या कादंबरीमध्ये ही अशाच आर्थिक चंगळवादी संस्कृतीचा संदर्भ आलेला आहे . पैशातून नव्यानव्या भौतिक सुखाची लालसा लागून ग्रामीण माणूस श्रमापासून दूर जाऊ लागला . श्रमाची प्रतिष्ठा कमी होत पैशांची प्रतिष्ठा वाढली . या पैशांच्या प्रतिष्ठेमध्ये चंगळवादी वृत्तीला आपोआपच महत्त्व आले . त्यातून श्रमाला किंमत कमी पण पैसे देणाऱ्या कोणत्याही नव्या मार्गाची हमी , असे एक समीकरण तयार झाले . कमी श्रमात जास्त पैसा असा नवाच विचार मूळ धरु लागला .

प्रवीण बांदेकर यांची 'चाळेगत ' ही कादंबरी अशाच नव्या एका वृत्तीला शब्दबद्ध करते . ही वृत्ती 'कंपनीकरण ' यातून आलेली आहे. लोकांचे श्रम विकत घेणे आणि त्या मोबदल्यात त्यांना मजुरी किंवा वेतन देणे अशी ही व्यवस्था . कोकणातील मच्छीमारी करणारा एक मोठा समाज आहे . हे मच्छीमार बोटीवर मोलमजुरी करतात . अल्पशा मजुरीवर मच्छीमारी करण्यासाठी राबतात . त्यांचे हे काम म्हणजे बरेचदा भर समुद्रात जाऊन मासळी पकडावी लागते . वादळ - वाऱ्याचा अंदाज घेत , जीवावर उदार होऊन हे मच्छीमार काम करतात .पण जेव्हा अर्थव्यवस्थेमध्ये बदल होऊ लागले तेव्हा कंपनी नावाची नवी व्यवस्था या श्रमिकांचा ताबा घेऊ लागली . आतापर्यंत लहान-मोठ्या व्यवसायांमध्ये कंपनी हा काही भाग आलेला नव्हता . जेव्हा कष्टकऱ्यांच्या समाजामध्ये ही कंपनी नावाची व्यवस्था येऊ लागली , तेव्हा त्यांचे एकूणच धोरण वेगळे होते . केलेल्या श्रमाला मिळणारा रोजगार कमी आणि कष्ट अधिक , राबणूक अधिक , असे हे कंपनीकरण होते . या अशा कंपनीकरणातून अर्थव्यवस्थेचे नवेच रूप समाज अनुभवू लागला . त्यातून एक शोकांतिकाच समोर येत गेली . त्याचे दर्शन म्हणजे 'चाळेगत ' ही कादंबरी होय.

द्राक्ष बागायत शेतकऱ्यांची शोकांतिका मांडणारी ' खरडछाटणी ' ही नामदेव माळी यांची एक कादंबरी . यामध्ये तो शेतकरी शेतात द्राक्ष पिकविण्यासाठी कर्ज काढतो . बी- बियाणे , खत ,फवारणी असे करत शेतीची देखभाल करतो पण दुर्दैवाने जितकी गुंतवणूक केली त्यामानाने पीक निघत नाही . जे काही पीक मिळाले त्याला बाजारात भाव मिळत नाही . म्हणजे आधीच कर्ज त्यामध्ये हा फटका , अशा दुष्टचक्रात तो सापडतो . अशीच परिस्थिती कापूस पिकविणाऱ्या शेतकऱ्यांवरही आलेली आहे . महाराष्ट्रात कापूस एकाधिकार योजना सरकार राबवते . या योजनेतून विकलेल्या कापसाची रक्कम शेतकऱ्यांना एकाच वेळ मिळत नाही. पुढची पेरणी करण्यासाठी , घर , संसारासाठी शेतकऱ्याला पैशाची गरज असते आणि इथला पैसा टप्प्याटप्प्याने मिळतो . अशा वेळी व्यापारी लोक अल्पदरात

ISBN: 978-93-83112-10-4

शेतकऱ्याकडून कापूस खरेदी करतात . एकार्थाने ही शेतकऱ्याची आर्थिक लुबाडणूक आहे . त्याच्या श्रमावर जेव्हा व्यापार - उद्योग आपापला आर्थिक विकास करतात तेव्हा अर्थव्यवस्थेतला हा पहिला टप्पा मात्र पूर्णपणे मोडून पडलेला असतो. कैलास दौंड यांच्या ' कापूसकाळ ' या कादंबरीतील हे समाज वास्तव आजही आहे .

याच अर्थव्यवस्थेतला नवीन भाग म्हणून आपल्याकडे 'सेझ ' योजना आली. हे म्हणजे प्रत्यक्ष जमीन विक्रीचा व्यवसाय करणारे नवीनच तंत्र आहे . जिथे शेतकऱ्याला जमीन विकण्यासाठी प्रवृत्त केले जाते . जमिनीचा मोबदला सुरुवातीला फुगवून सांगितला जातो . प्रत्यक्षात मात्र तो किती मिळतो , हे त्या शेतकऱ्याला माहित असते . शिवाय हा मोबदला ही एक रक्कमी मिळत नाही . जो कष्टकरी शेतकरी जमिनीला काळी माय म्हणतो , तिच्याबद्दल श्रद्धा बाळगतो , त्याच कास्तकऱ्याला अशा काळ्या आईचा लिलाव करण्याची ,ही नवी मानसिकता नव्या अर्थव्यवस्थेत उदयास आली . विकासाची गरज म्हणून ही योजना जरी आणली गेली , तरी पीक लागवडीखाली असणाऱ्या जमीनी इथून विकल्या जाणार, हे वास्तव होते . अशावेळी भूमिपुत्रांना संघर्ष उभा करावा लागतो. मात्र त्यातूनच जमीन विकण्याची मानसिकता याच काळाने पुढे आणली . मग जी माती पिकाऊ आहे त्यापेक्षा ती विकाऊ जास्त आहे , हे समीकरण रुढ होऊ लागले . जमिनीचे तुकडे पडू लागले टोका ते संघर्ष होऊ लागले बबन मिंडे यांच्या ' लँडमाफिया ' या कादंबरीतून हेच चित्र पाहायला मिळते.

औद्योगीकरण आणि आर्थिक विकास -

देशाच्या विकासामध्ये औद्योगीकरण ही विकासाची एक बाजू असते पण या औद्योगीकरणामुळे ज्या अर्थाने पर्यावरणीय ऱ्हास होत आहे ,तो पाहता हा विकास सकारात्मक नाही . हे स्पष्ट होते . मात्र हे जरी खरे असले तरी मान्य करायला कोणी तयार नाही . त्यामुळे औद्योगिकरणाची झपाट्याने वाढ होते . त्यातून पर्यावरणीय समतोलही झपाट्याने बदललाय . निसर्गचक्राचे हे बदललेले रुप म्हणजे कष्टकरी ग्रामीण समाजाला धक्कादायक वास्तव आहे . आनंद विंगकर यांच्या 'अवकाळी पावसाच्या दरम्यानची गोष्ट ' या कादंबरीतून हेच वास्तव अधोरेखित होते . निसर्गाच्या बदललेल्या चक्राने शेतकऱ्याचे जीवन कसे उलटेपालटे होते , याची ही भीषण कहाणी आहे . शेतातलं भरलं पीक उभं असतानाच पाऊस येतो आणि त्याच्या एकूणच जीवनाचे गणित कोलमडते . याच शेताची पेरणी करण्यासाठी सोसायटीचे घेतलेले कर्ज , त्याचे हप्ते , कुटुंबातल्या मुली , त्यांचे शिक्षण , लग्न या सगळ्याला कसे तोंड द्यायचे , अशा विवंचनेत सापडलेला शेतकरी शेवटी आत्महत्येचा पर्याय निवडतो . आजच्या या नव्या औद्योगिक काळात ज्या अर्थाने शेतकऱ्यांच्या आत्महत्याचे आकडे वाढत आहेत त्याची ही प्रातिनिधीक कथा आहे .

मराठी कादंबरी मध्ये आलेले हे चित्रण म्हणजे अर्थव्यवस्थेच्या एकूण व्यवस्थेतून जे काही परिणाम झालेत , त्याचे चित्रण आहे . आधुनिक काळात तर अर्थव्यवस्था आता जागतिकीकरणाच्या संदर्भाने समाजाशी जोडली जाते . जागतिकीकरणाचा सर्वाधिक परिणाम ग्रामीण भागावर विशेषतः शेतीवर झालेला आहे . सुरुवातीच्या औद्योगीकरणानंतर इथल्या शेती व्यवसायाकडे काहीसे दुर्लक्ष झाले . स्वातंत्र्यानंतरही एकूणच नियोजनामध्ये या शेती व्यवसायाचा क्रम शेवटी ठेवला गेला .आधीच निसर्गाच्या लहरीपणामुळे

ISBN: 978-93-83112-10-4

चालणारी शेती संकटात होती. या दुर्लक्षामुळे अधिकच अडचणीत आली आणि जागतिकीकरणाच्या स्वीकारा नंतर पूर्ण कोलमडून गेली . त्याचबरोबर या जागतिकीकरणाच्या ओघात नवे नवे तंत्रज्ञान आले . बी-बियाणे , खते , फवारणी यांच्यामध्ये तितक्याच वेगाने बदल होत गेले . शेतकरी वर्ग या सगळ्या प्रक्रियेतून जाताना काहीसा परावलंबी झाला आणि तितकाच उद्ध्वस्तही झाला आहे.

निष्कर्ष -

१) देशाचा विकास ही काळाची गरज आहेत पण हा विकास साधताना जी काही आर्थिक धोरणे स्वीकारली जातात त्यामध्ये शेती शेतीसारख्या घटकाचा विचार गांभीर्याने केला जात नाही .

२) नव्या अर्थ क्रांतीतून नवनवीन तंत्रज्ञान विकसित होते पण त्या सगळ्या तंत्रज्ञानाचा फायदा या शेतीसाठी होतोच असं नाही . उलट काही वेळा या नवनवीन तंत्रज्ञानाचा दुष्परिणाम होताना पाहायला मिळतो .

३) कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये जे काही महत्त्वाचे घटक असतात त्यामध्ये उत्पादक हाही महत्वाचा घटक असतो . ४०% उत्पादक घटक म्हणजे शेतकरी आहे . याच्याकडे दुर्लक्ष होताना दिसते .

४)कोणत्याही उद्योग व्यवसायासाठी कच्चामाल लागतो तो शेतीतूनच निर्माण होत असतो अशावेळी या कच्च्या मालाच्या उत्पादनासाठी अर्थव्यवस्थेमध्ये खास नियोजन व्हायला हवे , ते होत नाही . या नियोजनाअभावी निसर्गाचे बदललेले संतुलन शेतकऱ्याला पेरणी पेलणे कठीण होते .

५)औद्योगिक विकासातून जी गती मिळते त्यामध्ये पर्यावरणाला सकारात्मकता असायला हवी. पर्यावरणीय अचानक होणारे बदल शेतीसारख्या उत्पादक क्षेत्राला परवडणारे नाहीत .

६) शेती हा मूळ व्यवसाय असून त्या व्यवसायाचा विकास होणे गरजेचे आहे . असे झाले तर शेतकऱ्यांच्या होणाऱ्या आत्महत्या नक्कीच थांबवता येतील.

समारोप -

साहित्य कोणतेही असो ते नेहमीच समाजाशी बांधिल राहून व्यक्त होत असते . काही वेळेला हेच साहित्य समाजाला नवे सूचनही देत असते . तर काही वेळा समाजातील सूचन अशा शब्दांच्या माध्यमातून मांडत असते . हे सुचल म्हणजेच त्या त्या काळातील सामाजिक बदल असतात . समाजामध्ये जेव्हा जेव्हा सामाजिक , सांस्कृतिक , धार्मिक , राजकीय , सांस्कृतिक , आणि आर्थिक या संदर्भातून काही ना काही बदल होतात तेव्हा तेव्हा त्या बदलांचे चित्रण साहित्यामध्ये येतच असते . आजच्या काळात तर हे अधिक ठळकपणे जाणवते . त्यामुळे अर्थ आणि साहित्य यांचा संबंधही जवळचा आहे . जगण्यासाठी प्रत्येकालाच आज पैसा आवश्यक वाटलेला आहे आणि हा पैसा मिळवण्यासाठी जी धडपड माणूस करतो त्या धडपडीला अशा अर्थाने साहित्य सामावून घेते . साहित्याचे हे सामावून घेणे म्हणजेच अर्थव्यवस्थेवर प्रकाश टाकण्यासारखे आहे .

ISBN: 978-93-83112-10-4

संदर्भ -

१) गेल्या अर्धशतकाच्याची मराठी कादंबरी - संपादक - विलास खोले , लोकवाङ्मय गृह , मुंबई .

२) मराठी ग्रामीण कादंबरी - डॉ . रवींद्र ठाकूर , स्नेहवर्धन प्रकाशन , पुणे .

३) साहित्याचे सामाजिक व सांस्कृतिक अनुबंध - म . सु . पाटील , शब्दालय प्रकाशन , श्रीरामपूर .

४) मराठी कादंबरी स्वरूप आणि प्रवृत्ती - चंद्रकांत बांदिवडेकर , मेहता पब्लिशिंग हाऊस , पुणे .

५) जागतिकीकरणानंतरचे मराठी साहित्य - प्रा . प्रल्हाद लुलेकर गौरवग्रंथ - संपादक प्रा. नागनाथ कोतापल्ले , प्रा .दत्ता भगत , सायन पब्लिकेशन्स , प्रा . लि .

ISBN: 978-93-83112-10-4

मराठी साहित्य आणि तत्वज्ञान

संतोष रघुनाथ कांबळे
सहाय्यक प्राध्यापक मराठी
डि.एस.एम. कॉलेज परभणी
मोबाईल क्र. :-8275426698
ई-मेल :-srkamble358@gmail.com

सारांश :-

शेतकरी , कामगारांच्या समस्या आणि अडचणी, दलित-पीडित-शोषितांच्या व्यथावेदना त्यांनी चटपटीत संवादातून श्रोत्यांपुढे मांडल्या. श्रमिकांच्या एकजुटीचं सामर्थ्य, अन्यायाचा प्रतिकार करु शकणारी संघटित शक्ती आणि विषमतेच्या पलीकडे नेऊ पाहणारा साम्यवादी विचार त्यांनी जनतेपुढे ठेवला.भारतीय जीवनाच्या विराट वृक्षाची पाळेमुळे वेदोपनिषदांच्या जमीन-पाण्यात पोसली गेली आहेत. वेदवाङ्मय हा भारतीय विचाराचा मूळ स्रोत. वेदांविषयी संपूर्ण माहिती उपलब्ध असल्याचा दावा कुणालाही करता येणार नाही; पण त्यासंबंधी झालेल्या संशोधनातून जे समजते. गंगा नदीच्या काठावरून त्या अवघ्या भूप्रदेशाची परिक्रमा करण्यासारखे आहे. ती परिक्रमा करताना त्यांना भगवान श्रीकृष्ण भेटतात आणि महात्मा गांधीही. योगी श्रीअरविंद आणि कार्ल मार्क्सही. गुरु नानक आणि लोकमान्य टिळकही. जैन विचार आणि जैन धर्म भारतात निर्माण झाला तरी तो भारतापुरताच मर्यादित राहिला. बौद्‌ध विचार आणि बौद्‌ध धर्मही भारताबाहेर- नेपाळ, श्रीलंका, चीन, जपान, म्यानमार, तिबेट आणि इतर आशियन देशांत पसरला. मात्र ज्या भागात तो जन्मला तेथे तो राहिला नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समाजवादाचा पुरस्कार केला होता. परंतु त्यांना रशिया, चीन व इतर साम्यवादी देशातील एकपक्ष पद्‌धतीचा समाजवाद मान्य नव्हता. देशातील समाजवादी व्यवस्था, राजकीय तसेच आर्थिक क्षेत्रात लोकशाहीचा स्वीकार करून आणि

ISBN: 978-93-83112-10-4

उद्योगधंद्यावर सरकारची मालकी प्रस्थापित करून समाजवादी व्यवस्था प्रस्थापित होऊ शकते. असे त्यांना वाटत होते.

साम्यवादासंबंधी विचार:-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लोकशाही समाजवादाचा पुरस्कार केला होता. त्यामुळे त्यांना मार्क्सवाद किंवा साम्यवादाचा विचार विचार अपूर्ण आणि सदोष वाटत होता. डॉ. आंबेडकरांनी साम्यवादावर आणि रशियातील साम्यवाद पद्धतीवर जोरदार टीका केली होती. साम्यवादातील दोष दाखविताना त्यांनी म्हटले होते की, १) साम्यवादात केवल आर्थिक किंवा भौतिक जीवनाला महत्त्व दिले जाते. २) साम्यवाद धर्मविरोधी आहे. ३) साम्यवाद स्वातंत्र्यविरोधी आहे. साम्यवाद लोकशाहीच्यै विरोधात आहे. ४) साम्यवादी राष्ट्रांनीसुद्धा साम्राज्यवादी धोरण स्वीकारुन अनेक लहान-लहान राष्ट्रांना आपल्या नियंत्रणाखाली ठेवले आहे.

अल्पसंख्यकाच्या हिताचे रक्षण:-

अल्पसंख्याकाच्या हिताचे रक्षण करणे हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा व कार्याचा केंद्रबिंदू होता. भारतीय समाजजीवनात अल्पसंख्याक लोकांवर होणारे अन्याय लक्षात घेऊन डॉ. आंबेडकरांनी सुरुवातीपासून अल्पसंख्याकाच्या हिताचे रक्षण झाले पाहिजे असा विचार मांडला व त्यासाठीच सतत प्रयत्न केले.

इ.स. १९३१-३२ मध्ये झालेल्या गोलमेज परिषदांमध्येही डॉ. आंबेडकरांनी अल्पसंख्याकाच्या रक्षणाचीच भूमिका घेतली होती आणि मुसलमानांप्रमाणेच अस्पृश्यांनाही स्वतंत्र्य मतदारसंघ असावेत अशी मागणी केली होती. भारताची राज्यघटना तयार करणाऱ्या राज्यघटना समितीत आणि राज्यघटना मसुदा समितीतसुद्धा स्पृश्य हिंदूचे बहुमत होते हे लक्षात घेऊन त्यांनी अल्पसंख्याकांच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी मागण्या केल्या होत्या, त्यापैकी -

1. अस्पृश्यांना अल्पसंख्यक म्हणून घोषिक करावे.
2. अस्पृश्यांच्या हिताचे रक्षणासाठी स्वतंत्र्य यंत्रणा स्थापन करावी.

ISBN: 978-93-83112-10-4

3. अस्पृश्यांना घटनात्मक तरतूद करुन काही सवलती द्याव्यात आणि अशी घटनात्मक तरतूद केवळ बहुमताने बदलता येणार नाही अशी अशी व्यवस्था करावी.

अस्पृश्यांच्या हिताचे रक्षण करण्याच्या उद्देशानेच भारताच्या राज्यघटनेतील कलम ३३० ते ३४२ यात अस्पृश्यांसाठी आणि मागासलेल्या जाती-जमातींसाठी खास सवलती मान्य केल्या आहेत शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे प्रभावी शस्त्र आहे. शिक्षणाने माणसाला आपले कर्तव्य व हक्कांची जाणीव होते. समाजातील अस्पृश्य समाजाला स्वत्वाची जाणीव व्हावी यासाठी आंबेडकरांनी शिक्षणाचे महत्व समाजात विशद केले. शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे. ते जो पिल तो माणूस गुरगुरल्या शिवाय राहणार नाही , असे ते समाज बांधवांना सांगत. प्राथमिक शिक्षण हे सर्व शिक्षणाचा पाया आहे, म्हणून हे शिक्षण अतिशय दर्जेदार व गुणवत्तेचे असावे असे सांगत. प्राथमिक शिक्षणाचे ध्येय असे असले पाहिजे की, मुलगा किंवा मुलगी एकदा शाळेत दाखल झाली की, तो किंवा ती पूर्णपणे सुशिक्षित, माहितीपूर्ण व गुणवत्ता प्राप्त करूनच बाहेर पडावी. शासनाने यासाठी लक्ष द्यायला हवे त्यांचे म्हणणे हाते की, समाजाच्या सर्व थरापर्यंत शिक्षण गेले पाहिजे. शिक्षण प्राप्त झाल्याने व्यक्ती बौद्धिकदृष्ट्या सशक्त होते. प्रज्ञा, शील आणि करुणा हे गुण प्रत्येकाच्या अंगी आणण्यासाठी शिक्षणाची गरज त्यांनी प्रतिपादन केलेली आहे.
शाळेत मुलांना केवळ बाराखडी शिकवू नये तर मुलांची मने सुसंस्कृत व गुणवत्तामय बनवावी. समाजहितार्थ या ज्ञानप्राप्त मुलांनी आपली सामाजिक बांधिलकीची कर्तव्ये योग्य व समर्थपणे पार पाडावीत असे शिक्षण असावे. शाळा म्हणजे उत्तम नागरिक व कर्तव्यदक्ष नागरिक बनविणारे कारखाने आहेत. याचे भान या प्रक्रियेत भाग घेणाऱ्यांनी ध्यानी घ्यावे. पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापन १९४६ साली करुन त्यांनी मुंबईला सिद्धार्थ कॉलेज व औरंगाबादला मिलिंद महाविद्यालय सुरू केले. राष्ट्रहित व समाजहिताचे भान ठेवणारेच खरे शिक्षण होय असे ते मानीत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची ग्रंथसंपदा व इतर लेखन:-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची ग्रंथसंपदा व इतर लेखन हे विपूल प्रमाणात आहे. त्यांच्या लेखन साहित्यात त्यांनी लिहिलेली ग्रंथ-पुस्तके, प्रबंध, लेख, भाषणे, स्फुटलेख, पत्रे, वर्तमानपत्रे इत्यादींचा समावेश होतो. भारतातील कोणत्याही राजकीय नेत्याने केले नाही एवढे अधिक लेखन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केलेले आहे. पूर्ण झालेले एकूण

ISBN: 978-93-83112-10-4

२२ ग्रंथ आणि पुस्तिका, १० अपूर्ण राहिलेले ग्रंथ, १० निवेदने किंवा साक्षीपुरावे, १० शोधनिबंध, लेख आणि परिक्षणे हा एवढा संग्रह आंबेडकरांच्या इंग्रजी लेखनाचा आहे. आंबेडकर हे बहुमुखी प्रतिभाशाली होते. ते मराठी, संस्कृत, पाली, इंग्लिश, हिंदी, फ्रेंच, जर्मन, गुजराती, बंगाली, कन्नड व पारसी या भाषा जाणणारे विद्वान होते. आंबेडकरांचे बहुतांश लेखन हे इंग्रजीत, काही मराठीत आणि बाकी इतर भाषेतील आहे. त्यांनी आपल्या लेखनातून धर्मसुधारणा व समाजसुधारणा याकडे प्रामुख्याने लक्ष दिले. महाराष्ट्र शासनाने बाबासाहेबांच्या भाषण व लेखन साहित्याचे आतापर्यंत एकूण २२ खंड प्रकाशित केले आहे अजून खूप बरेचशे लेखन प्रकाशीत आहे. त्यांच्या संपूर्ण साहित्याला एकूण ४२ खंड देखील अपूरे पडतील असे आंबेडकरांच्या ग्रंथावर काम करणाऱ्या प्रकाशन समितीचे म्हणने आहे. मल्याळम भाषेत बाबासाहेबांच्या साहित्याचे ४० खंडावर प्रकाशीत झाली आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी काव्य, कथा, नाटक इत्यादी प्रकारच्या साहित्याची कोणतीही रचना केली नाही, परंतु त्यांच्या लेखणीतून विपुल साहित्याचे सृजन झाले आहे. त्यांचे साहित्य मूळात इंग्रजी भाषेतील सखोल अध्ययन व चिंतनानंतर तयार झाले आहे. बाबासाहेबांचे साहित्य जेवढे त्यांच्या वेळी प्रासंगिक होते, त्यापेक्षाही कैक अधिक वर्तमानात प्रासंगिक आहे. आज बाबासाहेबांचे साहित्य व विचार भारततच नाही तर संपूर्ण जगामध्ये संशोधनाचा विषय बनले आहे. त्यांच्या बद्दल सतत नवीन माहिती मिळत आहे. लोक त्यांच्या जीवनाशी पूर्णपणे परीचित आहेत, पण सध्या त्यांच्या साहित्याशी आणि विचारांशी कमी परिचीत झाले आहेत.

विद्येविना मती गेली। मतिविना नीती गेली।। नीतीविना गती गेली।।
गतिविना वित्त गेले। वित्ताविना क्षुद्र खचले। इतके अनर्थ एका अविद्येने केले।

वरील शब्दातून शिक्षणाचे महत्व पटवून देणार सत्यशोधक महामानवाची म्हणजेच महात्मा ज्योतिराव फुले एकदा आपल्या ब्राह्मण मित्राच्या लग्न सोहळ्यासाठी गेले असता त्यांचा तेथें खालच्या जातीचा म्हणून वधू-वर पक्षांनी अपमान केला. त्यांना तो सहन झाला नाही. ते थेट घरी येऊन रडू लागले. या अपमानामुळे त्यांच्या मनावर खूप आघात झाला. या अत्याचारावर आवाज उठवायचा असे त्यांनी ठरविले. नंतर त्यांनी पत्नी

ISBN: 978-93-83112-10-4

सावित्रीबाई फुले यांना घरी शिक्षण दिले. 1848 मध्ये पुणे येथे सावित्रीबाईच्या मदतीने पहिली शाळा स्थापन केली. गरीब, मागासवर्गी मुलींसाठी काढलेल्या या शाळेत कोणीही शिक्षक शिकविण्यास तार नव्हता. अशा या परिस्थितीत सावित्रीबाईंनी मुलींना शिकविण्याचा धस घेतला. या वेळी त्यांना खूप त्रास व कष्ट सहन करावे लागले. सावित्रीबाई रस्त्याने चालताना त्यांना दगड, चपला व चिखल यांचा मारा होत असे. परंतु त्यांनी ह्या अपकृत्यांना न डगमगता आपले मुलींच्या शिक्षणाचे कार्य सुरूच ठेवले. दरम्यान समाजातील उच्चभ्रू व श्रीमंत लोकांनी ज्योतिबांच्या वडिलांना धमक्या देऊन मुलींची शाळा बंद करा असे सांगितले. काही काळासाठी आर्थिक व पैशाच्या चणचणीमुळे शाळा बंद ठेवावी लागली. नंतर त्यांचे ब्राह्मण मित्र गोविंद व वालवेकर यांच्या मदतीने शाळा पुन्हा सुरू केली. त्या पहिल्या दिवशी शाळेत फक्त आठ मुलींनी प्रवेश घेतला. हळूहळू शाळेतील मुलींची संख्या वाढू लागली व सावित्रीबाईचा शिकविण्याचा उत्साह वाढला. 1868 मध्ये ज्योतिरावांनी आपल्या घराशेजारील पाण्याच्या आड मागासवर्गी लोकांसाठी खुला केला. ब्राह्मण समाजातील विधवा, गरोदर स्त्रियांना हीन वागणूक दिली जात असे. अशा स्त्रियांसाठी एक संस्था स्थापन करून विधवा, गरोदर स्त्रिया व त्यांच्या मुलांना संरक्षण देण्याचे कार्य या संस्थेमार्फत पार पाडले. 1873 मध्ये त्यांनी एका विधवेच्या मुलाला दत्तक घेतले. 24 सप्टेंबर 1873 मध्ये 'सत्यशोधक समाजाची' स्थापना करून समाजातील लाचार, गरीब, मागासवर्गी, विधवा यासारख्या लोकांचे इंग्रजांपासून व ब्राह्मण समाजापासून होणाऱ्या त्रासाला आळा बसविण्याचे कार्य पार पाडले. गुलामगिरी, शेतकऱ्यांचा असूड, इशारा, सार्वजनिक सत्य धर्म, दीनबंधू इ. पुस्तके प्रकाशित करून सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, गुलामगिरीतून कसे बाहेर पडायचे याविषयीचे ज्ञान समाजाच तळागाळात पोहचविण्याचे महान कार्य महात्मा फुले यांनी केले.

शेतकऱ्यांचे आसूड' हा महात्मा फुले यांचा प्रसिद्ध ग्रंथ होय. तत्कालीन समाजातील जातिभेद अनिष्ट प्रथा, तसेच समाजातील उच्चवर्णीयांची मक्तेदारी याविरुद्धची प्रतिक्रिया महात्मा फुले यांच्या साहित्यातून उमटलेली होती त्याकाळच्या समाजाला प्रबोधनाची व सामाजिक परिवर्तनाची वाट दाखविण्यासाठी त्यांनी लिहिलेले ग्रंथ हे मार्गदर्शक ठरले. आजही (२०२० साली) त्यांची ही ग्रंथसंपदा समाजाला दिशादर्शक व प्रेरणादायी ठरते आहे. समताधिष्ठित समाजाच्या निर्मितीमध्ये महात्मा फुले यांनी मोलाचे योगदान दिलेले आहे. त्यांचे कार्य समाजाला प्रेरणादायी असल्याचे सर्वमान्य आहे. सार्वजनिक सत्यधर्म' हा

ISBN: 978-93-83112-10-4

सत्यशोधक समाजाचा प्रमाण ग्रंथ मानला जातो. या समाजाचे मुखपत्र म्हणून 'दीनबंधू' हे साप्ताहिक चालविले जाई. तुकारामाच्या अभंगांचा त्यांचा गाढा अभ्यास होता. अभंगांच्या धर्तीवर त्यांनी अनेक 'अखंड' रचले. त्यांना सामाजिक विषमतेचे जागतिक भान होते. आपला 'गुलामगिरी' ग्रंथ अमेरिकेतील कृष्णवर्णीयांना त्यांनी समर्पित केला. 'अस्पृश्यांची कैफियत' हा महात्मा फुलेंचा अप्रकाशित ग्रंथ आहे. सार्वजनिक सत्यधर्म हा त्यांचा ग्रंथ त्यांच्या मृत्यूनंतर इ.स. १८९१ मध्ये प्रकाशित झाला. कामगार स्त्रियांचा आणि अस्पृश्य समाजाच्या अनेक शतकांपासुन होत असलेल्या शोषणाचा व सामाजिक गुलामगिरीचा त्यांनी कडाडुन विरोध केला. सावकारांविरोधात आणि नौकरशाही विरुध्द त्यांनी युध्द पुकारले. वयाच्या अवघ्या 21 व्या वर्षी महात्मा फुलेंनी मुलींकरता शाळा सुरू केली.

मुलींनी आणि अस्पृश्यांनी शिक्षण घेणे म्हणजे धर्म भ्रष्ट करणे असा समज असतांना महात्मा फुलेंनी 1851 साली मुलींकरता उघडलेली शाळा म्हणजे सुमारे 5 हजार वर्षांच्या इतिहासातील पहिली मुलींची शाळा होती. त्यानंतर लगोलग महात्मा फुलेंनी अस्पृश्यांकरता शाळा सुरू केली, पुण्यात ज्योतिबांनी अस्पृश्य स्त्रियांकरता सहा शाळा चालविल्या. त्यांच्या या प्रयत्नांचा सनातनी लोकांकडुन फार विरोध झाला पण महात्मा ज्योतिबा फुलेंनी आपल्या प्रयत्नांना कधीही सोडलेही नाही व थांबवले देखील नाही. आपल्या अंगणातील विहीर अस्पृश्यांकरता खुली केली त्यांना पाणी भरू दिले, बालविवाहाच्या प्रथेला प्रखर विरोध केला, विधवा विवाहाचे समर्थन केले, अश्या अनेक परंपरांना त्यांनी प्राधान्य देउन सुरूवात केली. ब्राम्हणांचे कसब, गुलामगिरी, संसार, शेतक.यांचा आसुड, शिवाजीचा पोवाडा, सार्वजनिक, सत्यधर्म पुस्तिका, असे ग्रंथ ज्योतिबांनी लिहीले. ज्योतिबा फुलेंनी शोषण व्यवस्थेविरुध्द व जातीव्यवस्थेविरुध्द युध्द पुकारले असतांना देखील समाजातील समतेला कुठेही धक्का लागु दिला नाही.

लोकनाट्यावर साम्यवादी तत्वज्ञानाचा प्रभाव:-

साम्यवादी रशियाला भेट देण्याची संधी अण्णा भाऊंना बरीच उशिरा मिळाली. साम्यवादाशी त्यांची ओळख १९४० च्या आसपास झाली होती. शोषितांना शोषणमुक्त करण्याचं, एक स्वतंत्र स्वाभिमानी माणूस म्हणून जगण्याचं आश्वासन देणारं साम्यवादी

ISBN: 978-93-83112-10-4

तत्वज्ञान त्यांच्या मनात खोलवर ठसलं होतं. हा ठसा त्यांच्या साहित्यावर आणि सर्वाधिक स्वरूपात त्यांच्या लोकनाट्यावर पडलेला दिसतो.

आपल्या भोवतालच्या बदलत्या वास्तवाचं आणि बदलत्या सामाजिक जाणिवांचं भान ठेवून साहित्यप्रकार जन्म घेतो. तो त्या त्या समाजाच्या जनमानसाची पकड घेतो. या सगळ्या वस्तुस्थितीचं उत्तम उदाहरण म्हणजे अण्णा भाऊंची लोकनाट्य. तमाशा हा ग्रामीण महाराष्ट्राच्या लोकजीवनाचा अविभाज्य घटक आहे. साऱ्याच लोककलांविषयी असं म्हणता येईल. १९ व्या शतकाच्या अखेरीला मुंबईसारख्या शहराला बाळसं आल्यावर, ग्रामीण महाराष्ट्रातून गरिबीनं गांजलेल्यांचे लोंढे मुंबईकडे येऊ लागले. आपल्या 'काळ्या आई'ला आणि कुटुंबियांना गावाकडेच ठेवून शहरात आलेली ही बहुसंख्य माणसं गिरण्यांमधे भरती होऊन 'गिरणगावा'त एकमेकांना धरून राहिली.

शोषितांचं आयुष्य उन्नतीचा प्रवास ठरावा:-

समाजाकडून ज्यांच्यावर अन्याय होतो, त्यांच्याकडून दोन प्रकारच्या प्रतिक्रिया नेहमीच आलेल्या दिसतात. अन्यायाचा प्रतिकार करताना जशास तसं उत्तर देऊन अद्दल घडवणं. तर दुसऱ्या प्रतिक्रियेत अन्यायाबद्दल चीड असते, त्याचा प्रतिकार करण्याची जिद्दही असते. अपार करुणा आणि संपूर्ण मानवजातीच्या हिताची मनीषा तिथं सामावलेली असते. येशू ख्रिस्त, भगवान बुद्ध, ज्ञानोबा माऊली यांच्या डोळ्यांतून पाझरणाऱ्या करुणेचा आणि मनात दाटलेल्या मानवहिताच्या मनीषेचा अंश ज्यांना लाभतो त्यांच्या कृतीत, उक्तीत, साहित्यात सृजनाची बीजं आढळतात, संहाराची नाही. अण्णा भाऊंच्या साहित्यात हेच दिसून येतं.

दलित, शोषित, पीडित यांनी आपल्यावरच्या अन्यायाचा प्रतिकार करावा. तो स्वत: सुशिक्षित होऊन, सुसंस्कृत होऊन, संघटितरीत्या समर्थ होऊन, ही अण्णा भाऊंची प्रामाणिक इच्छा त्यांच्या साहित्यातून उमटलेली आढळते.

२ मार्च १९५८ मधे महाराष्ट्र साहित्य संघाचं साहित्य संमेलनं भरलं होतं. उद्घाटनाच्या भाषणात अण्णा भाऊ म्हणतात, 'आम्हाला गंगेसारखे निर्मळ साहित्य हवे आहे. आम्हाला मांगल्य हवे आहे. आम्हाला मराठी साहित्याच्या थोर परंपरेचा अभिमान

ISBN: 978-93-83112-10-4

आहे. कारण मराठी साहित्याची नांदी आमच्याच जीवन-संघर्षाने झडली आहे. जेव्हा दलितांची सावली असह्य होती तेव्हा महानुभावपंथीय साहित्यिकांनी सर्वांना ज्ञान मिळाले पाहिजे, ज्ञान हे मोक्ष असे समजून त्यांनी बंड केले. ते आमचे साहित्यिक. माणसाला माणूस म्हणून जगता आले पाहिजे असा दावा मांडून ज्यांनी दलितांच्या भाषेत महाराष्ट्राला सुंदर ज्ञानेश्वरी दिली ते आमचे साहित्यिक. चुकलेले महाराचे मूल कडेवर घेऊन जाणारे ते एकनाथ, ते आमचे साहित्यिक. आम्ही आपल्या वर्गाचे इमान पटवून त्याचा उपमर्द होणार नाही याची काळजी करूया.'

आपल्या दलित, पीडित, शोषित समाजबांधवांचे आयुष्य हा एक उन्नतीचा प्रवास ठरावा, सूडाचा प्रवास ठरू नये ही अण्णा भाऊंची तीव्र इच्छा होती. ती त्यांच्या पोवाड्यांमधे, गाण्यांमधे, लोकनाट्यांमधे आणि कथा, नाटक, कादंबऱ्यांमधेही सातत्याने दिसते.

इथं लोकनाट्य या नावाविषयी सांगायला हवं. संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ ऐन भरात होती. मुंबई महाराष्ट्रापासून तोडण्याची योजना जोर धरत होती अशावेळी लाल बावटा कलापथकाद्वारे शाहीर गव्हाणकर, शाहीर अमरशेख आणि शाहीर अण्णा भाऊ साठे ही त्रयी उभा महाराष्ट्र जागवत आणि गाजवत होती. कलापथकाच्या तमाशाला हजारो माणसं यायची. मुंबईत मैदानं तुडुंब भरायची. चवताळलेल्या मोरारजी देसाईंनी तमाशावर बंदी घातली. त्यावर अण्णा भाऊंनी शक्कल लढवली. त्यांनी 'माझी मुंबई' हा 'वग' लाखोंच्या जनसमुदायासमोर सादर केला. ते करण्याआधी जाहीर केलं की, मायबाप सरकारनं तमाशावर बंदी आणलीय म्हणून आज आम्ही आपल्यासमोर 'माझी मुंबई' हे लोकनाट्य सादर करतोय. टाळ्यांच्या कडकडाटात आणि पोलिसांच्या उपस्थितीत तमाशाचं लोकनाट्य असं बारसं झालं. हे ऐतिहासिक काम अण्णा भाऊंनी केलं. मिश्कीलपणे त्यांनी सरकारला हात चोळत बसायला लावलं.

तमाशाकडे पाहण्याची एक नवी दृष्टी:-

अण्णाभाऊंनी तमाशाचं केवळ नाव बदललं नाही तर त्याचे अंतरंग बदलले. पारंपरिक तमाशात गण, गवळण, बतावणी, सवालजवाब, वग असे घटक असतात. गणामधे गणेशवंदन आणि गणेशस्तवन असतं. अण्णा भाऊंनी ही परंपरा मोडून पहिल्या नमनाचा मान मातृभूमी, हुतात्मे, राष्ट्रपुरुष यांना देण्याचं बहुमोल काम त्यांनी केलं.

ISBN: 978-93-83112-10-4

गणानंतर यायची गवळण. पण मथुरेच्या बाजाराला निघालेल्या गवळणी आणि त्यांना अडवणारी कृष्ण-पेंद्याची जोडगोळीला अण्णा भाऊंनी वगळलं. कारण या संवादातून मनोरंजन होतं असलं तरी त्यात पांचटपणा आणि अश्लिलता अधिक असायची. गणानंतर सरळ वगच सादर करण्याची कालानुरुप प्रथा अण्णा भाऊंनी सुरू केली. वगाच्या सुरवातीला असलेल्या 'म्हणणी'तून कथानकाची ओळख प्रेक्षकांना करुन देऊन त्यांची उत्सुकता वाढवण्याचं काम त्यांनी केलं.

स्त्रीला लोकनाट्यातून सन्मान दिला:-

वगामधे येणारी परंपरागत राजाराणीप्रधान पात्र बदलून त्या जागी शेतकरी-सावकार, कामगार-पुढारी अशी प्रेक्षकांच्या रोजच्या ओळखीची वास्तव पात्र आणली. पुराणातल्या काल्पनिक कथांची जागा काळाबाजार, सावकाराने कर्जदाराला नाडणं, गिरणीकामगारांचं शोषण, पुढाऱ्यांच्या भूलथापा, निवडणुकीतलं हिडिस राजकारण यांना देऊन अण्णा भाऊंनी क्रांतिकारक बदल केला. हा बदल बहूजन समाजात रुजला. तमाशा म्हणजे स्त्रीच्या सौंदर्याचं मांडलेलं प्रदर्शन आणि लावण्या म्हणजे त्या सौंदर्याचा केलेला जास्तीत जास्त उन्मादी आविष्कार ही व्याख्या बदलण्याचं धाडसी पाऊल अण्णा भाऊंनी लोकनाट्यातून टाकलं. या काळात लोकनाट्यात 'स्त्री' पात्र येतात ती शेतकऱ्याची बायको किंवा कामगाराची बायको म्हणून. आपले ठसकेबाज संवाद खणखणीतपणे सादर करण्याचं काम ही स्त्रीपात्र करतात. तेव्हा तमाशातली 'कलावती' म्हणून त्यांच्याकडे न पाहता लोकनाट्यातलं एक आवश्यक पात्र म्हणून प्रेक्षक पाहतात. तमाशातली स्त्री लोकनाट्यात आणताना अण्णा भाऊंनी तिचा सन्मान किती अबोलपणे आणि सहजपणे वाढवलाय!

संदर्भ ग्रंथ:-

१).लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे ....शंकर कवळे.
२).समाज सुधारक लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे ....संपा.महेंद्र शिंदे.
३).महात्माफुले यांचे वैचारिक साहित्य ....डॉ.सदानंद मोरे.
४).डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा शोध व बोध...........................संपा.रमेश चव्हाण.

ISBN: 978-93-83112-10-4

साहित्य और इतिहास

डॉ. हूबनाथ पांडेय
प्रोफेसर, हिंदी विभाग, मुंबई विश्वविद्यालय, मुंबई
Mob.: 9969016973; hubnath@rediffmail.com

साहित्य और इतिहास में यह साम्य है कि दोनों का गहरा संबंध अतीत से होता है किंतु वे वर्तमान के लिए लिखे जाते हैं जिससे भविष्य बेहतर हो सके। इस तरह इतिहास और साहित्य दोनों ही तीनों कालों में सक्रिय होते हैं। इतिहास तथ्य की खोज में रहता है तो साहित्य को सत्य की तलाश रहती है। इतिहासकार तथ्य खोजता है और अपने विचारानुसार उसे व्याख्यायित करते हुए इतिहास में दर्ज करता है पर यहाँ ध्यान देने की आवश्यकता है कि तथ्य इतिहास नहीं होते वे इतिहास की सामग्री होते हैं और इतिहासकार द्वारा की गई उसकी व्याख्या भी इतिहास नहीं बल्कि इतिहास दृष्टि होती है, तो प्रश्न उठता है कि इतिहास क्या है? वैसे ही साहित्यकार अपने जीवनानुभवों एवं वैचारिक दृष्टि के आधार पर अपना सत्य खोजता है और उसे संवेदना, भावना और भाषिक सौंदर्य के माध्यम से प्रस्तुत करता है किंतु उस साहित्य के माध्यम से अभिव्यक्त 'सत्य' संपूर्ण सत्य नहीं होता। वह साहित्यकार के चश्मे से देखा गया सत्य होता है। तो फिर 'सत्य' क्या होता है? 'इतिहास क्या है?' और 'सत्य क्या होता है?' इन्हीं दो सवालों के इर्दगिर्द इतिहास और साहित्य का संसार विकसित होता है। जिसे संपूर्ण इतिहास या संपूर्ण सत्य कहे ऐसी कोई अवस्था नहीं होती। उस आदर्श स्थिति या "यूटोपिया" की प्राप्ति के प्रयास में ही इतिहास और साहित्य का सृजन होता रहता है। भारत में इतिहास को साहित्य से अलग करके नहीं देखा गया। इतिहास को साहित्य के रूप में ही व्यक्त किया गया। पुराण और महाकाव्य भी इतिहास-स्वरूप ही माने जाते रहे। शायद इसीलिए आधुनिक चिंतकों ने यह आरोप लगाया कि भारत में इतिहासदृष्टि या इतिहास बोध जैसी चीज अंग्रेजों के आने के बाद ही विकसित हुई। कल्हण की 'राजतरंगिणी' इसका एकमात्र अपवाद साबित हुई। ये विधाएँ जो विकसित मानव समाज से संबद्ध होती हैं वे कभी भी अपनी पूर्णावस्था को प्राप्त नहीं होतीं। वे भी मानव समाज के साथ निरंतर विकासमान रहती हैं अतः उन्हें अंतिमतः परिभाषित कर पाना एक दुसाध्य कार्य है। अतः परिभाषा के फेर में न पड़ते हुए सीधे विषय पर आएँ तो कह सकते हैं कि, "तथ्य प्रधान साहित्य इतिहास है और सत्य प्रधान इतिहास ही साहित्य है।"

ऋग्वेद भारतवर्ष का सर्वाधिक प्राचीन उपलब्ध ग्रंथ है जो पहले मौखिक परंपरा में विकसित होता रहा और बाद में इसे संकलित, संपादित किया गया। इस ग्रंथ का केंद्रीय तत्त्व काव्य है, इसका रूप भी काव्य है किंतु वैदिककालीन इतिहास का यह महत्त्वपूर्ण स्रोत भी है। यह एक साथ इतिहास और काव्य दोनों है। बिल्कुल यही स्थिति उत्तरवैदिक साहित्य की है। फिर वे ब्राह्मण ग्रंथ हों, आरण्यक हों, उपनिषद या फिर रामायण, महाभारत सरीखे शुद्ध काव्य। आधुनिक युग में भारत के सामाजिक और सांस्कृतिक प्राचीन इतिहास का अधिकतम दारोमदार इन साहित्यिक रचनाओं पर ही

ISBN: 978-93-83112-10-4

अवलंबित है । प्राचीन भारत का इतिहास इन काव्यों के अतिरिक्त बौद्ध एवं जैन साहित्य, कौटिल्य के अर्थशास्त्र तथा धर्म सूत्रों एवं स्मृतियों के आधार पर ही गढ़ा जाता है । यहाँ एक बात याद रखनी चाहिए कि ये तमाम साहित्यिक ग्रंथ स्वयं में इतिहास नहीं है बल्कि ऐतिहासिक सामग्री हैं जिनकी सहायता से इतिहासकार अपना मनचाहा इतिहास का भवन खड़ा करता है और इन ग्रंथों की सहायता से अपने अतीत को इस तरह समझने-समझाने की कोशिश करता है जिससे उसका वर्तमान समृद्ध हो सके तथा भविष्य बेहतर बन सके । उत्तर वैदिक समय में जब लेखन कला का समुचित विकास हो गया था। इस काल के राजाज्ञाओं, प्रशस्तिपत्रों, शिलालेखों, दानपत्रों आदि के सहारे अतीत को समझने और समझाने की कोशिशें की गई । ज्यों ज्यों विद्या का प्रचार प्रसार होता गया, लेखन कला सर्वसुलभ होने लगी त्यों त्यों विभिन्न विधाएँ स्वतंत्र होने लगी । डॉ. देवीप्रसाद चट्टोपाध्याय ने आयुर्वैदिक ग्रंथों के माध्यम से प्राचीन भारत में विज्ञान के सामाजिक इतिहास को समझाने का महत्त्वपूर्ण प्रयास किया है । अंग्रेजों के आने के पहले तक राजशाही व्यवस्था के अंतर्गत फ़रमानों, फ़तवों, अख़बारों, हुक्मनामों, यात्रावृत्तांतों, संस्मरणों, आत्मकथाओं, जीवनियों, स्तुतियों आदि के माध्यम से रचनाकारों ने अपने समय को दर्ज करने के प्रयास किए । इस दौरान साहित्यकार तीन आश्रयों में विकसित हुए । राजाश्रय में, धर्माश्रय में तथा लोकाश्रय में और इन तीनों आधारों के प्रभाव से इन्होंने इन तीनों के लिए साहित्य की रचना की । राजा की स्तुति, ईश्वर की भक्ति तथा लोकरंजन की त्रिवेणी ने साहित्य को विगत हजारों वर्षों में रुपाकार दिया । कोई भी साहित्य सदैव अपने वर्तमान को ही व्यक्त कर सकता है अत: प्रत्येक साहित्य जाने-अनजाने अपने युग के इतिहास की सामग्री में भी विकसित होता रहा । एक उदाहरण देना चाहूँगा। कालिदास ने 'अभिज्ञानशाकुंतलम्' में दुष्यंत को हस्तिनापुर का सम्राट बताया है जबकि जिस राजा हस्तिन के नाम पर उस इलाके का नाम हस्तिनापुर पड़ा वह तो दुष्यंत के बेटे भरत की कई पीढ़ियों बाद पैदा हुआ । अत: दुष्यंत ऐतिहासिक रूप से हस्तिनापुर का शासक हो ही नही सकता है क्योंकि अभी सैकड़ों वर्ष बाद हस्तिनापुर की स्थापना होनी है । चूँकि कालिदास के समय में हस्तिनापुर इतिहास-प्रसिद्ध और काव्य- महिमामंडित कौरवों की राजधानी रही अत: उन्होंने दुष्यंत को भी उसका सम्राट बना दिया । ऐसा ही प्रयोग जायसी ने पद्मावत में किया है । चित्तौड़ की रानी पद्मावती और अलाउद्दीन खिलजी के बीच लगभग ढाई सौ साल का फर्क है अत: दोनों का मिलन लगभग असंभव है, चूँकि जायसी कवि हैं अत: उन्होंने पद्मावती और अलाउद्दीन दोनों को लेकर कहानी गढ़ दी । अब अगर इसके आधार पर इतिहास गढ़ने की कोशिश करें तो मुश्किल हो जाएगी । हिंदी साहित्य का पहला महाकाव्य पृथ्वीराज रासो भी मूलतः एक काव्य है हालाँकि उसके चरित्रों के नाम, स्थान और कतिपय घटनाएँ ऐतिहासिक हैं किंतु इसके माध्यम से इतिहास को समझने का प्रयत्न निष्फल साबित होगा । हिंदी साहित्य में ही नहीं अन्य भाषाओं में भी आधुनिक काल में भी ऐतिहासिक घटनाओं के आधार पर इतिहास को व्याख्यायित करने का प्रयत्न किया गया है । किंतु उसे हम संपूर्णत: इतिहास न कहकर इतिहास की काव्यात्मक प्रस्तुति कह सकते हैं । आचार्य चतुरसेन शास्त्री ने वैशाली की नगरवधू उपन्यास में इसे "इतिहास रस" की संज्ञा दी है । लगभग दुनियाभर की भाषाओं ने उन्नीसवीं सदी में एक ऐसा दौर आया था जब सभी अपने इतिहास के माध्यम से अपने वर्तमान को समझने का प्रयत्न

ISBN: 978-93-83112-10-4

कर रहे थे और ऐसे में ऐतिहासिक उपन्यास नामक विधा अस्तित्व में आई। वॉल्टर स्कॉट (१५ अगस्त १७७१ - २१ सितंबर १८३२) ने इसकी नींव रखी । हमारे यहाँ भी बंकिमचंद्र और रवींद्रनाथ ने ऐसे उपन्यासों का सृजन किया । हिंदी में वृंदावनलाल वर्मा को तो हिंदी का वॉल्टर स्कॉट ही कहा जाता है । इन्होंने आजीवन सिर्फ ऐतिहासिक उपन्यास ही रचे । इनके अतिरिक्त आचार्य चतुरसेन शास्त्री, रांगेय राघव, राहुल सांकृत्यायन, हजारीप्रसाद द्विवेदी, अमृतलाल नागर, नरेंद्र कोहली, गिरिराज किशोर, कमलाकांत त्रिपाठी, राजीव सक्सेना, मेवाराम सरीखे अनेक रचनाकारों ने इतिहास को अपनी सृजनात्मक दृष्टि से व्याख्यायित किया ।

एक ओर साहित्यकारों ने सृजनात्मक दृष्टि से इतिहास को देखा तो दूसरी ओर जीवनियों के माध्यम से भी इतिहास को समझने की कोशिश की गई । आशीष नंदी, ज्ञानेंद्र पांडेय, शाहीद अमीन आदि सबाल्टर्न इतिहासकारों ने शुद्ध साहित्य के जरिए भी इतिहास खासतौर पर सामाजिक एवं मनोवैज्ञानिक इतिहास को समझने-समझाने का प्रयास किया । आशीष नंदी द्वारा रवींद्रनाथ की रचनाओं के विश्लेषण से १९ वीं सदी के उत्तरार्ध और बीसवीं सदी के आरंभिक दशकों के बंगाल के सामाजिक-मनोवैज्ञानिक अतीत और वर्तमान को अभिव्यक्त किया गया है ।

साहित्यकार की जड़ें अपने समय और समाज में जितनी गहरी होंगी वह अपने इतिहास के उतने ही क़रीब होगा । आज इतिहास की असंख्य शाखाएँ विकसित हो चुकी हैं जिनका अनेक दृष्टियों से पुनराख्यान किया जा रहा है । ऐसे में एक शाखा मिथकों और साहित्य का आधार लेकर भी विकसित हुई हैं । यहाँ एक खतरा यह हो सकता है कि साहित्य में शुद्ध इतिहास और भूगोल खोजने की कोशिश हमेशा सही साबित हो जरूरी नहीं । क्योंकि साहित्यकार शुद्ध इतिहास के साथ ही अपना भी एक इतिहास और भूगोल रचता चलता है । जैसे जायसी का सिंहलद्वीप पूरी तरह काल्पनिक भौगोलिक सत्ता है । साहित्य इतिहास की सामग्री तो बन सकता है किंतु उसे रचनाकार की कल्पनाओं सर्जनाओं में से छानकर अलग कर ही उसे ग्रहण किया जाना चाहिए । वरना कभी कभी साहित्य वाले इतिहास से वर्तमान का सत्यानाश भी हो सकता है । एक बात इस संदर्भ में बहुत जरूरी है कि साहित्य का उद्देश्य रचनाकार के अर्जित सत्य के माध्यम से सौंदर्यात्मक अनुभूति का रसास्वादन है और यह पूरी तरह विषयनिष्ठ विधा है जबकि इतिहास अपने रचनाकार की रुचियों, अभिरुचियों,पसंद-नापसंद से परे सर्वथा वस्तुनिष्ठ, तर्कसिद्ध, सप्रमाण, वैज्ञानिक अवधारणा है । साहित्य और इतिहास दोनों ही एक दूसरे के साथ परस्पर सहयोग, आदान - प्रदान आवश्य करते हैं किंतु अपने स्वतंत्र अस्तित्व की कीमत पर नहीं ।

ISBN: 978-93-83112-10-4

किराए की कोख उर्फ अधूरा इंकलाब उपन्यास में पात्रों का मनोविश्लेषणात्मक अध्ययन

डॉक्टर मनप्रीत कौर
अध्यक्ष हिंदी विभाग
गुरु नानक महाविद्यालय
४०००३७
संपर्क९८१९७८३७७२

मनोविज्ञान शब्द से ज्ञात होता है यह मन का विज्ञान है। मनोविज्ञान को अंग्रेजी में साइकोलॉजी कहते हैं। साइकोलॉजी ग्रीक भाषा का शब्द है जो psyche और logos दो शब्दों के मेल से बना है ।Psyche का अर्थ है आत्मा और logos का अर्थ है विचार विमर्श या बातचीत _आत्मा के विषय में विचार विमर्श । इसे क्रमशः आत्मा का विज्ञान चेतना का विज्ञान और फिर चेतन अनुभूति का विज्ञान कहा गया। इसे मनुष्य के व्यवहारों का अध्ययन कहा जा सकता है

मनोविश्लेषणात्मक उपन्यासों में पात्रों के बाह्य संघर्ष की अपेक्षा अंतः संघर्ष का चित्रण होता है। उपन्यासकार अनुभूति एवं कल्पना के आधार पर पात्रों के मानस में होने वाले संघर्षों का चित्रण करता है ।उसके चेतन ,अवचेतन मन की स्थिति का विश्लेषण करता हुआ व्यक्ति मानस के गहराइयों को नापता है।

डॉ मनमोहन सहगल कृत उपन्यास किराए की कोख उर्फ अधूरा इंकलाब पात्रों का मनोवैज्ञानिक विश्लेषण करने के साथ-साथ बदलते परिवेश और बदलती सोच को व्यक्त करता है।

डॉ मनमोहन सहगल ने इस उपन्यास में विभिन्न प्रकार की कुंठा से ग्रस्त शिल्पी की अहमियत आत्म रति मानसिक विकृति बौद्धिक वंचना संशय आदि का चित्रण किया है तो सचिन की अंतर्मन की गहराइयों में जाकर उसकी दमित वासना ,आकांक्षा ,मानसिक दुर्बलता, कुंठा, संताप को उद्घाटित किया है

उपन्यास की प्रमुख पात्रा मनोवैज्ञानिक केस है। वह श्रेष्ठता ग्रंथि से ग्रस्त बहिर्मुखी चिंतक है। के शिल्पी का रोग संतान वती होने की भयावह पीड़ा की कुंठा ही नहीं अपितु आत्म रति का रोग भी है। अपने स्वस्थ जीवन आकर्षक व्यक्तित्व के एवज में उसे मां जैसा पवित्र रिश्ता भी मंजूर नहीं है। वह अपनी समस्या से अनजान नहीं है। वह अपनी स्थिति का स्वयं ही मातम तो बना लेती है परंतु इससे मुक्त होने के लिए कोई ठोस कदम नहीं उठाती है।'मैं तो अपने चांद को पा चुकी हूं, फिर उससे दूरी क्यों? सचमुच मैं सहज नहीं। प्रकृति के सहज नियमों को तोड़ने वाले लोग कभी सुखी होते नहीं देखे। फिर मैं जानबूझ कर उस दुख के चक्रव्यूह में फंसने की योजना कर रही हूं। (किराए की कोख पृष्ठ७८)

इस उपन्यास की सबसे बड़ी विशेषता इसकी तात्कालिकता है । आज किराए के घर की तरह किराए की कोख सामान्य शब्द बन गए हैं। अफसोस की बात तो यह है कि प्राकृतिक रूप से जन्म देने में समर्थ हो कर भी आधुनिक स्त्री अपने शारीरिक सौंदर्य के खोने के डर से बच्चे नहीं जनना चाहती। कारण चाहे कोई भी हो मन में मृत्यु का भय ही क्यों ना हो? वह डरती है कि "कहीं संतान वती हो गई तो जीवन का सारा रस जाता रहता है। मुझे नहीं निभाने ऐसे रिश्ते।'(वही पृष्ठ७४)।

समाज बदल गया है सोच बदल गई है। आज छोटी छोटी बच्चियां भी केलरी कौंशियस होती जा रही है। बचपना खुलापन तो कहीं खो गया है। लेखक ने भविष्य का संकेत किया है नवेली दुल्हन साज- सिंगार, अदाएं, नखरे बस मरी जा रही थी लाज के बोझ से नहीं।भाव भंगिमाओं के बोझ से।आज स्त्री का श्रृंगार लज्जा नहीं नाज नखरे हैं। गरिमा का स्थान आकर्षण ने ले लिया है। सादगी कहीं नहीं केवल शारीरिक सौंदर्य है। सहजता सरलता के गुण तो नष्ट हो गए हैं। यही आज का सत्य उपन्यास में व्यक्त हुआ है।

एक समय था जब संस्कारी सुघड़ गृहणी बहू की कामना की जाती थी परंतु आज बहू के रूप में शोकेस पर रखने योग्य शोपीस की कल्पना की जाती है। सचिन की भावी पत्नी का निरूपण देखिए"

"सचिन के लिए उन्हें ऐसी ही बहू को लाने का शौक था जो हाथ लगाने से मैली होती है। संगमरमर से किसी कुशल शिल्पी द्वारा घड़ी धवल मूर्ति का आकर्षण वह अपनी बहू में देखना चाहते थे। शिल्पी इसलिए उन्हें पहली ही नजर में भा गई थी"(वही पृष्ठ 3)

शिल्पी की मानसिकता का लेखक ने सूक्ष्म चित्रण किया है। शिल्पी की गठन ऐसे माहौल में हुई थी, जहां उसने स्वतंत्रता को मर्यादा हीनता की सीमाओं तक भोगा था। शिल्पी के तर्क बड़े विचित्र एवं उलझे हुए

थे_"यह पति पत्नी का आलिंगन क्या रखा है इसमें? शरीर की केमिस्ट्री राम को जाती है सुडौलता भ्रष्ट होती है और फिर अनावश्यक दबाव से श्वास की अनियमितता स्वास्थ्य बिगड़ने का सबसे बड़ा कारण। शिल्पी की इस सोच ने सचिन को दोहरी दुविधा में डाल दिया था। सचिन के अंतर्द्वंद की एक झलक देखिए

अपनी अतीव सुंदर पत्नी की क्या शिकायत करें और किससे करें? मां बाप तो सन्तुष्ट हैं। उन्हें शिल्पी के नखरों और सिद्धांतों से कोई परेशानी नहीं। उसके संकेत मात्र से कोई भी वस्तु उसे प्राप्त हो जाती थी, ससुराल में वह धन धान्य भी बहुत लाई थी, फिर कभी सास ससुर के चरण छुए, ना छुए, क्या फर्क पड़ता है। सचिन किस मनोव्यथा से गुजर रहा है। यह देखने समझने का अवकाश ही किसके पास था। सर्वगुण संपन्न सुंदर बहू तथा घर में करोड़ों की संपत्ति के बढ़ जाने से माता पिता उल्लसित थे, सचिन के भीतर का मर्द शिल्पी की सौरत से प्रताड़ित खामोश आहें भरता था। ऐसा क्यों? (वही पृष्ठ 3)

आज सर्वगुण संपन्न के अर्थ बदल गए हैं। धन दौलत एवं सौंदर्य स्त्री गुण के पर्याय हो गए हैं। जो उसकी बड़ी से बड़ी कमि को भी नजर अंदाज कर देते हैं। घर में हुई नौकरानी की मौत शिल्पी के घर अंदर बन जाती है। बच्चे ना जन्मने का दूसरा कारण

'फिगर मेंटेनेंस था। अमीर लोगों के लिए प्रेग्नेंसी फोबिया निवारण का समाधान है सरोगेसी। लेखक ने इसी के आधार पर किराए की कोख शीर्षक दिया है। शिल्पी जैसी स्त्रियां जब ममत्व की नींव को नकारती है तो लक्ष्मी जैसी असहाय लड़कियों का शारीरिक और मानसिक शोषण होता है।

सरोगेसी बारे में लेते ही लक्ष्मी कोख को किराए पर लेने का निश्चय किया जाता है। मिस्टर चोपड़ा की वाणिज्य वृत्ति है। वह रिश्ते भी पैसे से तोलते हैं। वह कामिनी से लक्ष्मी जी को किराए पर लेने का आग्रह करते हैं"धन का लोभ निर्धन को झुकाने का सबसे बड़ा हर्बा है, उसकी मात्रा थोड़ी-थोड़ी बढ़ाते जाओ तो अनचाहे जीभ लपलपाने लगती है। नैतिकता के सुदृढ स्तंभ भी गिर जाते हैं। (वही पृष्ठ 50)

कामिनी स्वार्थी है। जब वीरू लक्ष्मी को लेने आता है तो उसे अपना स्वार्थ अधूरा लगता है क्योंकि एक वर्ष पूरा होने में दो महीने बाकी है। अतः वह वीरू को पुलिस के हवाले कर देती है।

नौकरानी की बेटी लक्ष्मी पहले पैसे के लिए वैज्ञानिक तरीके से गर्भ धारण करती है फिर सचिन के मोह फांस में फंस कर आत्मसमर्पण करती है और पुनः गर्भ धारण करती है। शिल्पी की सास का कामिनी लक्ष्मी का अतिरिक्त ध्यान रखती है। सचिन भी उसके मातृत्व भाव से बंध जाता है। लक्ष्मी और शिल्पी की मन ही मन तुलना करता है_____

"शिल्पी ने फिगर मेंटेनेंस के चक्कर में क्या बचाया है और लक्ष्मी ने स्तनपान करवा कर जिस ठोस उभार का सौंदर्य प्राप्त कर लिया है, वह कहां कम है? मुख पर संतोष ,ममता का गौरव, यौवन की सुडौलता_ सब एक तरफ है , तो दूसरी ओर पाउडर क्रीमों के बल पर आनन का ओज , धन कमा सकने के फंडों का गर्व और स्टेटस से नीचे वालों के लिए स्नेह नहीं दया के भाव। यही अंतर सचिन को दिखा लक्ष्मी और शिल्पी में (वही पृष्ठ 46)

शिल्पी स्वार्थी है और लक्ष्मी से निश्चिंत है। बहुत जानती है कि जब तक मुन्नी को लक्ष्मी के दूध की आवश्यकता है वह रहेगी अन्यथा लक्ष्मी की छुट्टी कर देंगे। बच्चे पाकर वह उनसे भावात्मक स्तर पर नहीं जुड़ सकती। सचिन फैक्ट्री का काम छोड़ कर बेटे की देखभाल के लिए कहता है_ऐसे कैसे हो सकता है? बच्चो को गले में लटकाए कमर में बांधे क्या उसके साथ उकड़ू नकड़ू होकर तो मैं नहीं जा सकती। उसे कोई पाले ,कोई खेल खिलाए, कोई भोजन पानी दे, इससे क्या ?बच्चा तो हमारा ही रहने वाला है वह। बड़े घरों में यही चलन है।(वही पृष्ठ 82)

सचिन का मानना है कि संबंधों में विस्तार आवश्यक है। वह अकेला रहा, रोहित अकेला क्यों रहे? इसलिए दूसरा बच्चा चाहिए शिल्पी की इसमें रुचि नहीं है। लक्ष्मी की कोख से ही पैदा करना है, तो प्रत्यक्ष क्यों ना हो? आखिर मेरे पहले बच्चे की मां है वह। पुनः पुत्र जन्म के बाद भी वह शिल्पी का पुत्र घोषित किया जाता है।

सचिन लक्ष्मी के प्रति आकर्षित होकर भी शंकित है कि ऐसा तो नहीं कि मुन्ने के बहाने वह इस घर में स्थान बनाने की चाल चल रही हो। अथवा क्या हमारा मुन्ना भी किसी दिन शिल्पी से विमुख हो लक्ष्मी की ममता खोजने लगेगा शिल्पी कैसे जिए गी तब? सचिन अंतरात्मा तक कांप गया ।एक ही पंक्ति में सचिन का मानसिक विश्लेषण देखिए_

"सचिन की मानसिक दुर्बलता जो धीरे-धीरे कुंठा बनती जा रही थी, उसे आतंकित करती थी। (वही पृष्ठ 33)

सचिन लक्ष्मी से शारीरिक एवं पारिवारिक आनंद लेता है उसका प्रयोग करता है परंतु वह चिंतित शिल्पी के लिए है। अभिजात्य चोपड़ा परिवार के लिए लक्ष्मी परिवार वृद्धि का साधन मात्र है। उसका पति वीरु धन कमाने के लिए उसका प्रयोग करता है अंतर इतना है कि चोपड़ा परिवार पैसे के बल पर उसे खरीदा है और वीरू उसे धन उपार्जन का साधन बनाना चाहता है।चोपड़ा परिवार ने सभ्य का रूप धारण किया है और वीरु असभ्य गुंडा है।चोपड़ा दंपति से धन लेकर लक्ष्मी बच्चे पर से अपना अधिकार बेचती है परंतु भावनाओं का कोई सौदा नहीं कर सकता।

ISBN: 978-93-83112-10-4

कैसी विडंबना है? मनोरोग ग्रंथ शिल्पी है परंतु उसका अपना भरा पूरा परिवार है। प्रेम करने वाला पति है दिन दूनी रात चौगुनी उन्नति करता व्यापार है। घाटे में तो लक्ष्मी है जो सर्वस्व लुटा कर भी केवल धाय मा बन कर रह गई।

लेखक ने उपन्यास के फ्लैप पर लिखा है-

शिल्पी सचिन बडे चोपडा दंपति सब अपनी जगह खुशियां

बटोरते हैं और लक्ष्मी बड़ी-बड़ी आशाओं आकांक्षाओं के बीच नम आंखों से मात्र धाय मा की भूमिका में ही जीने को मजबूर होती है-निर्धनता का उपहास व्यंग प्रश्न।कुलता। दृश्य खुशियों में कराहती अदृश्य पीड़ा। उपन्यास में आद्यंत समाहित है यही जीवन का मूल व्यंग है और इस रचना का कथा सूत्र भी।

थे_"यह पति पत्नी का आलिंगन क्या रखा है इसमें? शरीर की केमिस्ट्री राम को जाती है सुडौलता भ्रष्ट होती है और फिर अनावश्यक दबाव से श्वास की अनियमितता स्वास्थ्य बिगड़ने का सबसे बड़ा कारण। शिल्पी की इस सोच ने सचिन को दोहरी दुविधा में डाल दिया था। सचिन के अंतर्द्वंद की एक झलक देखिए

अपनी अतीव सुंदर पत्नी की क्या शिकायत करें और किससे करें? मां-बाप तो संतुष्ट हैं। उन्हें शिल्पी के नखरो और सिद्धांतों से कोई परेशानी नहीं। उसके संकेत मात्र से कोई भी वस्तु उसे प्राप्त हो जाती थी, ससुराल में वह धन धान्य भी बहुत लाई थी, फिर कभी सास ससुर के चरण छुए, ना छुए, क्या फर्क पडता है। सचिन किस मनोव्यथा से गुजर रहा है । यह देखने समझने का अवकाश ही किसके पास था। सर्वगुण संपन्न सुंदर बहू तथा घर में करोड़ों की संपत्ति के बढ़ जाने से माता पिता उल्लसित थे; सचिन के भीतर का मर्द शिल्पी की सौरत से प्रताड़ित खामोश आहें भरता था। ऐसा क्यों? (वही पृष्ठ 3)

मां कहलाने का वास्तविक अधिकार लक्ष्मी का है जो दो बच्चों को जन्म देकर भी मां नहीं कहलाती और शिल्पी अपने अहम के साथ विजय होती है। चोपड़ा परिवार की वाणिज्य वृत्ति का लेखक ने व्यंग पूर्ण वर्णन किया है। शिल्पी, लक्ष्मी और सचिन के चरित्र का विश्लेषण करते हुए लक्ष्मी के भावात्मक शोषण को इंगित किया है। लक्ष्मी की दशा को ध्यान में रखकर ही शायद यह नाम किराए की कोख उर्फ अधूरा इंकलाब सार्थक होता है।

ISBN: 978-93-83112-10-4

उदयन कथा यात्रा (शिल्पांकन एवं साहित्य)

सुमनिका सेठी
अध्यक्ष, हिंदी विभाग, सोफिया महाविद्यालय, मुंबई
Mob.: 9820113982; sumanikaonline@gmail.com

प्राच्यविद्या की अनुपम विभूति भगवत शरण उपाध्याय का व्यक्तित्व किसी ऋषि सरीखा है। वे मर्मज्ञ कलाविद, पुरातत्ववेत्ताऔर इतिहासकार ही नहीं, बड़े साहित्यकार भी थे। उनके ज्ञान का दायरा विराट था और दुनिया भर के पंडितों से उनका रिश्ता था। वैदिक वाङ्मय हो या क्लासिकी संस्कृत साहित्य, अनेक विश्व संस्कृतियां, कलाएं, नृतत्व, पुरातत्व...न जाने कहाँ कहाँ ले गयी उनकी जिज्ञासा उन्हें, और पूर्ण अधिकार से उनमें रमती रही।

उनकी हिंदी अंग्रेजी की अनेक पुस्तकों में कुछ कहानी संग्रह भी हैं जिनमें उन्होंने इतिहास के विभिन्न दौरों को, प्रवृत्तियों को और नायकों को साकार किया है। सवेरा (1940), संघर्ष (1947), और गर्जन (1940) उनकी ऐतिहासिक कहानियों के तीन संग्रह हैं। इन्हें पढ़ने पर लगता है कि इतिहास के किसी मर्मज्ञ विद्वान ने गहरी मानवीय दृष्टि से, बड़ी संवेदना से, इतिहास के अंतर्मन तक पहुँचने का प्रयास किया है। इन संग्रहों में गतिमती मानवता का इतिहास ही अंकित हुआ है। इन्हीं संग्रहों में 'संघर्ष' नामक कथासंग्रह में एक कहानी है 'विलासी' जो प्राचीन भारतीय इतिहास के एक अद्भुत नायक उदयन के जीवन पर आधारित है। यहां उसी कथा की चर्चा शिल्पकला में उदयन की प्रचलित छवियों के संदर्भ में की गई है।

प्राचीन इतिहास के वत्सराज उदयन की कथा लोक साहित्य में खासी प्रचलित रही है। यह कथा गुणाढ्य की 'बृहत्कथा' और सोमदेव के 'कथासरित्सागर' में भी आती है। फिर कालिदास से भी काफी पहले संस्कृत के महाकवि भास के दो प्रसिद्ध नाटक 'प्रतिज्ञा यौगन्धरायण' और 'स्वप्नवासवदत्ता' वत्सराज उदयन से ही संबंधित हैं। उत्तरवैदिक काल में भारत भूमि सोलह जनपदों में बंटी थी, जिनमें से मगध, कोसल, वत्स और अवंती के राजवंशों में आपसी संघर्ष चला करता था। बौद्ध ग्रंथों में भी उदयन आते हैं क्योंकि उदयन काकाल छठी सदी ईसा पूर्व माना जाता है।वह सदी भारतीय इतिहास में एक मोड़ की तरह है,क्योंकि श्रमण धर्मों का जन्म इसी शताब्दी में हुआ। यानी यह बुद्ध का भी समय है। बुद्ध ने चली आती वैदिक रीति नीतियों पर प्रश्न उठाया और मानव जीवन में व्याप्त दुःख की अपने ढंग से मीमांसा की। दूसरी ओर उदयन भारतीय संस्कृति और साहित्य के डॉन जुआनमाने जाते हैं। डॉन जुआन पश्चिमी दंतकथाओं का एक ऐसा आकर्षक स्त्रैणी पुरुष है जो अपनी

चित्र 1 - उदयगिरि गुफाएं - उदयन अपने अंतःपुर में

अतृप्त काम तृष्णा के लिए जाना जाता है। अर्थात परम भोगी, कामकेलि विशारद, घनघोर विलासी। भगवत शरण उपाध्याय अपनी कहानी से पहले एक छोटी सी भूमिका में लिखते हैं कि इस कहानी का नायक भारतीय रोमांचक साहित्य का केंद्र रहा है।उसे संस्कृत साहित्य ने एक विलासी और प्रणयी के रूप में अंकित किया है।अतः

ISBN: 978-93-83112-10-4

यह कथा एक विलोम रचती है,एक प्रतिसंवाद,वैराग्य की संस्कृति के वरत्साइच्छाओं को दुख का कारण मानने वाले तथागत बुद्ध के सम्मुख भोग और प्रणय के विश्वासी की कथा। यानी उदयन की अपनी एक जीवन दृष्टि है। लेकिन इस दृष्टि में जीवन के तिक्त अनुभव कुछ रूपांतरण भी करते हैं।उदयन के दर्शन में वेदना, वियोग और करुणा के गहरे रंग धीमे से घुलने लगते हैं।

भारतीय दन्तकथाओं और कथासाहित्य का यह नायक अन्य कलाओं का विषय भी बना है। खासकर शिल्पकला में उदयन की कथा को अंकित किया गया है। ओडिशा में भुवनेश्वर के निकट उदयगिरि और खंडगिरि गुफाएं हैं जो पहली शती ईसापूर्व से पहले की हैं।अर्थात दूसरी शती ईसापूर्व में खारवेल के राज्यकाल में चट्टानें काट कर यह बनाई गईं। खारवेल कलिंग का शासक था। उदयगिरि की गणेश गुफा के प्रवेश द्वार के ऊपर वत्सराज उदयन और अवंती की राजकुमारी वासवदत्ता के हाथी पर बैठ कर कैद से निकल भागने का अंकन है। इससे भी पहले का एक शुंगकालीन टेराकोटा ठीकरा भी भारत कला भवन,काशी में सुरक्षित है। कुल मिला कर देखें तो उदयन को लेकर दंत और लोक कथाओं का एक दायरा है, एक क्लॉसिकी संस्कृत साहित्य का वृत्त है,फिर शिल्प कला के अंकन हैं और इन सबकी दीर्घ भूमिका में 1940 के दशक की भगवत शरण जी की एक कहानी है। कहानी के सिवाय अन्य सभी में उदयन की छवि स्थिर सी है।

चित्र 2 - उदयगिरि गुफाएं - उदयन वासवदत्ता के साथ पलायन करते हुए

उदयगिरि के पैनल को देखें तो इसमें दृश्यों में एक कथा सुनाई गई है।पहले हिस्से में उदयन पर्यंक पर लेटा हुआ है, उसका एक हाथ सर के नीचे है,एक पैर का घुटना मुडा हुआ है जिससे टेक लगाए एक स्त्री मूर्ति बैठी है और उसका हाथ उदयन की जांघ पर है।आगे भी कई स्त्री मूर्तियां हैं, एक दूसरे का हाथ थामे, और कोई कोई नाचती सी प्रतीत होती हैं।पैनल के एक छोर पर संभवतः उदयन ही है जोएक स्त्री को दोनों हाथों में उठाये हुए है। इन स्त्रियों के शीश पर ऊंचे जूड़े हैं और वे अनेक देह मुद्राओं में दीखती हैं। निश्चय ही यह उदयन के अंतःपुर या विलास कक्ष का दृश्य है,उसके कामी और विलासी रूप को रेखांकित करता हुआ फलक। (चित्र 1) दूसरे

चित्र 3 - उदयगिरि गुफाएं - उदयन और वासवदत्ता कौशाम्बी में

ISBN: 978-93-83112-10-4

हिस्से में मंत्री यौगन्धरायण की युक्ति से उदयन और वासवदत्ता के हाथी पर सवार हो कर कैद से भागने का उत्तेजना भरा क्षण है जिसकी दूसरी प्रतिकृतियां भी शिल्पकला में मिलती हैं। यहां चंड प्रद्योत महासेन की सेना उदयन का पीछा कर रही है। संभवतः स्वयं वासवदत्ता गज का संचालन कर रही है। उदयन पीछे आते सैनिकों की ओर मुड़-मुड़ के देख रहा है और चिंतातुर है।हाथी के पृष्ठभाग पर बैठे व्यक्ति के हाथ में थैली सी है औरवह उसका मुंह खोल कर कुछ गिरा(स्वर्ण मुद्राएं) रहा है। पीछा करते सैनिको में से कुछ भूमि पर बैठ उन्हें उठाने में लगे हैं। हाथी के पैर भागने का प्रभाव जगा रहे हैं।(चित्र 2) अगले दृश्य में यह लोग कौशाम्बी की सीमा में आ चुके हैं और मूर्तियों की मुद्राओं में राहतऔर प्रसन्नता का भाव है। हाथी बैठा हुआ है।उसके आगे उदयन और वासवदत्ता खड़े दीखते हैं और अंततः महल के भीतर एक दूसरे में प्रेम लीन से हैं।(चित्र 3 और 6)

भागते हुए हाथी वाले दृश्य में वासवदत्ता के हाथ मे कुछ है।एक क्षैतिज रेखा सी।क्या यही है उदयन की प्रिय वीणा घोषा,जिसके मीठे राग उसके जीवन के कई नाटकीय प्रसंगों में व्याप्त रहे हैं?

शुंग कालीन टेराकोटा ठीकरे पर भी हाथी पर भागने का यही नाटकीय और गतिमय दृश्य है।फलक के एक हिस्से में हाथी की पीठ से स्वर्ण मुद्राएं बरस रही हैं और पीछा करते सैनिक उठाने को झुक गए हैं।कुछ ऐसा प्रभाव है कि हाथी के चहुं ओर स्वर्ण मुद्राएं फूलों की तरह झर रहीं हैं।(चित्र 4)

चित्र 4 -कौशाम्बी से शुंगकालीन टेराकोटा ठीकरा

उदय गिरि का यह पैनल एक निरंतरता में अंकित है और कथा के दृश्य बदल कर उसे गतिमान किये हुए है। यह काफी गहरे कटे हुए रिलीफ हैं जहां देहाकारों की गोलाइयों उभरी हुई है। अनेक आकृतियों से आकीर्ण इस पैनल में देह-भाषा का वैभव खुल खुल पड़ता है। बहुविध देह मुद्राएं हैं,जिनमें उन पात्रों के तनाव,मनोवेग,उद्वेग अभिव्यक्त हो रहे हैं। कैद से भागने वाले दृश्य में केवल बाह्य गति का ही संकेत नहीं,वरन आंतरिक आकुलता भी व्यक्त हो रही है। कौशाम्बी पहुंचने वाले दृश्य के विन्यास में एक स्थिरता और ठहराव है। समय के प्रभाव से चेहरे धूमिल तो हुए हैं पर उनके कोण और देह के भावों में मानो एक प्रशांति है। पहले दृश्य में जहां उदयन अपने अंतःपुर में सुंदरियों के बीच लेटे हैं,एक अलग तरह का मनोसंसार है, जो निश्चय ही उनकी काम प्रवण छवि का पोषण करता है।इसी

चित्र 5 -अमरावती - उदयन का अंतःपुर

तरह अमरावती का एक और पैनल मद्रास संग्रहालय में है जिसेतीसरी शती ईसवी का बताया जाता है।वहां भी उदयन रमणी मूर्तियों से घिरे दिखाए गए हैं। (चित्र 5)

ISBN: 978-93-83112-10-4

अब भगवत शरण उपाध्याय की कहानी 'विलासी' को देखें। लगभग दो सहस्राब्दियों के बाद इस लेखक ने संस्कृत साहित्य, दन्तकथाओं और शिल्पांकनों को ही अपनी कथा का आधार बनाया है। कहानी में अंत:पुर और प्रमद वन के उत्तेजक वर्णन ही नहीं,कहानी का नाम भी इसका प्रमाण है। लेकिन इतिहासज्ञ की इस कथा में परंपरा से कुछ मार्मिक प्रयाण भी घटित हुए हैं, कुछ नई उद्भावनाएँ, नई व्याख्याएं, पुनर्पाठ,नए आविष्कार और दृष्टियां...। कारण साहित्यकार इतिहास के स्थिर से दिखते चित्रों को भी स्थिर नहीं रहने देता, उन्हें गहरे में मानवीय बना देता है और यों रंगों में वर्णछायाएं उभरने लगती हैं। वहां जड़ उपाधियां नहीं, लेबल नहीं, चरित्र के श्वेतश्याम सरलीकरण नहीं। और अचानक लगने लगता है कि सब कुछ वही रहते हुए भी वह नहीं रहा।चली आतीपरंपरा मेंएक 'एप्चर', एक भंजन और कुछ रूपांतरण घटित होता है।

कथा का आरंभ बंधूक नामक व्यक्ति से वत्सराज के लघु संवाद से होता है,वहाँ वे तथागत बुद्ध केविषय मे चर्चा कर रहे हैं। निश्चय ही यह लेखक के ऐतिहासिक विवेक का गवाह है क्योंकि उदयन का बुद्ध का समकालीन होना एक तथ्य है। लेकिन वह बुद्ध के महत्व को स्वीकार कर के भी उन्हें प्रश्नांकित करता है। यानी एक ही दौर में कुछ भिन्न दृष्टि...

" मैं मानता हूँ कि उनके उपदेश असाधारण हैं, परंतु क्या वे वास्तव में नवीन भी हैं? " उदयन ने वक्तव्य समाप्त कर हंसते हुए,मधु भरा चषक एक सांस में रिक्त कर दिया।(पृष्ठ-75)

हँसते हुए मधु भरा चषक एक सांस में रिक्त करना भी क्या एक महत्तर संकेत नहीं?एक भिन्न जीवन दृष्टि का संकेत। कथा में बारम्बार खाली होते मधु चषक है, विलास कक्ष और प्रमद वन हैं, अर्ध विवृत्त सुंदरियां हैं।आसव और विलासिता का स्रोत निरंतर बह रहा है। उदयगिरि के पैनल के प्रथम दृश्य से तुलना कर हम कहानी के इन वर्णनों में समानता देख सकते हैं।

चित्र 6 - उदयगिरि गुफाएं - उदयन पैनल का एक हिस्सा - वासवदत्ता और उदयन

'बन्धूक के जाते ही विलास-कक्ष सुंदरियों से भर गया।कुछ विलासी की पर्यंक पर बैठ गईं, कुछ चरणों में, कुछ परस्पर झुकीं... उसकी बलिष्ठ भुजाएँ एक एक को उठा लेतीं,अपने होंठों की ऊंचाई तक...'(पृष्ठ-76)

'वह सचमुच ही भ्रमर था-अतृप्त,अथक भ्रमर।...उसके अनुराग से अर्धस्फुट मुकुलों का राग रंजन होता, कलिकाओं का श्रृंगार बनता, कुसुमों का पराग झरता।'(पृष्ठ-77)

'वास का माधव था वह, प्रणय की पुकार।' (पृष्ठ-77)

कथा में विलास का विस्तृत वर्णन है । इतना ही नहीं और भी कई कुछ ऐसा है जो महाकवि भास कृत 'प्रतिज्ञा यौगन्धरायण'से अलग है। जैसे जब उदयन को अवंतीराज प्रद्योत के सैनिक एक छद्म गज का जाल बिछा

ISBN: 978-93-83112-10-4

के बंदी बनाते हैं तो भास के अनुसार प्रद्योत खुद यह योजना बनाते हैं ताकि पुत्री वासवदत्ता से उदयन का विवाह कर सकें।पर इस नई कथा में लगता है कि यह एक अधिकार खोती हुई पूर्व प्रेयसी का षड्यंत्र है।

दन्तकथाओं के कुछ अन्य सूत्र हैं जिनका सार्थक पल्लवन यहां हुआ है। कहते हैं उदयन हाथियों से बड़ा प्रेम करता था और वीणा बजाने में अद्वितीय था। उसे वीणा बजा कर गजों को पकड़ने का व्यसन था। इसी से उसकी वीणा का नाम'हस्तिकान्त' पड़ गया था। इस नायक की विलास केलि का प्रतीक है पल पल भरते और खाली होते मधु चषक। तो दूसरी ओर उसकी वीणा घोषा के अनुपम स्वरों को उसके जीवन से प्रेम का,राग का, प्रतीक मान सकते हैं। हाथियों का आखेट भी वह शस्त्रों से नहीं संगीत के स्वरों से करता है। अपने राज्य की सीमा-विस्तार की चाह भी उसे नहीं,वरन उसकी सुरक्षा के प्रति भी वह असावधान दिखता है। यानी केवल विलास ही नहीं, कलाप्रियता और कोमलता भी एक रेखांकनीय तत्व है।

कथा में वे बेहद मार्मिक स्थल हैं जब रात के वक्त, घने वन में छद्म- गज की छाया देख उदयन वीणा बजाने लगता है। आकाश के तारे,जंगल के तरुओं,पुलिनों में वे स्वर भर जाते हैं। कहानीकार ने संगीत और प्रकृति पर उसके प्रभाव का सुंदर वर्णन किया है। लेकिन तभी हाथी के पेट से सैनिक निकल कर उसे बंदी बना लेते हैं।

और फिर सबसे महत्व का है वह वर्णन जो कारागृह में उदयन की दुर्दशा और आशा के मुरझाने की कथा कहता है। धीरे धीरे वहविलासी कैदखाने की सूनी दीवारों से दोस्ती कर लेता है। वहीं नहीं एक नन्हे विहग दंपति पर अपना स्नेह लुटाता है,उन्हें अपना अंतरंग मित्र मान लेता है,अपनी दुख कथा कहता है। लेकिन एक दिन जब सुबह का गया विहग अपने घोंसले मे वापिस नहीं लौटता तो विहगी की कातर खोज उसके हृदय में उतर जाती है। उसे अपने ही जीवन की झलक उस प्राणी में दिखती है। रात भर वह चक्कर काटती है और भोर में दम तोड़ देती है। इन वर्णनों को पढ़ के लगता है कि यह वासवदत्ता और उदयन की प्रेमकथा नहीं,कुछ और है। उदयन यौगन्धरायण से कहता है..

"भूल तो नहीं गया, आर्य,परंतु जब उस ने मुझे भुला दिया, मैं भी उसे भूलने का प्रयत्न कर रहा हूँ।" (पृष्ठ 92।

यहां तक कि वासवदत्ता के सम्मुख वीणा बजाते हुए भी विहगी की स्मृति चक्कर काटने लगती है और 'घोषा' में से कुछ ऐसी स्वर संगतियाँ वह निकलती है मानो पूरी सृष्टि रो रही हो।

वीणा के स्वरों पर ही वासवदत्ता अपने महल से बाहर आ जाती है और प्रेम का राग आकार पाता है। और वह अंतिम दृश्य - जब उदयन, वासवदत्ता और यौगन्धरायण के साथ गज पर भाग चला है तो वासवदत्ता के साथ है, उसकी प्रिय वीणा' घोषा'।फिर वही शिल्पांकनों का प्रसिद्ध दृश्य शब्दों में उतर आता है जहां हाथी पर बैठे हुए सुवर्ण मुद्राओं की नकुली खोल दी जाती है....

"नकुली खुल गई। तारों के क्षीण आलोक में सुवर्ण झन झन कर मार्ग में गिर पड़े-शत्रु सैनिक उनको उठाने में लगे। गज वेग से भागा। उसके पृष्ठ भाग से सुवर्ण की वर्षा होती रही।"(पृष्ठ 97)

उदयन का पूर्व जीवन फिर लौटता है,लेकिन उस लौटने में भी कुछ है जो बदल गया है।

परंतु जब कभी उदयन अकेला अपना विश्व-विमोहक आलाप लेता उसमें एक अद्भुत वेदना रो उठती। इस रुदन में कातरकामिनी विहगी का क्रंदन होता।(पृष्ठ 97)

ISBN: 978-93-83112-10-4

तो निश्चय ही उदयन की वीणा के स्वर बदल चुके हैं। कारावास के एकाकी जीवन और दुख ने उसे पहले जैसा नहीं रहने दिया है । एक नन्हे पक्षी की नियति ने उसमें वेदना, करुणा और समानुभूति के रंग भर दिए हैं। जो कथा बुद्ध के दर्शन पर प्रश्न उठाने से शुरु हुई थी, अंत तक आते आते मानोउसे आत्मसात सा कर लेती है। ऐसा लगता है कि वीणा के स्वरों में उदयन के अनुरागी और विलासी बहिरंग के पीछे एक वेदनामय अंतरंग कभी कभी उद्घाटित हो जाता है।

चित्र 7 - उदयगिरि गुफाएं - उदयन वासवदत्ता के भागने का सम्पूर्ण अंकन

संदर्भ सूची

1. Berkson Carmel, The Life of Form in Indian Sculpture, New Delhi:Abhinav Publications, 2000
2. आजकल पत्रिका, भगवत शरण उपाध्याय विशेषांक, संपा. सीमा ओझा, नई दिल्ली: प्रकाशन विभाग, जुलाई 2011
3. उपाध्याय भगवत शरण, संघर्ष (कहानी संग्रह), इलाहाबाद: किताब महल, 1947
4. उपाध्याय भगवत शरण, गर्जन (कहानी संग्रह), इलाहाबाद: किताब महल, 1948
5. चित्र 1, 2, 3, 6 और 7 - https://puratattva.in/2018/05/12/udayagiri-cave-complex-ganesha-gumpha-4791 से साभार ।
6. चित्र 4 – भारत कला भवन, इंटरनेट के माध्यम से साभार ।
7. चित्र 5 – कार्मेल बर्कसन की पुस्तक से साभार ।

ISBN: 978-93-83112-10-4

साहित्य और सामाजिक विज्ञान के पारस्परिक अंतराफलक

डॉ. माधुरी जोशी
शोधनिर्देशक, विभाग प्रमुख, हिंदी
ईस्माइल युसूफ महाविद्यालय, जोगेश्वरी (पूर्व), मुंबई
Mob.:8454960821; madhureej51@gmail.com

हमारे महाविद्‍यालय की कला शाखा में सात भाषाएँ और पाँच सामाजिक विज्ञान स्नातक स्तर पढ़ाए जाते हैं इसी संपन्नता को सामने रखते हुए इस संगोष्ठी का विषय तय हुआ। वर्तमान में इन्हें 'मानविकी' अर्थात 'Humanities' के अंतर्गत रखा जाता है।

ज्ञान की धारा अबाध है। मनुष्य ने अपनी बुद्धि के बल पर अनेकानेक ज्ञानशाखाओं का विकास किया। ज्ञानशाखाओं के नाम और अध्ययन के तरीके भी समय के साथ साथ बदलते रहे। दो ज्ञानशाखाओं के संबंध और उससे निर्मित तीसरा विषय भी कभी कभी मुख्य विषय बन गया है। तात्पर्य यह कि वर्तमान में हम साहित्य और सामाजिक विज्ञान को संपूर्णतः अलग अलग विषयों के रूप में देख रहे है। लेकिन हमेशा से वे ऐसे ही नहीं थे।

साहित्य बहुत व्यापक शब्द है। 'आधुनिक युग में साहित्य' शब्द का प्रचलन अंग्रेजी के 'लिटरेचर' के अर्थ में होता है। साहित्य शब्द अपने व्यापक अर्थ में सारे वाङ्मय का द्योतक है। व्यापक अर्थ में वह समस्त लिखित एवं मौखिक रचनाओं के अर्थ में प्रयुक्त होता है। जबकि संकुचित अर्थ में गद्य पद्य दोनों के लिए प्रयुक्त होता है।

पाश्चात्य विद्वानों ने इन दोनों का अंतर स्पष्ट करने के लिए एक को 'ज्ञान का साहित्य' कहा है तो दूसरे वर्ग की रचनाओं को भावना या शक्ति का साहित्य की संज्ञा दी है। प्रसिद्ध विद्वान डी क्विनसी (De Quincey) ने दोनों की तुलना करते हुए लिखा है कि जहाँ ज्ञान के साहित्य का लक्ष्य सिखाना होता है, वहाँ भावना के साहित्य का लक्ष्य भावनाओं को जाग्रत करना होता है, एक में तथ्यों और उपदेशों की प्रधानता होती है जबकि दूसरे में कला और सौंदर्य की अभिव्यक्ति होती है।[1]

हम सामाजिक विज्ञानों को ज्ञान का साहित्य और गद्य पद्य की विधाओं के साहित्य को कला के साहित्य की दृष्टि से देखेंगे तो उनके पारस्परिक अंतराफलक को समझना आसान होगा।

शब्द वही रहते है, कालानुरूप उनके अर्थ बदल जाते है इसलिए अर्थों को काल के परिप्रेक्ष्य में समझना होता है।

'साहित्य शब्द का प्रचलन इस अर्थ में सातवीं-आठवीं शती से होने लगा।[2] इसके पहले संस्कृत में काव्य शब्द का प्रयोग मिलता है।

ISBN: 978-93-83112-10-4

'अपने मूल रूप में काव्य विशिष्ट विधा न होकर समस्त साहित्य की बोध क संज्ञा थी – इतिहास ,धर्म ,जादू तथा कानून तक की सामान्य वाहक संज्ञा ।'[2]

अभी काव्य का अर्थ संकुचित हो गया और साहित्य का अर्थ व्यापक हो गया ।

अब सामाजिक विज्ञान पर बात करेंगे – जब सामाजिक विज्ञान पदबंध ही नहीं था तब भी समाज था और राजनीति भी थी, तत्वज्ञान भी था । मनुष्य जीवन की विविधताओं का सूक्ष्मता से अध्ययन किसी एक ज्ञानशाखा में संभव नहीं है इसलिए इतिहास, भूगोल, समाजशास्त्र राजनीतिशास्त्र मानसशास्त्र और अर्थशास्त्र का विकास होता गया ।

'समाज विज्ञान मनुष्य और उसके समूहों के पारस्परिक संबंधों का अध्ययन करता है। मनोविज्ञान के अंतर्गत व्यक्तिगत तथा सामाजिक धरातल पर मानसिक प्रक्रियाओं का अध्ययन किया जाता है । इतिहास विशिष्ट घटनाओं को व र्णित कर समयपट पर उनके कार्यकारण संबंधों का विश्लेषण करता है । अर्थशास्त्र जीविकासंबंधी मानवीय आवश्यकताओं की पूर्ति के साधन तथा उनके रूपों और उनसे संबंधित प्रक्रियाओं का अध्ययन कर ता है । समाज की परिधि में मानव के वे व्यवहार-प्रकार ,जो आवश्यकताओं की पूर्ति के लिए कार्य ,अर्जन और उपभोग से संबंधित हैं, अर्थशास्त्र के विषय क्षेत्र में आते हैं । राजनीतिशास्त्र का उद्देश्य मानव के नियंत्रण संबंधी व्यवहार के विभिन्न रूपों और प्रक्रियाओं की व्या ख्या है । सत्ता की प्राप्ति तथा उसके विभाजन और उपयोग के विभिन्न पक्षों का अध्ययन इस ि वज्ञान के अंतर्गत किया जाता है ।'[3]

समाजशास्त्र , इतिहास , अर्थशास्त्र , राजनीतिशास्त्र समय के साथ साथ विकसित होते रहे। इन सब के केंद्र में है, मनुष्य और समाज । इन विषयों में ज्ञान की भाषा में जो स्पष्ट किया जाता है । साहित्य में उसी का भावनिक प्रकटीकरण होता है । इसलिए साहित्य भी समय के साथ साथ बदलता रहा है ।

साहित्य मनुष्य, उसके पारस्परिक संबंध, समाज और मूल्यव्यवस्था , मनुष्य के सामाजिक सरोकारों की बात करता है । मनुष्य की सोच में होनेवाली विसंगतियों का भी चित्रण करता है । अर्थात साहित्य समाज का दर्पण है । समाज पर सभी ज्ञान शाखाओं का प्रभाव और परिणाम है इसलिए साहित्य में भी सभी ज्ञान शाखाओं का प्रतिबिंब देखा जा सकता है।

साहित्य और सामाजिक विज्ञान इन पदबंधों पर विचार करने के बाद अब है, अंतराफलक जिसका अर्थ है, दो विषय क्षेत्रों, प्रणालियों का समन्वय बिंदु, जहाँ वे एक दूसरे को प्रभावित करते हैं । Collins में interfaces की परिभाषा देते हुए लिखा है "The interface between

ISBN: 978-93-83112-10-4

two subjects or systems in the area in which they affect each other or have links with each other.[8]

साहित्य और सामाजिक विज्ञान इन दो शाखाओं के समन्वय बिंदुओं को ढूँढ़ना ही आंतरविद्याशाखीय अनुसंधान है । वर्तमान में इस तरह के आंतरविद्याशाखीय अनुसंधान का महत्व बढ़ता गया है । इसके कई कारण है । सबसे मुख्य कारण है दोनों के केंद्र में है मनुष्य। प्रत्येक ज्ञानशाखा का विकास होता गया । स्थुल से सूक्ष्म की ओर जाते हुए उसका, वर्तमान मनुष्य जीवन पर क्या परिणाम हो रहा है, समाज जीवन, मूल्य, रिश्ते किस तरह बदल रहे है । सभी क्या चाहिए और क्या है में अपने आपको कैसे संतुलित कर रहे है ? यह जानने देखने के लिए साहित्य की ओर ही जाना पड़ेगा ।

यहाँ और एक अलग पहलू भी जोड़ना होगा जैसे हम साहित्य और सामाजिक विज्ञान के मिलनबिंदुओं की बात कर रहे है वैसे ही दो भाषाओं के साहित्य का तुलनात्मक अनुसंधान भी आवश्यक है । भारत की भाषाओं में आपसी आदान प्रदान की भी उतनी ही आवश्यकता है । हर विद्याशाखा का अध्येता अपनी ही ज्ञानशाखा तक सीमित होकर रह गया तो संपूर्ण सत्य से दूर रह जाता है ।

अतीत में तत्वज्ञान, इतिहास, राजनीतिशास्त्र और साहित्य की सीमारेखाएँ इतनी मुखर नहीं थी । तभी तो प्लेटो, अरस्तु और कांट, हेगेल, मार्क्स, फ्राइड सभी की विचारधाराएँ साहित्य का हिस्सा है ।

साहित्य के दो पदबंधों का आधार लेकर साहित्य और सामाजिक विज्ञान केआंतराफलक को व्याख्यायित किया जा सकता है एक है आत्मा का विस्तार औ दूसरा पदबंध है साधारणीकरण ।

साहित्य पढ़कर पाठक अपने जीवन की संकुचितता को दूर करके विस्तार पाता है । इस विस्तार से ही उसे सार्थकता का अनुभव होता है । मनुष्य में साधारणीकरण की प्रवृत्ति स्वाभाविक है । पाठक कृतिकार के भावों के साथ एकात्मता का अनुभव करता है । ये एक से अनेक तक पहुँचने की भावना, मनुष्य के सामाजिक प्राणी होने का ही सबूत है । साहित्य या समाजशास्त्र मे स्थित कोई भी विचार, दूसरे तक पहुँचने का माध्यम भाषा ही है। हर एक ज्ञानशाखा की अपनी शब्दावली होती है । आंतरविद्याशाखीय अनुसंधान से अनेक ज्ञानशाखाओं से निर्मित शब्दावली, संकल्पनाएँ साहित्य में आने से साहित्य की भाषा भी संपन्न और समृद्ध होती रहती है ।

साहित्य में समाज, संस्कृति, सभ्यता का विकासक्रम, समयसापेक्ष लोगों की बदलती

ISBN: 978-93-83112-10-4

मानसिकता, मूल्यव्यवस्था आदि सभी का प्रतिबिंब होता है। समाज विज्ञान के विषयों की गहनता और गंभीरता तक साधारण मनुष्य की पहुँच नहीं होती लेकिन वह ज्ञान जब साहित्य में प्रकट होता है तो साधारण मनुष्य की सोच भी विकसित हो जाती है। जो साहित्य कई शताब्दियों को पार करके हम तक पहुँचा है, उसमें उस युग के दर्शन, इतिहास, संस्कृति, लोक को आज भी देखा जा सकता है।

वर्तमान में कंप्यूटर और तकनीक के विकास ने एक आभासी दुनिया का निर्माण हमारे सामने किया है। ऐसी स्थिति में साहित्य और सामाजिक विज्ञान के सामने होनेवाली चुनौतियाँ और भी बढ़ी हैं। मनुष्य ने बुद्धि के बल पर विकास की इस स्थिति को हासिल किया है "लेकिन बुद्धि की अधिकता से उसकी पाने की लालसा" भी बढ़ी है। मनुष्य अत्यंत स्वार्थी, संकुचित और स्वकेंद्रित होता जा रहा है। उसे मनुष्योचित गुणों से परिपूर्ण बनाने में साहित्य का महत्वपूर्ण योगदान है। प्रेम ,आस्था ,दया ,करुणा, त्याग ,क्षमा आदि भावनाएँ मनुष्य को संवेदनशील बनाती है। केवल भौतिक विकास से मनुष्य जाति का हित साध्य नहीं हो सकता।

"मनुष्य का सूक्ष्म जीवन तीन बातों पर आधारित होता है – ज्ञान ,भावना और क्रिया। इनमें ज्ञान का संबंध सत् से है, क्रिया का चित से और भावना का आनंद से। आधुनिक युग के मनोवैज्ञानिक भी मानव जीवन में उपर्युक्त तीनों प्रवृत्तियों ज्ञान,क्रिया और भावना की ही प्रमुखता स्वीकार करते हैं। ज्ञान की प्रवृत्ति ने विज्ञान और दर्शन को, क्रिया की प्रवृत्ति ने धर्म और व्यवसाय को और भावना की प्रवृत्ति ने साहित्य और कला को जन्म दिया। यद्यपि विज्ञान, व्यवसाय और कला तीनों का संबंध मानव जीवन से है, फिर भी तीनों के लक्ष्य में परस्पर गहरा अंतर सिद्ध होता है, जहाँ विज्ञान का लक्ष्य सत्य है, व्यवसाय का शिव और कला का सुंदरम् है।"[6]

मनुष्य के जीवन में सत्यंशिवंसुंदरम् का अनन्य साधारण महत्त्व है। अर्थात जीवन की समग्रता को समझने आँकने के लिए साहित्य और सामाजिक विज्ञानों को आपसी लेनदेन बढ़ाना होगा। इसी आशा के साथ।

संदर्भ ग्रंथ सूचि :

१)भारतीय एवं पाश्चात्य काव्य सिद्धांत - गणपति चंद्र गुप्त - पृ .४
२)वही - पृ .३
३)यक्ष संस्कृति शिल्प एवं साहित्य - सुमनिका सेठी - पृ .१०९
४)मानव और संस्कृति - श्यामाचरण दुबे - पृ .११
५) www.collins dictonary.com
६)भारतीय एवं पाश्चात्य काव्य सिद्धांत - गणपतिचंद्र गुप्त - पृ .४

ISBN: 978-93-83112-10-4

समकालीन हिंदी कविताओं में पर्यावरण का चित्रण

वैशाली काशिनाथ गायकवाड
शोध छात्रा,
हिंदी विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
विश्वविद्यालय, औरंगाबाद.
Mail ID:- vaishalideb@gmail.com

पर्यावरण शब्द आज का बहुचर्चित शब्द है। **रविंद्र सिंह** के अनुसार "पर्यावरण शब्द परि+आवरण से बना है। पर्यावरण शब्द का शब्द कोशीय अर्थ होता है -आस -पास या पास -पड़ोस। मानव, जंतुओं या पेड़ -पौधों की वृद्धि एवं विकास को प्रभावित करनेवाली बाह्य दशाएँ, कार्य-प्रणाली तथा जीवनयापन की दशाएँ आदि इस परीकल्पना के अंतर्गत समाविष्ट है"। 1

आधुनिक वैज्ञानिक धारणा के अनुसार, "पर्यावरण शब्द के अंतर्गत प्रकृति के समस्त जैविक एवं अजैविक वस्तुएँ शामिल है या जीव -जंतुओं के साकल्य को पर्यावरण की संज्ञा दी जा सकती है"।

वर्तमान काल मे पर्यावरण एक समस्या के रुप में सामने है, क्योंकि आज के मानव के आगे हिमालय का रुप धारण कर पर्यावरनीय संकट उभर रहे है जो मानव मात्र ही नहीं, वरन अन्य प्राणी जातो की जैविक अवस्थिति पर प्रश्न चिन्ह लगा रहे है। इतिहास यह स्वीकार करता है की आधुनिक काल मानव के इतिहास का ऐसा कालखंड है जहाँ ज्ञान -विज्ञान कि अभूतपूर्व उन्नति हुई तथा तकनीकी का अतिशय विकास हुआ।

पर्यावरण मानव जीवन में अत्यंत महत्वपूर्ण घटक है । पर्यावरण अनुकूल है तो मनुष्य का जीवन आरोग्यमय, सादगी भरा रहता है। प्रकृति के घटक जल, वायु, वृक्ष, फल, फूल आदि सभी के कारण मनुष्य जीवित है। इन सभी प्राकृतिक घटको का संरक्षण नहीं किया तो एक दिन इनका ह्रास हो जाएगा और मानव जीवन संकट में आ जाएगा। कहने का तात्पर्य है कि, बिना प्रकृति के मनुष्य का जीवन नहीं है। मानव सबसे बुद्धिमान प्राणी है। मनुष्य के पास भाषा है जो कि प्राणियों के पास नहीं है। यही कारण है कि प्राणी और मानव में अंतर दिखाई देता है। विभिन्न जीव -जंतुओं की आवाजे अनुकरणात्मक शब्द का रुप धारण कर भाषा में प्रयुक्त होती है। इसी प्रकार अपनी अभिव्यक्ति की पूर्णता के लिए 'पत्थर' शक्ति का 'फूल' सुंदरता का, 'आसमान' विस्तार का 'समुद्र' गंभीरता का भाव ग्रहण कर हमारे सामने अवतरित होते है । बुद्ध एवं बोधिवृक्ष का संबंध इस भावात्मक संबंध का उदाहरण है।

पर्यावरण का संबंध हर एक भाषा, विषय से है । हिंदी साहित्य में आदिकाल से लेकर अब तक रचनाकारों ने पर्यावरण पर सृजन किया है । ऐसी कोई विधा नहीं जिसमें पर्यावरण के बारे में न लिखा हो। सुमित्रानंदन पंत प्रकृति के सुकुमार कवि प्रकृति को ही अपनी माँ मानते है । कविगण जब कविता की रचना करते है तो प्रकृति के उपादानों का वर्णन करते दिखाई देते है ।

"अगर **चाँद मर जाता /झर जाते तारे सब / क्या करते कविगण तब?"** 2

ISBN: 978-93-83112-10-4

कवि **त्रिलोचन** जी **'अगर चाँद मर जाता'** कविता के द्वारा प्राकृतिक उपादानों का महत्व बता रहे है। वे कहते है चाँद, तारे फूल, पहाड़ आदि प्राकृतिक उपादान साहित्य को सरस बनाते है। उपादानों से भाव को अभिव्यक्त करते है। अगर ये ही नहीं रहे तो कविगण कविता की रचना कैसे करेंगे यह प्रश्न कवि के सामने आया है।

साहित्य समाज का दर्पण होता है । साहित्यकार अपने साहित्य कविता, नाटक, उपन्यास आदि के माध्यम से समाज का यथार्थ चित्रण करते है। उनका उद्देश्य केवल इतना है समाज में जन -जागृति, समाज कल्याण, राष्ट्र विकास करना । परंतु आधुनिक काल मे जिस प्रकार से औद्योगिकीकरण हुआ उसके कारण पर्यावरण का समतोल बिगड़ गया है और मानव जीवन धोखे में आ गया है। इसी के कारण "समकालीन कवि प्रकृति के संकट पूर्ण अस्तित्व को लेकर चिंतित है। रचनाकारो की चिंता प्रकृति को बचाने कि है , मनुष्य को बचाने की है और इनके बीच शाश्वत रागात्मक संबंध को बचाने कि भीं"। 3

"है महासत्य यह, स्वर्ण, दैत्य, हमने खोजी हैं परम सिद्धियाँ जीवन की।

जो है आधार सृष्टी तक की। उनका यह मन माना प्रयोग। है छेड़छाड़ कर रहा।

प्रकृति की नीति नियम मर्यादा से। यदि क्षुब्द, क्रुद्ध हो गयी प्रकृति। वह भस्मीभूत करेगी सारी दुनिया को"। 4

कवि **गिरिजाकुमार माथुर** अपनी कविता संग्रह **'कल्पांतर'** में प्रकृति से छेड़छाड़ करने से मना कर रहे है।

उपरोक्त पंक्तियां उनकी कविता **'पराविद्युता'** में मानव प्रकृति के साथ किस प्रकार दुर्व्यवहार कर रहा है, इसे सूचित करते है और कह रहे है की ऐसा ही चलता रहा तो एक दिन प्रकृति क्रुद्ध होकर सभी दुनिया को मिटा देगी।

"हिंसा हत्या के मतवादो का / विषम व्याल/ यह भूख रोग निर्धनता का / जहरीला फैन उगलने वाला महाकाल / विज्ञान, अस्त्र, विद्युत, मशीन के लिए हाथ / खुनी मशाल / है नष्ट कर रहा / नगर, ग्राम, घर द्वार / भूमि वन को कराल"। 5

कवि ने **'जगमोहन'** नामक कविता मे युद्ध की भयानकता को व्यक्त किया है। दुनिया मे कही न कहीं युध्द हो रहे है और युद्ध के दौरान अस्त्रो का प्रयोग करके पर्यावरण की हानि होकर मनुष्य का जीवन ध्वस्त हो रहा है। भूमि बंजर हो रही है और भूखमरी की समस्या एवं रोगों से मनुष्य पीड़ित हो रहे है। युद्ध के बाद के दुष्प्रभाव के बारे में कवि बताते है।
"लाख-लाख हैं, सौ हजार है / कौन गिनेगा बेशुमार है / मिलजुल कर दीप-दीप करते है / कौन कहेगा, जल भरते है / जान भर रहे जंगल में" । 6

कवि **नागार्जुन** ने **'जान भर रहे है जंगल में'** इस कविता में बारिश से गिरने वाले पानी के बूँद-बूँद का महत्व बताया है। बारिश की बुँदे अनगिनत होती है। पर्यावरण को संतुलित रखने मे बूँदे महत्वपूर्ण होती है। परन्तु मनुष्य मात्र पानी के बूँद का महत्व नहीं समझता इसलिए हमें पानी किल्लत का सामना करना पड़ता है। कवि कहना चाहते है की, जल मरते नहीं बल्कि जंगल में जान लाते है।
"पेड़ के तने में घाव करके / उसमें खपच्ची लगा गए है वे / की बूँद-बूँद / रिसता रहे घाव / उन्हें चाहिए लिसा" । 7

कवि **अज्ञेय** ने कविता **'जड़े'** में लिसा पेड़ की दशा का बोध कराया है। वे कहते है, मनुष्य अपनी सुख-सुविधा के लिए पेडों का भी उपयोग कर रहे है। पेडों पर बड़े-बड़े घाव करके लिसा द्रव्य पदार्थ निकलवार उसका प्रयोग

ISBN: 978-93-83112-10-4

कारखानों मे गाड़ियों के टायर बनाने के लिए कर रहे है। जो पेड़ मनुष्य को छाया, हवा, फल, फूल, ऑक्सीजन देते है उसी पर घाव किए जा रहे है।

"हवा और पानी और / धरती और आकाश/ और प्रकाश और काल / हमारी क्षुद्रता को/ सदा से जानते हैं / क्षमा कर देंगे वे हमें/ क्योंकि वे क्षुद्रताओं को सदा से क्षम्य मानते हैं"। 8

कवि **भवानीप्रसाद मिश्र** ने कविता **'जो हम नहीं जानते'** में प्रकृति को मानव से श्रेष्ठ माना है। मनुष्य हमेशा से पर्यावरण के साथ खिलवाड़ करते आ रहा है, उसकी हानि कर रहा है, उसे आघात पहुँचा रहा है उसके बावजूद प्रकृति मनुष्य को क्षमा कर देती है। मनुष्य की क्षुद्रता को वो क्षम्य मानती है।

"तपते तो घर भी हैं/ और वृक्ष भी / मगर यह तुम पर निर्भर करेगा कि / तुम किस तपस्विता को चुनते हो / घर की / या वृक्ष की"। 9

कवि **नरेश मेहता** ने **'तपस्विता'** कविता में पेड़ को तपस्वी कहते हुए उसकी महत्ता को स्पष्ट किया है। वे कहते हैं की मनुष्य वृक्ष को काटकर घर बनवाता है। घर और वृक्ष दोनों धूप में तपते है दोनों भी तपस्वी है परन्तु वृक्ष घर की अपेक्षा अधिक उपयोगी होता है। यहाँ कवि वृक्ष के महत्व को बता रहे है।

"एक झील थी, जिस पर काई जमी थी / कीचड़ भी था / पारदर्शी पानी लुप्त हो गया था / सूरज का प्रकाश बुझ गया/ बिजली का बिखर गया……."। 10

उपरोक्त पंक्तिया कवयित्री **स्नेहमयी चौधरी** की **'तालाब'** कविता की है। कवयित्री बताना चाहती हैं की किस तरह पानी दूषित किया जा रहा है। पानी तो पारदर्शी होता है। वह स्वच्छ होता है। परंतु मनुष्य के कारण वह साफ नहीं रहा बल्कि जल प्रदूषित होते दिखाई दे रहा है। जिस पानी में सूरज का प्रतिबिंब दिखाई देता था आज उसमें केवल कीचड़ है।

"कट कर भी पेड़/मरता नहीं/ इंतजार करता है/ फिर से / पनपने का" । 11

प्रस्तुत पंक्तियाँ कवयित्री **सुधा गुप्ता** की कविता **'पेड़ की जिजीविषा'** की है। कवयित्री यहाँ वृक्ष के प्रभावी गुणधर्म को बताती है। वृक्ष को काट ने पर भी वह मरता नहीं बल्कि उसमे फिर से नए पत्ते आ जाते है, नए जड़े बना लेता है।

"शहर ने ओढ़ रखा / धुएँ का मुखौटा फेफड़ों को / कर दिया है बंद / बड़े मर्तबान में"। 12

'भीड़ के बीच' कविता के माध्यम से कवयित्री **प्रभा खेतान** ने शहरों में हो रहे वायु प्रदुषण की समस्या को स्पष्ट किया है।

महानगर, शहरों में तेजी से वायु प्रदुषण बढ़ रहा है उसी के कारण मनुष्य को सांस लेने के लिए शुद्ध ऑक्सीजन नहीं मिल रहा है बल्कि दूषित वायु फेफड़ो मे जा रही है और लोग दमा जैसी बीमारी का शिकार हो रहे है।

"विशाल वृक्ष पीपल / सिखला देगा / मुझ काले बैल को भी" । 13

कवि **विनोदचन्द्र पाण्डेय** ने **'आस्थाएँ'** कविता की पंक्तियों से पीपल को ज्ञान का प्रतीक माना है। पीपल दूसरों के प्रति जीना हमें सीख ला देगा। कवि मनुष्य के जीवन में पीपल का आदर्श सामने रखता है।

"वृक्ष कट रहे है / जंगल साफ हो रहे है /चुप्पी साधे सब वृक्ष / अपने काटने की बारी में गुमसुम से हैं"। 14

कवयित्री **सुधा गुप्ता** ने **'कटता हुआ जंगल'** कविता में वृक्ष की कटने से पहले की दयनीय स्थिति के बारे में बताया है। वृक्ष कटने से जंगल साफ हो रहे है। एक के बाद एक वृक्ष कट रहे है और यह देखकर वृक्ष अपने कटने की

ISBN: 978-93-83112-10-4

बारी में निराश, गुमसुम हो गए है। कवयित्री कहना चाहती है की वृक्षों में भी जान होती है और उन्हें भी दर्द होता है।

"कितना शोर रहता है /गली के हर मोड़ पर" । 15

कविता '**संशयों का शोर**' में **सुधा गुप्ता** जी ध्वनि प्रदुषण की तरफ इशारा कर रही है। हर दिन लोकसंख्या बढ़ रही है। लोगों को रहने के लिए जगह कम पड़ने लगी है। बढ़ती लोकसंख्या के साथ वाहन भी बढ़ गए है और उनसे निकलने वाले आवाजों से ध्वनि प्रदुषण जैसी समस्या हो रही है। **"खाली कासा लेकर / आयेगा कल का प्यासा दिन / हर दिन की तरह / सूनी-सूनी आँखे / देखकर उसे / रह जाता हूँ हर दिन"। 16**

कवि **भवानीप्रसाद मिश्र** ने '**प्यासा दिन**' कविता में वृक्ष और पानी का महत्व बताया है। वर्षा वृक्ष के कारण ही होती है। वृक्ष नहीं रहे तो वर्षा भी नहीं होगी। पर्यावरण का संमतोल स्थिर रखने के लिए वृक्षों का होना जरुरी है। यहाँ कवि भविष्य में होने वाली पानी की समस्या से चिंतित दिखाई देते है।

हिंदी कविता में कवि और कवयित्रीओं ने अपने रचनाओं के माध्यम से पर्यावरण की हर एक समस्या को चित्रित किया है। मनुष्य को सावध करते हुए प्रकृति के महत्व को स्पष्ट कर रहे है। प्रकृति के प्रेमी के रूप में कविगण दिखाई देते है।

❖ संदर्भ सूची

1. प्रभाकरन हेब्बार इयाल, पर्यावरण और समकालीन हिंदी साहित्य, पृ. 15
2. त्रिलोचन, तुम्हें सौंपता हूँ, पृ. 26
3. बच्चन सिंह, हिंदी साहित्य का दूसरा इतिहास, पृ. 143-144
4. गिरिजाकुमार माथुर, कल्पांतर, पृ. 61
5. वही, वही, पृ. 102
6. नामवर सिंह, (संपा.), नागार्जुन प्रतिनिधि कविताएँ, पृ. 77
7. अज्ञेय, ऐसा कोई घर आपने देखा है, पृ. 40
8. भवानीप्रसाद मिश्र, तूस की आग, पृ. 78
9. नरेश मेहता, आखिर समुद्र से तात्पर्य, पृ. 16
10. स्नेहमयी चौधरी, चौतरफा लड़ाई, पृ. 13
11. सुधा गुप्ता, अंधेरे के जुबान नहीं होती, पृ. 70
12. प्रभा खेतान, हुस्नबानो और अन्य कविताएँ, पृ. 29
13. विनोदचन्द्र पाण्डेय, वृद्ध पीपल, पृ. 27
14. सुधा गुप्ता, अंधेरे के जुबान नहीं होती, पृ. 69
15. वही, वही, पृ. 20
16. भवानीप्रसाद मिश्र, तूस की आग, पृ. 27

ISBN: 978-93-83112-10-4

21 वीं सदी के उपन्यासों में पर्यावरणीय चिंतन का अनुशीलन

चेतना प्रशांत जाधव
व्याख्याता ,
हिंदी विभाग , एस. एन.डी . टी. विश्वविद्यालय, चर्चगेट, मुंबई.
E-mail : chetanasoham@rediffmail.com

जीवन की उत्पत्ति ही पर्यावरण मे है और पर्यावरण ही मानव जीवन को बनाए हुए है | पर्यावरण का अस्तित्व हम पर नहीं बल्कि हम पर्यावरण के अस्तित्व पर निर्भर है | मानव सभ्यता पर नजर डालें तो यह बात सामने आती है कि सभी सभ्यताएँ प्राय: वनों की गोद मे ही पली और बढ़ी है । यही कारण है कि जहां भी सभ्यताओं के भग्नावशेष मिले है वही आस-पास जलस्रोत भी अनिवार्य रूप से दिखे हैं । प्रारंभ में यद्यपि शिक्षा नहीं थी परंतु फिर भी लोग जलस्रोतों को गंदा नहीं करते थे । अशिक्षा के कारण सफाई आदि को धर्म से जोड दिया गया था, क्योंकि मानव जाति धर्म भीरु होती गई । वह अन्य सभी वर्जनाएँ तोड सकती है परंतु धार्मिक वर्जनाओं को तोडने मे उसे बड़ी मशक्कत करनी पडती है ।

बढ़ती आबादी का एक कारण अशिक्षा भी रहा है । आज जैसे-जैसे शिक्षा का ग्राफ बढ़ रहा है जन संख्या नियंत्रण मे कुछ परिवर्तन दिखायी दे रहा है । परंतु शिक्षा का विकास काफी मंथर गति से हो रहा है इसलिए जनसंख्या का विकास द्रुत गति से हो रहा है और शिक्षा की तुलना में जनसंख्या के गति मे मंदता दिखायी नहीं देती । देश का एक वर्ग ऐसा भी है जो अपनी सुख सुविधाओं के लालच में दूसरों को शिक्षित होता नहीं देखना चाहता । उसे लगता है कि सभी शिक्षित हो गए तो इस देश मे खेती और मजदूरी का काम कौन करेगा? आज भी खेती को उत्तम धंधा या व्यवसाय नहीं माना जाता । सम्पन्न वर्ग यह चाहता है कि किसान अपने खेतों में अन्न तो अवश्य उगाये पर उतनी ही उसे छूट और सुविधाएँ दी जानी चाहिए जिससे वह उनके सम्पन्न वर्ग का सदस्य ना बन सके। तेज दिमाग रखने वाला व्यक्ति अपने विकास के नाम पर अन्य प्राणियों के साथ-साथ अपने वजूद को खतरे मे डालता जा रहा है।

वर्तमान में चारो और फैले हुए प्रदूषण को कम करने हेतु हम कह सकते है कि प्राचीन एवं वर्तमान वैज्ञानिकों, पर्यावरणविदों के समान ही हिंदी साहित्य के उपन्यासों में पर्यावरण के प्रति अपनी जिम्मेदारी का निर्वाह करते हुए लगातार समाज को इस ज्वलंत समस्या के बारे में जागरुक करने का प्रयास किया है । इतनी नीतियों के पश्चात भी प्रदूषण बढ़ता ही जा रहा है तो अब यह समाज के लोगों की व्यक्तिगत जिम्मेदारी बनती है कि हम इन सभी चिंतकों के विचारों पर चलते हुए स्वयं इस बात हेतु प्रतिबध्द हों कि चाहे कुछ भी हो व्यक्तिगत रूप से वे स्वयं किसी भी प्रकार का अनावश्यक प्रदूषण नहीं करे और प्रकृति के प्रति अपनी नैतिक जिम्मेदारी को समझते हुए अधिक से अधिक लोगों को पर्यावरण प्रदूषण के प्रति जागरुक करने का प्रयास करें ।
साहित्य समाज का दर्पण है । साहित्य समय और समाज के साथ चलते हुए उन्नत प्रगति के सृजन का दुसरा नाम है, अत: जीवन और जगत की कोई भी समस्या उसकी विषय-परिधि से बाहर नहीं । चुनौतियों से मुठभेड करते हुए साहित्यकार अपनी अनुभव-परिधि से बाहर पडने वाले प्रत्येक सरोकार को भी अपनी अध्ययन का विषय बना लेना चाहता है ।

हिंदी साहित्य में सांप्रदायिकता , राजनीति , आंचलिकता, पर्यावरण सजगता, मानव संबंधो मे बदलाव, भूमण्डलीकरण, नारीवाद, दलित विमर्श आदि विशेष उल्लेखनीय है । पर्यावरण सजगता हिंदी साहित्य की और एक प्रवृत्ति है । अनादि काल से प्रकृति और मानव का घनिष्ट संबंध रहा है । साहित्य मे प्रकृति वर्णन का विशिष्ट स्थान होता है ।

ISBN: 978-93-83112-10-4

प्रकृति वर्णन के बिना साहित्य नीरस लगता है । प्रकृति मे नदी , पर्वत , वन ,उद्यान , प्रात: काल का सूर्य , आसमान, पर्वतों से गिरनेवाले जल-प्रपात , खेतों की हरी-हरी फसल ,ग्रीष्म, सर्दी , शरद,वसंत,चंद्र आदि अनगिनत वस्तुएँ आती है । साहित्यकार अपनी परिस्थिति के अनुसार उपर्युक्त वस्तुओं का चयन करता है और साहित्य में उनका चित्रण भी करता है ।

इस प्रकृति ने हमे जीवित रहने के लिए हर एक सुविधा तथा सहूलियत प्रदान की है तो अब आज हमारे द्वारा इसके अति दोहन के कारण ये अपने अस्वस्थ रूप में हमारे सामने है । तो अब हमें इसे पूर्ण रूप से स्वस्थ बनाने हेतु कारगर तथा ठोस प्रयास प्रारंभ कर देने चाहिए । हिंदी उपन्यासकारों ने इसी संकट कि तरफ इशारा किया है, और पर्यावरण की रक्षा हेतु सावध किया है ।

"पर्यावरण शब्द दो शब्दो परि एवं आवरण के योग से बना है जिसका अर्थ है वह वातावरण जो हमें चारो ओर से ढके हुए है" ।(1)

ऑक्सफोर्ड शब्दकोश ने पर्यावरण के स्वरूप को परिभाषित करते हुए कहा है कि -**'वह प्राकृतिक संसार जो भूमि, वायु और जमीन के बीच अंतर संबंधो के साथ-साथ अन्य जीवों , पौधों ,सूक्ष्म जीवों और संपदाओं के बीच अंतर्संबंधो को सम्मिलित किए रहता है"** । (2)

इस प्रकार हम कह सकते है कि पर्यावरण वह स्थिति है जिससे जीवन घिरा है । मानव का जीवन पर्यावरण पर निर्भर है इसलिए उसने प्रकृति को जानने के लिये कदम उठाए , उसने भूगर्भ को खोजा, समुद्र कि गहराइयों को नापा और रथ पर सवार होकर अंतरिक्ष पर पहुँच गया । यही से प्रारंभ हुआ मानव और प्रकृति के समतोल के बिगडने का सिलसिला मानव ने गुफाओं से निकलकर अपने जीवन को आरामदायक और सुखद बनाने के प्रयासों मे प्रकृति से छेडछाड आरम्भ कर दी । पारिस्थितिकीय संकट को लेकर पिछले डेढ दशक में लिखे गए जिन महत्वपूर्ण उपन्यासों पर प्रस्तुत आलेख में विचार किया गया है, वे हैं -

'सावधान ! नीचे आग है ,' 'धार', 'पाव तले की दूब और **'आकाशचम्पा'** में विकास परियोजनाओं के परिणामस्वरूप उत्पन्न पर्यावरणीय समस्याओं के जीवंत चित्र उपस्थित कर उपन्यासकार **संजीव** यह बताना चाहते है कि हमें प्रगति का सहारा तो अवश्य चाहिए । लेकिन इसके लिए प्राकृतिक संसाधनो के उपभोग मे सावधानी बरतने की चेतावनी भी देते है । कुल मिलाकर अपने उपन्यासो में पर्यावरणीय समस्याओं को जीवंत अभिव्यक्ति प्रदान कर संजीव प्रकृति और पर्यावरण की अहमियत से को आगाह कराने का सार्थक प्रयास करते हैं । संजीव का " **धार** " उपन्यास मे पर्यावरण प्रदूषण का मुख्य कारण कोयले का खनन है । एक स्थल पर द्रष्टव्य है -

फिर-हमरा मोर्चा तो सबके लिए है ।
सभी तो बोलते है यह ।
कोई खोट-खराबी हो तो बोलो ।
हम का बोले...?
तो आप-ई चलो न ?
हम...? हमरा एक तो दुसरा मीटिंग है ।
इससे भी जरुरी ?
समझने से जरुरी है ।" (3)

ISBN: 978-93-83112-10-4

यह संवाद इस उपन्यास की पात्र मैंना से जुड़ा हुआ है । कोयलांचल मे मजदूरो की माँगों और उनकी सुरक्षा के सवाल को लेकर कई मोर्चे बन गये थे और सभी यही साबित करने की कोशिश करते कि मजदूरो के असली हितैषी वही हैं । इससे यह पता चलता है कि मजदूर आन्दोलन क्यों कमज़ोर होता गया और ठेकेदार तथा कोयला माफिया क्यों मजबूत होते चले गये ।

संजीव ने इस उपन्यास के माध्यम से इस आदिवासी अंचल के खनन-दोहन और उसके प्रतिरोध में उठती आदिवासी चेतना, लूट की सरकारी और निजी योजनाओं के विरुद्ध 'जनखदान' जैसे वैकल्पिक मॉडलो की तलाश तब शुरु की थी जब इस विषवृक्ष का अंकुर मात्र फूटा था, जो आज पूरे देश के आदिवासी-अस्तित्व के लिए विकराल दानव बन चुका है ।

" रह गईं दिशाएँ इसी पार ' **संजीव** का बहुत बड़े फलक का उपन्यास है ।

"अब इस इनसानी खोल से किस महामानवी खोल में
किस महाकाश में छलांग लगाने और किस चॉद-सितारे को छू लेने का इरादा है मेरे दोस्त" (4)

बनाम ' **प्रकृति जीवों के बिना अमूर्त है । वह जगती है जीवों द्वारा और जीव जगते है चेतना से'**(5)

व्यक्ति के रूप में संजीव की अपनी प्रत्यक्ष चिंताए है और स्पष्ट धारणाए भी जिस कारण जीव-वैज्ञानिको द्वारा क्लोनिंग और जेनेटिक्स के क्षेत्र में की जाने वाली अभूतपूर्व उपलब्धियों को वे मानवीय संबंधो के जटिल संसार में पनपने वाली विकृतियों को अपने उप्न्यास मे प्रस्तुत करते है ।

हिंदी सहित्य-जगत में पिछले दो दशकों से भूमंडलीकरण पर चर्चा हो रही है **'रेहन पर रग्घू'** काशिनाथ सिंह, **'दौड़'** ममता कालिया, **'एक ब्रेक के बाद'** अलका सरावगी, **'विसर्जन'** राजु शर्मा आदि उपन्यास इसी में संदर्भित हैं ।

काशिनाथ सिंह द्वारा लिखित उपन्यास **'रेहन पर रग्घू'** मे भूमंडलीकरण के परीणाम को स्पष्ट किया है:-

"देखो जग्गन , परायो में अपने मिल जाते हैं,लेकिन अपनों में अपने नहीं मिलते ।

ऐसा नहीं है कि अपने नहीं है कि अपने नहीं थे- थे लेकिन तब जब समाज था, परिवार थे, रिश्ते-नाते थे, भावना थी ।"(6)

भूमंडलीकरण के तीव्र गति से हो रहे प्रसार ने समाज का एक बड़ा हिस्सा वृद्धों को विस्थापित एवं उपेक्षित जीवन जीने को बाध्य कर दिया है । प्रस्तुत उपन्यास में अमेरिका मे अकेले पड़ते जा रहे केंद्रिय पात्र रघुनाथ का बेजोड़ वर्णन किया गया है ।

आज मानवीय क्रिया-कलापो के द्वारा पर्यावरण के सन्तुलन में विशेष अंतर हो जाता है । वनों का विनाश करना सबसे अधिक हानिकारक है । वनों के कट जाने से पर्यावरण के संतुलन पर सबसे अधिक प्रभाव पड़ा है । मानवीय क्रियाओं से बाढ आना और भुमि का मरुस्थलीय रूप लेना भी मुख्य कारणों में से एक है ।

ISBN: 978-93-83112-10-4

आदिवासी साहित्यकार भी अपने साहित्य मे पर्यावरण के प्रति सजग है । भूमंडलीकरण के दौर में बहुराष्ट्रीय कम्पनियाँ सरकार की सहायता से आदिवासी क्षेत्रों से खनिज सम्पदा निकाल रही हैं । विकास के नाम पर आदिवासी क्षेत्रों में उनका अधिकार जमाना और प्राकृतिक संसाधनों का दोहन अब एक बात हो गई है । विकास की प्रक्रिया आदिवासियों के लिए सही मायने मे विनाशकारी सिध्द हुई है ।

'ग्लोबल गाँव के देवता', उपन्यास मे राज्य-राष्ट्र के चरित्र की वास्तविकता का भी यथार्थ उपन्यासकार **रणेन्द्र** दर्शाते है।

"सामान्य तौर पर इन आकाशचारी देवताओं को जब अपने आकाशमार्ग से या सेटलाइट की आँखो से छत्तीसगढ़, उड़ीसा, मध्यप्रदेश,झारखंड आदि राज्यों की खनिज सम्पदा, जंगल और अन्य संसाधन दिखते हैं तो उन्हें लगता है कि अरे, इन पर तो हमारा हक है। "(7)

इस उपन्यास में भौंरापाट का पूरा क्षेत्र बॉक्साइट से भरा पड़ा है लेकिन यहां पर रही असुर जनजाति के जीवन में बॉक्साइट प्रकृति का वरदान न बनकर उनके जीवन के विनाश का विषय बन गया है ।

" छिटपुट जंगल बाकी खाली दूर-दूर तक फैले उजाड़ बंजर खेत ।
बीच-बीच में बॉक्साइट की खुली खदानें ।
जहां से बॉक्साइट निकाले जा चुके थे वे गड्ढे भी मुँह बाये पड़े थे ।
मानों धरती माँ के चेहरे पर चेचक के बड़े- बड़े धब्बे हों।"(8)

पाट पर फैली इन कम्पनियों के कारण वहां का प्राकृतिक वातारण भी दूषित हो गया है। बरसात के दिन कम्पनियों द्वारा छोड़े खुले गड्ढे मे पानी भर जाता है और उस गन्दे पानी में मच्छर पलने लगते हैं । अस्तु 'सैरेब्रल मलेरिया' एक प्रकोप की तरह पाट क्षेत्र पर फैला हुआ है ।

कुसुम कुमार का उपन्यास **'मीठी नीम'** पूरी तरह वन और पेड़-पौधो की रक्षा तथा वृक्षारोपण के आंदोलन पर ही केंद्रित है ।

"एक बात कसम खाकर कहती हूं मैं जहां रहूंगी, वृक्षों की रक्षा करूंगी।"(9)

इस उपन्यास की पात्र ओमना अशिक्षित होने के बावजूद जिस तरह से पर्यावरण के लिए प्रेम दिखाती है, वह समाज के लिए मिसाल बन जाती है । घर पर लगे वृक्षो की देखभाल करने की वजह से,वह सद्य: प्रसूत पौत्र को भी देखने नहीं जाती । वृक्षों से उसे इतना प्यार है कि वह इन्हे छोड़कर अपने पुत्रों के साथ नहीं जाती। उपन्यास के आखिर मे उसकी बेटी भी यही प्रतिज्ञा लेती है। इस तरह का संकल्प अगर समाज के सभी लोग लें तो पर्यावरण की समस्या का निदान खुद-ब-खुद हो जायेगा । सम्पूर्ण उपन्यास की कथा पर्यावरण को केंद्र में रखकर प्रस्तुत की है ।

समकालीन महिला उपन्यासकारों ने अपने उपन्यासों में पर्यावरण के प्रति सजगता को दर्शाया है । **मैत्रेयी पुष्पा** के उपन्यास **' बेतवा बहती रही', इदन्नमम, चाक, अल्मा कबूतरी** जैसे उपन्यासों में गांधी के विचारों को स्वीकार कर प्रकृति एवं पर्यावरण की सुरक्षा के लिए प्रयत्न करने वाले पात्रों को देख सकते हैं ।

महुआ माजी का **'मरंगगोड़ा नीलकंठ हुआ'** झारखंड के 'हो' आदिवासी जनजाति को केंद्र मे रखकर लिखा गया उपन्यास है । इस उपन्यास में मुख्यत: अणु-परमाणु, नाभिकीय उर्जा के आदिवासी जीवन पर हो रहे दुष्परिणामो की ओर ध्यान खींचा है।

ISBN: 978-93-83112-10-4

"कितने अच्छे विचार है उनके प्रकृति के साथ ....
पशु पक्षियों के साथ तालमेल रखकर जीने की कला तो आदिवासियों के पास ही है
हमें उनसे बहुत कुछ सीखने की जरूरत है । तभी इस धरती की रक्षा हो सकती है"(10)

इस उपन्यास के शिक्षित पात्र सगेन और आदित्यश्री के जरिए वहां के आदिवासियों के युरेनियम खदानों के खिलाफ आवाज उठाने का हौसला मिल जाता है । उपन्यास में एक जगह आदित्यश्री आदिवासियों के बारे मे उपर दिए वाक्य कहते है ।इस उपन्यास मे 'महुआ माजी' आदिवासियों व प्रकृति के टूटते संबंधों की मर्मांतक पीड़ा को दर्शाती है ।

नासिरा शर्मा का उपन्यास **'कुइयाँजान'** तो मुख्यत: जल-संकट पर ही केन्द्रित है । पूरे उपन्यास में जल-संकट और वनों के कटने, बाँध बनाने के हानि-लाभ,नदियों को जोड़ने से उपजी समस्याओं पर गम्भीरता से विचार करता है ।जल समस्या पर आधारित यह नासिरा जी का वृहद् उपन्यास है । जिसमें भारत देश के विभिन्न हिस्सों में पानी को लेकर क्या तकलीफे है इसका वर्णन है । नासिरा शर्मा कहती है -

" कुइयाँ अर्थात वह जलस्रोत जो मनुष्य की प्यास आदिम युग से ही बुझाता आया है । जो शायद जिजीविषा की पुकार पर मानव की पहली खोज थी । पहली उपलब्धि जो हमने अतीत में अपनी प्राण रक्षा के लिए प्यास बुझाकर हासिल की थी और जो आज भी उतनी ही तीव्र है । पर आधुनिक टेक्नोलॉजी में मनुष्य ने उस मूलस्रोत को आदिम करार दे दिया है और अपनी मशीनी ताकत के बल पर प्रवृति के इस अक्षय स्रोत 'जल' से खिलवाड़ कर रहा है । जिसका परिणाम यह है कि अपार जनसम्पदा होते हुए भी हम आज प्यासे तड़पने को विवश हो रहे हैं। "(11)

समकालीन हिंदी प्रवासी साहित्यकार जो अपनी भाषा में प्रवास की सामाजिक, सांस्कृतिक आर्थिक, राजनैतिक, भौगोलिक, पर्यावरण स्थितियों का चित्रण कर रहे है प्रवासी उपन्यासकार भारत के पर्यावरण से उतना ही जुडा है जितना वह बाहर से. वह अपने परिवेश में लौटने के लिये छटपटा रहा है ।

'लौटना' उपन्यास में सुषम बेदी ने इसी छटपटाहट को प्रस्तुत किया है ।

"मीरा बार बार आगे बढ़कर भी किसी अदृश्य बिंदु पर लौट आने की बेबस हो जाती है।"(12)

भारतीय मज़दूरों के जीवन संघर्षों का यथार्थ चित्र प्रस्तुत करने के लिए **अभिमन्यु अनत** का उपन्यास **'लाल पसीना'** से यह वाक्य सर्वथा महत्वपूर्ण है ।

"यही मिट्टी का टुकड़ा उन्हें क्षण-भर को यह ख्याल बिसारने का अवसर दे जाता है कि वे लोग सिर्फ गुलामी के लिए ही यहां नहीं थे । इसीसे दासता की लाघव भावना को वे नकार पाते थे । अगली पीढ़ी को बंधन से छुड़ाने और उन्हें स्वतंत्र नागरिक बनाने का यही मिट्टी का टुकड़ा पहला सोपान था । अगर यही जमीन पाँवों से खिसक जाये तो कल की पीढ़ी कहां खड़ी होगी।" (13)

उपर्युक्त वाक्य से गिरमिटिया मजदूरों पर हो रहे शोषण का वर्णन किया है । क्योंकि भारतीय मनुष्य जहां रहता है वहां के प्रकृति के प्रति अपना जुड़ाव महसूस करता है ।

ISBN: 978-93-83112-10-4

प्रकृति इंसान की जरूरतों को पूरा कर सकती है,उसकी लालच को नहीं । क्योंकि प्राकृतिक संसाधन बहुत ही सीमित मात्र में है । अगर हम अभी से सचेत नहीं हुये तो वह दिन दूर नहीं जब सारे गोचर-अगोचर प्राणी खत्म हो जायेंगे। 21वीं सदी के हिंदी उपन्यासो ने पर्यावरण प्रदूषण से संबधित जिन प्रश्नो और मुद्दो को समाज के सामने उठाया है। उस पर सभी बुद्धिजीवियों को गंभीरता के साथ विचार-विमर्श करना होगा। साथ ही विकास के अन्य मॉडलों की खोज करनी होगी जिसमें पर्यावरण की हानि भी न हो और इंसानी वजूद कायम रह सकेगा अन्यथा नहीं।

संदर्भ सूची

1. पर्यावरण और विकास, सुभाष शर्मा , प्रथम संस्करण 2017, प्रकाशन विभाग, सूचना और प्रसारण मंत्रालय, नई दिल्ली
2. Oxford Advanced Learner's Dictionary : Dictionary Section : 7th Edition, (2005) P 1015,
3. संजीव : धार, 2018, राधाकृष्ण प्रकाशन, पृ.81
4. संजीव : रह गई दिशाएँ इसी पार , 2011, राजकमल प्रकाशन, पृ.169
5. वही. पृ.102
6. काशिनाथ सिंह : 'रेहन पर रग्घू' 2008, राजकमल प्रकाशन, पृ.101
7. रणेन्द्र : ग्लोबल गाँव के देवता, 2009, भारतीय ज्ञानपीठ , पृ.9
8. रणेन्द्र : ग्लोबल गाँव के देवता, 2009, भारतीय ज्ञानपीठ , पृ.93
9. कुसुम कुमार : मीठी नीम, 2012, किताबघर प्रकाशन, पृ.150
10. महुआ माजी : मरंगगोडा नीलकंठ हुआ, राजकमल प्रकाशन, 2012, - पृ.169
11. नासिरा शर्मा : कुइयाँजान, 2005, सामयिक प्रकाशन , भूमिका
12. लौटना : सुषम बेदी, 1992, वाणी प्रकाशन, पृ.95
13. अभिमन्यू अनत : लाल पसीना, 2010, राजकमल प्रकाशन, पृ.98

ISBN: 978-93-83112-10-4

The Agonized South: A Panorama of War Ravaged and Socio-economically Battered Land in the Novels of William Faulkner

Sayantina Dutta
Assistant Professor & Head Department of English
Naba Ballygunge Mahavidyalaya, Kolkata
sayantinadutta@gmail.com

Literature is engaged in the construction of reality and being. It is not the result of some disembodied process but is intimately linked, both in its initiation and reception, to the complexities of the social process. Great literature endures and survives not just because it uses complex, playful or pleasing structures of language. The canon of the narrative too has a profound effect in shaping the religious belief, history and the culture of the region. The relationship between literature and history is considerably more complex than the common binary opposition between these two terms that we generally believe. Literature helps to shape and is shaped by the society from which it emerged. It has a very important role to play in molding and altering, particularly in challenging, human consciousness, and thereby affecting as well as being affected by material conditions. In order to understand whether or not a piece of literature represents the construction of reality of a particular group or subverts the dominant perception of reality depends upon its relationship to other pieces of literature, monuments, artefact, etc., that can reveal important comparative information about social attitudes or perceptions of reality.

Literature or narrative can be defined as fictional texts, autobiographies, and testimonies. Narrative is the attempt by writers to communicate with others through the written language. In imparting a transitive view of the world, narrative is more than communication; it is also history. All narratives possess a historical context and therefore directly and indirectly speak to their historical period. Historical documents, or historical sources, exist in different forms. Archival sources are the more traditional tools historians use, and they include official documents, newspaper, correspondences, diaries, and other printed forms that have been deposited in public or private archives. Family or personal archives are sometimes available for the purpose of research. Oral history is still another important form of historical evidence. Novelists and autobiographers also document history, and so their writings can be used by historians to illuminate the past. These literary texts can sometimes reveal even more about ordinary people's lives – a people's history. The narratives in the books of William Faulkner, Katherine Anne Porter, Caroline Gordon, Allen Tate, Thomas Wolfe, Robert Penn Warren, and Tennessee Williams can be examined as historical documents and for what they convey about a common Southern history, the significance of family, a sense of community and one's role within it, a sense of justice, the region's dominant religion, issues of racial tension, land and the promise it brings, a sense of social class and place, and the use of the Southern dialect. This research paper is a study about how the novels of Faulkner can be used as a historical narrative documenting the Civil War and its socio-economic and political scenario of the American South. It explores Faulkner's close analysis of war and its consequences as they appear in his fiction.

Along with race and gender, war is an important leitmotif central to William Faulkner's work and to the volatile age which he chronicled so intensely. His life was framed by war – by the cultural memory and physical scars of the Civil War on the one end and the civil rights movement on the other – and punctuated throughout by military irruptions and their bitter residues. It is worth perceiving how little

ISBN: 978-93-83112-10-4

of battle actually appears in his fiction, narrated directly by the author or by one of the characters, although few are the characters who remained unaffected by war in one way or another. Faulkner's stories define both the predicament of the post-Civil War South and the condition of America as it entered the turbulent 20th century. In the words of Frederick R. Karl, he was "the closest figure to a Balzac that America has produced", "the first of the American moderns in fiction" (Qtd. Books of The Times). The American Civil War had ended thirty-two years before Faulkner was born. Yet, it was the vast panorama against which he set his novel of the anguished South. Although he did not fight in any war, he worked as a veteran flyer, for he had enlisted in the Royal Flying Corps in Canada. In his novels, short stories, essays, and letters, war remained a looming subject. Faulkner's career seems forever poised against a backdrop of wars going on or recently ended or in the volatile wars between. There is an endeavour on the part of the author to show how much of the sense of reality that the Great War produced could be rendered in fiction without explicit reference to it, for example, as in As I Lay Dying, a novel seemingly remote from the war. Faulkner's evolving ideological attitudes towards war are revealed in Soldier's Pay, A Fable and The Mansions.

For William Faulkner, the Civil War was the major crisis in the history of his fictional Yoknapatawpha County, as it was in the nation's history. The war was the central theme of Sartoris, his first Yoknapatawpha novel, and it was a subject that continued to engage him as a writer. Light in August, Absalom, Absalom!, The Unvanquished, and Requiem for a Nun dealt with the Civil War, not with the military events of the war itself, but with the war as the disaster that determined what followed. It is the legacy of the war, the burned courthouse and town square, the violent demand of white supremacy after emancipation, and the depressed economy of cotton sharecropping that shaped post-war society. There is a psychological repercussion as well, the humiliating experience of defeat, the determined campaigns to honour the veterans, the statue of the armed soldier standing before the courthouse, his back to the North, defiant, unbowed, paying honour to a "just and holy Cause". Like Quentin Compson, many of the people of Faulkner's fictional county are "a barracks filled with stubborn back-looking ghosts still recovering, even forty-three years afterward, from the fever which had cured the disease" (Absalom, Absalom! 12) who know that history has dealt them a painful and humiliating defeat. In a nation that otherwise celebrates its prosperity and success, the post-war South was scarred by poverty and defeat. Douglas Miller, writing on Faulkner and the Civil War in 1963, observed: "In the broadest sense most of Faulkner's fiction is concerned with the defeat of the South or the effects of that defeat." (200).

The Unvanquished, a book not considered among Faulkner's greatest achievements, is an insightful and prescient reading of the history of the Civil War with fresh and subtle treatments of Yankee soldiers, slaves, white women, and Southern bushwhackers – the characters mostly ignored in the fictional and historical interpretations of the war. In the novel Down, Moses, published in 1942, we meet a South that has been raised up on the backs of slavery, forcefully struck down through the Civil War, and turned to chaos by Reconstruction and Jim Crow. While the South had engaged in national and global conflict, there was also turmoil within the region. "Don't you see?" cries Isaac McCaslin, "This whole land, the whole South, is cursed, and all of us who derive from it, whom it ever suckled, white and black both, lie under the curse?" Throughout the story, the characters struggle with their ecologically and racially devastated land. The land was not only devastated by human hands, but also by natural forces. Albert Cowdrey's book, This Land, This South: An Environmental History, chronicles the ecological devastation in the South. The economic poverty, political chaos, and social erosion in the South can be tangibly represented in the region's ecological devastation. In his work on the ecological devastation in southern literature, Christopher Rieger writes, "A landscape of clear-cut forests, worn-out soil, and severely eroded fields provide Faulkner with his own 'heap of broken images'." It is a land that is changing and moving with the times, morphing into a new region, exhausted by the hands of men.

Faulkner's novels provide a comprehensive overview of the historical aspects of the Civil War. It is

ISBN: 978-93-83112-10-4

not the written record so much as the record transmitted by regional memory. We confront a myriad and fascinating detail of battles and personalities, which Faulkner observed through oral tradition, through the larger realm of historical and metaphysical essences. In his youth Bill Falkner spent a long time at the courthouse square listening to the war tales of the aged people, and more hours with Caroline Barr (Mammy Callie) and other black house servants who told stories of "secesh times" from their experience as slaves. Faulkner's friend, Phil Stone spoke about the military aspects of the war, especially the role of Faulkner's great-grandfather, William C. Falkner, known to the family as the "Old Colonel". Maud Morrow Brown, a neighbour, wrote about the historical stories of Lafayette County during the war. Her manuscript was never published, but her influence on Faulkner is evident in The Unvanquished.

In The Unvanquished Faulkner addressed the central role of slaves in shaping the outcome of the war. This phenomenon was mostly not dealt with in the fictional and historical treatments of the war at this time. In September 1862 President Lincoln took the first step away from the policy of reconciliation and declared war by issuing the Emancipation Proclamation. The terms of this initial proclamation still guaranteed federal protection of slavery if the states or parts of states in rebellion simply put down their arms and returned to the Union. Thousands of slaves fled to Union lines that startled their masters and confused the Union soldiers who were suddenly transformed into an army of liberation. In his text, Faulkner delineated this moment of the war with the variety of slave responses to freedom, their cruel treatment at the hands of Union soldiers, and the confusion of white rebels, slave masters, confronted with rebellious slaves. Loosh, a slave of John Sartoris in The Unvanquished, has a strong desire for freedom, and he seems to know more than the Confederate military officers do about the course of the war as it comes nearer to his home in Yoknapatawpha County. "Watch Loosh, because he knows," John Sartoris advises his family. What Loosh knows is that "Ginral Sherman gonter sweep the earth and the Race gonter all be free!"

"Where John Sartoris? Whyn't he come and ax me that? Let God ax John Sartoris who the man name that give me to him. Let the man that buried me in the black dark ax that of the man what dug me free" (23). Loosh's defiant answer as he is confronted by Granny is a powerful indictment of slavery and an extraordinary celebration of self-emancipation. Slave masters were faced with a constant threat of rebellion or flight.

The Unvanquished also depicts the departure of the slaves out of Mississippi. Granny Millard, Bayard Sartoris, and slave friend Ringo at first find the running away slaves from a distance, signified only by huge clouds of dust moving north. Bayard, young white boy whose family owns slaves, is surprised to see "the motion, the impulse to move which had already seethed to a head among his [Ringo's] people, darker than themselves, reasonless, following and seeking a delusion, a dream, a bright shape which they could not know since there was nothing in their heritage, nothing in the memory even of the old men to tell the others, 'This is what we will find'." Faulkner tells us that this longing for freedom is something that transcends memory and race; it is a basic human instinct.

Faulkner took particular interest in the role of women in the war. Drusilla Hawk's loss of her fiancé in the war opens an opportunity for her to escape the confining role of Southern belle, to dress like a man, to ride horseback, and to fight with the men; she joins Colonel Sartoris in an outrageous and romantic adventure that takes her outside the conventional roles assigned to Southern women. During the last three years of the war, the northern Mississippi was plundered not only by invading Union forces who ransacked the countryside for food and livestock, but also by Confederate raiding parties and bushwhackers. Furthermore, prices for cotton had risen to $2.50 a pound and higher, up from 10 cents, and cotton traders flocked to Memphis to buy up any cotton they could from Southerners willing to run the blockade. Women at home endured suffering more for want of salt and food; they were losing their men, husbands, sons, and brothers. The men died not protecting their homeland in Mississippi, which was being invaded and looted, but in distant battlefields in Virginia and at Gettysburg.

ISBN: 978-93-83112-10-4

Beginning in April 1862 many of the young men who had fearlessly gone off to war the previous spring were coming back in caskets or on stretchers with bodies lacerated and limbs crudely amputated. Those who returned from hospital were placed in homes of local residents to convalesce. Women who tended them now saw the horrifying face of a war to which they had sent their own sons, husbands, and brothers. The final destruction came in August 1864 with the burning of Oxford, with the town square being left a scorched field of rubble. For more than seven years Oxford's courthouse, former symbol of civic pride, remained an ugly reminder of that day of humiliation and desecration. As Faulkner writes:

"Then gone; that night the town was occupied by Federal troops; two nights later, it was on fire (the Square, the stores and shops and the professional offices), gutted (the courthouse too), the blackened jagged topless jumbles of brick wall enclosing like a ruined jaw the blackened shell of the courthouse between its two rows of topless columns, which (the columns) were only blackened and stained, being tougher than fire" (Requiem for a Nun 204).

Therefore, it is observed that Faulkner's narrative draws a picture of the South as a wasteland that has fallen into pieces ecologically, economically, politically, and socially. He uses a style to present long-term problems and their consequences in the region. The modern writing style echoes the modern feeling of tension and resistance to so much change. There is a new age of progress entering in and southerners must adapt and struggle with these changes in their land and culture. Historians are not just concerned with telling what happened; they want to know why it happened and what it means. Faulkner was never very careful about such details as chronology and many of his "facts" are inconsistent with what we know happened. His novels revealed the author's view on the Civil War, why it was fought, and what it meant.

Historians are usually distrustful of fictional accounts of the past. They expend a good deal of energy trying to undo the influence of novels, movies, and other popular influences on the historical consciousness of the American public. But in his treatment of the Civil War, particularly as depicted in The Unvanquished, William Faulkner was much ahead of the historians. Don H. Doyle confessed: "It was with this jaundiced historian's eye that I approached Faulkner's interpretation of the past. But what I found in Faulkner was a remarkably astute historian, not as a factually accurate researcher, but as an intuitive interpreter of his people and their past" (4). Faulkner, as a literary writer not only provides us with historical evidence, but also reveals a personal insight into history that more formal documents cannot; his narrative provides new windows into the past. It was the Civil War and the unresolved issues of racial differences that William Faulkner probed in his fiction; it was also the constant hostilities experienced by the slaves, women, and others away from the battlefield that shaped the outcome of the war. It was a past seen through Faulkner's imagination, one that enabled the historians to see what they had so long overlooked as they set about revisiting the war and the issues of race that it left unresolved.

Works Cited:

- Doyle, Don H. "Faulkner's Civil War in Fiction, History, and Memory." Faulkner and War: Faulkner and Yoknapatawpha, 2001. Eds. Noel Polk, Ann J. Abadie. University Press of Mississippi, 2004.
- Faulkner, William. Absalom, Absalom! London: Vintage Books, 2005.
- Requiem for a Nun. London: Vintage, 2015.
- The Unvanquished. New York: Vintage International, 1991.
- Kakutani, Michiko. "Books of The Times; A New Work on Faulkner, Linking His Life and His Art." The New York Times. May 26, 1989.
- Miller, Douglas T. "Faulkner and the Civil War: Myth and Reality." American Quarterly 15. 1963.

ISBN: 978-83-83112-10-4

A Psychological Reading on Martin Scorsese's Shutter Island

Resmi Ravindran
Assistant Professor, Department of English
S. N. College, Punalur
resmiravindran87@gmail.com

ABSTRACT

Film is the visual form of art that provides relaxation to the audience and imparts knowledge and make them to think elevated. It's productivity is the result of a series of artistic talents, a collective form of creativity. Film genres include action films, adventure films, crime films, horror films, science fiction films etc. Some films have genres that overlap such as psychological thriller films, crime in science fiction etc.

Shutter Island is a psychological thriller movie directed by Martin Scorsese. The movie is the film adaptation of Dennis Lehane's novel, Shutter Island published in 2003. Shutter Island is "a complex and puzzling " work which borrowed from genres as diversive as detective, fantasy and psychological thriller starring Leonardo DiCaprio, Max Sydow, Emily Mortimer, Ben Kingsley and Mark Ruffalo in prominent roles.

The movie manifests the basic assumption of psychoanalysis that a person is not consciously aware of their motives or impulses behind their behaviour- what influences our behaviour can be found in our unconscious, which is a collection of feelings, thoughts, urges and memories that have been placed outside our awareness as our mind finds them unaccepted or unpleasant. Scorsese has done an amazing job underlying the unity between the Id , Ego and Superego. Looking at the character, Teddy, the id can be seen to be something unstable, instinctual and exists once we are born. The movie also shows how ego and superego are developed in us as we grow. Through the film the director cleverly exchanges the idea that it is not an easy task to maintain Id, ego and superego in a stable state, as they tend to overpower each other at certain times in life.

A Psychological Reading on Martin Scorsese's Shutter Island.

Film is the visual form of art that provides relaxation to the audience and imparts knowledge and make them to think elevated. It's productivity is the result of a series of artistic talents, a collective form of creativity. Film genres include action films, adventure films, crime films, horror films, science fiction films etc. Some films have genres that overlap such as psychological thriller films, crime in science fiction etc.

Shutter Island is a psychological thriller movie directed by Martin Scorsese. The movie is the film adaptation of Dennis Lehane's novel, Shutter Island published in 2003. Shutter Island is "a complex and puzzling " work which borrowed from genres as diversive as detective, fantasy and psychological thriller starring Leonardo DiCaprio, Max Sydow, Emily Mortimer, Ben Kingsley and Mark Ruffalo in prominent roles.

In Shutter Island, Andrew Laeddis is the central character. He is a U. S Marshall and he has a wife namely Dolores and their children. But his wife is mentally unstable. Out of her mental illness, she

ISBN: 978-93-83112-10-4

drowns and kills their children and in a fit of anger Andrew kills Dolores and this makes him loose his mind. He is admitted and treated by Dr.Cawley and Dr. Sheehan for two years. Andrew assumes himself to be Edword who conducts experiments on patients. Sometimes he becomes violent and the board wants to lobotomize him. Later Dr.Cawley seeks permission to conduct a massy role play to snap Andrew out of his fantasy and the film sees Edward being taken through this role play.

Shutter Island is one of those films that rips the rug out from under our expectations with the frequency and intensity of a magician's act. Initially, we think we are watching a well intentioned U. S Marshall named Teddy enter an insane asylum or prison hoping to uncover the whereabouts of a recently disappeared patient or inmate. Later our strangeness barometer begins to beep and we recalibrate our assumptions. Now we think we are witnessing a brave and bereaved soul searching for damning evidence that will expose Shutter Island as an expensive cutting edge torture chamber. Only during the final act, when our barometer falls of the charts, do we realise that the narrative is really about tragic psychosis and elaborate role play.

A psychological thriller portraying psychological treatment in the 1950's is likely to leave viewers wary of the state of modern psychology. As we experience Teddy's flashbacks of the war, we are confronted with another conflict- a psychology in the midst of profound change. On one hand Shutter Island depicts advancements in psychoanalysis, as evidenced by your more progressive standpoint of Dr. Cawley, a proponent of a more compassionate client- centered alternative. While Shutter Island is fictional depiction of patient abuse, it is important to note that it is unfortunately an accurate one. In the 1950's lobotomies were widely practised as a way to tame or calm severely violent or problematic patients. However, lobotomies are rarely practiced today because a large number of deaths resulted from the procedure. Even so, when necessary, the procedure is much more advanced than it was 50 years ago, when as the movie showed, doctors used an ice pick to probe the brain through an individual's eye.

Now lobotomies are only an option in the most extreme of circumstances and as a last resort, after psychotherapy, medication and all other resources have failed. Shutter Island is in fact an accurate depiction of the changing methodology in clinical psychology and worthy of praise in that area. But to those unfamiliar with the history and progression of psychological treatment, the way this film portrays psychology in the 1950s might leave viewers uneasy about its modern practice.

The set design of the Ashecliffe hospital really enhances the feel of the movie. The design was created based on the specifications of a doctor who actually worked at a similar facility in the same period as the film. The film has a devastating twist to the film and also has a lots of other layers going on with it to explore as well. The movie's protagonist, Andrew tends to unravel the secrets of the institution Ashecliffe and he plays a part in a much bigger story than it appears involving the evolution of psychiatric care. At the time the story takes place in 1954,in the field of therapy there was a war of source amongst doctors about how to treat the mentally insane particularly those with the violent nature. To many contemporary doctors these patients were considered no longer human or monsters and essentially unable to be cured which led to the rise of lobotomies which was used on the patients to make them easier to control.

Andrew is unable to deal with the reality of what has happened with him and his tragedy severely damaged Laeddis mentally and emotionally causing him to reject his own identity horrified by the events of past. He loved his wife and children very much but they have been deceased. The loss of his family created a psychological trauma in him entangled with the guilt of his wife's death by his own hands. In order to suppress the truth, that he murdered his wife, his mind created an entirely new personality.

ISBN: 978-93-83112-10-4

Sigmund Freud, the father of psychoanalysis, stated that we have two primitive drives that motivate our behaviour and thoughts. The life instinct serves to bring life and an increase in tension while the death instinct help us stay alive, procreate and prevent others from taking our needs away and it also helps compose our three elements of personality: the id, which is completely unconscious and comprises of the two drives and it strives for immediate gratification of all desires. If not met, the person will result in a state of anxiety or tension. The ego comprises of the part of the personality that deals with reality and it functions as a conscious and unconscious level, and it serves to satisfy the id's desire in a realistic and socially appropriate way. The final component is the superego which holds all the moral, cultural and social standards we have acquired and internalized and it is in constant struggle with the id. In an unhealthy person, the ego would not be the strongest component and the person would be under the control of either his id or superego which leads to several dysfunctional behaviours. In Teddy's case, he can no longer function in a regular manner as he has a shattered ego.

Andrew appears to have a fight between his conscious state, "Andrew Laeddis".He knows that his wife had murdered their children and that he killed her out of rage. However the blame and distress drag him back to his dreamland. Hence Shutter Island is the perfect case of Freud's theory of psychosis. Initially a person with an id personality will do anything to get a sense of gratification. Dolores represents the id because she is a lady who experiences sadness and schizophrenia. In addition, a person with an ego personality deals with reality, they try to find a logical reason for everything. Dr. Sheehan represents the ego because he understands the reality of the situation at hand. Dr. Sheehan is logical because he never wants to hurt Andrew so he goes along with his part in Teddy's dreamland to hopefully break Teddy out of his psychotic state of mind. Furthermore, a person with superego personality has a good set of morals in every situation. Based on the observation of the film, Teddy has strong moral values. It's ironic that he had murdered his wife and lives in a fantasy world where he is driven by his morals. Even when Teddy comes to his senses he lived in a fantasy world. The trauma was so intense that Andrew has created an alternate reality for himself where he is Edward Teddy Daniels. He is an anagram of Andrew Laeddis. Edward has spun a conspiracy theory around the happenings on Shutter Island and aims to expose it.The movie ending sees Dr.Cawley explain that over the course of the treatment, there was a moment when Andrew came back to his senses, but he regressed after that. Dr.Cawley swears before the board that he will execute a cutting edge role play where he will let Andrew play out of his fantasy as Edward and use that to bring him back. The board agrees. Through out the movie we witness is this role play.

The movie manifests the basic assumption of psychoanalysis that a person is not concsiously aware of their motives or impulses behind their behaviour- what influences our behaviour can be found in our unconscious, which is a collection of feelings, thoughts, urges and memories that have been placed outside our awareness as our mind finds them unaccepted or unpleasant. Scorsese has done an amazing job underlying the unity between the Id, Ego and Superego. Looking at the character, Teddy, the id can be seen to be something unstable, instinctual and exists once we are born. The movie also shows how ego and superego are developed in us as we grow. Through the film the director cleverly exchanges the idea that it is not an easy task to maintain id, ego and superego in a stable state, as they tend to overpower each other at certain times in life.

Bibliography

- Benjamin, Walter, Siegfried Kracauer, and Theodu W.Adorno. Cinema and Experience. Oakland, California: University of California Press, 2011.
- Freud, Sigmund, The interpretations of Dreams. NewYork: The Macmillian Co. , 1913. Symkus. Ed, "Real local flavour on display in 'Shutter Island'", The Patriot Lodger, February 19, 2010

Filmography

- Shutter Island (Martin Scorsese, 2010)

■

ISBN: 978-93-83112-10-4

Literature and History

Ms. Pooja Rajesh Nichole
Assistant Professor (Contract Basis),
Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon.
poojanichole@gmail.com.

ABSTRACT

Literature and History are not only the streams which we study but if we understand in detail they are connected to human life far from their original point of existence. There are so many theories in which sometimes 'Literature' is given importance. On the other side 'History' gets the credit. Despite these contraries, some see both the subjects as interdisciplinary.

The present paper throws the light on the interconnection of literature and history. They should not be studied for credits, rather both are complimentary. This is a try to show the similarities as well as differences in these two streams. It also helps to put forward the necessity of both subjects to each other. The transitive relation of mathematics is used to show the relation in between these two subjects. Again how the principle of causality is seen in historical happenings and literature is explained.

Key Words - Literature, History, Transitive relation, Principle of Causality, Past, Present, Literature and History

The debate and idea of correlation of literature and history was put forward by Plato long time ago around 375 BC in his book "The Republic". There are many thinkers, researchers and scholars who put forward their views on this topic. So we can see two streams:

1. One of these two streams, states that, there is correlation between Literature and History.
2. Some of the litterateur and philosophers give more importance to literature. We can study one quote by Aristotle here as an example, "Poetry, therefore, is a more philosophical and a higher thing than history: for poetry tends to express the universal, history the particular." (Aristotle. Translated by S.Butcher. The Project Gutenberg EBook of Poetics.) Some philosophers and historian go with history in this same case.

The way history helps to literature:

No literature exists in a vacuum. It is influenced by some historical documents. Unless and until we give a glance on that particular period and situation, it is impossible to get the whole idea.

Past is responsible for present rather past is the generator of present. So, what happens in present, what is thought today, what is done today and what is written today is directly or indirectly influenced by past by any way.

To understand literature, one has to understand history. Literature is used to represent history.

It can be observed that, for generating a best piece of literature, it requires a good knowledge of history.

ISBN: 978-93-83112-10-4

The way literature graces history:

Literature helps to grace the facts in history. It connects the facts with fiction giving it a better way to understand and learn. The dates in history are glorified with diction. The mere document is presented with figurative language. In short, it can be stated that, Literature has the charm to make history more notable.

History is static. It is limited for particular time. We cannot change the past. But we can learn it with any perspective in literature. Literature is like potential energy. It is going on having many forms from its origin. It is according to situation. It is the present which has such potential to change the future. History is passive and activeness of literature helps it to relive. It can be stated that, literature is a time machine to give us the experience of past and it prepares us for future also.

So, by this angle, literature is controller of past and past is nothing but history.

History is truth and literature is imagination. But there is a connection in between literature and history. The history in a piece of literature provokes readers and researchers to find truth and fact behind that piece of work. By this way, literature becomes more than a mere piece of imagination or fiction. The relation between literature and history connects present with past.

History teaches, preaches, reflects and what not. But it is impossible to carry forward the historical messages and teachings without literature. It should be carved by words in any form, only then history can be preserved. It can be stated that, literature is like preservative for history.

Henry Davis Thoreau has quoted,

"Books are the carriers of civilization. Without books, history is silent." (Top 13 Literature History Quotes)

Connection between literature and history:

Literature and history are complimentary to each other. It is like the transitive relation of mathematics,

A = B
B = C
Then, A = C

(If A is equal to B, B is equal to C, hence A is equal to C.)

We can derive the transitive relation among literature, past and history by this formula.

Literature = Past,
Past = History,
Then Literature = History

(If literature is based on past incidents, past incidents are nothing but history, so literature is connected with history.)

So, by logic, it can be proved too.

ISBN: 978-93-83112-10-4

Differences between literature and history:

1. History deals with facts; on the other side literature is more aesthetic in sense.
2. History notes down the points strictly; literature can carve the details according to its need.
3. History includes nothing but documents; literature has variety of forms - From personal diaries to poems, from novels to non-fiction articles, from magazines to newspaper.
4. History is related to truth; literature may be devoid of truth.
5. History is mere collection of facts; literature on the other side, is reflection of human nature.
6. History is very objective, literature is related to creativity.
7. History provides material for literature and literature enhances historical facts with various forms.
8. History deals with achievements of people and literature pampers the feelings, emotions and thoughts of people.
9. History deals with intellect and literature appeals our senses rather than our intellect.

History depicted in literature:

Scriptures :

1. Scriptures are also the part of literature as they make a written source despite of the material on which it has been written and its length. The term 'Scripture' is itself derived from a Latin term 'scriptura' meaning 'writing' and what is written becomes literature. (Wikipedia, The Free Encyclopedia. "Religious text").

Ex - Indian scriptures, Egyptian scriptures giving a trace of history in that particular region.

If we go back the ages, the first human beings were studied by the scriptures and drawings made by them. So, with the help of a part of literature, history is studied. Again, this shows the interconnection between the two.

Religious Literature :

- **Egyptian Literature**

1. Ancient Egyptian literature, written in Egyptian language, dates back from pharaonic period until the end of Roman domination. It represents the older corpus of Egyptian literature. The literary work includes funerary texts, epistles and letters, hymns and poems and some autobiographical texts. The Egyptian literature has been preserved with papyrus scrolls and packets, limestone or ceramic ostraca, wooden writing boards, monumental stone edifices and coffins. (Wikipedia, The Free Encyclopedia. "Ancient Egyptian Literature".)

2. Sanskrit Literature

Hindu Sanskrit texts are manuscripts and historical literature related to any of the diverse traditions of 'Shruti', namely the Vedas and early Upnishadas. Many ancient medieval texts were composed in Sanskrit and others in regional Indian languages. ("Sanskrit Literature." Wikipedia, The Free Encyclopedia.)India has given many regional languages as there are people following various cultures. It makes a chain,

'Ramayana' and 'Mahabharata' are the one of the well-known text having their relation with history. India and Sri Lanka abundantly show the proofs regarding these reminiscences.

ISBN: 978-93-83112-10-4

3. Greek Literature

Ancient Greek literature refers to literature written in ancient Greek dialects. The works of Homer, 'Iliad' and 'Odyssey' are the best literary works in Greek literature. Socrates, Plato and Aristotle are the notable philosophers who contributed by their philosophy in Greece.

- **Factual Literature**

Some of the following examples show the facts in history.

1. Edward Gibbon's 'The History of the Decline and Fall of the Roman Empire' (1782).
2. Thomas Macaulay's 'The History of England' (1848).
3. E. P. Thompson's 'The Making of English Working Class' (1963).

From 18th century to 20th, literature has portrayed history in factual way.

- **World War Literature**

The World War I (WWI) and World War II (WWII) became the turning points for literature. The writing in many forms like poems, novels, dramas etc. were able to provoke people. There are so many examples of brilliant writers and philosophers. Ernest Hemingway, Robert Graves, Rudyard Kipling, E. E Cummings, H. G. Wells, Theodore Roosevelt, John Masefield, George Orwell, William Golding, Winston Churchill Kingsley Amis, J. D. Salinger etc.

- **Partition Literature**

In India, we can study partition literature as nothing but best example of how literature influences literature.

Ex - Chaman Nahal's 'Azadi', Khushwant Singh's 'Train to Pakistan', Bapsi Sidhwa's 'Ice Candy Man' etc.

With the types of literature given above, colonial and post-colonial literatures are also influenced by history.

History impacts the movements too. Some of the examples are as given:

- **Pan - Africanism**

The influencial thinker W. E. B. Du Bois has given this movement which throws light on African history and culture and aims to encourage and straighten between ethnic groups of African descent.

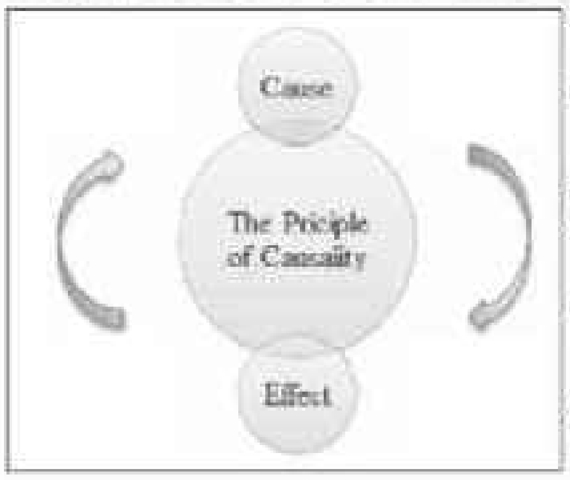

- **Feminism**

History shows that from a long time, women weren't given the rights. So, the emergence of this movement was obvious. This is related to past with the problems deeply rooted in history.

- **Marxism**

A body of doctrine developed by Karl Marx, it deals with class conflict which is having historical background of problems faced by laborers.

ISBN: 978-93-83112-10-4

All these types show nothing but the 'Principle of Causality'.

Conclusion

With the help of transitive relation of mathematics and the relation of past, we can observe that literature demands some story which happens in past or happening from some time in present, this past happenings are nothing but history. History may have a long-term or short-term, too. History is static in its nature. So what propagates it by various means is literature. We can find traces of history in literature with the help of religious texts, factual texts, World War Literature, Partition Literature, Colonial Literature, Post-Colonial Literature and so many. Even the movements in literature were not started without some background. Taking from Marxism, Pan Africanism to Feminism, each movement is leads us to some historical situation.It follows the principle of causality. In last, both the subjects together help to portray humanity. History is one part of literature and literature is an essential aspect of history. We can understand the depth in Robert Aris Willmott's statement.

"To study history is to study literature." (Google Search. To study history is to study literature.)

Works Cited

- Stagiritis, Aristotle., De Poetica. "The Project Gutenberg EBook of Poetics, by Aristotle". Translated by S.Butcher. An Anonymous Volunteer, and David Widger. 3 Nov. 2008 [EBook #1974]. 17 June2020. https://www.amherst.edu/system/files/media/1812/The%252520Poetics%252520of%252520Aristotle%25252C%252520by%252520Aristotle.pdf.
- Google Search, Images. TOP 13 LITERATURE HISTORY QUOTES. AZ Quotes. 17 June 2020. https://www.azquotes.com/quote/389390.
- Wikipedia contributors. "Religious text." Wikipedia, The Free Encyclopedia. Wikipedia, The Free Encyclopedia, 17 Jun. 2020. Web. 18 Jun. 2020.
- https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Religious_text&oldid=963085398.
- Wikipedia contributors. "Ancient Egyptian literature." Wikipedia, The Free Encyclopedia. Wikipedia, The Free Encyclopedia, 18 Dec. 2019. Web. 18 Jun. 2020.
- https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Ancient_Egyptian_literature&oldid=931442782.
- Wikipedia contributors. "Sanskrit literature." Wikipedia, The Free Encyclopedia. Wikipedia, The Free Encyclopedia, 28 May. 2020. Web. 18 Jun. 2020.
- https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Sanskrit_literature&oldid=959379601.
- Google Search, Image. "Robert Aris Willmott quote : To study history is to study literature". AZ Quotes. 17 June 2020.
- https://www.azquotes.com/quote/1172404.

■

ISBN: 978-93-83112-10-4

Postcolonial Political and Racial Complexities in Nadine Gordimer's Novels

Tabassum Praveen
PhD Scholar, Department of English, Patna University
Email- tabassumpraveen1902@gmail.com

ABSTRACT

Nadine Gordimer's fiction' which is placed in the category of postcolonial literature, is an exploration and representation of a racist world from a perspective which is exclusively unique to an insider, in touch with the stark realities of apartheid-tom Africa. The colonial world is fraught with difference in race, language, social customs and cultural values. Motivated by strong desire to conquer, the imperialist configures the colonial realm as a confrontation. As she has confessed in "Letter from Johannesburg":

The truth about South Africa is not the same thing as the truth about apartheid. The former bound to history, noosed to the individual can only be as Foucault calls a fragmentary truth, but about apartheid the truth is diamond hard, it is the unconscious will to genocide ... in some Whites.

My aim is to point towards themes that constantly occur in Nadine Gordimer's writings, to analyze them along with the more recent issues that are addressed in her post-Apartheid narratives. Nadine Gordimer's work has grown into a profoundly psychological and social chronicle of half a century in South Africa. She is both its archivist and lighthouse keeper. Above her collected experience, the light sweeps, illuminating parts that would otherwise have lain in darkness, helping us navigate towards a South Africa that, far from being geographically cut off and politically ostracised, depicts a universal landscape.

Key Words - Complex, African Literature, precolonial, folklore, Anglophone, Apartheid

Introduction

The term African Literature generally refers to a comprehensive, complex and creative literature of and from Africa. But different critics belonging to different schools of thought have provided varying interpretations about African literature. Chinua Achebe doesn't "see African literature as one unit but as a group of associated units in fact the sum total of all national and ethnic literatures of Africa." Nobel laureate Nadine Gordimer believes that "African writing done in any language by Africans themselves and by others of whatever skin colour ... who share the African experience and who have Africa centred consciousness" African literature may be classified into three distinctly and widely accepted categories- traditional oral literature of Africa, literature written in indigenous African languages and literature written in European languages. Africa in pre-colonial times was divided into various ethnic groups. During that period different communities developed distinct oral literature of their own. Traditional oral literature of Africa may be in the form of prose, verse or proverb. It is generally described as orature. Orature flourished in Africa primarily in absence of widespread literacy and was handed down the generations through memorization and recitation. The contents may differ in length ranging from single sentence formulation such as proverbs to epics which has to be performed over a

ISBN: 978-93-83112-10-4

period of time. This verbal art had a utilitarian purpose of providing entertainment as well as instruction. They served as the medium to explain the creation of universe, the essence of the activities of God and creatures and their intra and inter relationships. Oral folklore was employed to reinstate faith in group values and discourage anti social tendencies. The span of African written literature is close to five thousand years.

The span of African written literature is close to five thousand years. The antecedents of Africa written literature can be traced to hieroglyphic writing of ancientEgypt. Arabic literature also came into vogue during seventh century B.C.E. when Egypt was conquered by Arabs.African literary works are also available in native African languages like those of Yoruba and Hausa in West Africa; Amharic, Somali and Swahili in East Africa, Sotho and Zulu in Southern Africa.

However, with one or two exceptions most of African written literature is in European languages especially English, French and Portuguese. Francophone African literature and Lusophone African literature is nevertheless not extensive as Anglophone African literature. This can be ascribed to the fact that though Africa was colonized by several European imperial powers. British annexed various parts across the length and breadth of Africa beginning from Egypt, Uganda and Kenya in North Africa, Ghana, Sierra Leone andNigeria in West Africa; Zambia, Botswana and South Africa in the southern part of Africa. It is usually referred as the modern African literature i.e. dominant African literature. Ngugi Wa Thiong'o in Decolonizing the Mind (1986) chooses to describe them 'Afro European literatures'.

Infact modern African writing arose out of association between West and Africa, a contact which was both historical and experimental in dimensions. One of the striking features of African novels is that "it is a genre developed as a particular body of imaginative discourse primarily occupied with the modes of resisting the role of western cultural hegemony in determining African states of consciousness.") This strain of protest can be witnessed in the writings of almost all African authors especially of the post-colonial period. The writing during the post-colonial era (between 1960 and 1970) is usually referred as post-colonial literature. In this era, many African nations gained political independence from their colonial rulers and a considerable volume of African written literature in English was authored during these post-colonial times. Thus, post-colonial African literature is a mode to comprehend the African psyche, the physicaland other parameters of African life. It symbolizes the African intellectual response to their experiences of colonialism and neo colonialism. The rich traditions of African continent, the trials and tribulations of contemporary African life induced by socio-politico-economic experience of colonialism and its agonizing neo colonial aftermath, permeates in African literary texts. African imagination and creativity have also been given detailed expression in African literary tests.

Nadine Gordimer, the Nobel laureate is a white South African prolific writer. Gordimer believes in the humanistic aspect of people and is the spokesperson for her people. She won her Nobel Prize in the year 1991. She was recognized as a woman "who through her magnificent epic writing has – in the words of Alfred Nobel – been of very great benefit to humanity".

Gordimer's writing dealt with moral and racial issues, particularly apartheid in South Africa. Under that regime, works such as Burger's Daughter and July's People were banned. She was active in the anti-apartheid movement, joining the African National Congress during the days when the organization was banned, and gave Nelson Mandela advice on his famous 1964 defence speech at the trial which led to his conviction for life. She was also active in HIV/AIDS causes.
Postcolonial Political and Racial Complexities

In the case of South Africa, black people have for centuries been denied equal access to economic privileges based on the colour of their skin and now that the political power has shifted, the colour of

ISBN: 978-93-83112-10-4

skin is still being used a reference point to determine social and economic opportunities. As Ion Salman's (2010) article points out, the ANC has a difficult balancing act of trying to represent the black majority that propelled it into its position of power and also to provide state security for the white population from whom they negotiated power with and who still hold a Firm grip over the economy. Although their policies have increased the wealth for the black middle and upper classes, they have not been effective in addressing the health or wealth needs of the black lower classes from where they gain the majority of their support and indeed there is an emergence of a white lower-middle classes who have slipped into deprivation, further weakening the 'white' vote.

Gordimer's first novel, The Lying Days, was completed at a most politically significant period in South African history. Although published in 1953, it was probably written around 1948, the period when the National Party (composed mainly of Afrikaners) came to power and instituted a regime of brutal racial suppression in the name of maintaining racial purity. This was the period of apartheid racial Acts and their entrenchment in South Africa.

The fiction of Nadine Gordimer "The Conservationist" embodies a political conviction: a belief in the inevitable collapse of minority rule in South Africa and an end to the oppression of the black majority. At the same time, Gordimer is concerned about the fate of the individual within the political context.

Nadine Gordimer's 1979 novel, Burger's Daughter, makes a valuable contribution to the corpus of prison writing by responding to the socio-historical specificities of the South African prison during the apartheid years. Drawing on Barbara Harlow's work on women and political detention, and with reference to Ruth First's memoir, 117 Days (1965), this thesis analyses the potential for writing - both as fiction and memoir - to reinstate women's roles in the anti-apartheid movement. It explores how the apartheid regime intended prison not for rehabilitation but as a space of de- activation and invisibility. Prison is, however, a liminal space that is simultaneously conducive to political struggle and de-activation, violence and communitas. This thesis examines how these contradictory aspects are registered in Ruth First's memoir and, to a larger extent, in Burger's Daughter.

Written more than a decade before the end of apartheid, Gordimer explores an imagined postpartheid utopia for the Blacks of South Africa where they have overthrown the Whites and rebalanced the power, reversing the hierarchy. While imagining what could have been, the novel reflects the ideas and experiences of liberal Whites and Blacks who sought to reclaim their authority over their own land. Gordimer was a leading liberal White leader in the anti- apartheid movement and was a part of Mandela's African National Congress (ANC) that was banned under apartheid.

Conclusion

In conclusion, inferiority complexes created during colonisation may have had damaging impacts on the minds of colonized people in the way that their ontological perspective maybe have been altered in relation to understandings of inferior/superior relations with 'other' groups (Fanon 1968). However and relatively speaking, people from postcolonial countries have recently been emancipated, it would be naive and imperialistic to say that their political decisions and world view are centred permanently around colonial impositions and so free people in postcolonial nations should be allowed time and space to rebuild their own places and cultural history without fear and oppression.

Her life brings about the racism and of the downtrodden conditions of the people; Gordimer works to bring out the society needs and the societal problems in different dimensions. She feels that born as a white South African has left her in a fatal isolation and her only thing to bring out is the unspeakable cruelty to blacks through her words, as a writer, the words of her works give her the face and place with what she depicts. The intimate background understanding of South Africa makes the writer like

ISBN: 978-93-83112-10-4

Gordimer to convey easily what exactly is the condition of her country and know the real suffering of the black people. Most of the black and white writers of South Africa or of the African continent leave their own native place as exiles or by own willingness to other countries and only a handful of writers remain in their natives and bring out the suffering of their own country. Gordimer is one such writer who stays in her country South Africa and brings out vistas of images about the black people and their actual situation through her words. She does not go into an exile or leaves her country on free will. She faces the challenge of loneliness as a minority white woman in the black consciousness and as a political activist to blacks, which isolates her in the white community. Gordimer is one of the most powerful of the protest fiction writers of South Africa, by traveling through every part of her country; she presents the firsthand realistic experience of the oppression of the natives in all fields like political, social and cultural scenario.

References

- Fanon, F. (1968). Black Skin White Masks. Pelican.
- Gordimer, Nadine [1953]1994. The Lying Days. New York: Penguin. Gordimer, Nadine [1974]1978. The Conservationist. New York: Penguin. Gordimer, Nadine [1979]1980. Burger's Daughter. New York: Penguin. Gordimer, Nadine [1981]1982. July's People. New York: Penguin.
- Gordimer, N. (1981). July's People. New York: The Viking Press.

■

ISBN: 978-93-83112-10-4

Literature is the mirror of society: an analysis of Malayalam novel 'Villuvandi'

Aarya P V
4th year Integrated M A Sociology Pondicherry University
Email: aaryawarrior@gmail.com
Cell: 8281921507

ABSTRACT

Literature is the mirror of society. Literature includes poems, stories, articles, plays etc. What happened in a society can be easily understood by reading any literary work of that time. The style of writing always changes with time. But literature reflects society in all its aspects. Literature does not exist in vacuum. There are myriad of influencing factors such as society, people and communities and so on. It gives an insight into the social setting, how did people of that particular era live together, and what kind of social relationships existed during that period?

Socio-political understanding of society has grown up with the support of literary works as well. Literature opens up a platform to express, analyze and criticize anything in the world. Literary works can be considered as documents for future reference. Stories, biographies, autobiographies, poems, etc. used by historians to reconstruct our past can be considered as an eloquent example of this.When we talk about Indian society caste and social stratification has attracted the widest attention from all the social institutions. There were a lot of attempts to overthrow this evil system which segregates a larger portion of the society, but no avail. This paper analyses a Malayalam story 'Villuvandi' written by Rekha K concerning the persistence of caste discrimination and stigmatization in higher educational institutions. This story has published in one of the leading Malayalam weekly, 'Mathrubhumi Weekly' on 19th January 2020. The term 'Villuvandi' means bullock cart and it is also connected with social reformer Ayyankali's 'Villuvandi Yathra' which demanded space to Dalits in the public sphere. This paper has undertaken a thematic analysis of the above- mentioned literary work. This paper is also an attempt to analyze how social setting of a particular period can be drawn out through reading a literary work.

Key Words **-** Literature, Society, Sociology, Discrimination, Stigmatization

Introduction

"Literature is thought provoking, it allows us to raise questions and gives us a deeper understanding of issues and situation" said Judith Ceasar.

Literature has a great influence on the change and development of a society. It gives a detailed preview of the social setting and human relationship. Literature opens the door to criticize social injustice. Literature as an imitation of human beings gives insight into what people think and do. For example, the works of Tagore, R.K.Narayanan, etc reflect society as such. In respect of literature, we can see that it has gone through a paradigm shift in concern with its theme and style. We can observe

ISBN: 978-93-83112-10-4

the slightest swerve in the modern literary works. It began to emphasize social inequalities, injustices, and explain about emancipation and equality of humans.

The story 'Villuvandi' written by Rekha.K is all about the persistence of caste discrimination and stigmatization in higher educational institutions. The premier educational institutions of India reinforce and maintain caste divisions through how upper-caste students interact with others and how teachers and administrators deal with students from different socio-cultural backgrounds.

It is Dalits who face the worst forms of discrimination and violence from the upper layers of society. They were even deprived of their basic rights and dignity. But the literary representations of these social distortions are limited.

Review of Literature

Anzar Ahmed (2017): Says that literature is more than what we see and perceive. Its boundaries cross our lives, our traditions, culture, social relations, national unity and a lot more. It serves as a reflection of reality, a product of art and window to an ideology.

Arjun Dubey (2013): Literature when combined with culture and other facets- both abstract and concrete of society not only presents impalpable subjects like alienation, assimilation and transformation in society, but also reflects the palpable issues such as historical, political and social facts.

Roshni Duhan (2015): Literature is only one of the many channels in which the energy of an age discharges itself; in its political movements, religious thought, philosophical speculation, art, we have the same energy overflowing into other forms of expression.

Villuvandi- an analysis

This story has published in one of the leading Malayalam weekly, 'Mathrubhumi Weekly' on 19th January 2020. The term 'Villuvandi' means bullock cart. It is linked to the reformer Ayyankali's 'villuvandi yathra'(bullock cart ride) as part of the struggle for access to public spaces for dalits. Ayyankali was a social revolutionary who fought for the rights of dalits in Kerala. The social activism of Ayyankali started with the historic journey in 1893 from Perumkattuvila where his family had settled, an event famously known as 'Villuvandi Yathra'(Abhimanyu 1990). There were a number of laws that adversely affected the life of the avarnas and they were exempted from mainstream society in all sense. Abhimanyu writes Ayyankali was travelling by a new cart and he was dressed like Nair at the time of his entry into the public road. Ayyankali purchased a cart and a pair of white healthy bullocks, he wore a white turban made of short cloth and in a fine morning of 1893 the cart carrying him started its journey over the forbidden public road challenging the 'caste laws' (Chentharassery, 2005). The title of the story Villuvandi can also be seen as a reflection of this and in this story, the protagonist challenges the existing upper-caste, upper-class notions.

The entire story is revolved around the concept of social exclusion. Dalits and minorities studying in higher education institutions face various forms of exclusion. The protagonist of this story is Uma , a block panchayath member who belongs to lower caste. Uma returns to university after 20 years to attend one of her teachers retirement function and recollects her university days. There were 20 seats for MBA programme. Uma and Elias were the two people who got seats through reservation. All other classmates belonged to upper caste or upper class families. Elias joined the university by selling 4 goats, which were aided by a government project. That was enough for others to tease him as shepherd. Other 'gentlemen' in the class brought him alcohol and enjoyed his behavior after drinking. Likewise both of them had to face lots of humiliation inside the campus. Lack of confidence and English proficiency was a barrier for them to make friendships. Even their professor was involved in degrading

ISBN: 978-93-83112-10-4

them by supporting the actions of other students against lower caste students. When the protagonist met her classmates after 20 years she was deliberately unnoticed by them. Their talks were concentrated on new vehicles they have, driving experiences in Europe, traffic rules in China, life in Middle East and everything about business. During that retirement function one of her friend request her to find out a person from her caste to take care his father as he wants go abroad for better career option. Uma replies to him that "now a day's people from my caste are not slaves, there are doctors, engineers and professors". It signifies that even after attaining higher qualifications, people from lower castes face endless discrimination. During the function, one of her classmates fell down and no one was willing to help her get him to the hospital. They lost their humanity and became complacent in talks related to money and possessions.Likewise, the whole story sheds light on the harsh realities of society, and how society normalized all forms of social exclusion.

Dalits at higher educational institutions are continued to be the victims of caste-based prejudices and violence on campuses. We had seen the incident of Rohit vemula,a Dalit research scholar at the Hyderabad Central University who hanged himself in his friend's hostel room on 17th January,2016. In his suicide note he wrote, "My birth is my fatal accident....I always was rushing. Desperate to starts a life....I am not sad. I am just empty. Unconcerned about myself. That's pathetic and that's why I am doing this (Biswas, 2016, Rakesh Kumar Maurya, 2018). Allegations of humiliation and exclusion have been denied by authorities and these campus suicides were projected as suicides out of academic pressure.

Conclusion

"Literature is an expression of society"-De Bonald

Literary works are the best medium to expose everything that exists in society, directly or indirectly. The narrator has applied such a medium very well here. Although the caste system and its anomalies are not new to Indian society, it is not diminishing but becoming more and more powerful with the changing society.The caste system in India is a by-product of colonial legacy and gradually it became part and parcel of the identity of Indians. This story also signifies the continuation of the caste system. The caste system has penetrated deep into the minds of the people beyond being wiped out by higher education, money, and jobs. The story 'Villuvandi' presents six different forms of social exclusions faced by students of lower caste and minorities at their campuses. The story talks about exclusion which is established in the society, excluding students who get the benefits of reservation, teasing students based on their family background or behavior, the differential attitude of teachers and fellow classmates towards Dalits and minorities, and exclusion based on their lack of confidence and English proficiency. Even after getting achieved statuses, they are unrecognized by the mainstream society. Unidentified and unnoticed suicide deaths and drop outs in higher education institutes can be easily addressed if all students are treated equally.

References

- Anzar Ahmed (2017, April). Literature and its influence on human life. http://www.conferenceworld.in
- Arjun Dubey (2013, March). Literature and society. IOSR Journal of literature humanities and social science, Vol.9 (6) pp 84-65
- Divya sl 2018, April). Villuvandi Yathra of Ayyankali: A movement towards democratic culture in Kerala. International Journal of Research and Analytical reviews.vol.5
- Janani Ramanathan(2018,May). Literature as a key to understanding people, society and life.cadmus journal.vol3 (4)
- Milto.C.Albrecht(1954,March). The relationship of literature and society, American Journal of Sociology.vol.59(5).425-436.
- Roshni Duhan(2015,April).The relationship between literature and society. Language in India, vol.15.

ISBN: 978-93-83112-10-4

Manto, Marlowe and Society

Madiha Aziz
Jamia Millia Islamia

ABSTRACT

This paper tries to connect fiction (Urdu and English) i.e. License by Sadat Hasan Manto and Doctor Faustus by Christopher Marlowe with different aspects in terms of gender, architecture of knowledge, division of labour, reason and the process of the work with regard to society. Literature is derived from society and life is expressed through literature. Literature has a great impact on the development of society. It is the reflection of society. It has helped in shaping civilizations, politics, education etc. It also helped in realizing some major concepts of society like gender, injustice, oppression, economy and everyday life. (Thousand splendid suns by Khaled Hosseini. It also taught us life's greatest lessons like love, perish, hate, compassion, acceptance, emotions, aging, death etc. (Tuesdays with Morrie by Mitch Albom)

Literature reflects problems of society in order to help it by making society realize its wrong doings and correct them. It helps us in the making of society.

License by manto

While one reads Manto today it seems to fit well in todays society. He is popularly known for his scathing social commentary where he represented marginalized section of mentally challenged, sex workers, women and is considered as the mirror of the society.

Manto's short story license raises questions on the society rather than the characters where society forces the woman of the story to trade her flesh to make a living. It raises societal concerns and doubts gender role, gender socialization, culture, traditions, authoritative nature of state and barbaric use of power and the issues of harassment of every kind. He assess the society very critically. Since time immemorial our society has been learning gender roles without questioning. Gender socialization is a process where a particular gender learn how to behave and fulfill social expectations associated to ones sex. Gender roles are expected in every culture accordingly. Gender stratification is seen in every aspect of ones life. Be it labour, clothing, language, products, space,etc.

Manto depicted this gender politics and never shield away himself from calling out these gender biases prevailing in the society. With regard to the story, fate of Neeti was decided by the well established, pre-defined state based on ones sex.

In the story, a Muslim man, Abu Mia marries a lower caste Hindu teenage girl and is jailed charged with forceful marriage and kidnapping. Later he dies in jail. His wife tries to earn a living and sustain herself by pursuing her late husbands profession of riding passengers on tonga but was denied the permission to do so by the authority of that area. In between the story she evan tries to take help from fellow mates but within a short span of time of helping her they all started to harass Neeti. This clearly shows the horrendous nature of the society where a particular sex is not allowed to do a particular task and has its limitations. Its been pretty clear that how society perishes on gender injustice. Moving on,

ISBN: 978-93-83112-10-4

when she herself tries to ride tonga the very first thought that came to her mind was- "How society will react to this?" she was forced to earn by herself and feels that people often call her for a ride just to see her, for the leisure of her body and beauty and ask her to ride here and there just to spend some more time seeing her. Manto shows the barbaric body politics where body of women is being objectified. Soon she was called by the state committee where they did not allow her to ride tonga as it is not the job of women giving the reason that she do not have license and the committee can't issue license to a woman. She then asks for options to earn a living and survive where committee replies to sell her body. Ironically the state decides what the legitimate role of women should be. Sadly, the gender roles that are defined today is same as sixty years ago when this story was written. Theory has been on a constant shift but there is not any shift in the practical world. In modern world the patriarchal nature of the society decides the legitimate role of particular gender. In the story the issue of social security of a widow has also been raised. Why women is seen as an object? Why she is suppressed more after the death of her husband? Does her existence of women depends on the man only?

The committee that denies license needs prostitute to satiate their lust. Manto says- "If a woman becomes prostitute its the fault of the society not the woman."

It is believed that mission of women is to humanize men who are alienated and sexually unstable. Furthermore, it is argued that man relates to culture and women relates to nature. It is the culture (man) that needs to tame the gender and nature (woman). Hence, always submissive and agreeing to the terms and conditions of culture.

Manto never brings shame onto female victims. He expresses the realism of life and society. He possesses major critical questions on exploitative nature of social institutions and society is always the center of his works. He has been constantly attacked by conservatives for advocating freedom of women. Through his works he helps in the understanding of the social construction of gender and how our society grooms this difference. Manto is one of the finest and bravest Urdu litterateur who wrote about the barbaric truths of society that no one dared to.

He says- "The period that we are going through, if you are unaware of it, then read my narratives and if you are unable to bear them then know that the times are unbearable."

Doctor faustus by christopher marlowe:

Doctor Faustus is a play that fits in sociology magic, science and religion (Malinowski) where these three are interwoven and form a triad.

Christopher Marlowe was the predecessor of Shakespeare, born on 1564. the play was produces in the year 1588. at that time plays were of miracle and mystery. They were first acted in church and then on churchyards and then on stages. Nobody questions the system and dared to reveal the dark secrets of society. Gradually, these miracle plays abiding the bible began to introduce more secular and human form of art and were loved by audience as they wanted to see the actual human life and affairs in the drama and then the dramas migrated from church to marketplace.

The age in which Marlowe conceived this play was the age of Renaissance that was on full swing. Wider range of knowledge and ideas; and printing helped in reaching out the new, individualistic ideas to the mass without any influence of the church. This individualistic approach is seen in Marlowe's plays where the hero of his plays are in quest of the impossible. There was reformation that challenged the ruling body, Church.

"Renaissance can also be seen as a general excitement and enlightening of human mind."- Walter Pater This play represents the spirit of renaissance that rejected the god-centered universe.

ISBN: 978-83-83112-10-4

Doctor Faustus is a christian play that deals with the themes concerning Christianity's understanding of the world. The idea of not acting according to the will of God is called sin and Doctor Faustus commits ultimate sin by making a pact with Lucifer and renounces obedience to God. In Christianity the worst deed can be forgiven through repentance. This turning away from God condemns him to spends an eternity in hell as he has decided to remain loyal to Lucifer in order to seek answers to his curious questions. In the end while Faustus is still alive but incapable of being redeemed Marlowe stepped out of the christian view of the world where his repentance is not accepted and certain sins can not be forgiven.

Power also played an important role in the play which has a corrupting influence on him. Before submitting to necromancy he was curious and has brainstormed on how he will use the power he seeks. As soon as he gets the power his curious plans and boundless ambitions changed into meaningless delight. One can always argue that true greatness can only be achieved with gods blessings, in Christianity. The power corrupted him.

The magic, supernatural is all over the play. Angels and devils, casting of magic spells, dragons pulling chariots etc. but with the magic nothing worthy is achieved. The power given to the Faustus seems to be a toy to him. On one hand Faustus has offered his soul to Lucifer in exchange for twenty-four years of service from Mephistopheles and on the other hand his mind and soul does not accept it and he constantly thinks of repenting but does not till the last hour. Marlowe tries to explain the condition of the humans that are constantly battling between good and evil. Faustus rejecting the traditional authorities shows the base of the Renaissance. He rejects the major forms of human knowledge- logic, medicine, law and theology citing ancient authority for each of them. He rejects all these in favour of magic. Moreover, through selective quoting Faustus rejects religion also saying that the bible states- "the wage of sin is death" neglecting the very next line which says "If we confess our sins, God is faithful and just to forgive our sins." According to Faustus religion only promises death and hence rejects religion.

Doctor Faustus depicted the then society where there were limitations and to bring about a change this play helped a lot. This was considered as the mind opener in the period of renaissance and till date it is listed in the list of influential classics of English literature.

References

- Doctor Faustus by Christopher Marlowe License by Manto
- Haralambos, M and Mead, R M. Sociology Themes and Perspectives. Oxford University Press, 2015 Ritzer, George. Sociological Theory. MC Graw Education,2013
- Oxford Dictionary of Sociology

■

ISBN: 978-93-83112-10-4

Literature and Music

Sruthi. S
M.com Finance
Department of Commerce, University of Kerala Kariyavattom Campus
Email: shruthisoorya@gmail.com
Mob: 9447891385

ABSTRACT

It has been recommended that music and literature had a mutual developmental antecedent before getting predominantly liable for the correspondence of emotive and referential significance individually. In any case, accentuation on likely contrasts among music and language may debilitate a thought of the shared traits that music and writing share. Without a doubt, one chance is that normal instruments underlie their full of feeling sway, and the present paper cautiously surveys important neuroscientific discoveries to inspect such a possibility. As a matter of first importance, it will be exhibited that significant proof of a typical job of sympathy and prescient procedures presently exists for the two spaces. In any case, it will likewise be noticed that a significant open inquiry remains: to be specific, regardless of whether the systems hidden the abstract understanding of vulnerability vary between the two spaces concerning enrollment of phylogenetically antiquated feeling regions. It will be reasoned that a relative methodology may not just assistance to uncover general components hidden our reactions to music and literature, yet may likewise assist us with bettering see any characteristics in their ability for full of feeling sway. This research paper primarily aims in the study of Literature and Music.

Key Words **-** Literature, Music, sympathy, emotions

Introduction

For quite a long time, music has been a deciding variable in the molding of our artistic scene. All through the scholarly history of the near expressions, pundits and creators the same have alluded to music comparable to writing: basically verse, generally considered inherently 'melodic' in its consideration regarding the sonic characteristics of words however there are reasonable just as chronicled contrasts between both fine arts. It has been generally perceived that music and verse sprang from the normal cause of serenade or chant. These two expressions are comparative as in the two of them are introduced through the feeling of hearing, have their improvement in time, and subsequently require a decent memory for their perception. Be that as it may, verse, in medieval reasoning, is arranged toward punctuation and talk and music has a numerical and logical inception. Melodic and numerical experience might be viewed as subconscious activities inside our on-going journey for significant life, however much of the time escaped the perspective on cognizant consultation. Leibniz utilizes Mathematical symbolism as he would see it that "music is the mystery exercise of number-crunching of a spirit which doesn't have any acquaintance with it is checking." In music , its tones have complex connections among themselves, however frequently, no relationship to anything outside the melodic arrangement: as Schopenhauer once called attention to. They occupy and structure their very own vast expanse which has just remote connections, by similarity, to the general universe wherein we live.

Frequently, words in a sonnet are illustrative of the real world, though the language of music is unique. Be that as it may, aside from these productive contrasts music and verse have consistently shared numerous comparable thoughts like redundancy, beat, highlight, beat, meter, arrangement and emotional peak.

Of an a lot more extensive case, nothing is the supply out of which phonemes (varna) rise (vyajyate); and since words (pada) rise up out of phonemes and complete expressions (vacas) from words, and all of regular daily existence (vyavahara) comes out of language, the world itself (jagat) is totally reliant upon nothing. This all-unavoidable, key power of nothing exists in two structures or modes, "struck" (ahata) and " unstruck" (anahata) maybe as in a string, or the vocal harmonies, can be "struck" to deliver perceptible sound. Nothing is in this manner both discernible and unintelligible, and its imperceptible mode holds a specific supremacy. A summary of Ayurvedic thinking even portrays the notable arrangement of Yogic cakras in the inconspicuous body, in their connection to oneself (atman), and to the creation of sound.

Research Methodology

The data for this study were collected from the secondary sources such as articles, websites, RBI records, etc.

Inferring and Sharing Emotions

The idea of empathy like instruments being engaged with abstract reaction is one that dates as far back as Aristotle's Poetics. Likewise, as right on time as in the eighteenth century, it was proposed that commitment of kids with music is particularly significant in showing feelings and a decent social disposition. Today, in neuroscience and brain research, sympathy might be comprehensively characterized as the capacity to deduce and share enthusiastic encounters. It is held to involve two distinct segments: an intellectual and an enthusiastic one that include the thought of point of view taking and shared instinctive inclination separately. Significantly, while the previous is identified with the thought of Theory of Mind (TOM) and metalizing, the last is viewed as harmonizing with the idea of enthusiastic virus, with proof of a twofold separation discernible in the neuroscience writing.

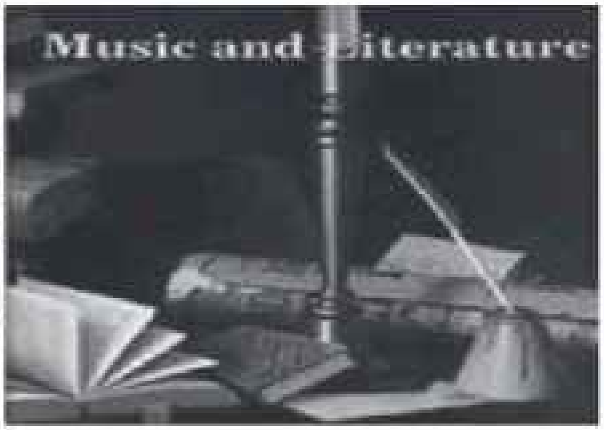

In music, a few examinations have embroiled different limbic and paralimbic structures in the handling of fundamental feelings, excitement and valence (model: glad versus unbiased and consonance versus discord. Notwithstanding, it might be contended that since music isn't itself an enthusiastic article, probably a few feelings instigated while tuning in to it should be gathered. Supporting the thought that melodic feeling might be deduced is the proof that audience members show actuation in structures related with psychological compassion during music tuning in.

At the point when music audience members accepted they were tuning in to a bit of music created by a human as opposed to a PC, cerebrum regions ordinarily associated with mentalising, for example, the average prefrontal cortex (mPFC), were actuated. Further, in the condition known as Behavioral variation front of emporal dementia, which is related with an enormous system of structures incorporating those engaged with mentalising, it was demonstrated that the mentalising shortages regularly showed by these patients likewise stretched out to the music area. In particular, patients were disabled in ascribing mental states (e.g.,

ISBN: 978-93-83112-10-4

fantastic), yet not non- mental attributes (e.g., raindrops) to music, with execution on the previous undertaking being all the more unequivocally connected with the vmPFC. Ongoing proof of the enlistment of the default mode organize (DMN) while audience members tuned in to their favored music likewise makes one wonder of the degree to which mentalising forms decide music inclinations. The DMN is a system of structures that is specially enacted when people take part in interior undertakings like brain meandering and envisioning what's to come. Basically, be that as it may, its sharing of a key structure, the mPFC, with the identifying, has been utilized to clarify its continuous enlistment during mentalising and understanding.

Anticipating the Uncertain

When all is said in done, both music and literature (the structure squares of writing) are contained discrete components that are not joined aimlessly, yet as indicated by a lot of standards. Similarly as semantic punctuation alludes to the standards that direct the manner in which language is developed, so additionally has the term melodic linguistic structure been utilized to depict the arrangement of standards managing the mix of melodic components. In the field of subjective neuroscience, a relative methodology has uncovered comparable electrophysiological marks to sporadic or sudden occasions with regards to music and language. In particular, "jumble" reactions to low likelihood occasions have been related with longer preparing occasions and confined to one side and right sub-par frontal gyrus. Now it merits recognizing that the fundamentally short and profoundly controlled improvements that have ordinarily been accustomed to realize the mark befuddle reactions may appear to be far expelled from the rich and complex abstract and melodic materials experienced in regular day to day existence. Nonetheless, these jumble reactions have progressively been deciphered as help for the Bayesian cerebrum speculation, which places that the mind constantly makes dynamic derivations about how occasions in nature will unfurl. Fundamentally, developing examinations concerning the passionate ramifications of such prescient procedures raise the likelihood that ordinarily watched electrophysiological reactions mirror a more extensive system basic our full of feeling reactions to a wide scope of boosts.

Conclusion

In total, the exploration writing gives an ever-expanding collection of help for the idea of a job of sympathy forms during both music tuning in and abstract perusing. It additionally proposes a significant job of prescient procedures during the utilization of such upgrades, in spite of the fact that of intrigue will be to investigate the degree to which vulnerability in the two areas is bound (or not) to movement in the center limbic system. All in all, it might be presumed that a correlation of examination discoveries from music and writing centered investigations will keep on being edifying, and that especially significant bits of knowledge will rise when concentrates in the two spaces utilize comparable ideas. Fundamentally, it might be normal that while watched covers may assist with clarifying the regular intrigue of music and writing as works of art, contrasts may assist with clarifying any quirks in their particular capacities with regards to full of feeling sway.

References

1. Aristotle. (1961). Poetics. Butcher S. H., trans, Fergusson, F., intro. New York: Hill & Wang.
2. Oatley K. (2002). "Emotions and the story worlds of fiction." in Narrative Impact: Social and Cognitive Foundations, eds Green M. C., Strange J. J., Brock T. C. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
3. https://www.thehindu.com/opinion/open-page/The-musical-route-to-literature/article14404991.ece
4. https://www.ukessays.com/essays/english-literature/the-study-of-literature-and-music--english-literature-essay.php

ISBN: 978-93-83112-10-4

Ecofeminism in select Indian women novels of Arundhati Roy and Anita Desai

Dr. Zeba Siddiqui
Research Scholar, University of Mumbai

ABSTRACT

The idea and existence of civilization, since time immortal, is based on the essentialist paradigm of binary opposition between man and nature. The colonial indoctrination and oriental historiography attempted to replicate western construct of wild nature in Indian imagination. But empire wrote back and articulated Indian ideas of mutual existence of man and nature. Anita Desai and Arundhati Roy have highlighted the ecological consciousness in their novels.

Keywords: civilization, nature, ecological consciousness

The term Ecofeminism is a branch of feminism that scrutinizes the link and association between the domination and exploitation of women and nature. Ecofeminism "a new term for ancient wisdom." (Ecofeminism, 1993:13) Human sciences are a diverse discipline that studies the philosophical, biological, social and cultural facets of human life, besides that it is also the behaviour and relation of human beings with other entities and this has opened the way for the rise of discourses like ecofeminism to resolve the difficulties that are associated with women and nature:

Ecofeminism is an activist and academic movement that see the critical connections between the domination of nature and the exploitation of women. It also sees a connection between the exploitation and degradation of the natural world and the subordination and oppression of women. It emerged in the mid-1970s alongside second-wave feminism and the green movement. Ecofeminism brings together elements of the feminist and green movements, while at the same time offering a challenge to both. It takes from the green movement a concern about the impact of human activities on the non-human world and from feminism the view of humanity as gendered in ways that subordinate, exploit and oppress women." (Feminism & Ecology, Introduction, 1997:1)

The human beings are blessed with bliss of the Mother Earth. Therefore, the Mother Earth, in all cultures, have been worshipped as the deity. In all traditional societies, the human life is generally adopted with the cycles of Nature. In short, the traditional life is nature friendly, and there is harmony between the nature and human beings. But the age-old harmony is disturbed in the modern societies that only cares about the material progress and pleasure which is anti-nature most of the time. Instead of adopting with nature, modern societies try to command over the nature. Therefore, there is a gradual degradation of the environment in the contemporary age. Through their literary works, some writers tried to created awareness about the environmental damage which is caused by human beings. The following novels The God of Small Things by Arundhati Roy and Fire on the Mountain by Anita Desai have been written in the same fashion which highlights the ecological concerns and human encroachment.

ISBN: 978-93-83112-10-4

Nature/the flora and fauna fountain/or the green treasure has been undergoing a tremendous pressure of its existence. [forest cutting, global warming etc.] The destruction of the natural world caused by the male dominating materialistic society ultimately creates problems for the females of the world. Women and nature both are exploited and are repressed and suppressed side by side. Since it is the female class of the society who looks after the household duties, suffers due to the loss of the nature, it becomes the prime duty of researchers to analyse such critical situations. It is only towards the end of 20th century that Governments and concerned environmental activists started wondering whether inappropriate human actions were influencing the Earth's climate.

Arundhati Roy in the novel The God of Small Things has shown how Meenachal river is facing environmental issues due to the exploitation of nature by human being in the name of progress and modernization. Industrialization and globalization are affecting the river and causing water pollution due to the disposal of urban and domestic toxic waste materials such as plastic bags etc. Roy exposes the pollution of the river. She tells the river water has become toxic due to the unadulterated factory waste, washing of clothes and pots by women, and the over-farming because when a salt-water barrage is built on it:

Despite the fact that it was June, and raining, the river was no more than a swollen drain now. A thin ribbon of thick water that lapped wearily at the mud banks on either side, sequined with the occasional silver slant of a dead fish. It was choked with a succulent weed, whose furred brown roots waved like thin tentacles under water. Bronze-winged lily-trotters walked across it. Splay-footed, cautious. Once it had the power to evoke fear. To change lives... But now its teeth were drawn, its spirit went. It was just a slow, sludging green ribbon lawn that ferried fetid garbage to the sea. Bright plastic bags blew across its viscous, weedy surface like subtropical flying-flowers... The stone steps that had once led bathers right down to the water, and Fisher People to the fish, were entirely exposed and led from nowhere to nowhere, like an absurd corbelled monument that commemorated nothing... On the other side of the river, the steep mud banks changed abruptly into low mud walls of shanty hutments... On warm days the smell of shit lifted off the river and hovered over Aymenem like a hat. Further inland, and still across, a five-star hotel chain had brought the Heart of Darkness." (The God of Small Things, 1997:124-125)

Arundhati Roy has also portrayed nature in this novel through River Meenachal, animals, mountains, trees and bugs and has also additionally exhibited the centrality of water to ecofeminism and gender. Roy is trying to suggest and bring into consideration that there should be sustainable development to save the natural world in the light of the fact that these days human beings have become machine and with the changing world situation i.e. in the name of modernization and development they are destroying and exploiting the natural environment, our beautiful green treasure or the flora and fauna. With these she attempts to create cognizance among people that instead of devouring and destroying the natural resources they should save, protect, conserve and nurture our mother earth i.e. our beautiful nature and save the future.

Anita Desai is one of the few Indian writers in English in the postcolonial era, constructs nature in his fictional works. The central concern of this novel is to highlight the ecological concerns and human encroachment. As we read the novels of Anita Desai, we find the connections between nature and man. There was a time when the garden house in Carignano was the most beautiful and alluring garden in Kasauli, but now it has been used as an army camp. This clearly shows the unconcerned and insensitivity of man towards the nature and patriarchal attitude in destroying and devouring the natural phenomena for the materialistic greed. Man has turned into machine now and he is going far away with the nature and is largely dependent on modern technology and just for his own pleasure.

ISBN: 978-93-83112-10-4

profit and satisfaction they are exploiting the beautiful environment, the flora and fauna like an object which indicates the environmental crisis:

"This is how forest fires start. I can tell you how many forest fires we can see each year in Kasauli. Some have come up as far as our Riling. You can see how many of the trees are burnt, and houses too. Once the house down the hill, South View, was burnt to the ground before the fire engine arrived"

There is a water shortage every summer in Kasauli. There was no water to put out the fire and the whole house burnt down, and the cowshed with two buffaloes in it. (Fire on the Mountain, 1977:53)

From the above lines it can be clearly seen that Anita Desai has very clearly mentioned the efficacity of forest fire from which the natural cycles of forests are disturbed which ultimately leads to the ecological imbalance i.e. flora and fauna gets affected, species disappear, plants proliferate and as a result of this the human beings become the tragic victims of this destruction and deterioration caused by men.

Both Arundhati Roy and Anita Desai although writing in an industrial, cosmopolitan setting, they both attracted towards the basic concerns of the environmentalists and ecologists and makes the reader aware about the ecological hazard and the deterioration and devouring of nature.

Notes & References

- Desai Anita, Fire on the Mountain, Random House India, 1977
- Sabar, Nesha. Ecocritical Readings: A Study of Anita Desai's Fire on the Mountain and Where Shall We Go This Summer, International Journal of English Language, Literature and Humanities, volume-II, Issue-IV, August 2014.
- Roy, Arundhati. The God of Small Things, 1997
- Mellor, Mary. Feminism & Ecology. Introduction, 1997, p-1
- Maral, Priyanka. Ecocriticism in Arundhati Roy's The God of Small Things, IOSR, Vol.10, Issue 4 (May-June 2013), ISSN-2279-0837, p. 40-42
- Mies, Maria & Shiva Vandana. Ecofeminism, 1993, p-13

■

ISBN: 978-93-83112-10-4

Arabic Language in Developing Human Knowledge and Science

Prof. (Dr.) Shahina Khan
Head, Department of Arabic, Urdu & Persian
Ismail Yusuf College, Jogeshwari.

ABSTRACT

Arabic language is the mother language of over 250 million people in the Middle East (West Asia and North Africa), and one of the sixth official languages of the United Nations. Arabic is also the language of the Qur'an with special importance to all Muslims.

Arabic is the language of an ancient civilization, which contributed greatly to human knowledge. Its influence is strongly felt on such languages as Persian, Turkish, Urdu, Indonesian and Malay, among others. Arabic is also the living medium of a contemporary dynamic literature and culture. Its rich and magnificent poetry, classical and modern, is especially captivating.

Arabic language has played a major role in learning human knowledge and sciences through technological advancement. There were many manifestations of information technology that served Arabic in the development of teaching and learning. In the light of the recent technological developments that have affected the world around us, Arabic had clear share of positive influence. One of the advantages of modern technology has provided Arabic with a range of tools and electronic applications that have preserved the idea of teaching Arabic structure with correct grammar and spelling.

Keywords: An ancient civilization, technological advancement, electronic applications

Any language in order to become a science language must have all levels of sound, morphology and stylistics easy to read and rich by the meaning and the derivation. This is what that Arabic language had in its old time, and in all those sciences that Arabs excelled in them. The development of the language is not limited to the language only, but there are many Arab Muslim scholars who have contributed to the development of human sciences in Arabic. The great Muslim philosophers such as Ibn Khaldun (d. 1406), Ibn Sina (Avicenna, d. 1037), Ibn Rushd (Averroes, d. 1198), al-Farabi and al-Ghazali translated the works of earlier Greek philosophers and added their own significant contributions. The medical sciences were largely developed throughout the works of Ibn Sina (Avicenna), al-Razi, and Husayn bin Ishak al-Ibadi, who translated Hippocrates and other Greeks. Thus, we find that the Arabic language is not narrow, it can keep pace with the results of science, but is suitable for scientific and technical teaching because of the breadth of its lexical capacity compared to the foreign languages. A positive advantage of Arabic language is that it benefits from the phenomenon of expression, dissolution, derivation, Arabization and seclusion, all of these help it to open up and benefit from all the languages of the world.

Arabic is among one of the oldest language and language is the most distinctive human characteristic among all creatures. It is not just a system that generates sounds to convey meaning, but a mirror of the human mind. It is a vessel and vehicle of knowledge. Arabic is one of the oldest languages, characterized by novelty, vitality and flexibility. Since the advent of the computer in the late 1940s, its connection with language is getting closer and deeper. Language is at the top of the subjects of interest of the humanities. The computer is the culmination of modern technology, so it was logical, but crucial, for language and computer to meet. We cannot imagine the theoretical and practical benefits that we can get from the computer. As when we study language materials without the use of computers, it is necessary to use certain linguistic approaches.

In the area of operating systems, the global operating systems such as MS DOS and Windows had been localized and modernized. In the area of application programs, several Arab programs emerged to coordinate to print Arabic texts by adding some Arabic and Islamic features to them. At the same time the Arabic fonts programs, spelling and grammatical programs, automatic reading programs of Arabic texts, automatic translation programs from and to Arabic, and multiple Arabic programs for learners and other speakers, witnessed some progress. Researchers and specialists in education should facilitate Arabic education, so that computer specialists can establish and design educational programs, similar to the practice in other sciences. The cooperation between computer technicians, linguists and educators will contribute to produce educational programs that can help to attain goals and make e-learning successful in all dimensions. We also need to encourage teachers to use Arabic in teaching and learning modern sciences in order to Arabize terminology in these fields.

To conclude, if we want a comprehensive renaissance, it is necessary to start by focusing on this language, not disdaining it, but working to raise the technological level through the implementation of Arabic in all walks of life. We need to understand the nature of these modern times in which knowledge of technology is no longer a luxury but a practical need for the individual person as well as crucial need for the development of any nation.

For the success of e-learning especially during this Corona pandemic and post-pandemic by using Arabic as medium of instructions, we have to update the curriculum to keep up with the age of modernity, as well as developing teachers'e-learning abilities to enable learners acquire basic Arabic skills to serve this new informatics society. This will enable us to confront the open world and the revolution of technology with a conscious mind, to develop and qualify ourselves for the challenges of modernity and creativity, as well as mastering the computer culture in our own language. Therefore, we need to prepare Arabic for the demands of the information age, and inject fresh blood in this great language theoretically and practically by using it as medium of education in all sciences. This can only be achieved by teaching our young people to technically think in Arabic to understand the close relationship between programming and thought on one hand and the language on the other hand.

References

- Al-Qurrashi, A.Aziz Al mahyoubi (2014). Al-lugha Alarabiah fi Asr Almaalomatiyah.: Juhood Alughawiin Ararab Alhassobiyah Li Khidamat Adrassat Allughawiyah Alarabian, Alsharah, Yagoub Ahmed (2011). Alugha Alarabiyia wa Alinternet.
- Gumaa, Ibrahim (1981). Gisat Al-Kitabah Al-Arabiah. Cairo, Egypt.
- Khider, Majid Malik (2017). Alughaha Alarabiah wa Teknologia.: wasail Altwasoul Alijtmaie wa doraha fi Tadahwor istikhdam Alughah alarabia

■

ISBN: 978-93-83112-10-4

An Overview of History of Arabic Language and Literature in India

Ms. Nilofar Abdul Khaliq
Research Scholar,
Department of Arabic, University of Mumbai
Contact No: +919768448525

ABSTRACT

History of Arabic Language with reference to India after it has been shifted from local language to become an international language is vey vast and enriching. Arabic Language has been adopted by a great civilization that history has not witness it never ever. The major in Arabic Language and Indian culture equips to understand the political, social, and cultural importance of the Arab world and its complex regional significance on the global stage. It is focused on the acquisition both of language skills and of cultural competency. Understanding the Arab world is today of vital importance and for this learning, Arabic language will be a key factor. The role of Arabic language in developing human knowledge and sciences is very crucial throughout the ages.

As we know Arabic is the fifth most widely spoken language in the world. It is one of the official languages of the United Nations and the religious language of a billion and a half Muslims, as well as millions of Christians and Jews. Political and economic developments in the Arab world and parts of the Middle East, like the internationalization of businesses and professions around the world, have made understanding, speaking, reading, and writing Arabic an increasingly valuable skill. Arabic is also a language with a rich literary and cultural heritage that deserves to be studied in its own right.

Key Words: International language, great civilization , cultural heritage

Of course, Arabic literature and its relations should have an important place in the history of world literature. Not only because Arabic is on the list of the oldest languages; but also because its footsteps from the beginning to the present have been poetry and prose, rich in high standards of human culture. Recognizing the extraordinary role of the Arabic language in preserving human civilization and cultural heritage, the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) decided in 2010 to declare December 18 of each year as "World Arabic Day" in order to make the world aware of the importance and breadth of this language. It is to be remembered that on the same day, December 18, 1973, the UN General Assembly decided to include Arabic as one of its official languages. This day is celebrated in recognition of the extraordinary role of Arabic literature in the promotion of valuable information in different cultures, languages and sciences.

Due to its vast and comprehensive literary heritage, Arabic is one of the sixth largest languages in the world, while Arabic is the fifth most spoken language in the world, after Chinese and English. In addition to being the mother tongue of 50 million people, more than 1.8 billion Muslims around the world use the language in one form or another. Its fluency, effectiveness, diversity in metaphors and

ISBN: 978-93-83112-10-4

grammar (syntax only) make it world famous. The Arabic language is gaining momentum even in the present digital age, especially on the social networking site.

In Indian history, Abu Rihan al-Biruni is a name that carried out scholarly diplomacy between Hindus and Arabs, introduced Arabs and Iranians to the sciences of Hindus and Hindus themselves to the study of Arabs and Iranians, and he wrote a comprehensive historical document 'Kitab al-Hind (كتاب الهند) which introduced the Indo-Arabs to each other's sciences, arts and customs. Since Arabic is the Islamic language and most of the Indian scholars and scholars have made this language and its literary aspects the subject of their pen and paper. Shah Waliullah Dehlavi, Sheikh Ahmad Thanesar, Faizul Hasan Saharanpuri, Nawab Siddique Hasan Qanoji, Anwar Shah Kashmiri, Maulana Ghulam Ali Azad Bilgrami, Abdul Aziz Memoni, Maulana Abul Hassan Ali Mian Nadvi and Maulana Wahidul Zaman Kairanvi gave birth to writers whose Arabic services have been acknowledged by the Arabic scholars themselves and who have played an exemplary role in strengthening Indo-Arab relations due to their linguistic services.

Before I conclude I would like to discuss the role of Arabic language in developing human knowledge and sciences. First and foremost, there is a great impact of Arabic Language on other world languages. There is no doubt that Arabic language became once in the history a key of success for education during Islamic civilization; hence it was an honor for students all over the world to study Arabic language and to continue their education in Arabic. Moreover, from this point historians and linguistics came out with the fact that Arabic Language has affected other languages of the world. For example, Taylor say that there are more than thousand Arabic worlds in English and more than thousands English words derived from Arabic. In addition, there are around 405 Arabic world in Oxford dictionary, among which 283 are taking to English pocket dictionary. No wonder then that Arabic language has effects education and other languages in the world. Secondly, Computer has discovered greatness of Arabic Language. A Computer has discovered that there are lot of advantages in Arabic language characterized Arabic to become eligible as a language of science and then has potency to affect learning process despite of the weakness of this process in Arab countries in general; in terms of lack of seriousness and financial support in Arab word toward developing computer sciences. It has ability of deriving numerous of nouns, verbs, terminologies from single root of Arabic word. Researchers have shown that computer can provide us with hundreds of forms derived from only single form of Arabic. Likewise, Arabic language has capability to be written as it's spoken. In another word, Arabic language is written as it is spoken unlike like English, French or other languages. Since in English for example we write hundreds of words differently from the way we pronounce them.

References

1. Ahmad, Zubaid. (1958). The Contribution of Indo- Pakistan to Arabic Literature, Lahore. Ashraf press.
2. Ahmad, Dr. Ashfaq : Musahamatul- Hind Fi al- Nathr al- Arabi Khilala al- Qarn al-Ishreen, New Delhi, Makoff printer, 2000.
3. Yusuf, Prof. S.M. Studies in Islamic History and culture, Delhi, Adam Publishers & Distributors, 1992.

ISBN: 978-93-83112-10-4

બત્રીસ પૂતળીની વેદના માં નારી મનોસંઘર્ષનું ચિત્રણ

BATRIS PUTLI NI VEDNA

Smt. Meena Thakar
Associate Professor
Ismail Yusuf College

"Batris Putli ni Vedna" - Maa Nari Manu Shangrash nu Chitran

" Batris Putli ni Vedna " is the first novel in gujarati literature depicting the awakening of a women's consiciousness or mind set.

Over the years, Society and it's surrounding have undergone drastic changes but the situation of a woman and her place in society has not changed much! In this novel, we see the woman talking about her right to live with pride and dignity. She is not talking here about her helplessness or exploitation by men but of moving ahead in society with equal rights and sense of purpose. This novel, written over 17 chapters, has beautifully depicted the life situation of number of woman - their internal strife, their feelings and the turmoil that they suffer. Vikramditya 's thorns's 32 statues mean well decorated statues which are stagnant at one place but the author with her strong imagination makes them alive and here they ' turn-around ' and show how they can

વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધથી શરૂ થયેલી સ્ત્રી શિક્ષણની શરૂઆત અને સ્વતંત્રતાના આંદોલનોએ સ્ત્રીને ઘરની બહાર નીકળતી કરી, બહારની દુનિયા જોતી કરી, વિચારતી કરી. જેમ જેમ નારી શિક્ષણ પ્રસરતું ગયું તેમ તેમ આર્થિક રીતે સ્ત્રી સદ્ધર થતી ગઇ, જીવનના બીજા ક્ષેત્રોમાં પુરૂષ સમોવડી જ નહીં આગળ પણ નીકળતી ગઇ તેમ નારી ચેતના પ્રગટી, અન્યાય સામે વિદ્રોહ જાગ્યો. આ સંવેદનાનો પડઘો સાહિત્યમાં અનેક રીતે ચિતરી આવ્યો. આવા નારી સર્જકોમાં કુન્દનિકા કાપડિયા, ધીરુબહેન પટેલ, સરોજ પાઠક, વર્ષા અડાલજા, ઇલા આરબ મહેતા, હિમાંશી શેલત તેમજ બિંદુ ભટ્ટ મુખ્ય છે. તેમના લખાણોમાં સ્ત્રી સ્વતંત્રતા કે તેના નારી હક્ક પૂરતો સીમીત નથી તેથી આગળ સ્ત્રીને માનવી તરીકેના હક્કો -સમાનતા માટેનો છે.

મારે વાત કરવાની છે ઇલા આરબ મહેતાની ૧૯૮૨માં લખાયેલી "બત્રીસ પૂતળીની વેદના" ની નારી ચેતનાને ઉજાગર કરતી ગુજરાતી સાહિત્યની આ પહેલી નવલકથા છે. આ પછી બહુ ચર્ચાયેલી નવલકથા "સાત પગલાં આકાશમાં" આવી. એ પછી આવતી એમની નવલકથાઓમાં સમાજ અને પરિવેશ ઝડપથી બદલાયો છે, પણ સ્ત્રીની પરિસ્થિતી બદલાઇ નથી. સ્ત્રી સ્વાભિમાન પુર્વક, ગૌરવ પુર્વક પોતાના હક્કની વાતો કરે છે. એ વાતનો સૂર આપણને તેમની પહેલી નવલકથા "બત્રીસ પૂતળીની વેદના" થી "ગર્ભગાથા" સુધીની નવલકથામાં સંભળાય છે.

ISBN: 978-93-83112-10-4

"બત્રીસ પૂતળીની વેદના" નું એક પાત્ર છાયા પરાશર છાયાનો પતિ પ્રમોશન મળેલી પત્નીને કહે છે. "સાંજના રિહર્સલમાં જાવ છો કે તમારા બોસ જોડે તે" આ પરાશરના શબ્દો એક થપ્પડ રૂપે એના આત્માને લાગ્યા. આ માત્ર એક પાત્રના જીવનની ઝલક નથી આવા ઘણા પાત્રોની વાત આમાં ગૂંથાઇ છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પહેલીવાર અનેક નારીઓને વિક્રમરાજાના સિંહાસનની બત્રીસ પૂતળીઓ સાથે મૂકી છે સ્ત્રી એટલે પૂતળી સજેલી-ધજેલી પોતાની જગ્યા પર શોભતી કહીને લેખિકાએ શિર્ષક સાથે સંધાન કર્યું છે. આ ઐતિહાસિક સંદર્ભ વિક્રમરાજાના સિંહાસનની પૂતળીઓની જેમ તેમને બોલતી કરશે એવું સૂચવે છે. પરંતુ આ સિંહાસન પર બેસનારે લાયક થવું પડશે તે ગર્ભિત છે. આમ પુરૂષ રૂપી કે પુરૂષ વિરોધી બનીને નહી એક નારી કરતાં વિશેષ સર્જક તરીકે, સામાજિક પ્રતિબંધતાને સ્વીકારીને વિવિધ સ્વભાવ, માન, મોભો ધરાવતી નારીઓના સંઘર્ષને, મનોવેદનાને લેખિકા વાચા આપે છે.

સત્તર પ્રકરણોમાં લખાયેલી આ નવલકથામાં અનુરાધા વિભાવરી, વિનોદિની, છાયા, રેખા, માર્શિયા, બડી અમ્મા જેવા અનેક નારી પાત્રોના જીવનમાં લેખિકા ડોકિયું કરે છે. આ નારી સૃષ્ટીને ઝીણવટથી તપાસે છે. તેમની ભિતરની ખરી સંવેદનાને સ્પર્શે છે. નવલકથાની નાયિકા અનુરાધા લેખિકા છે. તેની એક નવલકથા "બંધન તૂટયા" આમાં અનુરાધાએ ખુબ આક્રોશ વ્યક્ત કર્યો છે. લોકો તેના આ બિન્ધાસ્ત લખાણ માટે અભિનંદન આપે છે ત્યારે તેનો પતિ રમેશ તેને કહે છે કંઇ સારું લખને! આમ કહી કારણ આપે છે કે લોકોને થશે કે આ લાગણી નાયિકાની નહી તારી એટલે કે લેખિકાની છે ત્યારે અનુરાધાનું હ્રદય વિંધાય છે, તેનું મન દુઃખી થાય છે શું સ્ત્રીઓએ હંમેશા ઠરાવેલ આદર્શ પ્રમાણે જ લખવાનું? એ નહ□ બને 'હસ્ત્રી લેખિકા તરીકે લખીશ તે ક્ષણથી શરૂ થાય છે અનુરાધાની પુરૂષો દ્વારા ચલાવાતી સૃષ્ટીમાં ટકી રહેવાની મથામણ. એક દિવસ સંપાદકે કહ્યું તમે બે દિવસના શિબિરમાં આવો અનુરાધાએ સંજોગોનુસાર ના પાડી પેલા ભાઇ કહે તમે સ્ત્રીઓ ઘર કુકડીઓ ઘરની બહાર નીકળતી કેમ નથી ત્યારે અનુરાધા જાણે ચાબખો મારતી હોય તેમ કહે છે તો એમ કરો આ વખતે તમે ઘરે રહી અને તમારા ભણેલા પત્નીને શિબીરમાં મોકલો આમ નવલકથાની નાયિકા અનુરાધાની શરૂ થઇ યાત્રા.

શાસ્ત્રીજીએ મંડળના લાભાર્થે નાટક લખવા અનુરાધાને આમંત્રણ આપ્યું. જ્યાં વ્યાખ્યાનો થાય છે. એ "સદ્‌ગુણા સદન" માં મોટા ઘરની જીવનરસ ખોઇ બેસેલી સ્ત્રીઓ ત્યાં આવે છે તેમની આગળ સ્ત્રી ઉદ્ધાર, સ્ત્રી ત્યાગ, તપ અને સમર્પણની વાતો થાય છે. આમ ક્લિષ્ટ આદર્શ ભાવના વાળું એક નાટક અનુરાધાને લખી આપવા શાસ્ત્રીજી કહે છે. ત્યારે અનુરાધાને નાટક માટેનું વસ્તુ રામાયણમાંથી સૂઝે છે. નારી પાત્રો કૌશલ્ય, કૈકેયી અને સીતાના જીવનમાં મંથરાને લીધે જે હાહાકાર વર્ત્યો તે ત્રણેને સમજાયેલી પ્રેમની ભૂમિકાની ભિન્નતા કેન્દ્ર સ્થાને રાખીને અનુરાધાએ સંવાદ લખ્યા તેને ભજવનારા પાત્રો વિનોદીની, વિભાવરી, છાયા, રેખા છે. નાટક નિમિત્તે રિહર્સલમાં સાથે મળતાં આ પત્રોને જીવનમાં કરૂણ રંગો સમાંતર રીતે લેખિકા પ્રગટાવે છે.

ISBN: 978-93-83112-10-4

રામાયણના નારી પાત્રોના નાટકનું રિહર્સલ કરતાં વિનોદિની, વિભાવરી, રેખા અને છાયાનાં લગ્નજીવન અને સંસારના અનેક રંગ ખુલતા જાય છે. પહેલાં એમના સંસાર જીવનમાં એક બેડી રૂપી પુરૂષો હતાં, પતિની ઇચ્છા વગર એક ડગલું પણ માંડી શકતાં નહોતી એ હવે પુરૂષોના વર્તન અને ખોટા દંભને ખુલ્લા પાડે છે.

રેખા પતિનો ડર રાખ્યા વગર માંદી માને મળવા જાય છે, વિનોદિનીને નિઃસંતાન હોવાનું દુઃખ સતાવતું નથી, વિભાવરીને તેનો પતિ મંચક છોડી ગયો છતાં તે મુક્ત પંખીની જેમ જીવવા માંગે છે, અને છાયા પર તેના પતિએ મુકેલો આરોપ મેણાટોણાં દ્વારા લેખિકા તેમના મનમાં જાગેલી જાગૃતિની વાત કરે છે.

આ નવલકથા સ્ત્રીના બદલતા માનસને નિરૂપનારી છે. નવલકથા માટેની વસ્તુ ગૂંથણી અને ટુંકા પાત્ર પરિચય ઉપકારક નિવડ્યા છે. વ્યંગ્ય-કટાક્ષ, હાસ્ય વાતાવરણને હળવું બનાવે છે, વાર્તારસ જળવાય છે.

નારીના મનોસંઘર્ષની વાત કરતી આ નવલકથામાં નારીનું મન બંડ કે વિદ્રોહ નહ□ પણ નારીને નારી તરીકેનું ગૌરવ ભર્યું સ્થાન અપાવવા તેનામાં જાગૃતિનો સંચાર થયો છે એ વાતને મહત્વ આપે છે.

ISBN: 978-93-83112-10-4

આગગાડી - સામાજીક વાસ્તવિકતાનું કરૂણ ચિત્ર

Fire Engine - a tragic picture of social reality

Dr. Preeti Hitesh Dave
Asst teacher
K J Somaiya College of Arts and Commerce

Aag Gadi, by Chandravadan Mehta, was written in the year 1933 His play Aag Gadi (Fire Engine), about an ailing fireman, marked the rise of the amateur theatre movement in Gujarati theatre. The play was written before independence but still has a great impact on today's society. The drama narrates about the exploitation between the higher caste and lower caste people and the storyline revolves around the railway workers and their suffering. Aag Gadi is a one-act play based on social inequality. The writer has tried to show the bitte reality of society in his play. In 1970, C. C. Mehta himself translated his work, Aag Gadi as Iron Road.

"રંગભૂમિ ખેલવી એ લ્હાવો લેવાની વાત ભલે હોય પણ એ લાડવો ખાવાની વાત નથી."

- શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા

આવું કહેનાર ચં.ચી. ૨૯ જેટલા નાટ્યગ્રંથો દ્વારા ૮૮ નાટકો સાથે ઊભેલાં છે. એક વિશ્વ નાગરિક, વિશ્વ પ્રવાસી અને વિશ્વ પ્રતિભા જેમણે દેશ-વિદેશની ૪૫૦ જેટલી નાટ્યશાળા તપાસી અનેક નાટ્ય મનિષી, નાટ્યાચાર્ય-નાટ્યગુરૂ, અભિનેતા, લેખક, દિગ્દર્શક, નાટ્ય અભ્યાસી બન્યા. તેની પાછળ તેનો મર્મ ગુજરાતી સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિને વિશ્વ સુધી પહોંચાડવાનો હતો. એટલે ખરા અર્થમાં વૈશ્વિક ગુજરાતી હતા.

૧૯૩૩માં ચં.ચી.નું પહેલું વાસ્તવવાદી નાટક રચાયું. "આગગાડી" આ માત્ર ચં.ચી.નું જ નહીં તો ગુજરાતીનું એક શ્રેષ્ઠ વાસ્તવલક્ષી કરૂણ નાટક છે. "એમાં આગગાડીની આગ છે" રેલવે જીવનનો કારમો ચિતાર આપ્યો છે. આ નાટકમાં જે વસ્તુ છે એના કરતાં એની વાસ્તવિક સૃષ્ટિ અનેકગણી મોટી છે, જેમાં સમાજના એક વર્ગના પગની નીચે ચગદાતા બીજા વર્ગનું કરૂણ ચિત્ર છે.

જેમાં વાત છે આઝાદી પૂર્વેના એવા સમયની જેમાં રેલવે ડ્રાઈવર, લાઈનમેન, પાટા બદલનારો, મજદૂર, એન્જિનવાળો, ફાટક બદલનારો, આ નાના-નાના અનેક પ્રકારના લોકો કટાક્ષના માણસ છે. આ નાટકમાં જે વસ્તુ છે એના કરતાં વાસ્તવિક સૃષ્ટિ અનેકગણી મોટી છે. આ નાટક જે સૃષ્ટિ રજૂ કરે છે તેમાં એક વર્ગના પગ નીચે ચગદાતા બીજા વર્ગનું કરૂણ ચિત્ર છે. (પૃ.પ.જરીવરાળ)

ISBN: 978-93-83112-10-4

પાત્રો:-

આઝાદી પૂર્વેના સમયના રેલવે ડ્રાઈવર, લાઈનમેન, પાટા બદલનારો, મજદૂર, એન્જિનવાળો, ફાટક બદલનારો, આ નાના-નાના કર્મચારીઓનો સંસાર એક જગ્યાએ ચં.ચી.લાવ્યા છે અને ત્યાંથી સમગ્ર ભારતનું દર્શન કરાવે છે. - જે નવી જ તરેહનું નાટક સાબિત થાય છે. પાત્રો બધાં જ ગરીબ સામાન્ય મજૂર વર્ગના અને આમ જુઓ તો કોઈ નાયક નહિ, કોઈ નાયિકા નહિ.

રેલવેની અજાણ સૃષ્ટિનું યથાર્થ દર્શન બીજા અને ત્રીજા અંકમાં પ્લેટફોર્મ પર સોની, પારસી, વ્હોરો, દક્ષિણી, કાઠિયાવાડી, ખારવો, મારવાડી, અનાવલો, પાટીદારભાઈ જેવા રંગીન પાત્રોની ભેટ આપે છે. જેમાં ગરીબ, નિર્ધનથી આરંભી ધનાઢ્ય વ્યક્તિના પાત્રોનું નિરૂપણ પ્રસંગોચિત કર્યું છે. અહીં ચંદ્રવદનની ચકોર દ્રષ્ટિ વિશ્વના વિશાળ પટ પર ઘૂમી વળેલી દેખાઈ આવે છે. જેથી અમીર-ગરીબ, જ્ઞાની-અજ્ઞાની સર્વકોટિના અને સર્વધર્મના પાત્રો ચંદ્રવદનની કલમે આકાર પામ્યા છે. અને કદાચ આટલાં બધા પાત્રોને લીધે જ એ પાત્રોનું સપાટી પરનું ચિત્રણ જ કરી શકાય છે. જ્યારે કોઈ કહે "આગગાડી" ના પાત્રો વિશે એક ફરિયાદ છે. ચંદ્રવદન આગગાડીની સૃષ્ટિ બતાવવા એટલાં વ્યગ્ર બની ગયા છે કે નાટકમાં મુખ્ય પાત્રનું વ્યક્તિત્વ ખીલવવાનો અવકાશ જ મળ્યો નથી. બાકીના ત્રણ અંક તો ગણવેશવાળા છે, એટલે ટાઈપ જ સમજોને. આગગાડીની સૃષ્ટિ બતાવવી છે પરંતુ પાત્રોના વ્યક્તિત્વથી નહીં અને આગગાડીમાંના નોકરોને પોતાનું વ્યક્તિત્વ કઈ રીતે હોય? ખાસ તો ત્યારે કે જ્યારે તેઓ અંગ્રેજોથી દબાયેલાં હોય. આથી જ જ્યોતિન્દ્ર દવે કહે છે કે, આમાં આવતાં નાનામાં નાના પાત્ર પણ સજીવ અને પોતપોતાના વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ ધરાવતાં છે. - આગગાડીમાં કુલ ૫૫ પાત્ર. પરંતુ તેમાંથી કોઈપણ પાત્ર તમને વધારાનું નથી લાગતું. તેમાનું દરેક પાત્ર રેલવે તંત્રને રજૂ કરે છે.

જેમાં રેલવે સ્ટેશનનું સ્થળ અને ત્રણ દિવસનો સમય - જેનું ત્રણ અંકમાં વિભાજન થય ું છે. અંક પહેલાંના પ્રથમ પ્રવેશમાં બતાવ્યું એ પ્રમાણે નાતાલના દિવસો ચાલે છે. અને 30 વર્ષથી આગવાળાનું કામ કરતો બાધર તેની પત્ની રૂખી અને નારણ બહાદુર (ડાભઈ ક્લીમેનનો દોસ્ત) સાહેબના છોકરા માટે ફ્રુટનો કંડિયો લાવે છે. જો કે પોતાના દીકરા નારણને ફ્રુટ જોવાયે નથી મળતું.

રૂખીઃ- 'આપણું હોય બેટા? એ તો લૉચ તારા બાપા કહેતા હતા કે સોભને મોકલવાની, અડીશ નહીં એ ઝેરને' - કેટલા બધા સંદર્ભમાં એ ઝેર છે.

૧૨ કલાક કોલસા નાંખે તો આઠ આના મળે એ બાધર નાછૂટકે ઓવરટાઈમ કરે છે. એ પોતાની ગાય ક્યાંથી પાળી શકે? એની ગાય રામચરણ ભૈયો પાળે છે. બીજી બાજુ હિંદુ, મુસલમાનની સ્વાભાવિક મૈત્રીનું દર્શન-ગુલામ હુસૈન અને બાપરજી બે નિકટના મિત્રો તરીકે નિરૂપાય છે. ઉપરાંત રંગભેદની સૃષ્ટિ-ભારતમાં અંગ્રેજી રાજ અમલની શીળી છાયામાં મામા-માસીનાનું જોર વધે એમ એંગ્લો-ઈન્ડિયન અને યુરેશિયન ગણાતા લોકો આમ તો ભારતમાં જ જન્મેલાં પરંતુ રાણીના સાળાની માફક સત્તાધીશ થઈ ગયેલા. તેથી

ISBN: 978-93-83112-10-4

કરીને ભારતીયો પ્રત્યે સૂગાળવા, નાકનું ટીચકું ચડાવનારા તથા કરડી આંખે જોનારાઓનું હૂબહૂ વર્ણન તેમાં જોવા મળે છે.

જેમાં "રેલવે તો જીવ લેવા બેઠી છે" પૃ.ક્ર.૨૯ થી લઈને "ફૂઠિયે લાકડે કપની ભીખ નહોતી માગવાની. ખરે બપોરે એક ઘાસલેટનો ડીબો સા'બને બંગલે જતો મેં દેખ્યો અમે અહીં તો પૂમડું પલાળવાનોયે તેલ નથી" જેવી રૂખીના સંવાદો દ્વારા પ્રગટતી અસમાનતાની વાસ્તવિકતાનું ચિત્રણ હૃદયદ્રાવક છે. જે "ગરીબોના કૂબામાં તેલનું ટીપુંય દોહ્યલું ને અમીરોની કબર પર ઘીના દિવા થાય છ ે" જેવી વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનો ચિતાર આપતી પંક્તિ યાદ અપાવે છે. રેલવેની સાથે હૉસ્પિટલ પણ કસાઈખાના જેવી જ છે. ડૉક્ટરોને ગરીબ દર્દીની કંઈ પડી નથી એ નરી વાસ્તવિકતા આજના અનુસંધાનમાં પણ એટલી જ સત્ય છે.

વધારામાં જોન્સ ડ્રાઈવર બાધરની પત્ની રૂખીને પજવે છે એ દૃશ્ય પણ પહેલાં પ્રવેશમાં છે. બીજા પ્રવેશમાં ક્લીમોનો એટલે ક્લીન મેન નહીં પણ ક્લીનરોના લંચ અવર નજર આવે છે. સાથે જ બાધરના જીવનની કરૂણતામાં એક વધુનો ઉમેરો તે આ કે મુકાદમે બાધરને માર્યો કારણ થોડું વધુ તેલ માગ્યું.

અહીં આગવાળાનું કામ ખૂબ કઠિન છે તે રામચરણના સંવાદ દ્વારા પ્રગટ થાય છે.

"સચ હૈ બાઈ! પાસીન્જર જાનત કે દો રૂપયે કા કિરાયા દિયા ઔર ગાડીમેં બૈઠા કે ચલા ગામ. લેકિન નહિ જાનત કે બલદ ઘોડે સે નહિ આદમી બેહાલ હોતે હૈ આગ વાલે કે પસીને સે જિસસે સારે એન્જિન કી આગ બૂઝ જા ય" - કેટલું દઝાડે એવું વાક્ય છે. લેખક આવું લખી શક્યા છે તેની પાછળનું કારણ તેમણે નજીકથી રેલવે સૃષ્ટિને જોઈ છે, જાણી છે. તેથી તેમણે તેમની પ્રસ્તાવનામાં જ લખ્યું છે.

'OOOOOOOOOOOOOOOO'

"ત્રીજા પ્રવેશમાં વેઈટિંગરૂમમાં નોકરો છે. મુસાફરોને માટે જગ્યા નથી. કારણ આસિસ્ટંટ સ્ટેશન માસ્તર કહે છે તેમ 'અરે કાયદો, રેલવેમાં વળી કાયદો ક્યાંથી જ હોય?" (પૃ.૪૯) - આ મને લાગે છે અંગ્રેજોની દેણ હજી ચાલતી આવી છે.

આજના સંદર્ભે લાંચ રૂશ્વતની વાત કરીએ તો બીજા અંકના પહેલાં પ્રવેશમાં કેટલીક મુખ્ય બાબતો ધ્યાન ખેંચે છે. ૧૨ને બદલે ૬ ટિકિટ આપી ગાર્ડને લાંચ દેવાનું એકબીજા આસિસ્ટંટ સ્ટેશનમાસ્તર મુસાફરને સમજાવે છે. અહીં તો પોલંપોલ છે. જાય તો હાથી નહીં તો ટાંકણી માટે ઝ ેર ખાવા નીકળે. (પૃ.૫૮) બીજી બાજુ કરકસરકને લીધે પંખાવાળાને ઓછા કરતાં બાધરના દીકરા નારણને નોકરીમાંથી કાઢી મૂક્યો છે. જે આજના સંદર્ભને દર્શાવે છે કે હા સાહેબ, જ્યાં એક જોઈએ ત્યાં અગિયાર છ ે ને અબ્દુલ કરીમના વેગન સાઈડિંગમાં રાખ્યા છે. પણ દયાજી કહે છે એમ મડમનું માથું દુઃખે તો બાર ફોન થાય બત્રીસ નોકર ન ે બાવન ગાડી દોડે ને બોત્તેર ગામના ડબ્બા લાવે. (પૃ.૬૬)

ISBN: 978-93-83112-10-4

ટિકિટ કલેક્ટર પેસ્તનનું મુસાફરો સાથેનું ગેરવર્તન બીજા પ્રવેશમાં છે. એ સમજે છે બુદ્ધિ કરતાં તો ખનખનિયાનું જોર વધારે ચાલે છે. (પૃ.૮૦)

સ્પેશલ જવાની હોવાથી ટ્રેન લેટ છે. અને ત્રીજા પ્રવેશમાં ડેપ્યુટી સ્ટેશન માસ્તર મુસાફરોને અંદર બોલાવે છે. જેમાં જાતજાતના માણસો છે. જ્યાં ભજન-દુહાની સાથોસાથ અલક-મલકની વાતો દ્વારા મલેરિયાના ઉપદ્રવની વાત પણ લેખક સહજતાથી ટાંકે છે. ત્યાં એક ગાય રનઓવર થયાના સમાચાર ડેપ્યુટી સ્ટેશન માસ્તર રામશરણને આપે છે અને ગાડી આવે છે.

ત્રીજા અંકના પહેલા પ્રવેશમાં સ્પેશ્યલ માટે હેરાન થતાં માણસો દેખાય છે. બે કલાક પહેલાં મશાલો લઈ ઊભા રહેવાનું ને ટ્રેન ગયા પછી ૧૫ મિનીટ સુધી ખસવાનું નહીં. આ કામમાં નારણ પણ છે. એટલે કે પ્રજાને કદી જાણવા ન મળે એવી વિચિત્ર પ્રથાઓ એમણે બતાવી છે કે નેક નામદાર વાઈસરોય સાહેબની સ્પેશિયલ દિલ્હીથી મુંબઈ દોડે કે દિલ્હીથી કલકત્તા દોડે તો દર ફર્લાંગે રાતે એક એક મશાલધારી રખેવાળ હજારો માઈલની આખી લાઈન ઉપર ઊભા રહે. રખે કોઈ બૉંબ નાખે! રખે કોઈ પાટા ઉખડી જાય! આજે પણ મિનિસ્ટર આવવાના હોવાથી રસ્તાઓ બંધ થઈ જવા ખૂબ સામાન્ય છે.

બીજા પ્રવેશમાં બાધરના એન્જિન પરથી પડ્યાના સમાચાર મળે છે. એનાથી પણ મોટો આંચકો વાંચકોને ત્યારે લાગે છે જ્યારે ગુલામ મહમદ કહે છે જોન્સ અને બાધર બે પિતરાઈ ભાઈ થાય. જોન્સનો બાપ વટલાયો તે કિશનરી થયો. અને એન્જિનમાં જોન્સ ડ્રાઈવર તરીકે હતો અને બંનેને વેર તો હતાં જ. અહીં કૌટુંબિક વેરઝેર કેટલી પરાકાષ્ઠા સુધી પહોંચે છે તે ખૂબ સહજતાથી ચં.ચી કહી જાય છે. આગળ ગાય રન ઓવર થયાનો તાર દેવા કોલબોય રામચરણને ત્યાં જાય છે અને ખબર પડે છે એ ગાય તો બાધરની. ૧૯૦૧ થી ૧૯૪૭ સુધીનો રેલવે વહીવટ જે જાણતાં હશે તેમને રેલવેના એન્જિન નીચે કેટલીય ગાયો-ભેંસો કપાઈ જવાની વાત નવાઈ નહીં લાગે. આજે તકેદારી વધાર્યા છતાં રેલવેના ફાટક આગળ બસ અથડાવાની વાત કે એ થકી મૃત્યુ નિપજ્યાની વાતથી આપણે કોઈ અજાણતા નથી જ. અને ત્યારે ગુલામ મહમદ કહે છે તેમ રોજની બાર કલાકની નોકરી પછી પેટગુજરી મહેરબાની દાખલ મળે અને આ આપણા હાડકાના લાકડા બળે છે એના ધુમાડાથી અને લોહી બળે છે એની વરાળથી આ આગગાડી ચાલે છે. (પૃ.૧૦૮, ૧૦૯)

ત્રીજા અંકના ત્રીજા પ્રવેશમાં બાધર મોતની નજીક છે અને વાવટીવાળા તથા સડક સાફ કરનારા મજૂરો મરેલા નારણને લાવે છે. મશાલ લઈને ઊભો તો ત્યારે તેને સાપ કરડ્યો લાગે છે એમ વાવટીવાળો કહે છે. અને એજ વખતે સ્પેશિયલમાં કપાયેલ બાધરની ગાય પણ લાવવામાં આવે છે.

અહીં વિવેચકોએ નાટકને વધાવ્યું તો છે જ પણ અંતમાં બાધર, એનો દીકરો નારણ અને એની ગાય પાટા પર કપાઈ જવાની વાત એમ ત્રણ કરૂણ મૃત્યુ થાય છે. એ કેટલાંકને મતે વધુ પડતી કારૂણિકા લાગી છે!

ISBN: 978-93-83112-10-4

શેક્સ પિયરના 'હેમ્લેટ' જેવા નાટકમાં શબ પર શબ ખડકાયે જાય છે એ જોવા નહિ ટેવાયેલી નજરોને આ ત્રણ મૃત્યુ ઘણા વધારે દેખાય એ પણ સમજાય એવ ું તો છે જ. પણ જ્યોતિન્દ્ર દવે ફર્વેના અંત વિશે વાત કરતાં કહે છે તેમ 'કેવળ અકસ્માત પર આધાર રાખનારૂં આ પ્રકારનું પરિણામ ન આપ્યું હોત તોયે ચાલત. એક સાથે થતાં એક જ પરિવારના ત્રણ મ ૃત્યુ એ હકીકત કૃત્રિમ લાગે. આગગાડીનો અંત કદાચ મેલોડ્રામેટિક લાગે પરંતુ એવી કરૂણતા જે વાસ્તવિક છે અથવા ક્યારેક વાસ્તવિકતા બની શકે એ માટે કંઈ પણ વિચારી શકાત ું હોય તો એટલ ું જ કે આ વાસ્તવિક લાગ ે છે એને 'ડ્રામેટિક' ન કહી શકાય તો મેલોડ્રામેટિક કઈ રીતે કહેવાય?'

શ્રી ભોળાભાઈ પટેલ કહે છે તેમ ચંદ્રવદનના નાટકો જોતાં તેમાં વૈપુલ્ય છે, વૈવિધ્ય છે, તેમાં ટ્રેજેડી છે, કોમેડી છે, ફારસ છે, ભાંડભવાઈ છે, સંગીત-નાટક છે. સમાજના અનેક સ્તરમાંથી આવતી પાત્રસૃષ્ટિ છે અને પાત્રભેદે ભાષાભેદ છે. તો ભેદ સ્થિતિ કે ઘેરી નિઃશબ્દ ગંભીરતા પણ છે. આગગાડીના દરેક પ્રવેશમાં દેખાડવામાં આવેલાં દ્રશ્યો આગગાડીની ખરી વાસ્તવિક સૃષ્ટિ ખડી કરવા માટે જે દ્રશ્યો યોજાયા છે તે પરસ્પર સંકળાયેલાં છે.

નાટ્યકૃતિમાં સત્વની સનાતનતા હોય તો તે કાળના પ્રવાહ સામે યુગો સુધી ટક્કર ઝીલી શકે છે. એવી ક્ષમતા આગગાડીમાં છે. એક વર્ગના પગ નીચે કચડાતા બીજા વર્ગની સમસ્યા આજે પણ એવી જ છે જેવી આગગાડીના સમયે ૩૦-૩૫માં હતી અને આવો સંઘર્ષ કોઈને કોઈ પ્રકારે આજના શહેરોમાં પણ ચાલતો જ હોય તો પછી 'આગગાડી' માંનું સત્વ સનાતન નથી એમ કેમ કહી શકાય?

ચં.ચી.ના નાટકોનું પ્રધાન લક્ષણ હંમેશા અભિનેયતા જ રહ્યું છે. એમના નાટકની પ્રેરક અને ચાલક દ્રષ્ટિ અભિનય દ્રષ્ટિ જ હોય છે એનું એ ફળ છે. આગગાડીમાં ટિકિટચેકર ને તે ખુદાબક્ષ સાધુફકીરોનું, પ્લેટફોર્મ પરના મેળાનું, ટિકિટબારીનું અને એવા બીજા દ્રશ્યો રેલવેનું વાતાવરણ એકતાનો આભાર પણ ઊભો કરે છે. અહીં એક વાત નોંધવા જેવી છે કે પાત્ર વરણીમાં કર્તાની નજર પોશાક, બોલી અને અભિનયની વિવિધતાની શક્યતાઓ પર હોય છે એટલી પાત્રમાનસના સ્વાભાવિક અને સાચા નિરૂપણ પર ઘણીવાર જણાતી નથી. વસ્તુસંકલના, પાત્રનિરૂપણ અને લક્ષ્ય વિચાર કે ભાવનાની અસરકારક નિષ્પત્તિ એ ત્રણેય પર અપાવું જોઈતું લક્ષ્ય, કર્તાની માનીતી રાણી થઈ બેઠેલી અભિનયદ્રષ્ટિએ એમને આપવા નથી દીધું.

ચંદ્રવદન એમની સિદ્ધિઓમાં જેમ ભવ્ય છે. તેમ એમની મર્યાદાઓમાં ગ્રાન્ડ કેન્યોન જેવા રમ્ય છે. થિયેટરને તેમણે અવ્યાભિચારી ભાવે ભક્તિશ્રદ્ધાપૂર્વક સેવ્યું છે. તો શાસ્ત્રથી એમાં ઊંડા ઊતરી એનો તાગ પણ લઈ આવે છે. કર્મયોગથી ભક્તિયોગની અને જ્ઞાનયોગથી નાટ્યવેદને ભજવ્યો છે. નાટકના જ સંદર્ભે નાટકના બધા પડખામાં એમણે તાજપ દાખવી છે. સર્વશક્તિ દાખવી છે. સંયોજન ક્ષમતાની પ્રતીતિ આપી છે. એટલે એમાંથી કયા અંશને અર્ઘ્ય વિનાનો અપૂજ રાખી શકીએ? જો આપણાથી એવું કશું થઈ જાય તો તે એમાંથી પણ અભિનય પરિસ્થિતિનું સર્જન કરી નાટકની રચના કરી નાંખે એટલે તેમને સમગ્ર તે સિદ્ધિઓ અને મર્યાદાઓ સાથે જ અર્ઘ્ય આપવો જોઈએ.

ISBN: 978-93-83112-10-4

આગગાડી જે સમયમાં લખાયું છે, ત્યારથી માંડી આજની તારીખ સુધી તે તેટલું જ યથાર્થ લાગે છે. આજના લોકડાઉનના કપરાં સમયમાં આ નાટકને સરખાવવું હોય તો અત્યારે ડૉક્ટરો જ્યાં એક તરફ દૂત બનીને આવ્યાં છે, ત્યાં સરકારી તંત્ર પોતાના દરરોજના નવા નીતિ નિયમ સાથે નવા ફતવાઓ બહાર પાડી સામાન્ય જનતાને તો કચડી જ રહી છે, તેનાં અનેક ઉદાહરણો આજના આપણા જીવનમાં જોવા મળી રહ્યાં છે. આથી આ નાટક આજના પરિપ્રેક્ષ્યમાં પણ એટલું જ સાર્થક છે, માત્ર તેના ક્ષેત્રો બદલીને જોવાની જરૂર છે. આરોગ્યતંત્ર, શિક્ષણતંત્ર હોય કે પછી કોઈ સમાજમાધ્યમ હોય ત્યાં પણ આ પ્રકારની વાસ્તવિકતા અનુભવતાં અનેક લોકો આજની ઘડીએ પણ છે.

સંદર્ભગ્રંથ:-

- ગુજરાતી સાહિત્યનો ઈતિહાસ, ભાગ-1,2, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન
- નાટકેષુ કથા રમ્યા - સંપા.કવિત પંડ્યા, અનુસ્નાતક ગુજરાતી વિભાગ, એસ.એન.ડી.ટી.મહિલા વિદ્યાપીઠ

ISBN: 978-93-83112-10-4

'અણસાર' : રહસ્યમય જીવનનું વાસ્તવિક આલેખન

Aansar. Rahasaymay Jivannu Vastvik Aalekhan

Dr. Kavit Pandya
Asst Professor
SNDT Woman's University, Churchgate
PG department (Gujarati)

Varsha Adalja is a renowned novelist and a playwright. Her notable work 'Ansar' helped her to achieve Sahitya Akademi Award for the Gujarati language in 1995. Ansar was published in 1992 is her most celebrated novel on lepers. It's a Gujarati Fiction based on Leprosy Patient Rupa and her social condition. The story contains the emotive issue of society and reveals the social attitude towards leprosy. The fiction revolves around the protagonist Rupa when her in-laws discovered that she is suffering from leprosy diseases, not only after that she was tormented but she was also eliminated from society. The story depicts the social condition and misfortune of the protagonist. This story helps one to keep faith in every situation no matter how cruel and tortured one it is. The person should beliven in himself/ herself and should fight for the rights.

તરછોડાયેલાં ફાટેલાં વસ્ત્રની જેમ સ્વજનો વડે ફેંકી દેવાયેલી, રક્તપિત્ત જેવા અસાધ્ય રોગથી પીડાતી નાયિકા રૂપાનાં જીવનની કરુણકથા એટલે ઈ.સ. ૧૯૯૫માં દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા પુરસ્કારાયેલી વર્ષા અડાલજાની નવલકથા 'અણસાર.' તરવરાટ અને તાજગીથી ભર્યુંભર્યું વ્યક્તિત્વ ધરાવતા વર્ષા અડાલજાની સર્જકતા જીવનના વિવિધ અનુભવોથી ઘડાઈ છે. એમને દામ્પત્યજીવન, કુટુંબજીવન, સમાજજીવન અને એ બધાંથી ઊંચા અદકેરાં એવાં માનવજીવનનો બહોળો અનુભવ છે. એમણે પોતાનાં આવાં અનેક અનુભવોને આવરી લઈને ગુજરાતી સાહિત્યને 'અણસાર' નામની ગુણવત્તાસભર અને સત્ત્વશીલ નવલકથા આપી. જેનાં વિષય નાવીન્યએ સૌ કોઈનું ધ્યાન ખેંચ્યું. અહીં સમાજનાં એક એવાં ઉપેક્ષિત મનુષ્યનાં સંવેદન જગતને વર્ષાબહેને પ્રગટ કરી કલાઘાટ આપ્યો જેના તરફ કોઈની નજર સુદ્ધાં પડી નહોતી. એટલે જ આ નવલકથામાં આપણાં સુપ્રસિદ્ધ સર્જક ગુણવંત શાહને મૌલિકતાનો અવાજ સંભળાય છે, તો પ્રખર ગાંધીવાદી નારાયણભાઈ દેસાઈને આ નવલકથામાં ગાંધીભાવનાની ઝાંખી થાય છે. નવલકથા વાંચતાં જ ખૂબ પ્રભાવિત થયેલાં નારાયણભાઈ નવલકથા માટે જે અભિપ્રાય આપે છે એ આ નવલકથાનો મૂળ સાર છે :

'વર્ષા અડાલજાની 'અણસાર' એક નવલકથા તરીકે તો ઉત્કૃષ્ટ કલાકૃતિ છે જ. પણ એથીય વિશેષ એ પીડિત માનવતા માટે એક પયગામ છે. જેને પ્રાણથીયે પ્યારાં માન્યા હોય એવાં પોતીકાજનોથી માંડીને સમગ્ર સમાજ સુધી સૌ કોઈએ રક્તપિત્તના દર્દીઓની સદીઓથી જે ક્રૂર ઉપેક્ષા કરી છે, એમના જીવનમાં રસ લઈ વર્ષાબહેને એમની વચ્ચે જઈ વાસ કર્યો, અને એમને અંગેના સાહિત્યનો વર્ષો સુધી અભ્યાસ કર્યો. લેખિકા

ISBN: 978-93-83112-10-4

તરીકે તેમનો આ પ્રયાસ આવાસ મટીને સાધના બની ગયો છે. એ સાધનામાંથી નીકળ્યો છે આસ્થાનો પયગામ. ગમે તેટલી કઠણ પરિસ્થિતિમાંયે જીવન પ્રત્યે અને જીવનના દાતા પ્રત્યેની આસ્થા ન છોડવાનો એ કલ્યાણકારી સંદેશ છે. આ સંદેશ માત્ર રક્તપિત્તના રોગીઓને સારું જ નહીં, પણ મહાવિભીષિકાસમા આપણા આ જગતમાં કરોડો પીડિતો, દુઃખીતો, શોષિતો, દલિતો, યુદ્ધગ્રસ્તો કે ભયગ્રસ્તો સારું વિશ્વના માંગલ્ય વિશે એક અણસાર આપી જાય છે. આ સંદેશ 'અણસાર'ને સામાન્ય નવલકથાઓ કરતાં મૂઠીઊંચેરી બનાવી દે છે."

'અણસાર' નવલકથાની સર્જન પ્રક્રિયા વિશે થોડી વાત કરીએ તો, વડોદરા તાલુકાના સીંધરોટ ગામમાં આવેલાં 'શ્રમમંદિર ટ્રસ્ટ' તરફથી રક્તપિત્ત રોગ પ્રત્યે લોકોનું ધ્યાન દોરી શકાય, અને એ રોગ અંગેની ભ્રામક માન્યતાઓથી લોકોને સભાન કરી શકાય એવાં શુભાશયથી વર્ષાબહેનને કશુંક લખી આપવાનું કહેણ મળે છે... હવે, રક્તપિત્ત જેવાં વિષય ઉપર ખાસ કશું લખાયું નહોતું... એટલે વર્ષાબહેન તક ઝડપી લે છે... એમને રક્તપિત્તનાં દર્દીઓનાં મનોજગતમાં ડોકિયું કરવાની કુદરતી તક મળતાં જ એમનાં સર્જકીય સ્વભાવ અને ભીતરના આવેગ સાથે તેઓ રક્તપિત્ત વિશે સાચા પ્રસંગો, પાત્રો, અનુભવો એકઠાં કરવા માંડે છે અને 'વર્ષો સુધી લાંબી કથા લખી શકાય' એટલી સામગ્રી ભેગી કરે છે. શોધખોળ કરતાં 'શ્રમમંદિર'માંથી પ્રકાશિત થતી પત્રિકા તેમના હાથમાં આવે છે. તેમાં રૂપા નામની એક રક્તપીડિત સ્ત્રીની જીવનકથા વાંચે છે. એનો આધાર લઈને વર્ષાબહેન એક વાર્તા લખે છે, અને સ્વ. કરસનદાસ માણેકના ભજનની એક પંક્તિ 'હરિ મને આપો એકાદી એંધાણી' શીર્ષક આપે છે. આ વાર્તાથી 'શ્રમમંદિર'ને ખૂબ પ્રસિદ્ધિ મળે છે. અને લોકોનું ધ્યાન રક્તપિત્તનાં દર્દીઓ તરફ વળે છે. પરંતુ સંવેદનશીલ વર્ષાબહેનને તો આ પીડિત અને રોગિષ્ઠ લોકોના જીવનમાં વધુ રસ પડવા લાગે છે. એમનાં દુઃખ – દર્દ, પીડા વર્ષાબહેનની અંદર રહેલાં સર્જકને ખેંચે છે અને તે નવલકથા લખવાનો વિચાર કરે છે. એટલે જ વર્ષાબહેન નવલકથાનાં પ્રારંભે નિવેદનમાં લખે છે કે- "માણસને વળગતાં બધાં જ વ્યાધિઓમાંથી રક્તપિત્ત એક જ એવો રોગ છે, જેનાં દર્દી કરુણા અને સેવાનું પાત્ર બનવાને બદલે ધિક્કાર અને ઘૃણાનું પાત્ર બને છે. ખુદ સ્વજનો પણ તેની ચાકરી કરવાને બદલે ફાટી ગયેલાં વસ્ત્રની જેમ કાઢીને ફેંકી દે છે... મારે એ દર્દીઓનાં મનોજગતમાં ડોકિયું કરવું હતું." આવાં વિચાર સાથે વર્ષાબહેન 'અણસાર' નવલકથા લખવાનો પ્રારંભ કરે છે. જે પછી 'જન્મભૂમિ' પ્રવાસીમાં હપ્તાવાર છપાઈ ખૂબ પ્રસિદ્ધિ પામે છે. વર્ષા અડાલજા એક મુલાકાતમાં એમની સર્જન પ્રક્રિયા વિશે વાત કરતાં કહે છે :

"સર્જનનાં મૂળ વાસ્તવમાં છે. વાસ્તવનાં અનુબંધ વિના સર્જન પરીકથા થઈ જાય. હું કંઈ પણ લખું ત્યારે ત્રણ તબક્કે કામ કરું છું :

૧. પહેલાં તો સમસ્યાને પસંદ કરું છું.

૨. તે પછી તેના પર વાંચું છું, વિચારું છું અને સંશોધન કરું છું. તે જગ્યાની મુલાકાત લઉં છું. ત્યાંના લોકોને મળું છું. અને

૩. મારી કલ્પનાથી કથાની ગૂંથણી કરું છું."

'અણસાર' નવલકથા આ ત્રણ તબક્કામાંથી પસાર થાય છે. એટલે જ લેખિકા અહીં વાસ્તવ અને

ISBN: 978-93-83112-10-4

કલ્પનાનું અદ્દભૂત ગૂંફન કરી શક્યાં છે. અહીં એક પલ્લામાં 'વાસ્તવ' છે તો બીજાં પલ્લામાં 'કલ્પના' છે. અને લેખિકા બંને પલ્લાનું અદ્દભૂત સમતોલપણું આ નવલકથામાં જાળવી શક્યાં છે. જોકે 'અજસાર' નવલકથાની સિદ્ધિ કલ્પના અને વાસ્તવનાં આ સંયોજનમાં જ છે.

'અજસાર' નવલકથાની ઊડીને આંખે વળગે એવી વિશેષતા એ છે કે, આ નવલકથા 'નારીકેન્દ્રી' છે, પરંતુ 'નારીવાદી' નથી. જો કે, વર્ષાબહેનની કલમમાં મૂળભૂત રીતે પ્રધાનતઃ નારી જ રહી છે. નારીસંવેદના જ એમની મોટાભાગની નવલકથાનાં કેન્દ્રમાં છે. નારીની સમસ્યાઓ, એમનાં સુખ-દુ:ખ, ગમા-અણગમા ઈત્યાદિ સંકુલ જગત એમના લેખનમાં અહીં વિષય બનીને આવે છે. પરંતુ વર્ષાબહેનને 'નારીવાદી' લેખિકા કહીશું તો એ ભૂલભરેલું લાગશે. કેમકે આ એક એવાં લેખિકા છે જેમને તમે કોઈ 'ઈઝમ' સાથે ના જોડી શકો. તેમનાં સમગ્ર સર્જન પર નજર નાખીએ તો કોઈપણ વાદ-વિવાદમાં પડ્યા વગર માત્ર સંવાદ સાધવામાં જ આ લેખિકાને રસ છે. એમને પુરુષપ્રધાન સમાજ સામે બાથ ભીડવાનો સ્હેજ પણ ઈરાદો નથી, કે પુરુષદ્વેષી બની કોઈ વિવાદ છેડવામાં પણ એમને સ્હેજેય રસ નથી. કહો કે એમની નવલકથાઓની નારી પોતાના 'અલાયદા ઓરડા'ની માંગ સ્હેજ પણ કરતી નથી. લેખિકાને તો સમાજમાં ચારેબાજુ દિવાલોથી ઝડબેસલાક થઈ ઢાંપેલાં ઓરડાઓને તોડી પાડવા છે. અને એટલે જ વર્ષાબહેનની નવલકથાઓમાં 'અલાયદા ઓરડા' માટે ઝૂરતી નારી નથી. પણ સમાજે ઊભા કરેલાં આવા ઓરડાઓની દિવાલોને તોડતી, વિશ્વને પોતાની બાથમાં લેવા વલખા મારતી નારીનો વલોપાત જોવા મળે છે. કહો કે 'वसुधैव कुटुम्बकम्'ની આપણી મૂળ ભાવનાનો, જે ધીમેધીમે હ્રાસ થઈ રહ્યો છે, એના અભાવનો ખટકાટ અહીં એમનાં સર્જનમાં મંદમંદ સંભળાય છે. જે 'અજસાર' નવલકથાની રૂપાનાં ચરિત્રમાંથી પ્રગટ થાય છે. એમને નાયિકા રૂપાની વેદના કે એની કરુણતાનું ચિત્ર બતાવી પુરુષપ્રધાન સમાજ સામે સ્ત્રીને ફરિયાદ કરતી બતાવવાનો સ્હેજ પણ આશય નથી. એમને તો રૂપાનાં જીવનની અવદશાને કેન્દ્રમાં રાખી મનુષ્યત્વની કાળી બાજુને, માનવજીવનની કરુણ અને જટિલ સમસ્યાને ઊજાગર કરવાનું લક્ષ છે. એટલે આ નવલકથા 'નારીવાદી' બનવાને બદલે 'માનવતાવાદી' કૃતિ બને છે.

મૂળ કથાની વાત કરું તો અત્યંત સંવેદનશીલ, ભાવનાશીલ, પ્રેમાળ, પરિવારપ્રેમી રૂપાના જીવનમાં રક્તપિત્તના રોગને કારણે એકાએક ઝંઝાવાત આવી જાય છે. પતિ શૈલેષ સાથે અને એક વર્ષના દીકરા યશની સાથે દામ્પત્યજીવનની પ્રસન્ન - મધુર ક્ષણો જીવતી, સાસુ વનલતાબહેનને પોતાની માતા ગણી એની સેવા ચાકરી કરતી અને દીયર અનૂપને માતૃતુલ્ય વાત્સલ્ય કરતી રૂપાના જીવનમાં, એકાએક આનંદદાયક સુખની અદ્દભૂત ક્ષણો ઝૂંટવાઈ જાય છે. અહીંથી રૂપાના જીવનની અત્યંત કરુણ અને દર્દનાક જીવનયાત્રાનો પ્રારંભ થાય છે. પરંતુ લેખિકાનો આશય અહીં રીબાતી, નિરાધાર, દુઃખી રૂપાનાં રક્તપિત્તનાં રોગની ભયાનકતાને જ દેખાડવાનો માત્ર નથી. એમને તો સમગ્ર માનવજાતનાં માનસમાં ઉપેક્ષાનો, જે રક્તપિત્ત કરતાં પણ વધુ ભયાનક રોગ છે, તેના તરફ આંગળી ચીંધવી છે. જે સમગ્ર નવલકથામાં રૂપાનાં શારીરિક સંઘર્ષ કરતાં રૂપાનાં માનસિક સંઘર્ષને વધુ તીવ્રતાથી ઉપસાવવાનાં લેખિકાનાં અભિગમમાં સ્પષ્ટ જણાય આવે છે. રૂપા ઈશ્વરનિર્મિત રક્તપિત્તની પીડા સહી શકે એટલી તો મજબૂત છે. પરંતુ રૂપાને એથી અનેક ગણી પીડા પોતાના લોકોથી

ISBN: 978-93-83112-10-4

ઉપેક્ષિત થવાની છે. તે માનસિક રીતે સંપૂર્ણ તૂટી જાય છે. જે પરિવારને પોતાના જીવથી પણ વધુ ચાહ્યો હોય એ જ પરિવારનાં લોકો એને તરછોડી દે એ વેદના જ એની માટે અસહ્ય થઈ પડે છે. કુદરતદત્ત પીડાનાં ત્રાસથી પણ વધુ મનુષ્યદત્ત પીડાનો ત્રાસ વધુ હોય છે, એ સંવેદનશીલ રૂપા ભલીભાતી જાણી જાય છે. સંબંધો કેટલાં ક્ષણભંગુર અને તકલાદી છે તેનો સંપૂર્ણ અહેસાસ રક્તપિત્તનાં વ્યાધિએ રૂપાને કરાવી દીધો છે. એટલે જ વર્ષાબહેન નવલકથાનાં પ્રારંભમાં જ મધર ટેરેસાનું વિધાન ટાંકે છે :

"વિશ્વમાં સૌથી મોટો રોગ કેન્સર કે રક્તપિત્ત નથી. પણ માનવજાતમાં કોઈને મારી જરૂર નથી, મને કોઈ ચાહતું નથી અને મારી કોઈને પડી નથી, એ રીતની પેદા થતી લાગણી જ મહાભયંકર વ્યાધિ છે."

લેખિકાને 'અણસાર' નવલકથા દ્વારા અંગત સ્વાર્થ ખાતર માનવતાને પણ ગજવામાં મૂકી દેતા આપણા આ કહેવાતા સભ્ય સમાજની આવી કડવી સચ્ચાઈની વાત કરવી છે. માનવસંબંધોની આંટીઘૂંટીને પૂરી વેધકતાથી નિરૂપી લેખિકાએ અહીં સમાજનો એક એવો ભીષણ અને દુષ્ટ ચહેરો, જે રક્તપિત્તથી ખવાઈ ગયેલાં શરીરથી પણ વધુ ભયાનક અને વિકરાળ છે, તેના તરફ અંગુલિ નિર્દેશ કર્યો છે.

પરંતુ વર્ષાબહેનને આટલી વાત કહી અટકી જવું નથી. એમનો આશય તો આ નવલકથા દ્વારા નારાયણભાઈ દેસાઈએ નોંધ્યું છે તે પ્રમાણે 'માનવત્વનો પયગામ' આપવો છે, એટલે રક્તપિત્તની રોગી રૂપાને નવલકથાનાં અંતમાં અંદરથી તૂટવા દેતા નથી. પરંતુ આવી પરેવી આ વેદનાને 'હરિ હોવાની એંધાણી' કહીને રૂપાની અંદર, ઈશ્વરની હયાતીની પ્રબળ આસ્થા તેઓ પ્રગટ કરે છે. એમને આટલી પીડા, દુઃખ-દર્દ વેઠતી રૂપાની અંદર શ્રદ્ધાનાં તંતુને અકબંધ રાખવો છે. એટલે જ લેખિકા નવલકથાનાં અંતિમ ચરણમાં પૃથ્વી પરના એકેએક વેદનાગ્રસ્ત માનવીને હરિ હોવાની એંધાણી કહીને રૂપાની અંદર આસ્થાનાં દીપને પ્રજ્જ્વલીત કરે છે.

સુધાબહેન અને રૂપાનાં સંવાદમાં આપણને આ સૂર સંભળાશે :

'યાદ છે સાવિત્રી, તેં મને એક દિવસ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો?'

'હા, યાદ છે. એ પ્રશ્નના ઉત્તરની હરક્ષણે હું પ્રતીક્ષા કરું છું. એ પ્રશ્નની પીડા હજી મને પજવે છે. આ પૃથ્વી પર શા માટે આ વેદના, આ એકલતા, આ પીડા ? શા માટે આવાં દર્દો ? શા માટે પોતાનાં સ્વજનોની અવહેલના ને તિરસ્કાર ?.....

'મારી સામે જો સાવિત્રી. એકવાર તીવ્ર ઝંખનાથી મેં પણ આ પ્રશ્ન મને વારંવાર પૂછ્યો હતો અને ઉત્તરની શોધ કરી હતી. વર્ષોના તલસાટ પછી, અનેક અનુભવોમાંથી પસાર થતાંથતાં ધીમેધીમે, ટુકડે ટુકડે મને એનો જવાબ મળતો ગયો. કદાચ મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર તારો રાહબર બને, સાવિત્રી. પૃથ્વી પરનાં આ દુઃખ-દર્દો જ હરિ હોવાની એંધાણી છે..... આ દુઃખ-દર્દોને જોઈને તો લોકોનો આતમરામ જાગે છે, અને પડી ગયેલાંને ટેકો આપવા એ તત્પર બને છે. જન્મજન્માંતર ચાલે એવો આ યજ્ઞ છે. પ્રજાની માનવતા જાગી ઊઠે, ચૈતન્ય થબકી ઊઠે એટલા માટે તો આ દુઃખોનું નિર્માણ છે. જેને ભાગે આ દુઃખ-દર્દો, આ પીડા આવી છે એ લોકો આ પવિત્ર યજ્ઞમાં ઈંધણની જેમ હોમાયા છે. સમગ્ર માનવજાતિના કલ્યાણ માટે આ થોડા લોકોની આહુતિ અપાઈ છે સાવિત્રી. એથી જ આ લોકોને વધુ પ્રેમ આપવો જોઈએ...... તું જાણે છે સાવિત્રી? આ પૃથ્વી પરનો એકએક વેદનાગ્રસ્ત માનવી હરિની આપેલી એંધાણી છે.'

ISBN: 978-93-83112-10-4

આમ, વૈવિધ્યસભર પાત્રો દ્વારા લેખિકાએ મનુષ્યને અને એના સ્વભાવને જુદીજુદી રીતે જોવા, સમજવા અને જાણવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. માનવજીવન તો આંટીઘૂંટીઓથી ભરેલું છે જ પણ સાથે સંબંધો પણ કેટલાં તકલાદી અને ક્ષણભંગુર છે, તેનો અહેસાસ 'અણસાર' નવલકથાની પાત્રસૃષ્ટિ કરાવી જાય છે. અહીં એક વાત એ ધ્યાનમાં આવે છે કે આ નવલકથાનાં દરેક પાત્રો ઉપેક્ષિત છે. રક્તપિત્તનાં દર્દીઓ તો ઉપેક્ષાનો ભોગ બન્યાં જ છે, પણ સાથે આ દર્દીઓની જે હોસ્પિટલમાં સેવા કરે છે, એમાંનાં ઘણાં પાત્રો પણ કોઈકને કોઈક રીતે કહેવાતા સભ્ય સમાજની ઘૃણાનો ભોગ બન્યાં છે. એમને સમાજનો આવો ઘૃણાસ્પદ ચહેરો જોવા કરતાં રક્તપિત્તનાં રોગોથી ખવાઈ ગયેલાં કુરૂપ ચહેરાઓ જોવા મંજૂર છે. એમને આ ચહેરાઓ પીડતા નથી, પણ પરમ સંતોષની અનુભૂતિ કરાવે છે. ઉપેક્ષાની અસહ્ય વેદના મનુષ્યને માનસિક રીતે કેવો તોડી નાખે છે એનો અહેસાસ આ નવલકથાનાં બધાં જ પાત્રો કરાવે છે. આવાં લોકોનાં જીવનમાંથી જીવવાનો ઉમંગ કે ઉત્સાહ ચાલ્યો જાય છે. તેઓ માત્ર જીવનને પસાર કરતાં હોય છે, મૌન...અસંખ્ય ડૂમાઓને છાતીમાં ધરબી રાખીને...

વર્ષાબહેને નિવેદનમાં કહ્યું તે વાત નવલકથાની પાત્રસૃષ્ટિ સિદ્ધ કરે છે. એમણે શ્રમમંદિરનાં નધણીયાતા સામાનની જેમ સ્વજનો વડે ફેંકાયેલા, વીસ-વીસ વર્ષોથી રહેતાં દર્દીઓને મળી એમની હાડોહાડ ધ્રુજી જવાય એવી વીતકકથાઓ સાંભળી છે એટલે આ નવલકથાનાં પાત્રો સાચાં અને વધુ વાસ્તવિક લાગે છે. તો કેટલાક પાત્રો 'શ્રમમંદિર'ની પત્રિકામાં પ્રગટ થતાં સાચા પ્રસંગો વાંચતાં એમને મળ્યાં છે. આ નવલકથાની મુખ્ય નાયિકા રૂપાનું પાત્ર વર્ષાબહેનને આ પત્રીકામાંથી જ મળે છે. રૂપા નામની એક સ્ત્રીને રક્તપિત્ત થયો, તેને ઘરમાંથી કાઢી મૂકી. તે ઝૂંપડપટ્ટીઓમાં રખડતી, આશ્રમમાં આવી. બીમારીમાંથી સાજી થઈ ગઈ અને બીજાં કોઈ રોગથી મૃત્યુ પામી... આટલી વાસ્તવિક ઘટનાને લઈને વર્ષાબહેન અહીં રૂપાનાં ચરિત્રને સરસ કાલ્પનિક ઘાટ આપ્યો છે. રૂપા, વનલતાબહેન, શૈલેષ, અનૂપ, મારિયા અને યશ નવલકથાનાં મહત્વનાં પાત્રો છે. આ સિવાય આખો માનવ સમુદાય આ નવલકથામાં જોવા મળે છે. રૂપા એક સુશીલ, સંસ્કારી, સેવાભાવી અને સંવેદનશીલ નારી છે. વર્ષાબહેને રૂપાનાં સૌજન્યશીલ વ્યવહારો પ્રગટ કરતાં અનેક દૃશ્યો અહીં ઊભા કર્યા છે. સમગ્ર નવલકથામાં રૂપાનાં બે વિભિન્ન ચરિત્રો ખૂલે છે. પ્રારંભમાં પતિ શૈલેષ સાથે દામ્પત્યજીવનની આનંદદાયક ક્ષણોને માણતી પત્ની રૂપા, એક વર્ષનો પણ હજુ નથી થયો એવાં દીકરાં પ્રત્યે અનહદ હેત અને વહાલ વરસાવતી એક માતા રૂપા, સમાજસેવિકા સાસુ વનલતાબહેનને મા જેટલો પ્રેમ કરતી પુત્રવધૂ રૂપા, દીયર અનૂપને દીકરાની જેમ લાડ લડાવતી ભાભી રૂપા - આમ રૂપાનાં ભાવનાશીલ અનેક ગુણોનો પરિચય આપણને નવલકથાનાં અભ્યાસ દરમિયાન થાય છે. તો આગળ જતાં આ જ રૂપા સંઘર્ષ કરતી જોવા મળે છે. રક્તપિત્તનાં અસાધ્ય રોગથી પીડાતી, પોતાના જ લોકોની ઉપેક્ષાનો ભોગ બનતા જે શરીર અને મનનો હૃદયદ્રાવક કરુણ સંઘર્ષ વેઠે છે તેમાં એક સહનશીલ, સંયમશીલ અને સંવેદનશીલ રૂપાનાં ગૌરવાન્વિત ચરિત્રનો આપણને પરિચય થાય છે.

સાસુ વનલતાબહેનનાં પણ બે ચરિત્રો અહીં ખૂલે છે. પ્રારંભે પુત્રવધૂ રૂપાને પુત્રીતુલ્ય પ્રેમ આપનારા સામાજિક કાર્યકર વનલતાબહેનનો આપણને પરિચય થાય છે. તેઓ બાળપણમાં જ વિધવા થયેલાં, અને ખુબ સંઘર્ષ કરી બંને દીકરા શૈલેષ અને અનૂપને મોટા કરી, એકને ડૉક્ટર અને બીજાને સી.એ બનાવ્યો. આમ લેખિકા

ISBN: 978-93-83112-10-4

શરૂઆતમાં વનલતાબહેનનું વાત્સલ્યમૂર્તિ, પરિવારપ્રેમી, સમાજસેવી જાજરમાન વ્યક્તિત્વ ઉપસાવે છે. આગળ જતાં આ જ જાજરમાન ચરિત્રધારી વનલતાબહેનનું નિર્દય અને ક્રૂર રૂપ દેખાય છે. રૂપા, જેને તેઓ સગી દીકરીની જેમ વહાલ કરતા તેને રક્તપિત્ત થયો છે તેની જાણ થતાં, રક્તપિત્તનાં રોગને મહાપાપ અને રક્તપિત્તનાં રોગીને મહાપાપી ગણનારાં વનલતાબહેન, એક ક્ષણનો પણ વિચાર કર્યા વિના રૂપાનો તિરસ્કાર કરે છે. આમ, એમના વ્યક્તિત્વનો આ કાળો ચહેરો આપણને, સમય બદલાતાં માણસ કેટલો નિર્દય પણ બની શકે એવાં કઠોર સત્ય તરફ આંગળી ચીંધે છે. જો કે, રૂપા અને વનલતાબહેનનાં ચરિત્ર દ્વારા લેખિકાને આ જ સત્ય પ્રગટ કરવું છે કે સમય બદલાતાં 'જીવન' પણ કેવું બદલાય જાય છે? અને સમય બદલાતાં 'માણસ' પણ કેવો બદલાઈ જતો હોય છે..!

શૈલેષ એક આદર્શવાદી જીવન જીવતો રૂપાનો પતિ અને વનલતાબહેનનો દીકરો છે. પત્ની અને માતાને અનહદ પ્રેમ કરતો શૈલેષ વ્યવસાયે એક સંસ્કારી અને પ્રામાણિક ડૉક્ટર છે. એટલું જ નહિ પણ પરિવારનાં દરેક સભ્યો ઉપર એને અનહદ લાગણી છે. પ્રસન્ન દામ્પત્યજીવનની ક્ષણો શૈલેષ રૂપા સાથે માણે છે ત્યાં તેના જીવનમાં પ્રચંડ તોફાન આવી પડે છે. તેનું સર્વસ્વ એવી રૂપા જ રક્તપિત્તનાં રોગનો ભોગ બને છે. તેના જીવનનો અર્થ જ નષ્ટ થઈ જાય છે. તેમ છતાં રૂપાની આ બિમારીને દૂર કરવા એ કંઈ પણ કરવાં તૈયાર છે. પરંતુ નિર્દયી અને કઠોર વનલતાબહેનનાં આક્રોશ અને આગ્રહ સામે તે કશું જ બોલી શકતો નથી. રૂપાને એક ક્ષણ પણ પોતાના ઘરમાં ન રાખવા ઈચ્છતા વનાલતાબહેનનાં આદેશ સામે ઝૂકી જઈ તે રૂપાને દવાખાનામાં મૂકી આવે છે. રૂપા વગરનું તેનું જીવન છિન્નભિન્ન થઈ જાય છે. અંતમાં દીકરા વશ દ્વારા જાણવા મળે છે કે એકલતાને મારવા રાતદિવસ તે કામમાં જ પોતાની જાતને પરોવી રાખતો. અને અંતે સમાજ કાર્યો કરતાં કરતાં ટી.બી.નાં અસાધ્ય રોગથી શૈલેષ મૃત્યુ પામે છે.

અનૂપ સી.એનું ભણ્યો છે. અને દિયર તરીકે તે ભાભી રૂપાને ખૂબ પ્રેમ અને લાડ કરે છે. વનલતાબહેન સામે વિરોધ કરી તે એક ખ્રિસ્તી ટાઈપિસ્ટ છોકરી મારિયા સાથે લગ્ન કરે છે, અને ઘરનો ત્યાગ કરી પોતાની અલગ દુનિયા વસાવી લે છે. પરંતુ રૂપાએ વરસાવેલો દીકરા જેવો વહાલ તે ભૂલી શકતો નથી. નવલકથાના અંતે રૂપાની આવી કરુણ સ્થિતિની જાણ થતાં અનૂપ, રૂપાનાં જ દીકરા વશને (જેને તેણે પોતાની ફરજ માની મોટો કર્યો છે એને) અને પત્ની મારિયાને લઈને પોતાની વહાલમૂર્તિ ભાભી રૂપાને લેવા આવે છે. આમ, રૂપા, શૈલેષ, વનલતાબહેન અને અનૂપ એ નવલકથાનાં મહત્ત્વનાં પાત્રો છે.

લેખિકાએ અહીં રક્તપિત્તની હોસ્પિટલનાં રૂપાનાં સંપર્કમાં આવેલાં અનેક દર્દીઓનાં હૃદયસ્પર્શી ચરિત્રોને પણ ખોલ્યાં છે. આ ગૌણ ચરિત્રો મુખ્ય પાત્ર રૂપાનાં ભાવસંવેદનને ઉજાગર કરવામાં અને એની વેદનાને વધુ તીક્ષ્ણ અને અસરકારક બનાવવામાં ખૂબ જ સફળ રહ્યાં છે. દરેકનાં જીવનની કરુણકથની અહીં મૂળ કથાપ્રવાહ સાથે સુંદર રીતે વણી લેવામાં આવી છે, જે લેખિકાની પાત્રસંકલનની સૌથી મોટી સિદ્ધિ છે. અહીં હોસ્પિટલમાં બધાં ઉપર રોફ જમાવતી માથાભારે હમિદા, લલિતા, સવિતા, પાગલ છગન, રક્તપિત્તને કારણે ખોટા પડી ગયેલા લકવાગ્રસ્ત પગ લઈને જીવતા મનુદાદા; દારૂ, જુગાર અને સ્ત્રીની લતે ચડી ગયેલો

ISBN: 978-93-83112-10-4

બાળકી મીરાં, જેવાં વૈવિધ્યસભર પાત્રો છે. તો સિસ્ટર જેસિકા, સુધાબહેન જેવાં સમાજથી કોઈક રીતે ઉદાસ એવાં ધીર-ગંભીર પાત્રો પણ અહીં આપણને જોવા મળે છે. એટલું જ નહિ અહીં ભ્રષ્ટ વ્યાપાર કરતો ગેસ્ટહાઉસનો માલિક શ્યામલાલ, એ જ ગેસ્ટહાઉસમાં રહેતો હવસખોર ગૂંડો પીરમજી ઇત્યાદિ પાત્રો પણ છે.

આમ, લેખિકાએ સમાજનાં દરેક વર્ગના, દરેક જાતિના, દરેક વર્ણના, દરેક ધર્મના વૈવિધ્યસભર પાત્રો ઊભા કરી ઉપદેશ કે બોધ આપવાનો સ્હેજ પણ પ્રયાસ કર્યા વગર, સમાજનાં એક ક્રુર અને કાળા ચહેરા તરફ માત્ર અંગુલિનિર્દેશ કર્યો છે.

અંતમાં 'અણસાર' નવલકથાને કેન્દ્રમાં રાખીને એટલું કહી શકાય કે સ્વતંત્ર રીતે વિચારવાની શક્તિ અને એને અમલમાં મૂકવાનું સામર્થ્ય ધરાવતાં સ્વભાવથી જ નવીનતાનાં આગ્રહી લેખિકા વર્ષા અડાલજા વિષય અને પાત્રો દ્વારા અનેક સ્તરોમાં વિભાજિત રહસ્યમય જીવનનું વાસ્તવિક આલેખન કરવામાં સૌથી વધુ સફળ રહ્યાં છે...

વાચનસામગ્રી

- શ્રીમતી વર્ષા અડાલજાની સામાજિક નવલકથા - હિના દેસાઈ, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની આર્થિક સહાયથી પ્રકાશિત, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૯
- વર્ષા અડાલજાનું કથાસાહિત્ય - ડૉ. પંકજ આર. પટેલ, આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૧૧

ISBN: 978-93-83112-10-4

Gender, Culture and Society as defined in Gujarati Lyric Literature

ગુજરાતી ગીત-સાહિત્યમાં નિરુપિત લૈંગિકતા, સંસ્કૃતિ અને સમાજ

Dr. Jayshri Jambusia
V.T. Choksi Sarvajanik College of Education, Surat, Gujarat

Gujarat is inhabited by people belongs to diverse castes, religions and communities. Gujarati is an Indo- Aryan Language derived from Sanskrit. As India has a very diverse culture with many language, religions and traditions,: Gujarat also has its own uniq culture. As, Literature is a mirror of society and culture. Same as Gujarati Literature also like a shadow of its culture.

When we talk about lyric literature, its form, culture and society are all utilized in Gujarati Lyric Literature. Apart from ancient forms like Bhajans-Padas, Duhas, Garbo-Garbi and also Geet, Ghazal, Sonnets or movie songs are also shown its culture. Songs that are lyrical, that is, can be sung, are also a meaning of the song. Garbo Garbi is basically form og falk dance, but the songs sung in it are songs of worship of Goddess Aaradhana or devotion to Krishna. So even in the folk dances of the tribal society, there are only songs that show the specificculture of the society.

Echos of Female life and Feminity in the songs:

If we distinguish between poems and songs, the gender inequality is less displayed in the proportional songs, and it is more displayed in the poems. 70 % to 80 % of songswriters are men. 15 % to 20 % are female authors or poets. The trouble is that some of these poetic creations nuture the values of society. While both men and women sing in the songs, most of the songs appear to be complementary. Very few songs depict women surrendering.

Wherever the types of songs, most of them are influenced by the values of partiarchal society. This value has a great influance on poets and composers of film songs. i.e. there are thousands of poems and songs have been written centering on Sita's devotion to her chastity and ultimately her santification. Rather than praising Sita, these songs nurture gender inequality against women. The values of the patriarchal society in the poets and song compositions seem to have become DNA!

Every Hindu ritual begins with the worship of Lord Ganesha. People can be born who can find strength within themselves to oversome any obstacles so that this happens, here is also see the prices of the bride's mind manifesting in the songs sung during this Ganesh-Sthapan and Ganesh-Poojan. Revealing women's lives, these wedding songs also reveal women's life as well as the rituals of social life.

ISBN: 978-93-83112-10-4

Culture and Sociality manifested in Gujarati Bhajans:

Like the wedding songs, the rymns also paint a picture of Gender and Sexuality as well as social and culture. It can be seen in the hymns and verses of Meerabai and GangaSati. In some songs, the glory of a women is shown more than a man. Like,

"Mara Raam Tame Sitaji nee Tole na Aavo..."

(By becoming an ocean of Mercy, by becoming a benefactor of grace, by God
But my Ram, don't come in the hight of Sitaji.)

Th us, in Gujarati folk songs, Wedding songs as well as hymns composed by women, various aspects of women's life are seen manifesting. In every genre of Gujarati songs, its distinctive identity arises, from which one can know and understand about the culture, social life and place of women as well as attitudes of Gujarat and its Culture.

પ્રાસ્તાવિક:

ગુજરાતમાં વૈવિધ્યસભર જાતિ, ધર્મો અને સમુદાયો સાથે જોડાયેલા લોકો વસવાટ કરે છે. ગુજરાતી સંસ્કૃતમાંથી ઉતરી આવેલી ઇન્ડો-આર્યન ભાષા છે. ગુજરાતી વિશ્વમાં બહોળા પ્રમાણમાં બોલાતી ભાષા છે. ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશ અને રાજસ્થાન સ્ટેટ્સ સાથે તેની સરહદોની વહેંચે છે. તેથી, પણ વિવિધ રાજ્યો, એટલે કે મારવાડી, હિન્દી, મરાઠી સંબંધિત ભાષાઓ બોલે છે, જે એક નાની વસ્તી છે. આ ઉપરાંત, ઉર્દૂ અને સિંધી પણ ગુજરાતમાં બોલાય છે. કચ્છ રાજ્યના મહત્વના વિસ્તારો પૈકીનો એક પ્રદેશ છે. તે એક સ્વતંત્ર ઓળખ ધરાવે છે અને પ્રવાસીઓ વચ્ચે લોકપ્રિય વધી રહી છે. કચ્છના લોકોની માતૃભાષા કચ્છી છે. તે વિસ્તારમાં એક મહત્વપૂર્ણ ભાષા છે. ગુજરાતના અન્ય ભાગમાં પણ પશ્ચિમ ગુજરાત અથવા કાઠીયાવાડ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, જે સૌરાષ્ટ્ર છે. આ લોકોની માતૃભાષા સૌરાષ્ટ્રમાં અલગ અલગ જિલ્લાઓમાં બોલાય છે જે કાઠીયાવાડી બોલી પણ ગુજરાતી ભાષાની આગવી વિશેષતા છે. જો કે ગુજરાતી ભાષામાં સમાવેશ પામતી દરેક બોલીઓનું આગવું મહત્વ છે. સૌરાષ્ટ્ર પણ ઘણા સતો અને મહાત્મા ગાંધી જેવા મહાન પુરૂષોની ભૂમિ છે.

ગુજરાતની પોતાની આગવી સંસ્કૃતિ છે. સંસ્કૃતિ લક્ષણો અને ભાષા, ધર્મ , રાંધણકળા, સામાજિક ધુમ્રપાન , સંગીત અને કલા બધું દ્વારા વ્યાખ્યાયિત લોકો એક ખાસ જૂથ, જ્ઞાન છે. આ શબ્દ "સંસ્કૃતિ" વળાંક, અથવા ખેતી અને પાલનપોષણ કરીને શિક્ષણ આપવું, વગેરે અર્થો ધરાવે છે.

સંસ્કૃતિ શું છે?

સંસ્કૃતિ લોકો એક જૂથ દ્વારા હસ્તગત સમય, ભૂમિકાઓ, અવકાશી સંબંધો જ્ઞાન, અનુભવ, માન્યતાઓ, મૂલ્યો, વલણ, અર્થ, ધર્મ, માન્યતા, બ્રહ્માંડની વિભાવનાઓ અને ભૌતિક પદાર્થો અને વસ્તુઓનો એક તંતુ છે, એમ કહીએ તો ખોટું ના કહેવાય. એટલે કે , સંસ્કૃતિ સંચાર છે.

તેના વ્યાપક અર્થમાં સંસ્કૃતિ તંણકનું વાવેતર છે: કે સામાજિક સામાજિક શિક્ષણ દ્વારા વધુ થોડા સમય માટે વર્તન ફેલાય છે, અથવા જે એક વ્યક્તિ શીખી, સંચિત અનુભવ થકી સ્વ અને સમાજને ઘડે છે તે સંસ્કૃતિ.

ISBN: 978-93-83112-10-4

સંસ્કૃતિ સાંકેતિક પ્રત્યાયન છે. તેના પ્રતીકો કેટલાક જૂથ કુશળતા, જ્ઞાન, વલણ, મૂલ્યો, અને હેતુઓ સમાવેશ થાય છે. પ્રતીકો અર્થ શીખી અને ઇરાદાપૂર્વક તેની સંસ્થાઓ દ્વારા સમાજમાં કાયમી આવે છે. સંસ્કૃતિ સ્પષ્ટ અને ગર્ભિત છે, અને હસ્તગત વર્તન માટે અને કળાકૃતિની તેમના સ્ર સહિત માનવ જૂથો, વિશિષ્ટ સિદ્ધિ રચનાર, પ્રતિકો દ્વારા ફેલાય પેટર્ન, સમાવે છે; સંસ્કૃતિ જરૂરી કોર પરંપરાગત વિચારો અને ખાસ કરીને તેમના જોડાયેલ કિંમતો સમાવે છે; સંસ્કૃતિ સિસ્ટમો, એક બાજુ પર, આગળ પગલા પર કન્ડીશનીંગ પ્રભાવ છે, બીજી બાજુ પર, ક્રિયા ઉત્પાદનો તરીકે ગણવામાં કરી શકાય છે. સંસ્કૃતિ સામાન્ય છે કે જે લોકો ની પરંપરા માનવામાં આવે છે અને પેઢી દર પેઢી ફેલાય છે કે જે લોકો એક જૂથ વિદ્વાન વર્તન કુલ રકમ છે. સંસ્કૃતિ અન્ય લોકો એક જૂથ સભ્યોને અથવા શ્રેણી અલગ પાડે છે કે મન એક સામૂહિક પ્રોગ્રામિંગ છે. પરંપરાગત ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રમાણમાં કડક સામાજિક સ્તરીકરણ દ્વારા વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે. તેમણે પણ પ્રારંભિક ઉંમરથી, બાળકો તેમના ભૂમિકાઓ અને સમાજ સ્થળો યાદ આવે છે ઉલ્લેખ કરે છે. આ ઘણા દેવતાઓ અને આત્માઓ તેમના જીવન નક્કી અભિન્ન અને વિધેયાત્મક ભૂમિકા હોય છે માને છે જે રીતે દ્વારા, મકર નોંધો લાદેલી છે. આવા ધર્મ તરીકે કેટલાક તફાવતો સંસ્કૃતિ વહેંચે છે. જો કે, અત્યાર સુધી વધુ શક્તિશાળી વિભાગ બિન-પ્રદૂષિત અને વ્યવસાયોમાં પ્રદૂષિત માં પરંપરાગત હિન્દૂ વિભાજન છે. કડક સામાજિક વર્જ્ય હજારો વર્ષ માટે આ જૂથો સંચાલિત છે, મકર દાવો કરે છે. તાજેતરના વર્ષોમાં, ખાસ કરીને શહેરોમાં, આ રેખાઓ કેટલાક ઝાંખો અને ક્યારેક તો અદ્રશ્ય થઈ ગઈ છે. તેમણે મહત્વપૂર્ણ કુટુંબ સંબંધો ગોત્ર જન્મ સમયે એક હિન્દૂ સોંપેલ મુખ્યત્વે ક્ર
વંશ અથવા કુળ સુધી વિસ્તારવા લખે છે. તેમજ ક્યારેક શહેરી વિસ્તારોમાં અને ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં, તે કુટુંબ ત્રણ અથવા ચાર પેઢીઓ જ છત હેઠળ જીવે છે કે જે સામાન્ય છે. વડા ઘણી વખત કુટુંબ સમસ્યાઓને સુધારે છે.

જેમ ભારત અનેક ભાષાઓ, ધર્મો અને પરંપરાઓ સાથે ખૂબ જ વૈવિધ્યસભર સંસ્કૃતિ ધરાવે છે, તેમ ગુજરાતની પણ પોતાની આગવી સંસ્કૃતિ છે. સાહિત્ય એ સમાજ અને સંસ્કૃતિનું દર્પણ હોય છે.

સાહિત્યનો દરિયો તો ખૂબ વિશાલ છે, પરંતુ અત્યારે ચર્ચા કરવાનો ઉપક્રમ છે, ગુજરાતી ગીતોનો. ગુજરાતી ગીતો અને તેમાં પ્રગટતી લૈંગીકતા વિષયક બાબતોની.

ગુજરાતી ગીત-સાહિત્ય:

ગીત સાહિત્યની જયારે વાત કરીએ ત્યારે તેનું સ્વરૂપ, સંસ્કૃતિ અને સમાજ ત્રણેયનો તેમાં સુપેરે વિનિયોગ થઇ જાય છે. જે કંઇ બધું પદ્ય છે, તે બધું ગીતો નથી. ભજનો, દુહા, ગરબો-ગરબી જેવા પ્રાચીન સ્વરૂપો ઉપરાંત સોનેટ કે ગઝલ જેવા આધુનિક પ્રકારોનો પણ તેમાં સમન્વય થઇ જાય, એટલો વિશાલ ફલક તે ધરાવે છે. અરે, ચલચિત્રોમાં જેને ગાયનો કહેવાય છે તેનો પણ ગીતોમાં સમાવેશ થાય છે. કે જેને સાહિત્યમાં કાવ્યો કહેવાય છે. જે ગેય છે એટલે કે ગાઈ શકાય છે, તે ગીતો એવો પણ ગીતનો એક અર્થ છે. ભજન-પદ વગેરે ગાઈ શકાય છે. આમ,આપણે ગીતોમાં ચલચિત્રોના ગીતોનો અને સાહિત્યિક-કાવ્યોનો સમાવેશ કરીશું.

ISBN: 978-93-83112-10-4

ગરબા-ગરબી આમ જોઈએ તો નૃત્યનો એક પ્રકાર છે, પરંતુ એમાં જે ગાવામાં આવે છે, તે ગાન દેવી આરાધના કે કૃષ્ણ-ભક્તિના ગીતો જ છે. તો આદિવાસી સમાજના લોકનૃત્યોમાં પણ જે-તે સમાજના ચોક્કસ સંસ્કૃતિને દર્શાવતા ગીતો જ છે. જેને આપણે લોકગીતો કહીએ છીએ. માટે જ લોકગીતોને લોકો દ્વારા રચાયેલા, લોકસમૂહ માટેના ગીતો કહેવાય છે.

ગીતોમાં નારી જીવન અને નારી-ભાવનો પડઘો:

જો કાવ્યો અને ગીતોનો ભેદ પાડીએ તો પ્રમાણમા ગીતોમાં લૈંગિક અસમાનતા ઓછી પ્રદર્શિત થાય છે, અને કાવ્યોમાં તે વધુ પ્રદર્શિત થાય છે. 70% થી 80% ગીતો રચનારાઓ પુરુષો છે. 15% થી 20% કવયિત્રી છે. મુશ્કેલી એ છે કે આ કવયિત્રી પૈકી કેટલીક પિતૃસત્તા સમાજનાં મુલ્યોને પોષતી રચના કરે છે. ગીતોમાં જ્યારે સ્ત્રી-પુરુષ બંને ગાતા હોય છે ત્યારે મોટા ભાગના ગીતોમાં સમાનતાના ધોરણે સામ-સામી પૂર્તિ કરતાં દેખાયાં છે. બહુ જ ઓછાં ગીતોમાં શરણાગતિ સ્વીકારતી સ્ત્રીઓનુ ચિત્રણ થયું છે. આજ સરખામણીએ કાવ્યોમાં સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતાને એટલી દોહરાવવામાં આવતી નથી, જ્યારે ગીતોમાં સમાનતાને વધારે સ્થાન આપવામાં આવે છે.

કોઈ પણ પ્રકારના ગીતો હોય, તેમના મોટા ભાગના ગીતો પર પિતૃસત્તાક સમાજના મુલ્યોનો પ્રભાવ છે. કવિઓ અને ફિલ્મી ગીતોના રચયિતાઓ પર આ મૂલ્યનો ખૂબ પ્રભાવ છે. આ બાબત એક ઉદાહરણથી સમજીએ. સીતાની પતિભક્તિ તેનુ સતીત્વ અને છેવટે પવિત્રતા સિદ્ધ કરવા માટે પૃથ્વીમાં સમાય જવું આ બધા પ્રસંગોને કેન્દ્રમાં રાખીને હજારો કાવ્યો અને ગીતો લખાયા છે. સીતાના વખાણ કરતાં આ ગીતો સ્ત્રી વિરુદ્ધની લૈંગિક અસમાનતાને પોષે છે. પિતૃસત્તાક સમાજના મુલ્યો કવિઓ અને ગીતની રચનાઓમાં જાણે કે DNA થઈ ગયા છે ! એટલું જ નહીં, એવા ગીતોને માણનારાઓ પણ આ જ પ્રકારના મૂલ્યોને લઈને જીવતા હોય છે.

ગીતોની અસરકારતા ત્યારે ખૂબ વધી જાય છે. કે જ્યારે એ ખૂબ ગેય હોય ,અને લોકો સરળતાથી ગાય શકતા હોય. દા.ત. "જનનીની જોડ સખી નહીં જડેરે લોલ" આ પંક્તિથી શરૂ થતું ગીત કેટલું મીઠુ, મધુર અને ગેય છે ! આજ ગીતનું જો વિશ્લેષણ કરવામાં આવે તો પ્રજનન કરીને અને બાળઉછેર કરીને સ્ત્રી ધન્ય ધન્ય થઈ જાય છે એવું સ્ત્રી પોતે જ માનતી થઈ જાય તેવું આ ગીત છે. પ્રજનન થયા પછી બાળઉછેરમાં પુરુષનો ફાળો પણ હોવો જોઈએ, અને બાળકના જન્મ માટે પુરુષ પણ જવાબદાર છે એ હકીકતને કેન્દ્રમાં રાખીને બહૂ જ ઓછા ગીતો તૈયાર થયા છે.

નારી જીવનનાં ચઢાવ-ઉતાર અને સુખ-દુ:ખને વ્યક્ત કરતાં લોકગીતો :

ગુજરાતી લોકગીતો પૈકીનું બહૂ જાણીતું લોકગીત છે- ***દાદા હો દિકરી*** ,

દાદા હો દિકરી, દાદા હો દિકરી, વાગડ માં ના દેજો રે સૈ,
વાગડ ની વઢિયાળી સાસુ દોહલી રે લોલ.

ISBN: 978-93-83112-10-4

દિએ દઝાવે મને, રાતલડી સંતાવે રે સહી,
પાછલડી રાતો ના પાણીડા મેકલે રે.
ઓશીકે ઈંઢોણી મારી, પાગથીયે ચીસણીયું રે સહી,
સામી રે ઓસરીએ મારૂ બેડલું રે.
પિયુ પરદેશ મારો, પરણ્યો પરદેશ મારો, એકલડી અટુલી રે સહી,
વાટલડી જોતી ને, આંસુ સારતી રે.

તો આવું જ એક બીજું પણ ગીત છે, જેમાં નારી હૃદયની ઊર્મિની સાથે સામાજિક વિસમાંનતા પણ પ્રગટ થાય છે. -

જીલણ તારા પાણી .... જીલણ તારા પાણી ....
મને વખ વખ લાગે ....મને વખ વખ લાગે ....
બાપ મારો વેરી .... બાપ મારો વેરી ....
મને વેરીઓમાં દીધી ....મારી ખબરું ન લીધી ....
કાકો મારો વેરી .... કાકો મારો વેરી ....
મને વેરીઓમાં દીધી ....મારી ખબરું ન લીધી ....

ગુજરાતી હિન્દુ લગ્ન અને ગીતો :

લગ્ન ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ખૂબ શુભ પ્રસંગ છે. વેદો, હિન્દુ ગ્રંથો અનુસાર, લગ્ન એક માણસ અને એક સ્ત્રી વચ્ચે એક પવિત્ર આજીવન પ્રતિબદ્ધતા છે. તે બધા સામાજિક બોન્ડ મજબૂત ગણવામાં આવે છે અને કુ   એક જીવનકાળ માં પ્રારંભ છે. વૈદિક લગ્ન સમારંભ સંસ્કૃત, સૌથી પ્રાચીન હયાત ભાષામાં પઠન પ્રાર્થના, આવાહ્ન, અને શપથ સમાવેશ થાય છે. વૈદિક લગ્ન સમારંભ પાંચ હજાર વર્ષ સુધી લંબાયેલો અને સુશોભિત છત્ર, આ ફેલાયેલું હેઠળ કરવામાં આવે છે. આ ફેલાયેલું આસપાસના કે ચાર થાંભલીઓ કન્યા અને વરરાજાના માતાપિતા પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. આ તેઓ આજે છે જવાબદાર પુખ્ત બની બાળકોને ઉછેરવામાં રમાય છે મહત્વપૂર્ણ ભાગ નોંધે છે.

દરેક હિન્દુ વિધિ ભગવાન ગણેશ, શાંતિ અને શાણપણ દેવતા પૂજા સાથે શરૂ થાય છે. લોકો જન્મી શકે છે કે જે કોઈપણ અવરોધો દૂર કરવા માટે પોતાની જાતને અંદર તાકાત શોધી શકો સો જેથી આ થાય છે, આ ગણેશ સ્થાપન અને ગણેશ પૂજન વિધિ વખતે ગવાતા ગીતોમાં પણ કન્યના મનના ભાવો પ્રગટ થતા જોવા મને છે. નારી જીવનને પ્રગટ કરતાં આ લગ્નગીતોમાં પણ નારી જીવનની સાથે સાથે સમાજ જીવનની રીતભાત છતી થાય છે.

જેમ કે, લગ્ન સમયના સાજ-શણગાર સાથે સામાજિક રીત-રિવાજોનો લગ્નગીતોમાં પડઘો પડતો હોય છે.

મારા નખના પરવાળા જેવી ચુંદડી,
મારી ચુંદડીનો રંગ રાતો હો સાયબા

ISBN: 978-93-83112-10-4

ઓઢોને સાહેબ મારી ચુંદડી.
મારી જેતપુર-ધોરાજીની ચુંદડી.

આ ગીતમાં સ્ત્રીના સૌભાગ્ય ચુન્દડી નું મહત્વ જોવા મળે છે.

તો કન્યા-વિદાયના આ બહુ પ્રચલિત ગીતમાં જે નારી સંવેદના પ્રગટ થાય છે, તે ગીતો દ્વારા પ્રગટ થતા સમાજ અને સંસ્કૃતિનું દ્યોતક છે. –

બેના રે, સાસરીએ જાતા જોજો પાંપણના ભીંજાયે,
દિકરી તો પારકી થાપણ કહેવાય છે
દીકરી ને ગાય, દોરે ત્યાં જાય, દીકરી તો પારકી થાપણ કહેવાય...
બેની તારી માથે બાપનો હાથ હવે નહી ફરશે
રમતી તું જે ઘર એની એની ભીંતેભીંતો રડેશે-
બેના રે, વિદાયની આ વસમી વેળા રોકી ના રોકાય,
દીકરી તો પારકી થાપણ કહેવાય .

આ જ ગીતમાં આગળ સ્ત્રીનો પતિ-ધર્મ શું છે, એ માટે કહેવાયું છે કે,

તારો પતિનો પડછાયો થઇ, રહેજે સદાયે સાથે,
સોહાગી કંકુ સેંથેથા, કંકણ શોભે હાથ
બેના રે તમારી આ વેણીના ફૂલો કોઈ ..દિ' ના કરમાયે
દીકરી તો પારકી થાપણ કહેવાય

ગીતના છેલ્લા અંતરમાં એક સરસ ફિલસુફી જોવા મળે છે-

આમ જુઓ તો આંસુ સૌનું પાણી જેવું પાણી
સુખનું છે કે દુઃખનું એ તો કોઈ શક્યું ના જાણી .

ગુજરાતી ભજનોમાં પ્રગટતી સંસ્કૃતિક અને સામાજિકતા:

લગ્નગીતોની જેમ ભજનોમાં પણ આપણને લૈંગીકતા તેમ જ સામાજિક અને સંસ્કૃતિક ચિત્ર ખડું થતું જોવા મળે છે. મીરાબાઈ કે ગંગાસતીના ભજનો અને પદોમાં એ જોઈ શકાય છે-

જેમ કે,

મીરાં મહેલથી ઉતર્યાં એનો રાણાએ જાલ્યો હાથ,
હાથ મારો મેલો રાણાજી
કરલો મુજસે બાત, કે ઘુઘરું છમ છમા છમ બાજે રે ....
સાવરીયા મે તેરે કારણે નાચી દિનને રાત ....(2)
ઝેર પ્યાલા અમૃત કીધા, કૃપા કરે દિનનાથ, કે ઘુઘરું છમ છમા છમ બાજે રે...

અહી મનોમન કૃષ્ણને પરણી ચુકેલી મીરાની પોતાના પતિ પ્રત્યેની વિતરાગિતા જોવા મળે છે.

ISBN: 978-93-83112-10-4

તો, ગંગાસતીના ભજનોમાં એક વહુ દ્વારા સાસુને અપાતો ઉપદેશ ભારતીય નારીની આધ્યાત્મિક ઉર્ધ્વગતિનું સુંદર ઉદાહરણ છે.

વીજળીને ચમકારે મોતીડા પરોવો પાનબાઈ,
અચાનક અંધારા થશે રે...

કે પછી મનની અચળતા ને દર્શાવતું આ ભજન હોય,

મેરુ તો ડગે જેનાં મન ના ડગે મરને ભાંગી પડે બ્રહ્માંડજી;
વિપત્તિ પડે તોય વણસે નહીં; સોઈ હરિજનનાં પ્રમાણજી - મેરુ.

ચિત્તની વૃતિ જેની સદાય નિરમળ ને કોઈની કરે નહિ આશજી
દાન દેવે પણ રહે અજાસી, રાખે વચનમાં વિશ્વાસ રે જી – મેરું

હરખ ને શોકની આવે નહી હેડકી, આઠ પહોર રહે આનંદજી,
નિત્ય રે નાચે સત્સંગમાં ને તોડે માયા કેરા ફંદજી – મેરુ.

તન મન ધન જેણે પ્રભુને સમર્પ્યાં, તે નામ નિજારી નર ને નારજી,
એકાંતે બેસીને આરાધના માંડે તો, અલખ પધારે એને દ્વારજી – મેરુ.

સતગુરુ વચનમાં શૂરા થઈ ચાલે, શીશ તો કર્યાં કુરબાન રે,
સંકલ્પ વિકલ્પ એકે નહિ ઉરમાં, જેણે મેલ્યાં અંતરનાં માન રે – મેરુ.

સંગત કરો તો તમે એવાની કરજો, જે ભજનમાં રહે ભરપુરજી,
ગંગા સતી એમ બોલિયાં, જેને નેણ તે વરસે ઝાઝાં નૂરજી – મેરુ.

તો, કેટલાક ગીતોમાં તો પુરુષ કરતા પણ સ્ત્રી નો મહિમા દર્શાવવામાં આવેલ છે. જેમ કે,

"દયાના સાગર થઈને કૃપા રે નિધાન થઈને છો ને ભગવાન કેવરાવો
પણ મારા રામ તમે સીતાજી ની તોલે ન આવો .
સોળે શણગાર સજી મંદિરને દ્વાર તમે ફૂલ ને ચંદન થી છો પૂજાઓ
પણ મારા રામ તમે સીતાજી ની તોલે ન આવો.
કાચારે કાન તમે ક્યાંના ભગવાન તમે અગ્નિ પરીક્ષા કોની કીધી
તારો પડછાયો થઈ જઈને વગડો રે વેઠયો એને લોકોની વાતે ત્યાગી દીધી
પતિ થઈને પત્નીને પારખતા ન આવડી છો ને ઘટ ઘટ ના જ્ઞાતા થઇ ફુલાઓ
પણ મારા રામ તમે સીતાજી ની તોલે ન આવો.

ISBN: 978-93-83112-10-4

તમથી એ પહેલા અશોક વનમાં સીતાજીએ રાવણ ને હરાવ્યો
દૈત્યોના બીચમાં નિરાધાર નારી તોયે દશ માથાવાળો ના ફાવ્યો
મરેલાને માર્યો તેમાં કર્યું શું પરાક્રમ અમથો વિજય નો લૂટયો લ્હાવો
મારા રામ તમે સીતાજીની તોલે ન આવો ."

આમ, ગુજરાતી લોકગીતો, લગ્નગીતો તેમ જ નારી રચિત ભજનોમાં નારી જીવન તેન જ સમાજજીવનના વિવિધ પાસાઓ પ્રગટ થતા જોવા મળે છે.

હવે, કેટલાક પ્રશિષ્ટ ગીતોમાં નારી-જીવન કે નારી સંવેદના કેવી રીતે વણાઈને આવે છે, તેના કેટલાક ઉદાહરણો જોઈએ.

કવિ હરીન્દ્ર દવેનું બહુ પ્રચલિત ગીત કાવ્ય છે-

પાન લીલુ જોયું ને તમે યાદ આવ્યા
જાણે મૌસમનો પહેલો વરસાદ ઝીલ્યો રામ
એક તરણું ફોલ્યું નેતમે યાદ આવ્યાં ...
ક્યાંક પંખી ટહુક્યું ને તમે યાદ આવ્યાં
જાણે શ્રાવણમાં આભમાં ઉઘાડ થયો રામ
એક તારો ટમક્યો ને તમે યાદ આવ્યાં ...

મીરાના પદોમાં જોવા મળતી કૃષ્ણ ભક્તિ અહીં પણ જુદા વેશે જોવા મળે છે.
તો, આ જ નારીના માતૃ-રૂપની ગરિમા કવિ બોટાદકરે કૈક આ રીતે નિરૂપી છે-

મીઠા મધુ ને મીઠા મેહુલા રે લોલ
એથી મીઠી તે મોરી માત રે, જનનીની જોડ સખી.નહી જડે રે લોલ !

તો, કવિ મકરંદ દવે એ નારીના એક અન્ય રૂપ એવી દીકરી માટે લખ્યું છે-

વિધાતા એ દીકરી ઘડીને ત્યારે ખુબ ખાંતે
કસબી હાથેથી એણે કરી કમાલ,
રૂપનો અંબાર કરૂં, મીઠાપ અપાર ભરૂં,
ખજીનો ખૂટાડી કરું ખલકને ન્યાલ...

આમ, ગુજરાતી ગીતોના દરેકે દરેક પ્રકારોમાં તેની આગવી ઓળખ ઉભી થાય છે જેમાંથી ગુજરાતની સંસ્કૃતિ, સમાજજીવન અને સ્ત્રીના સ્થાન તેમ જ મનોભાવો વિષે જાણવા અને સમજવા મળે છે.

સંદર્ભ-

- મેઘાણી, ઝવેરચંદ, 'કનકાવટી", 1992, પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ.
- http://wcd.nic.in/empwomen.htm
- http://www.care.org/newsroom/publications/whitepapers/woman_and_empowerment.pdf

ISBN: 978-93-83112-10-4

સાહિત્ય અને સંગીત
"શબ્દ સંગીત સાહિત્યની સમલોચના"

ડૉ. સાધના આર. ટાંક
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ
Sadhnachandegra2012@gmail.com (9428074307)

પ્રસ્તાવના :

માનવજીવનને કલા અને સંસ્કૃતિએ ભરપૂર પોષણ આપ્યું છે . માનવજીવનને સુંદર , શાંતિ પૂર્ણ, વેગવાન અને સમૃદ્ધ બનાવવામાં કલા અને સંસ્કૃતિનો મહત્તમ ફાળો રહ્યો છે . કલા અને સંસ્કૃતિ માનવ જીવનનો હૃદય પ્રાણ છે ત્યારે એને સુરમય બનાવતું સંગીત એનો ધબકાર છે . કલા અને સંસ્કૃતિ વિના માનવ જીવનની કલ્પના કરવી જ અશક્ય છે અને કલામાં સંગીત જીવનને જીવંત બનાવે છે. ત્યારે અત્રે સાહિત્ય અને સંગીત સંદર્ભે "શબ્દ સંગીત સાહિત્યની સમલોચના" વિષય પર સંશોધનાત્મક કાર્ય કરવામાં આવ્યું છે. મારા આ વિષયમાં ગીત ગઝલના સંદર્ભે સાહિત્યકલા અને સંગીતના સંદર્ભે ભારતીય સંસ્કૃતિનો એક પરસ્પર અનુબંધનો ખ્યાલ કેન્દ્રસ્થ છે. આ રીતે માનવ જીવન, કલા અને સંસ્કૃતિના ત્રિવેણી સંગમને ધ્યાનમાં રાખીને આ સંશોધનકાર્ય સંદર્ભે ગુજરાતી સાહિત્યના એવા ગીત-ગઝલ કે જે જે કોઈ ચોક્કસ રાગ, ઢાળ અને લય દ્વારા સંગીતમાં ઢળીને લોકમુખે એવા વસી ગયા કે લોકપ્રિય તો બન્યા જ પણ તેમની અમર છાપ પણ છોડી તેમનો સર્જક વૈભવ દર્શાવે છે. ગઝલ એ મૂળભૂત રીતે તો સાહિત્ય કલાનો એક પ્રકાર છે અને સમગ્ર વિશ્વનો ઈતિહાસ એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે કે, કલા અને માનવજીવન પરસ્પર ગાઢ રીતે સંકળાયેલા છે તેમજ કલામાં માનવ જીવનનું સૌંદર્યાત્મક નિરૂપણ થાય છે.

- સાહિત્ય અને સંગીતનો પરસ્પર સંબંધ :

સાહિત્ય, સંગીતકલા અને માનવ જીવનના પરસ્પર અનુબંધ વિશે આપણે સંસ્કૃત સાહિત્યના સુંદર ગ્રંથ 'નીતિશતક'માં ભર્તુહરિ કહે છે :

साहित्य-संगीत-कला-विहीनः पुच्छ-विषाण-हीनः साक्षात् पशुः
तृणम् न खादन् अपि जीवमानः तद् पशूनाम् परमम् भाग-धेयं ।'

આમ સાહિત્ય, સંગીત અને કલા વગરનો માણસ પૂંછ અને શિંગડાં વગરનાં પશુ સમાન છે. આવો માણસ ઘાસ નથી ખાતો એ પશુઓનું સદભાગ્ય છે. આ રીતે કલા અને માનવ જીવન વચ્ચે આદિકાળથી કોઈ ને કોઈ સંબંધ રહ્યો છે.

ISBN: 978-93-83112-10-4

લલિતકલા અને લલિતેત્તરકલા એમ કલા બે વિભાગે વિભાજીત છે પણ એક વાત બેમત છે કે કલા કોઈ પણ સ્વરૂપે હોય તે હંમેશા વ્યક્તિને આનંદ જ જગાવે છે. જેમાં સાહિત્ય અને સંગીત બન્ને કલા અન્ય કળાની માફક પરસ્પર અનુબંધિત છે. એકબીજાના પૂરક છે જેમ ફુલમાં રંગની વિવિધતા આકર્ષે તેમ સોડમ પણ આકર્ષતી રહે છે. તે રીતે કળામાં સાહિત્ય જેમ નવ રસોથી આનંદ આપે છે તેમ તે સંગીતમાં ઢળે ત્યારે કર્ણથી વહીને આત્મા સુધી ઝંકૃત કરે છે.

ઉત્કૃષ્ટ સંગીત અને સાહિત્ય જ છે જેના દ્વારા એક આખી સદીને સમજવી હોય, જાણવી હોય તો તેના રાજકીય ઈતિહાસ કે સામાજિક પરિવર્તનોની સાથે એ સદીમાં સર્જાયેલા સર્વોત્તમ સંગીત અને સાહિત્યને પણ જાણવું, સમજવું જરૂરી છે. કદાચ દળદાર ગ્રંથ જે ઈતિહાસ કહી શકે, એ જે તે યુગની એક શ્રેષ્ઠ કવિતા, વાર્તા, ગીત કે સંગીત કહી શકે.[3] સંગીત અને સાહિત્ય યુગનો ધબકાર છે, અત્રે વિષય મર્યાદાને ધ્યાનમાં રાખી ગુજરાતી સાહિત્યના એવા ગીત અને ગઝલોની વાત કરવાની છે જે સંગીતમાં ઢળીને લોક મુખે અમ બન્યા છે અને પોતાની સ્વતંત્ર ઓળખ અભિપ્રેત કરી શક્યા છે. ગીત કે જે

- સાહિત્યના ગીત ગઝલો જે સંગીતથી પ્રખ્યાત :
  1. કૂંચી આપો બાઈજી
  2. સમી સાંજનો ઢોલ ઢબુકતો
  3. સાંવરિયો રે મારો
  4. શાંત ઝરૂખે વાટ નિરખતી
  5. નયનને બંધ રાખીને
  6. તારી આંખનો અફીણી
  7. પાન લીલું જોયુને તમે યાદ આવ્યાં
  8. શિવાજીનું હાલરડું
  9. દીકરો મારો લાડકવાયો
  10. કાળજા કેરો કટકો
  11. ઉંબરે ઉભી સાંભળું રે
  12. તને જાતા જોઈ પનઘટની વાટે

કોઈ મંચ પરથી જ્યારે કૈલાશ ખેર દ્વારા ગવાયેલું અને ગુજરાતી તરીકે કીર્તિદાન ગઢવી 'એરી સખી મંગલ ગાવો રી' ગીત ગાય અને અબાલ વૃદ્ધ, સ્ત્રી પુરુષ સૌ સ્પંદિત થઈ ઉઠે, ફાલ્ગુની પાઠકના મધુર કંઠે છંધણા વિણવા ગઈ તી મોરી સૈયા સાંભળતા છંધણા નો અર્થ ન જાણનાર પણ ઝુમી ઉઠે છે. આ છે સાહિત્ય અને સંગીતનો અજબ ગજબ તાલમેલ. આ એવું રસપાન છે જેને લીધે સમગ્ર વિશ્વની પ્રજા કોઈ ચોક્કસ દેશની પ્રજાની વિચાર ધારાને અને વિકાસને કોઈ ચોક્કસ વસ્તુને લીધે આદર આપે છે અને તેમાંથી ઉદાહરણ લઈને વધુ સુસંસ્કૃત સમાજનાં નિર્માણની દિશા નક્કી કરે છે. સૌથી વધુ મહત્વનું કે સાહિત્ય રસિક હોય ન હોય પણ સંગીત થકી શિક્ષિત અશિક્ષિત સુધી પહોંચીને અમરત્વ પામે છે. આવા કેટલાં દ્રષ્ટાંત રૂપ ગીત ગઝલો વિષયક માહિતી પ્રસ્તુત છે જે સંગીતના તાલે દરેક હૈયામાં રાજ કરે છે.

ISBN: 978-93-83112-10-4

1.કૂંચી આપો બાઈજી:

ગુજરાતી સાહિત્યના મુર્ધન્ય કવિશ્રી વિનોદ જોશી દ્વારા સર્જાયું એન દરેક પરિણીતાને સમસંવેદન જગાવતું આ ગીત એટલું ગવાયું અને પ્રસરાયેલું છે કે પ્રત્યેક સાસરે ગયેલી દીકરીને પોતાના ભાવો સમાયા હોય એમ લાગે છે આ કારણે જ આ બહુ પ્રખ્યાત બન્યું છે. લોકમાનસમાં લોકગીત જેવું સ્થાન પામ્યું છે. આ પ્રભાવ છે સાહિત્ય અને સંગીતના સમન્વયનું...

કુંચી આપો બાઇજી!
તમે કિયા પટારે મેલી મારા મૈયરની શરણાઇ જી?
કોઇ કંકુ થાપા ભૂંસી દઇ.મને ભીંતેથી ઉતરાવો ,
કોઇ મીંઢળની મરજાદા લઇ .મને પાચીકા પકડાવો ,
ખડકી ખોલો બાઇજીતમે કિયા કટાણે પોંખી મારા કલરવની કઠણાઇ જી !
કુંચી આપો બાઇજી! [3]

2. સમી સાંજનો ઢોલ ઢબુકતો :

અનિલ જોશીનું આ અમર વિદાયનું દર્દ -શબ્દે તો વ્હાલ અને કન્યા-ગીતના શબ્દે ,કાવ્ય 'કન્યા વિદાય' ,નીતરે જ છે સાથે એ શબ્દોને પુરુષોત્તમ ઉપાધ્યાયનું સ્વરાંકન અને સ્વર મળે ત્યારેદીકરીને પરણાવી હોય કે પરણાવવાની હોય એવા દરેક પિતાને પણ આંખો વરસાવી જાય. આ ગીતમાં વર માટેનો કેશરિયાળો સાફો અને દીકરી માટે ઘરનું ફળિયું પ્રતીક વપરાયા છે તે કેટલા ઉપયુક્ત છે તે સમજી શકાય છે. એ જ્યારે રાગમાં ગવાય ત્યારે દરેક હૃદય વ્યથિત થઈ ભરાઈ જાય છે.

સમી સાંજનો ઢોલ ઢબૂકતો જાન ઉઘલતી મ્હાલે.
કેસરિયાળો સાફો ઘરનું ફળિયું લઈને ચાલે.
પાદર બેસી ફફડી ઊઠતી ઘરચોળાની ભાત,
ડૂસકે ડૂસકે હડસેલાતી બાળપણાની વાત
સમી સાંજનો ઢોલ ઢબૂકતો....
પૈંડું સીંચતા રસ્તો આખો કોલાહલમાં ખૂંપે
શૈશવથી ચીતરેલી શેરી સૂનકારમાં ડૂબે. [4]

3. સાંવરિયો રે મારો :

રમેશ પારેખ દ્વારા સર્જાયું આ ગીત તેના પ્રિયતમ વિશેનો પોતાનો અનુરાગ પ્રદર્શિત કરે છે. જેમાં તે સાંવરિયો કહીને એના ગુણો ગાય છે. કેમ તે જરા માંગે અને અઢળક પામવાની લાગણી રજૂ કરે તે દરેક હૈયાને સુખદ અનુભૂતિ આપે છે આપે છે. આ ગીત સુંદર અને મધુર કાંઠે સાંભળતા અદભુત અનુભૂતિ થતી રહે છે.

સાંવરિયો રે મારો સાંવરિયો
હું તો ખોબો માંગુને દઈ દે દરિયો

ISBN: 978-93-83112-10-4

જાણે અત્તર ઢોળાયું રૂમાલમાં
એવી લથબથ ભીંજાણી હું વ્હાલમાં
મારા વાલમનું નામ મારું નાણું
ભર્યા જીવતરને ગુલાલ જેવું જાણ્યું
જાણ્યું રે એણે ખાલી ઘડામાં ટહુકો કરિયો
ખોબો માંગુને.... [5]

4. શાંત ઝરૂખે વાત નિરખતી :

શૈફ પાલનપુરી દ્વારા સર્જાયેલ આ ગઝલમાં નિઃસ્વાર્થ શુદ્ધ લાગણી વ્યક્ત થયેલ છે. જ એક સુંદર યુવતીને વર્ષો પહેલા જોઇ હોવાની વાતને સુંદર ભાવવાહી શૈલીમાં કહી અને અંતે ખ્યાલ આવે કે તેની સાથે કઈ જ પરિચય ન હોવા છતાં એને ન જોઈ શકવાનો વિષાદ કવિ અનુભવે છે. આ ગીત મનહર ઉધાશે ગાઈને એટલું પ્રખ્યાત કર્યું કે સૌને કંઠસ્થ બની ગયું.

શાંત ઝરૂખે વાટ નિરખતી રૂપની રાણી જોઈ હતી
મેં એક શહેઝાદી
મેં એક શહજાદી જોઇ હતી......
એના હાથની મહેંદી હસતી,તી'
એની આંખનું કાજળ હસતું,તું'
એક નાનું સરખું ઉપવન જાણે
મોસમ જોઇ મલકતું.તું'
એના સ્મિતમાં સો સો ગીત હતાં,
એની ચુપકીદી સંગીત હતી,
એને પડછાયાની હતી લગન,
એને પગરવ સાથે પ્રીત હતી... [6]

5. નયનને બંધ રાખીને :

બરકત વિરાણી 'બેફામ'ની આ ગઝલ મનહર ઉધાશ દ્વારા ગવાય બાદ એટલી પ્રખ્યાત બની કે સૌ કોઈને મોઢે આ જ ગઝલ રહેતી હતી અને સમજતા ન સમજતા દરેક વ્યક્તિ આ ગઝલ લકારી આંનદ માણતાં જોવા મળી રહેતા. આજ પણ હજુ અનેક ગુજરાતીઓની કોલર ટ્યુન કે રીંગટોનમાં આ ગઝલ સાંભળવા મળે તો નવાઈ નહિ.

અશ્રુ વિરહની રાતનાં ખાળી શક્યો નહિ
પાછા નયનનાં નૂરને વાળી શક્યો નહિ

ISBN: 978-93-83112-10-4

હું જેને કાજ અંધ થયો રોઇ રોઇ ને
એ આવ્યા ત્યારે એને નિહાળી શક્યો નહિ
નયનને બંધ રાખીને મેં જ્યારે તમને જોયા છે
તમે છો એનાં કરતાં પણ વધારે તમને જોયા છે
નયન ને બંધ રાખીને...[7]

6. તારી આંખનો અફીણી :

દેશ... વિદેશમાં ફેલાયેલા ગુજરાતીઓનું મોસ્ટ ફેવરિટ ગીત એટલે આંખનો અફીણી- આજના કેટલાં ય ગેલમાં આવી ગયાં હશે આ ગીતની પ્રચંડ લોકપ્રિયતાએ એને લગભગ રાષ્ટ્રગાનની .કક્ષાએ મૂકી દીધું છે. ગુજરાતી ભાષાનાં શ્રેષ્ઠ પ્રણય ગીતોનું કાઉન્ટ ડાઉન કરવાનું હોય તો એ વિચારવું પડે કે નંબરમાં 10 થી 2 ,તારી આંખનો અફીણી ગીતને જ આપવું પડે ,પ્રથમ સ્થાન તો બેશક ? કયાં ગીત મૂકવાં[8]

તારી આંખનો અફીણી, તારા બોલનો બંધાણી
તારા રૂપની પૂનમનો પાગલ એકલો
હે આજ પીઉં દરશનનું અમૃતકાલ કસુંબલ કાવો ,
તાલ પુરાવે દિલની ધડકનપ્રીત બજાવે પાવો ,
તારી મસ્તીનો મતવાલો આશક એકલો
હે તારા રૂપની પૂનમનો પાગલ એકલો
તારી આંખનો અફીણીતારા બોલનો બંધાણી ,
તારા રૂપની પૂનમનો પાગલ એકલો..

7. પાન લીલું જોયુને તમે યાદ આવ્યાં :

આ ગીતના સર્જક રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક વિજેતા હરીન્દ્ર દવે કૃષ્ણ ગીતોમાં એમનો હાથ કોઈ ઝાલી ન શકે.પાન લીલું જોયું પણ એમાંનું જ એક ગીત છે .એમનાં ગીતોએ શ્રોતાઓને હંમેશાં ડોલાવ્યા છે . આ ગીતનાં ગાયિકા હંસા દવે એટલે સૌમ્ય વ્યક્તિત્વ અને સુમધુર અવાજ.[9] ઇશકે હકીકી પ્રકારની આ ગઝલમાં ઈશ્વરના સંદર્ભે રચાયેલી હોવા છતા જ્યારે સંગીએ ઢળી ત્યારે દરેક પ્રેમીજનને પ્રિયપાત્રની યાદ અપાવી જાય છે. જે વ્યક્તિ ને દૈનિક ક્રિયામાં ઇશ્વર કે પ્રિયજનને યાદ અપાવે એ ગીત લોક હૈ કેમ ન ડોલાવે?

પાન લીલું જોયું ને તમે યાદ આવ્યા,
જાણે મોસમનો પહેલો વરસાદ ઝીલ્યો રાજ,
એક તરણું કોળ્યું ને તમે યાદ આવ્યા.તમે યાદ આવ્યા ,

ISBN: 978-93-83112-10-4

ક્યાંક પંખી ટહુક્યું ને તમે યાદ આવ્યા,
જાણે શ્રાવણના આભમાં ઉઘાડ થયો,
એક તારો ટમક્યો ને તમે યાદ આવ્યા.તમે યાદ આવ્યા ,

8.શિવાજીનું હાલરડું :

ઝવેરચંદ મેઘાણી રચિત આ હાલરડું ભલભલાને શૌર્ય જગાવે છે. માતા જીજાબાઈ પોતાની મમતા સાથે બળ શિવાજીને જીવનના પાઠ ભણાવે તે આ ગીતનો મુખ્ય હાર્દ છે. પણ એ ગવા ગવાય એટલે ભલભલાને શસ્ત્રનો રસપાન મળે.

આભમાં ઊગેલ ચાંદલો(૨) ને જીજાબાઇને આવ્યાં બાળ રે ,
બાળુડાને માત હીંચોળે
ઘણણણ ડુંગરા બોલે.
શિવાજીને નીંદરું નાવે'
માતા જીજાબાઇ ઝુલાવે.
પેટમાં પોઢીને સાંભળેલી બાળે રામ લખમણની વાત -
માતાજીને મુખ જે દીથી,
ઊડી એની ઊંઘ તે દીથી....શિવાજીને

9.દીકરો મારો લાડકવાયો :

કૈલાશ પંડિત દ્વારા રચાયેલ આ હાલરડું મમતા સભર છે તે જ્યારે મહંસર ઉઘાસના કાંઠે ચડે પછી તો ઘટે જ શુ.. દરેક કદાચ આ ગીત સાંભળીને મીઠી ઊંઘ લીધી હશે. બાકી ના આજ પણ ફુરસદમાં લલકારતાં હશે.

દીકરો મારો લાડકવાયો દેવ નો દીધેલ છે,
વાયરા જરા ધીરા વાજો એ નીંદમાં પોઢેલ છે.
દીકરો મારો લાડકવાયો....
રમશું દડે કાલ સવારે જઇ નદીને તીર,
કાળવી ગાયના દૂધની પછી રાંધશું મીઠી ખીર,
આપવા તને મીઠી મીઠી આંબલી રાખેલ છે.
દીકરો મારો લાડકવાયો....

10.કાળજા કેરો કટકો મારો :

કવિ દાદ એ સર્જેલ આ કન્યા વિદાયનું ગીત કોઈપણ કઠોર હૃદયને ઓગળી શકે એવી ક્ષમતા ધરાવે છે. એ જ્યારે લયબદ્ધ ગવાય સીઝએ ત્યારે આંખ ભરાઈ આવે છે. આ ગીત
કાળજા કેરો કટકો મારો, ગાંઠથી છૂટી ગ્યો,

ISBN: 978-93-83112-10-4

મમતા રૂએ જેમ. વેળુમાં, વીરડો ફૂટી ગ્યો.....
કાળજા કેરો કટકો મારો....
છબતી નઇ જેનો ધરતી ઉપર,પગ આજ થીજી ગ્યો;
ડુંગરા જેવો ઉંબરો લાગ્યો, માંડ રે ઓળંગ્યો....
કાળજા કેરો કટકો મારો...
બાંધતી નઇ અંબોડલો, ભલે હોય ઇ છૂટી ગ્યો;
રાહુ થઇ ઘૂંઘટડો મારા,ચાંદને ગળી ગ્યો-
કાળજા કેરો કટકો મારો...

11.ઉંબરે ઉભી સાંભળું રે..

મણિલાલ દેસાઈ દ્વારા રચાયેલ આ ગીત નાયિકાના મનોભસવને પ્રગટ કરે છે. તે જ્યારે નિરૂપા શેઠ, ફાલ્ગુની પાઠક જેવી કોકિલ કંઠી ગાયિકાઓના કાંઠે ગવાય ત્યારે ભલભલાને સાહિત્ય અને સંગીતમાં ઓતપ્રોત કરી મુકવા સમર્થ બની જાય છે.

ઉંબરે ઉભી સાંભળું રે બોલ વાલમ ના
ઘર માં સૂતી સાંભળું રે બોલ વાલમ ના
ડુંગર ઉપર મોરલા બોલે
સોડ તણી મારા મનડા ડોલે
ડુંગર ઉપર મોરલા બોલે
સોડ તણી મારા મનડા ડોલે
ટહુક્યા રે બોલ વાલમ ના ...
બોલ વાલમ ના

12.તને જાતા જોઈ પનઘટની ...

અવિનાશ વ્યાસ દવસર રચાયેલ અને યુવા હૈયાઓ અંકિત થયેલા આ ગીતને હમણાં ઐશ્વર્યા મજુમદારે તેનો સુરીલો કંઠ આપી પ્રખ્યાત બનાવ્યું એવું નથી. આ ગીત સંગીતમાં ઢળ્યું ટીસરથી આવું જ પ્રખ્યાત છે. નાયિકને પનઘટ જોઈ નાયકમાં જે ભસવ જાગે તેને લયબદ્ધ ગવસિ અને યુવા હૈયા ન ઝૂમે એવું તો કઈ બને ખરૂં.

તને જાતા જોઈ પનઘટની વાટે...મારું મન મોહી ગયુ ,
તારા રૂપાળા ગોરા ગોરા ઘાટે...મારું મન મોહી ગયુ ,
કેડે કંદોરોને કોટમાં દોરો,
તારા લહેરિયાની લાલ લાલ ભાતે...મારું મન મોહી ગયુ ,
રાસે રમતી આંખને ગમતી,
પૂનમની રઢિયાળી રાતેમારું મન , મોહી ગયુ...

ISBN: 978-93-83112-10-4

સાહિત્ય સાગર એ નવરસથી પલ્લવિત છે જે હંમેશા આસ્વાદ્ય જ લાગે પણ એમાં જ્યારે સંગીતની છાંટ આવે છે ત્યારે તે ખરેખર અલભ્ય સ્વરૂપ લે છે અને લોકકંઠે અમર બને છે. જે આપણે સૌ આ લોકસમુદાયનો જ ભાગ હોવા થકી સૌ જાણીએ જ છીએ. કેટલાંક ગીતો અમરત્વ લઈને આવે છે-જેમકે અવિનાશ વ્યાસ - વેણીભાઈ પુરોહિત ,આશા ભોંસલેનું સાંવરિયો ,ગૌરાંગ વ્યાસ -રમેશ પારેખ ,આશા ભોંસલેનું માડી તારું કંકુ ખર્યું, નિનુ મઝુમદાર અને મન્ના ડેનું પંખીઓએ કલશોર ,અજિત મરચન્ટ અને દિલીપ ધોળકિયાનું આંખનો અફીણી ,અને એ જ શ્રેણીમાં આગળ વધીએ તો હરીન્દ્ર દવે પુરુષોત્તમ ઉપાધ્યાય અને હંસા દવેનું પાન લીલું જોયું ગીત, ઝવેરચંદની ચારણકન્યા, રાવજી પટેલનું આંખે કંકુના સૂરજ આથમ્યા, અવિનાશ વ્યાસનું સીતાજીની ટોળે ના આવી, આદિલ માનસુરીનું જ્યારે પ્રણયની જગતમાં શરૂઆત થઈ હશે આવેલા ચાદીમાં હજુ બીજાં . ઘણાં ગીતો ઉમેરી શકાય પણ શબ્દમર્યાદાને ધ્યાનમાં રાખી નામોલ્લેખથી જ સંતોષ માનવો રહ્યો.

તારતમ્ય:

આ ગીતો વિશે વિચારીએ તો એમ થાય કે આ ગીતકારસંગીતકાર અને ગાયકના આ કોમ્બિનેશનને - વધુ સારું પણ બની શકે અને કદાચ અણગમતુ પણ થઈ શકે ।બદલે બીજું જ હોત તો ગીત કેવું બનત. પણ એક કહેવું ઘટે કૃતિ ભલે કરુ હોય કે શૃંગારિક પણ શ્રોતાને આનંદદાયી જ બની રહે છે. જોકે સાંપ્રત સમયમાં ખોટી આધુનિકીકરણ અને પશ્ચિમી સંસ્કૃતિ ના આંધળા અનુસરણમાં આ ખજાનો હાસ્યા માં ધકેલાતો જાય છે તેને ગુમાવી ન બેસીએ તે હેતુએ આપણે સૌએ જાગૃત રહીને તેનુ કાળક્રમે તેનું જતન પણ કરવું પડશે, નહીતર ક્યારેક તે નષ્ટ થવાનો કે અસ્તિત્વનો પડકાર પણ ઉભો થાય છે. ખાસ કરીને ગ્લોબલ યુગમાં તમામ દિશાના પ્રવાહો અને પવનો મુક્ત રીતે ફુંકાતા હોય, બધું જ આસાનીથી પ્રાપ્ત થતું હોય, ત્યારે શક્ય છે કે પોતાની ભાષા અને સંસ્કૃતિનો અવાજ થોડો દબાય. નવી પેઢી પોતાના અમૂલ્ય વારસાથી બેખબર બનીને થોડો સમય તેનાથી દૂર થાય અને આગામી દાયકાઓમાં તેના વજૂદ સામે પડકાર પણ ઉભો થાય.

તો એ વખતે શું થાય? બહુ ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. તેના જતન માટે કોઈ સંવર્ધક આવી જ પહોંચે દરેક યુગમાં. જેના હૈયે કલા,સંસ્કૃતિ, ભાષા અને સાહિત્યનું, પોતાની ધરોહરનું હિત વસ્યું હોય. ગુજરાતી સંગીત અને સાહિત્યએ પણ આવા કપરા સમય જોયા છે, પરંતુ અત્યારે નવી પેઢી તેનાથી થોડી દૂર થતી લાગી રહી છે ત્યારે, તેના જતન, સંવર્ધનની ખાસ અનિવાર્યતા ઉભી થઈ છે. પણ, સદભાગ્યે લેટેસ્ટ ટેકનોલોજીના યુગમાં, ટેક્નોલોજીના જ સહારે સંવર્ધક હવે ઉપલબ્ધ છે. આથી તેને જાળવી શકીએ એમ છે. તેને સાચવી અને પ્રસારિત કરવાના અનેક આયામો ટેકનોલોજીના ફળસ્વરૂપે ઉપલબ્ધ છે તેના દ્વારા આ અમૂલ્ય વારસાનું જતન કરીએ.

સંદર્ભ ગ્રંથસૂચિ :

1. https://vichaarsankalan.wordpress.com/2018/11/18
2. https://www.gujaratsamachar.com/news/chitralok/chitralok-magazine-jalsa-app-30-march-2018

ISBN: 978-93-83112-10-4

3. http://tahuko.com/?p=684
4. http://gujaratigazal.com/2928/
5. http://www.mitixa.com/2008/41.htm
6. http://gujaratigeetavali.blogspot.com/2018/05/blog-post_88.html?m=1
7. http://rankaar.com/blog/archives/37
8. https://opinionmagazine.co.uk/details/3987/taree-aankhno-apheenee--taaraa-bolno-bandhaanee
9. https://www.navgujaratsamay.com/you-saw-the-green-leaves-and-you-remember/170558.html
10. દીપોત્સવી અંક "ફીલિંગ્સ" 17મુ વાર્ષિક વિશેષઅંક

ISBN: 978-93-83112-10-4

Literature and Sociology

સાહિત્ય અને સમાજશાસ્ત્ર

Mittal R Chauhan
PhD Scholar
School of languages, Gujarat University, Ahmedabad

Few lines in English: "The medium of literature is language. Language is seen to come from society. Literature is a means of dealing with members of society.

Gujarati literature is found to be based on social life. Because of literature, man can know the life of a society other than his own whether there is any type of literature.

There is a close relationship between literature and society. Literature and society are complement each other."

સાહિત્યનું માધ્યમ ભાષા છે અને ભાષા એક જૈવ-સામાજિક સત્તા છે. તે સમાજમાંથી આવતી જોવા મળે છે. ભાષા સમાજને પારિભાષિત કરવાનું એક પાસું છે. સમાજના સભ્યોના વ્યવહારનું એક માધ્યમ છે. ભાષા ને સમાજનું અસ્તિત્વ એકબીજા વગર શક્ય બનતું નથી.

ગુજરાતી સાહિત્ય મોટાભાગે સમાજજીવન ઉપર રચાતું જોવા મળે છે. હા, તેમાં માનવી પોતાની કલ્પનાઓ, વિચારો, ઇચ્છાઓ અને આકાંક્ષાઓ વ્યક્ત કરી છે પરંતુ જમાનાની સાથે સમાજમાં પણ પરિવર્તન આવતું જોવા મળે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ભારતીય સમાજમાં મધ્યકાલીન સાહિત્ય અને અર્વાચીન યુગના સાહિત્યમાં સ્રીસમાજ, અસ્પૃશ્યો, જ્ઞાતિ કે વર્ણવ્યવસ્થા, લગ્ન, રીતરિવાજો, શિક્ષણ, રાજ્યવ્યવસ્થા, ધર્મ, અન્ય બાબતોના સ્વરૂપો, રચના, દરજ્જો અને ભૂમિકામાં પરિવર્તન જોવા મળે છે.

સાહિત્યના કારણે માનવી પોતાના સિવાય અન્ય સમાજ વિશે પણ માહિતી પ્રાપ્ત કરી શકે છે. સમાજમાં થતાં કુરિવાજો કે અન્ય પ્રશ્નની જાણકારી સાહિત્ય દ્વારા મેળવી શકાય છે અને તેમાં સુધારો પણ લાવી શકાય છે.

ISBN: 978-93-83112-10-4

સાહિત્યમાં લોકસાહિત્યના સ્વરૂપની વાત કરીએ તો લોકસાહિત્ય સમાજમાંથી જ આવે છે. લોકસાહિત્ય લોકો દ્વારા, લોકો માટે અને લોકો વચ્ચે રચાયેલું સાહિત્ય છે. દરેક સમાજમાં રહેણીકરણી, રીત-રિવાજો, રૂઢિઓ,પરંપરાઓ ભિન્ન પ્રકારના હોય છે. લોકોના સુખદુ:ખ,આનંદ, શોક, અનેક આશાઓ વગેરે જીવનના ભાવો જે સાહિત્યમાં જ દેખાય છે.

લોકસાહિત્ય કોઈ ચોક્કસ વ્યક્તિ દ્વારા રચાયેલું નથી તે સમાજમાંથી આવેલું સાહિત્ય છે. લોકસાહિત્યની રચના કે કોઈ ચોક્કસ સમયે પણ થયેલી નથી. સ્ત્રીઓ ઘરમાં કામ કરતી વખતે ગીતો ગાતી, પુરુષો પોતાના શ્રમનો થાક ઓછો કરવા માટે ગીતો ગાતાં હોય તેમજ સમાજમાં થતાં રીત-રિવાજોમાં પણ ગીતો ગવાતાં આવું સાહિત્ય છે. સમાજ ના લોકોમાંથી લોકકથાઓ, લોકવાર્તાઓ તેમજ લોકગીતો આવતાં જોવા મળે છે.

દરેક સમાજમાં રૂઢિ અનુસાર ઉખાણાં, કહેવતો, ટુચકા, ખાયણા, મરશિયા, લગ્નગીતો, સીમંતગીતો, વલોણાનાં ગીતો, હાલરડાં, ઋતુગીતો, રાંદલનાં ગીતો, પ્રભાતિયાં,પ્રણયગીતો, શૃંગારગીતો, વિરહના ગીતો,ફટાણાં, સાંજીના ગીતો, આણાનાં ગીતો, ચૂંદડીના ગીતો વગેરે જોવા મળે છે.આમ, સાહિત્ય અને સમાજ વચ્ચે ગાઢ નાતો જોવા મળે છે. સાહિત્ય અને સમાજ એકબીજાના પૂરક છે. અંતે હું એટલું જ કહીશ:

"સમાજમાં પ્રેમ રાખવો હોય તો મંદિરમાં સામૂહિક ભજન કરો;

ઘરમાં પ્રેમ રાખવો હોય તો સમાજમાં સામૂહિક ભજન કરો."

ISBN: 978-93-83112-10-4

प्राचीन वाङ्मयाच्या दृष्टिकोनातून सातवाहनकालीन मराठवाड्यातील शिल्पकलेचे सुवर्णयुग:- एक दृष्टिक्षेप

डॉ. सौ. वंदना राजेश शिंदे
सहाय्यक प्राध्यापक (इतिहास विभाग)
कला ,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय खारेपाटण ता.कणकवली जि.सिंधुदुर्ग 416 703
Email Id :-drvandanashinde8@gmail.com
Phone number :- 9850574176

भारतामध्ये प्राचीन संस्कृतीचा ठेवा हा अमुल्य मानला जातो. हा ठेवा भारताच्या प्रत्येक राज्यात विखुरलेला आहे. आजही प्राचीन संस्कृतीमधील विविध प्रकारच्या कला भारतात चांगल्या पद्धतीने जोपासल्या जातात. त्यामध्ये महाराष्ट्रात या प्राचीन कलेचे संवर्धन मोठ्या प्रमाणात केले जाते. त्यापैकी मराठवाड्याच्या राजकीय इतिहासाची सुरुवात ही सातवाहन या राजवंशापासून होते. परंतु सातवाहन राजवंशापूर्वीचा महाराष्ट्राचा व मराठवाड्याचा इतिहास आपल्याला फारसा ज्ञात झालेला नाही. पण तरीही पहिल्या शतकात भारताच्या मोठ्या भूप्रदेशावर राज्य करणारा"सातवाहन"हा महाराष्ट्राचा पहिला ज्ञात, प्राचीन राजवंश मानला जातो. या सातवाहनांच्या राजवटीतच महाराष्ट्रात सुवर्णकाळ होता असेही मानले जाते. मौर्यसाम्राज्याच्या नाशानंतर दक्षिण भारतात सातवाहन घराण्याची सत्ता उदयास आली. साधारणपणे इ.स.पूर्व २३० च्या सुमारास राजा सिमुक याने सातवाहन घराण्याची सत्ता स्थापन केली. त्याने एकूण २३ वर्ष राज्य केले असे मानले जाते.[1] अहमदनगर जिल्ह्यातील नेवासे या ठिकाणी झालेल्या उत्खननात सुरुवातीच्या दोन सातवाहन राजांची (सिरि सातकर्णी व सातवाहन) यांची नाणी मिळाली आहेत. ही नाणी सातवाहनांच्या सुरुवातीचा कालखंड ठरविण्यास उपयुक्त पुरावा मानला जातो. उत्तर भारताच्या राजकीय इतिहासात मौर्य सत्तेला जे स्थान होते तेच स्थान दक्षिण भारताच्या राजकीय इतिहासात सातवाहन सत्तेला आहे. संपूर्ण मराठवाडा नव्हे तर संपूर्ण दक्षिण भारत सातवाहन राजाच्या ताब्यात होता.

मौर्य साम्राज्याच्या पतनानंतर सातवाहन साम्राज्य शक्तिशाली झाले. सम्राट अशोकाच्या काळात सातवाहन राजे त्यांचे मांडलिक होते. मौर्य राजांच्या विघटनानंतर सातवाहन राजांनी इ.स. पूर्व २३० पासून ते इ.स.२३० पर्यंत महाराष्ट्रावर राज्य केले. म्हणजेच एकूण ४६० वर्ष राज्य केले. त्यांच्या काळात मोठ्या प्रमाणात सांस्कृतिक सुधारणा झाली. महाराष्ट्रीय भाषा ही सातवाहनांची राजभाषा होती.[2] सातवाहन काळामध्ये मराठवाड्यात तेर, पैठण, पितळखोरा, अजिंठा, भोकरदन याठिकाणी मूर्तीशिल्पकलेचे अत्यंत सुंदर व रेखीव असे अवशेष मिळाले होते. वरील ठिकाणच्या

ISBN: 978-93-83112-10-4

शिल्पकलेचा ऐतिहासिक अभ्यास केल्यास हा कालखंड मराठवाड्यातील शिल्पकलेचे सुवर्णयुगच ठरते.

सातवाहन राजवटीच्या इतिहासाची साधने- सातवाहन राजवंश हा मराठवाड्यातील पहिला ज्ञात, ऐतिहासिक राजवंश मानला जातो. या राजघराण्याची राजधानी औरंगाबाद जिल्ह्यातील पैठण होती. त्यांच्या कालखंडाविषयी माहिती देणारी प्रचंड साधने उपलब्ध झालेली आहेत. पण अभ्यासाच्या दृष्टिकोनातून सातवाहनांच्या इतिहासाची साधने ही भौतिक साधने आणि वाङ्मयीन साधने या दोन गटांमध्ये विभागली जातात.

सातवाहन कालीन इतिहासाची भौतिक साधने - भारताच्या विविध भागांमध्ये करण्यात आलेल्या उत्खननामध्ये सातवाहन कालीन इतिहासाची माहिती देणारी बरीच साधने उपलब्ध झालेली आहेत. त्यामध्ये निरनिराळ्या वास्तु, नाणी, चित्रकला, शिल्पकला, आलेख विविध प्रकारच्या लेण्या त्यांच्यामधून सातवाहन कालीन इतिहासाची प्रचंड माहिती उपलब्ध होते. आतापर्यंत जवळजवळ सातवाहन कालखंडाचे ५२ शिलालेख उपलब्ध झालेले आहेत. त्यापैकी काही शिलालेख महाराष्ट्रात, काही आंध्र प्रदेश तर काही कर्नाटकात प्राप्त झाले आहेत.[3]

सातवाहन काळातील प्राचीन स्मारके व त्यांचे अवशेष, वास्तु, लेणी, स्तूप ही त्यांच्या इतिहासाची प्रमुख साधने आहेत. महाराष्ट्रामध्ये आणि दक्षिण भारतात सातवाहन संस्कृतीचा मागोवा घेण्यासाठी पैठण, नेवासा, तेर, भोकरदन, अमरावती, दौलताबाद, कोल्हापूर, कराड या ठिकाणी मोठ्या प्रमाणात उत्खनन करण्यात आले. उत्खननामध्ये घरांचे अवशेष, उद्याने, राजवाडे, धर्मशाळा, चैत्यगृहे, विहारांचे अवशेष, बांगड्या, कर्णभूषणे, मणी, खापरे, कलाकुसरीच्या वस्तू, हस्तीदंती बाहुल्या, नगररचना, मातृदेवतेचे शिल्पे, मृद्भांडी, मृदाशिल्पे इ. अवशेषावरुन आपल्याला सातवाहन राजांची भौतिक प्रगती समजण्यास मदत होते.

सातवाहन कालीन इतिहासाची वाङ्मयीन साधने:- सातवाहन राजांच्या इतिहासाची माहिती सांगणारे प्रचंड साहित्य उपलब्ध आहे. वायु, मस्य, विष्णू, भगवंत, ब्रह्मांड या पुराणातून सातवाहन घराण्याचे मूळ वस्तीस्थान, त्यांचा कालखंड व त्यांच्या वंशावळीची सविस्तर माहिती मिळते. तसेच आपस्तंभ धर्मसूत्रे, मनुस्मृती, शूद्रकाचे 'मृच्छकटिक', वत्सायनाचे 'कामसूत्र', गुणाढ्याचे, 'बृहतकथाकोष' शर्ववर्माचे 'कातंत्र व्याकरण', राजा हलचा 'गाथासप्तशती', सोदढलचे 'उदयसुंदरी', जैन निर्मकल्प, बौद्ध सुत्तनिपात, जातककथा, कौटिल्याचे 'अर्थशास्त्र' तसेच रामायण व महाभारत या महाकाव्यांमध्ये ही सातवाहन घराण्याचे अनेक त्रोटक स्वरुपात उल्लेख आलेले आहेत.[4] याशिवाय ग्रीक प्रवाशांचा "पेरिप्लस ऑफ द एरीथीयन सी" व टॉलेमीच्या जिओग्राफीया या परकीय साहित्यात सातवाहन राजांची महत्त्वाची ऐतिहासिक माहिती मिळते.

ISBN: 978-93-83112-10-4

सातवाहन घराण्यांचे मूळ वस्तीस्थान:- सात महाराजांचे मूळ स्थान मराठवाड्यातील आधुनिक पैठण आणि प्राचीन काळातील प्रतिष्ठान किंवा प्रतिष्ठानपूर आहे.[४] त्यांचे जनस्थान पैठण असून त्यांच्या राज्याची राजधानी ही पैठणच होती. त्यांनी पैठण येथून आंध्र प्रदेशात आणि पुढे उत्तरेत मगधपर्यंत साम्राज्यविस्तार केला. त्यांची आद्य कारकीर्द महाराष्ट्रातील मराठवाडा प्रदेशात असल्यामुळे आणि नंतरची कारकीर्द आंध्रप्रदेशात असल्यामुळे त्यांचे मूळ स्थान महाराष्ट्रातील मराठवाडा की आंध्रप्रदेश आहे यावरून इतिहासामध्ये मतभेद निर्माण झाले होते. पण आज हे मतभेद संपले असून सातवाहनांचे मुळस्थान मराठवाड्यातील पैठण असल्याचे सार्वमत झाले आहे त्याला डॉ. राम मोरवंचीकर यांनी सातवाहनाच्या संदर्भात सखोल संशोधन करून सातवाहन हे पैठणचेच होते हे पुराव्यानिशी सिद्ध केले आहे.[५] त्याला डॉ. पंढरीनाथ रानडे, प्रा.एस.एन.सेन व डॉ.प्रभाकर देव यांनीही या मतास पाठिंबा दिला आहे. पुराणामध्ये सातवाहनांना आंध्रभृत्य असे म्हटले आहे. सातवाहन हे आंध्रप्रदेशातील असून ते, "भृत्य" म्हणजेच नोकर आहेत असे सर्वप्रथम डॉ. रा. गो. भांडारकर यांनी प्रतिपादन केले.[६] त्यांच्या मते गुंटूर जिल्ह्यातील धन्यकाकटक (आधुनिक धरणीकोटा) ही त्यांची राजधानी होती. त्यामुळे सुरुवातीच्या काळात सातवाहनांचे मूळस्थान आंध्रप्रदेश आहे असे प्रतिपादन केले गेले. त्यामध्ये जेम्स बर्जेस, व्ही. ए. स्मिथ, इ.जे. रॅपसन, डॉ.व्ही.एस.सुखथनकर, बार्नेट, श्रीनिवास आयंगर यांनी सातवाहनांना आंध्र म्हटले असून आंध्र हि विंध्य पर्वतातील एक भटकी जमात असल्याचे प्रतिपादन केले आहे.[७] पण शेवटी सातवाहन हे महाराष्ट्रातील मराठवाड्यातील सम्राट असून त्यांचे मूळ वस्तीस्थान मराठवाडाच होते हे स्पष्ट झाले आहे.

सातवाहन कालीन राजकीय जीवन:- सातवाहन कालीन राजे ब्राह्मण होते की क्षत्रिय वंशाचे होते याबाबत इतिहासकारांमध्ये एकवाक्यता नाही. डॉ.वा.वा.मिराशी यांच्या मते," सातवाहन राजे हे ब्राह्मण वंशाचे होते."[८] पण काही विद्वानांच्या मते ते क्षत्रीय होते. सातवाहन वंशाचा सर्वप्रथम उल्लेख ऐतरेय ब्राह्मण साहित्यात आढळतो. सातवाहनांच्या वंशाबाबत काही विद्वानांनी सातवाहनांना नागवंशीय म्हटले आहे. पण नाशिक येथील शिलालेखात गौतमीपुत्राचा एक ब्राह्मण या नावाने उल्लेख केला आहे. त्याच लेखात त्याने वर्णसंकर थांबविल्याचे म्हटले आहे. याशिवाय त्याचा उल्लेख "खतियदपमानदमन" म्हणजेच क्षत्रियांचा गर्व हरण करणारा असा उल्लेख आहे. यावरून सातवाहन हे ब्राह्मण असल्याचे स्पष्ट होते.[९] सातवाहन साम्राज्यातील पहिला राजा सिमुक सातवाहन हा कुलीन होता असे मत मांडले जाते. पुराणाच्या आधारे संशोधकांनी त्याच्या वंशाला आंध्रदेशिय ठरवले होते. तसेच हाच सिमुक राजा अशोकाचा मांडलिक असावा.[१०] असेही मत मांडले जाते. सम्राट अशोकाच्या मृत्यूनंतर त्याने रठीक व भोज या जमातीची मदत घेऊन गोदावरीच्या तीरावर स्वतःचे राज्य स्थापन केले. प्रतिष्ठान ही त्याची राजधानी होती. पुराणानुसार त्याने ११ वर्ष राज्य केले. त्याने अनेक जैन मंदिरे व चैत्य निर्माण केले तसेच दक्षिणापथपती ही पदवीही धारण

ISBN: 978-93-83112-10-4

केली होती.[१२] सिमुकनंतर सातवाहन घराण्यांमध्ये कृष्ण, श्री सातकर्णी पहिला, वेदिश्री सातकर्णी, शक्तीश्री सातकर्णी, सातकर्णी दुसरा, अपीलक, मेघास्वामी, राजा हल, गौतमीपुत्र सातकर्णी, वशिष्टीपुत्र पुलुमावी, गौतमीपुत्र यज्ञश्री, माढरीपुत्र शकसेन, विजय सातकर्णी, चंडश्री सातवहान राजे होऊन गेले. सातवाहन काळात तंत्रात्मक राज्यपद्धती प्रचलित होती. राजा हा साम्राज्याचा सर्वोच्च अधिकारी होता. प्रांताचे शासक म्हणून राजकुमाराची नेमणूक केली जात असे. राजाला सल्ला देण्यासाठी मंत्र्याची नियुक्ती केली जात असे. प्रशासनाच्या सोयीसाठी आसाम राज्याची विभागणी अनेक प्रांतात केली होती. ग्राम हा साम्राज्याचा शेवटचा घटक होय ग्रामणी किंवा ग्रामिक हा खेड्याचा प्रमुख होता.[१३]

सातवाहनकालीन मराठवाड्यातील शिल्पकला:- सातवाहन काळात व्यापार भरभराटीस आल्यामुळे कलेच्या प्रगतीस मोठ्या प्रमाणात चालना मिळाली. सातवाहनांचा कालखंड हा हीनयान बौद्ध पंथीयांचा काळ असल्याने या काळात बुद्धाच्या मूर्ती कोरण्यास प्रतिबंध होता. सातवाहन काळात बुद्धमूर्ती फारशा कोरण्यात आल्या नाहीत. सातवाहन कालीन लेण्यात स्तूप, पादुका, बोधिवृक्ष व भद्रासन इ.रुपकाच्या माध्यमातून बुद्धांचे अस्तित्व दाखवण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. सातवाहनांच्या काळामध्ये मराठवाड्यात तेर, पैठण, पितळखोरा, अजिंठा व भोकरदन या ठिकाणी मूर्ती शिल्पांचे सुंदर व रेखीव अवशेष मिळाले आहेत. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये त्यांचा रितसर आढावा घेण्यात आला आहे.

तेर :- महाराष्ट्राच्या प्राचीन अवशेषाकरिता प्रसिद्ध असलेले एक ऐतिहासिक शहर म्हणजे तेर होय. हे शहर सध्याच्या उस्मानाबाद जिल्ह्यात तेरणा नदीच्या तीरावर वसले आहे. त्याचे प्राचीन नाव तगर, तगरपूर वा तगरनगर असून तगरचे पुरावशेष नदीच्या दोन्ही तीरावर आढळले आहेत. याठिकाणी अनेक प्राचीन, मध्ययुगीन मंदिरे, शिल्पे आजही भूकंपाला तोंड देऊन उभी आहेत. सातवाहन काळात पैठणप्रमाणेच तेर ही सुद्धा प्राचीन काळात प्रसिद्ध बाजारपेठ होती. तगरनगर हे इ.स. पहिल्या शतकातील एक व्यापारी पेठ असल्याचा उल्लेख अलेक्झांड्रियाचा भूगोलतज्ञ टॉलेमी याच्या प्रवासवर्णनात येतो.[१४] याचबरोबर तेर हे सातवाहन काळातील कलेचे केंद्र होते. याठिकाणी हेन्री काझिन्स यांनी तेरणा नदीच्या दोन्ही तीरावर आढळणाऱ्या प्रचंड पुरावशेषांची नोंद घेतली. यामध्ये हस्तिदंताची १२ सेमी उंच मनमोहक कोरीव स्त्रीमूर्ती विशेष लक्ष वेधून घेते. याशिवाय येथील उत्खननात विटांनी बांधलेली घरे, सांडपाण्याची शोषणकुंडे, सातवाहन राजांची नाणी, केओलीनच्या उत्कृष्ट बनावटीच्या स्त्री-पुरुषांच्या प्रतिमा, अलंकार बनवण्याचे साचे, पाटीचा दगड, शहाबादी दगड यासारख्या दगडाचे साचे केलेले आहेत.[१५] याशिवाय एका दगडावर स्त्रीमुख कोरलेले आहे. त्याखाली वरिंड असलेला नंदी दाखवलेला आहे. शिवाय एका शहाबादी दगडावर लज्जागौरीचे शिल्प कोरल्याचे शिल्पपट मिळालेले आहे.[१६] एकूणच तेरमध्ये अनेक प्राचीन टेकड्यात मंदिरे व शिल्पे यांचे अवशेष आढळून येतात. त्यामध्ये त्रिविक्रम मंदिराची बांधणी ही गैत्यासारखी

ISBN: 978-93-83112-10-4

आहे. त्याचा काळ इ.स. चौथ्या किंवा पाचवे शतक मानले जाते. सर्वात महत्वाचे म्हणजे तेर येथे रामलिंगाप्पा लामतुरे यांचा वस्तूसंग्रह प्रसिद्ध आहे. त्यात हस्तिदंताच्या कोरीव स्त्रीमूर्ती, विविध हस्तभूषणे व सातवाहन कालीन नाणी यांचा समावेश आहे.[१४]

पितळखोरे :- पितळखोरे लेणी हा औरंगाबाद जिल्ह्यात कन्नड गावाच्या पश्चिमेस सुमारे २४ किलोमीटर व चाळीसगावच्या दक्षिणेस १६ किलोमीटर अंतरावर आहे. ही लेणी चाळीसगाव व कन्नड तालुक्याच्या मधील औट्रम घाटातील एक प्रसिद्ध लेणी आहे.[१५] या गावाचे प्राचीन नाव पीतगंल्य असे होते. पितळखोरा येथील डोंगरात १३ हीनयान पंथीय बौद्ध धार्मिक लेणी आढळतात. या लेणी दक्षिण भारतातील सर्वात प्राचीन लेणी मानल्या जातात. दरीच्या निमुळत्या टोकाशी एका बाजूस ९ तर दुसऱ्या बाजूस ४ अशा एकूण तेरा लेणी आहेत. या सर्व बौद्ध लेणी प्रारंभिक हिनयान लेणी असून त्या पैठणच्या सातवाहन घराण्याच्या कालखंडात कोरलेल्या आहेत. टॉलेमी या ग्रीक प्रवाशाने पितळखोरे या गावाला पित्रिगल असे म्हटले आहे.[१६] या ठिकाणची यक्ष यक्षिणीची शिल्पे सुंदर व सजीव वाटतात. या लेण्यांमध्ये राजाराणीचे शिल्प, गजलक्ष्मी, माहूत शिल्प, मिथुन शिल्प, गंधर्व शिल्प व वादकांची शिल्पे अत्यंत सुबक वाटतात. वरील शिल्पापैकी ठेंगुयक्ष हे शिल्प सध्या दिल्लीच्या राष्ट्रीय वस्तुसंग्रहालयात ठेवण्यात आलेले आहे. या यक्षाची मोहक ठेवण व अवयवांचा ढसळशीतपणा यामुळे ही यक्ष प्रतिमा म.के. ढवळीकर यांच्या मते, भारतीय शिल्पकलेतील एक उत्कृष्ट मूर्ती म्हणून निर्देश करावा लागेल.[१७] ही शिल्पकला उत्तम दर्जाची मानली जाते.

पैठण :- पैठण हे औरंगाबाद जिल्ह्यातील तालुक्याचे ठिकाण आहे. ते गोदावरी नदीच्या उत्तर तीरावर वसलेले आहे. महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक विकासात पैठणचा वाटा मोठा आहे. पितळखोरे येथील लेण्यांच्या शिलालेखांतून पैठणचा उल्लेख आला आहे. सातवाहन घराण्याची पैठण ही जन्मभूमी व कर्मभूमी असल्याचे सांगितले जाते. सातवाहन साम्राज्याचा राजधानीचे ठिकाण, व्यापारी पेठ म्हणून पैठणची/ प्रतिष्ठानची ख्याती फार आहे. पैठण या व्यापारी पेठचे आंतरराष्ट्रीय व्यापारी संबंध होते. असा उल्लेख अलेक्झांड्रियाचा भूगोलतज्ञ टालेमी, प्लीनीस् स्ट्रॅबो या परकीय प्रवाशांच्या प्रवासवर्णनात आढळतो.[२१] गुणाढ्यच्या बृहत्कथेमध्ये सातवाहनकालीन पैठणच्या शिल्पकलेची माहिती मिळते. सध्या पैठणमध्ये मातीच्या कलाकृतीशिवाय सातवाहन कालीन अन्य अवशेष सापडत नाहीत. या मृदाशिल्पांमध्ये पशु, पक्षी, मनुष्याकृती व देवता यांचा समावेश होतो. सात वाहन काळातच पैठण हे सर्व कलांचे भरभराटीला आलेले केंद्र होते.

अजिंठा :- औरंगाबाद शहरापासून जवळ जवळ ११० किलोमीटरवर अजिंठा हे जगप्रसिद्ध ऐतिहासिक स्थान आहे. अजिंठा हे ठिकाण बौद्ध लेण्यासाठी प्रसिद्ध आहे. प्राचीन काळात धर्मशाळा आणि लेणी या व्यापारी मार्गावर वाटसरूंना सुरक्षित स्थान मिळावे या दृष्टिकोनातून उभारल्या जात होत्या. अजिंठा गावाजवळील लेण्यांची निर्मिती याच उद्देशातून झाली असावी. या ठिकाणी एकूण ३० लेणी आहेत. त्यापैकी लेणी क्र.८,९,१०,१२,१३,१५ या सातवाहन काळात कोरल्या गेल्या.

ISBN: 978-93-83112-10-4

असे म्हटले जाते की, प्रसिद्ध चिनी प्रवासी युआन च्वांग हा जेव्हा दक्षिणेत बदामीत गेला तेव्हा त्याने अजिंठा गुंफाचे वर्णन लिहून ठेवले आहे.[13] वरील लेण्यांमध्ये चैत्यगृहे, विहार, बौद्ध भिक्षू लोकांसाठी खोल्या असून तेथे दगडाचे बाक आहेत. येथील शिल्पकला साधी असून काही भाग पडलेल्या अवस्थेत आहे. अर्थात अजिंठा लेणी ही शिल्पकलेपेक्षा चित्रकलेसाठी जास्त प्रसिद्ध आहे. अजिंठा येथील चित्रकलेचा प्रभाव संपूर्ण भारतावर पडलेला आहेच पण चीन, जपान, ब्रह्मदेश, मध्य आशिया, श्रीलंका या ठिकाणचे पर्यटन्ही मोठ्या प्रमाणात या लेण्यांकडे आकर्षित झालेले आहेत.

भोकरदन :- भोकरदन हे जालना जिल्ह्यातील तालुक्याचे ठिकाण असून ते खेळणा नदीच्या काठावर वसले आहे. मराठवाड्यातील जालना जिल्ह्यातील तालुक्याचे मुख्यालय असलेले भोकरदन पूर्वी भोगवर्धन या नावाने ओळखले जात असे. सातवाहन काळात विविध कलांचे उत्तम केंद्र म्हणून भोकरदन ओळखले जात होते. भोकरदन येथील उत्खननात सातवाहन राजा सातकर्णी पहिला व दुसरा सातकर्णी यांची नाणी सापडली आहेत. तसेच तांबडी काळी खापरे, लाल रंगाची मृद्भांडी, पाटा वरवंटा, मणी, भाजलेल्या मातीच्या मुर्त्या, नालीचे तार, वाटी, रांजण इ.वस्तू तसेच सातवाहन कालीन बरेच शिल्पावशेष मिळाले आहेत.[14] त्यापैकी लज्जागौरीचे शिल्प अत्यंत मनमोहक आहे यावरून सातवाहन कालीन लोक कदाचित मातृदेवता पुजक असावेत असे दिसून येते.

अशा प्रकारे प्राचीन वाङ्मयाच्या दृष्टिकोनातून सातवाहनकालीन मराठवाड्यातील शिल्पकलेचा अभ्यास केल्यास मराठवाड्यात शिल्पकलेचे सुवर्णयुग होते हे मान्यच करावे लागते. या काळात मराठवाड्याने राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, संस्कृतिक व आर्थिक प्रगतीबरोबरच कला व साहित्याच्या प्रगतीसह वाङ्मयाच्या क्षेत्रातही प्रचंड प्रगती केली होती. सातवाहन काळातील बरेच राजे कला व साहित्याचे भोक्ते होते त्यांनी आपल्या दरबारात अनेक एक कवी, लेखक, कलाकार व विद्वानांना उदार राजाश्रय दिलेला होता. त्यांच्या उदार राजाश्रयामुळेच सातवाहन काळात विविध पुराणे, राजा हालचा गाथासप्तशती, नागार्जुनचा आर्यदेव, गुणाढ्यचा बृहत्कथा, क्षेमेंद्रदेवचा बृहत्कथामंजिरी, सोमदेवसुरींचा कथासरितसागर, राजशेखरचा काव्यमिमांसा इ. प्राचीन ग्रंथ निर्माण झाले होते. या प्राचीन ग्रंथ वाङमयातून सातवाहनांच्या कालखंडाची व त्यांच्या वैभवशाली साहित्याच्या सुवर्णयुगाची माहिती मिळते. सातवाहन काळामध्ये मराठवाड्यातील तेर, अजिंठा, पितळखोरा, पैठण, भोकरदन या प्रसिद्ध शहरामध्ये आढळणारे प्राचीन शिल्पावशेष अजूनही सजीव आणि जिवंत वाटतात. प्राचीन वाङ्मयीन साधनांच्या आधारे त्याच्यावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. वाङमयीन साधनांच्या आधारे ती जतन करून ठेवण्यात आली आहेत. आजही त्या ठिकाणाची शिल्पे, शिलालेख, कोरीव लेख भारतासह परदेशी पर्यटकांचे लक्ष वेधून घेत आहेत. असे असले तरी आज प्रत्येक ठिकाणच्या लेण्यांची शिल्पांची, शिलालेखांची अवस्था अत्यंत दयनीय आहे. आज विविध ठिकाणी नवीन मंदिराची उभारणी केली जाते पण जुन्या मंदिराची डागडुजी होत नाही. प्राचीन भारतीय समृद्धीचा पुरावा अत्यंत बिकट अवस्थेत आहे. प्राचीन वाङमयांनी लिखाणाच्या

ISBN: 978-93-83112-10-4

स्वरुपात हा दस्तऐवज जपून ठेवला आहे. पण वास्तविकपणे प्रतीकांच्या रुपात उभ्या असलेल्या शिल्पांचा, शिलालेखांचा सांस्कृतिक वारसा व सुवर्ण युगाचा अमूल्य ठेवा शासनाने जपणे आवश्यक आहे व ती काळाची गरज आहे.

संदर्भ साधने

१) विकिपीडिया सातवाहन साम्राज्य पृ. क्र.३
२) डॉ. मिराशी वा. वी.- सातवाहन आणि पश्चिमी क्षत्रिय यांचा इतिहास आणि कोरीव लेख मुंबई, १९७९, पृ. क्र.१०,११
३) मोरवंचीकर रा. श्री.- प्राचीन भारत, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर जुलै १९९०, पृ.क्र.१२
४) Keith A.B.-History of Sanskrit Literature,Delhi Oxford University press 1928,P. No 107
५) उपरोक्त , डॉ. मिराशी वा. वि. पृ. क्र.११
६) Morvanchikar R.S.- The City of the Saints Painthan through the ages, Delhi ,Ajanta Publication 1985 ,P.No 22
७) पाठक अ.शं.- महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर इतिहास- प्राचीन काळ, मुंबई दर्शनिका विभाग, महाराष्ट्र शासन २००२, पृ. क्र.१२३
८) Ayyangar Shrinivas -Indian Antiquity 1913,P.No 28
९) काटे पी.व्ही.- मराठ्यांचा इतिहास, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, जून १९९९ पृ. क्र.५६
१०) उपरोक्त, डॉ. पाठक अ.शं. पृ. क्र.१३१
११) पाटील बी. एन.- प्राचीन महाराष्ट्र वाङमय वैभव, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, ऑक्टोबर २००९, पृ. क्र.५६
१२) उपरोक्त डॉ.मिराशी वा.वि.पृ. क्र.१८
१३) गाथासप्तशती (काव्यमाला२१) पृ. क्र.७२७, ७३१
१४) पाटील माया- पुरातत्त्व एक पर्यावलोकन, सुविधा प्रकाशन, सोलापूर १२ मे २०११, पृ. क्र.५९
१५) देव शां.भा.- तेर, पुरातत्त्व व वस्तुसंग्रहालय विभाग, मुंबई, महाराष्ट्र शासन पृ. क्र.१८
१६) पाटील गौतम- मराठवाड्याचा संस्कृतीक इतिहास, पुनम प्रकाशन, कंधार, १ एप्रिल २०११, पृ. क्र.१५२
१७) Cousens Henry-Ter,Targara-Annual report Archaeological Survey of India 1902
१८) विकिपीडिया- पितळखोरे
१९) Mujumdar S.N.& Mccrindle J.W.- Ancient India described by Ptolemy Calcutta Chakraborty Chatterjee & Company 1927,P.No.184
२०) संकलिया ह.श्री.- महाराष्ट्र मुंबई, महाराष्ट्र राज्य संस्कृतीक संपादक मंडळ, १९७६,पृ. क्र.८३
२१) वरधावे सभा- प्राचीन महाराष्ट्रातील नागरी जीवन पुरातत्वीय सर्वेक्षण, पृ.क्र.१४७
२२) जोशी सु. ह- महाराष्ट्रातील लेणी, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, जानेवारी २०११ पृ. क्र.१८
२३) काळे भगवान- मराठवाडा काल आणि आज, जालना, संकेत प्रकाशन, १९८६, पृ. क्र.५९.

ISBN: 978-93-83112-10-4

आदिवासी साहित्यामधून पालघर जिल्ह्यातील तलासरी तालुक्यातील "वारली" समाजाचे संशोधनात्मक विहंगावलोकन

डॉ. सौ. हेमलता यु. मुकणे
असिस्टंट प्रोफेसर, इतिहास विभाग,
श्री एम. डी. शाह महिला महाविद्यालय
आर्टस् आणि कॉमर्स, मालाड (प) -400064
मोबाईल नंबर:-9969388226
ghema.mukane@gmail.com

पालघर जिल्हा हा महाराष्ट्रातील महत्वपूर्ण जिल्हा आहे . त्याचे निम्मे तालुके आदिवासी बहुल वस्तीचे आहेत. नागरी, डोंगरी आणि सागरी भूप्रदेशाची सरमिसळ असणारा देशातील एकमेव जिल्हा हे त्याचे अनोखे वैशिष्ट्य आहे. विविध भाषा बोलणारे लोक येथे पूर्वीपासून मोठ्या गुण्या गोविंदाने राहत आहेत. डोळे दोन पण दृष्टी एक , पाय दोन पण गती एक , हात दोन पण कृती एक अशी एकत्वाची प्रचिती देणारा पालघर जिल्हा हा महाराष्ट्र राज्यातील अत्यंत महत्त्वपूर्ण जिल्हा आहे असे म्हणावे लागेल. दारिद्र्य, अज्ञान, अंधश्रद्धा तसेच शिक्षण व रोजगाराचा प्रभाव अगदी अनेक कारणांमुळे आदिवासी भागाचा विकास म्हणावा तसा होऊ शकला नाही. पण जंगलपट्टीतील हा आदिवासी समाज स्वातंत्र्याच्या आंदोलनात सहभागी झाल्याचे दिसून येते.

देशातील सर्वात मोठ्या ठाणे जिल्ह्याचे विभाजन करून 1 ऑगस्ट 2014 पासून नव्याने ह्या राज्यातील 36 वा जिल्हा अस्तित्वात आला आहे. नव्या पालघर जिल्ह्यात वसई-विरार , पालघर, डहाणू, तलासरी, जव्हार, मोखाडा , वाडा, विक्रमगढ हे सर्व तालुके येतात . या नव्या पालघर जिल्ह्यातील जव्हार , मोखाडा, तलासरी तीन तालुक्यात मोठ्याप्रमाणात आदिवासी लोक राहतात त्यातील प्रमुख "वारली" जमात होय. सांस्कृतिक मूल्यांची आपली परंपरा जपून जीवन जगणारा हा समाज आर्थिक दृष्ट्या अत्यंत मागासलेला आहे . स्वातंत्र्याचे अनाकलन व मूलभूत हक्कांच्या जाणिवेविषयी जागृती नाही.

ISBN: 978-93-83112-10-4

स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये तर या भागातील हा समाज वेठबिगार, जमीनदार , सावकार , धनाढ्य व्यापाऱ्यांच्या दावणीला गुराढोरांप्रमाणे बांधला गेला होता.मुकी जनावरे पाळावीत व हकावीत त्याप्रमाणे त्यांचे जीवन होते. त्यांच्यावर होणारा अन्याय व अत्याचारा विरोधात वाचा फोडण्याचे काम डॉ. शामराव परुळेकर व गोदावरी परुळेकर यांनी केले. सहानुभूती, कुतूहल, मनोरंजन, अत्याचार, चळवळी अशा विविध कारणांनी या जमातीचे भावविश्व आदिवासी साहित्यात अवतरलेले दिसते. आत्मचरित्र , चरित्र, कादंबरी, कथा, कविता, नाटक अशा साहित्य प्रकारातून वारली जीवन चित्रण केलेले आदिवासी साहित्य म्हणजे आदिवासी लोकांचे लोकसाहित्य . आदिवासी साहित्य प्रामुख्याने मौखिक स्वरूपात आहे. वाद्य, संगीत, गीत, नृत्यगीत, कला -कौशल्य इ. स्वरूपात ते आढळून येते. आदिवासी मौखिक साहित्य म्हणजे मानवी मूल्यांची खाण आहे . ही मानवी मूल्यांची खाण अजून दुर्लक्षित आहे . आदिवासींचे हे मौखिक साहित्य 'जीवन कसे जगावे , कसे जगू नये ' याचा संदेश देत सांस्कृतिक जीवनाचे दर्शन घडवीत असतात.

आदिवासी साहित्यामधून वारली समाजाचा अभ्यास प्रस्तुत लेखातून मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

आत्मचरित्र:- 'जेव्हा माणूस जागा होतो' हे गोदावरी परुळेकर यांचे आत्मवृत्त. पालघर जिल्ह्यातील बऱ्याच तालुक्यात वारली आदिवासींची संख्या जास्त आहे . या आदिवासींचे त्यांच्या पुरतेच जग होते . बाहेरच्या जगाची त्यांना ओळखही नव्हती त्या काळात या भागात रस्ते, शाळा, दवाखाने नव्हते. दारिद्र्य, रोगराई, अज्ञान यामुळे मृत्यू व शोषण तिथे थैमान घालीत होते . जमीनदार आदिवासींचे शोषण मोठ्या प्रमाणात करीत होते. शेवटी हा छळ, पिळवणूक , अत्याचार व अन्याय आदिवासींना असहाय्य झाल्यामुळे गोदावरी परुळेकरांच्या नेतृत्वाखाली 1945 साली पोटतिडकीने प्रतिकार करण्यासाठी या भागातील आदिवासी सज्ज झाले. कम्युनिस्ट चळवळीच्या नेतृत्वाखाली लढा दिला गेला. या लढ्यामुळे वारल्यांमध्ये अस्मिता जागी झाली. आत्मविश्वास वाढला . हा लढा दोन वर्षे चालला.

ISBN: 978-93-83112-10-4

आदिवासींना येथील साम्राज्यशाहीशी निर्धाराने सामना करून 1997 साली विजय मिळविला. या आत्मवृत्ताच्या निमित्ताने गोदाताईंनी वारल्यांचे समग्र जीवन चित्रण यात घडविले आहे . आदिवासींचे दारिद्र्य , सावकारांकडून होणारे शोषण, वेठबिगारीची पद्धत यासंबंधी वस्तुस्थितीचे दर्शन घडविणारी माहिती यात अली आहे. नेतृत्व मिळाले , स्वतःवर होणाऱ्या अन्यायाची जाणीव झाली . म्हणजे सामान्य माणसातल्या माणुसकीला कशी जाग येते व तो प्रतिकारक कसा सज्ज जातो याचे संघर्षपूर्ण चित्रण यात केले आहे . पक्ष राजकारण यांच्या पलीकडे जाणाऱ्या शोषित समाजाच्या परिवर्तनाची ही कथा ऐतिहासिक व समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून महत्वाची आहे.

अनुताई वाघ यांचे 'कोसबाडच्या टेकडीवरून' हे आत्मचरित्रपर लेखन, बोर्डीजवळ असलेल्या कोसबाड या दुर्गम भागातील आदिवासींसाठी ताराबाई मोडक यांच्या मार्गदर्शनाखाली अनुताई वाघ यांनी केलेले शैक्षणिक कार्य प्रस्तुत पुस्तकात आले आहे. कोसबडच्या भागात वारली या आदिवसी जमातींचे प्रमाण जास्त आहे. आपल्या कार्याच्या निमित्ताने वारल्यांमधील दारिद्र्य, त्यांची दैवते, व्यवसाय, शेठ-सावकारांकडून होणारे त्यांचे शोषण , कर्जबाजारीपणा, जादूटोणा , भुताखेतांवरील विश्वास भगताचे अनन्य साधारण महत्व, प्रामाणिकपणा, अल्पसंतुष्ट वृत्ती, अज्ञान, कलाकुसर , मुक्त जीवन , वनौषधींची माहिती या सर्व गोष्टींचे दर्शन घडविताना त्यांचे स्वतंत्र व स्वयंपूर्ण जीवन असल्याचा अनुभव अनुताईंना आला. म्हणूनच भौतिक प्रगतीपेक्षा शैक्षणिक व आरोग्यविषयक कार्याला त्यांनी अधिक महत्व दिले .

' कोठे आणि कधीतरी' हे डॉ. सुधीर फडके यांचे आत्मचरित्र. त्यांचे बालपण विठू मास्तर या नावाने केलेले शैक्षणिक कार्य व पुढे डॉक्टर झाल्यानतर आदिवासी भागात केलेल्या सेवाकार्याची माहिती आठवणींच्या रूपात दिली आहे . लेखकाचा जन्म पालघर जिल्ह्यातील जव्हार या तालुक्यात जंगलानेआणि आदिवासी जमातीने व्यापलेल्या भागात झाला असल्यामुळे त्यांच्यावर तेथील वारली जीवनाचा ठसा उमटला आहे . विठू मास्तर या नावाने शिक्षकी पेशा करीत असताना लेखकाला आदिवासींचे जीवन जवळून पाहायला मिळाले व पुढे डॉक्टर झाल्यावर धुळे, नाशिक येथील आदिवासींमध्ये आरोग्य सेवेचे काम

ISBN: 978-93-83112-10-4

करण्याची संधीही मिळाली . सह्याद्री व सातपुड्याच्या परिसरातील आदिवासींच्या परिस्थितीचे प्रस्तुत आत्मचरित्र त्यांनी घडविले आहे.

'पहाडातील पाऊलवाटा' या पुस्तकात प्रा. अनंत पाटील यांनी आपले अनुभव मांडले आहेत. इ.स.1973 मध्ये त्यांचे जव्हार येथील के.व्ही. हायस्कुलचे प्राचार्य म्हणून नेमणूक झाली. 1982 पर्यंत म्हणजे 10 वर्ष ते तेथील प्राचार्य होते. त्यांचा मूळ पिंड समाजसेवकाचा असल्यामुळे आदिवासींच्या प्रश्नाबद्दल त्यांना आस्था होती. सूर्यानगर येथील शाळेची सुरुवात करणे, जव्हारच्या आसपास राहणाऱ्या आदिवासींचे प्रश्न वर्तमानपत्रातून मांडणे, आदिवासींच्या समस्यांवर परिसंवादाचे आयोजन करणे, आदिवासी विद्यार्थ्यांना शासनाकडून आर्थिक सहाय्य मिळवून देणे अशी विविध प्रकारची कामे पाटील यांनी केली. हे आपले अनुभव त्यांनी प्रस्तुत पुस्तकात मांडले आहे.

चरित्र:- 'डांगचा सिंह' हे कर्मयोगी नानासाहेब दिक्षित यांचे चरित्र सदाशिव दिक्षित यांनी लिहिलेले आहे. नानासाहेबांनी डांगमध्ये आदिवासींसाठी केलेले कार्य प्रस्तुत चरित्रात दिले आहे. नानासाहेबांचा कल सदैव गरीब दुबळ्या अन्यायी आणि पिढ्यांवर पिढ्या रुढींच्या जाळ्यात अडकून पडलेल्या लोकांची सेवा करण्याकडे अधिक होता .मुल्हेर सारख्या डोंगराळ भागात जन्म व बालपण गेल्यामुळे आदिवासी समाजाबरोबर घनिष्ट संबंध आला. महात्मा गांधींच्या प्रेरणेने नानासाहेबांनी डांग सेवा मंडळासाठी कार्य केले. डांग भागातील आदिवासींच्या विविध समस्यांवर नानासाहेबांनी केलेल्या उपाययोजना प्रस्तुत चरित्रग्रंथात आल्या आहेत.

कादंबरी:- वा. ब.कर्णिक यांनी लिहिलेल्या 'वाडगीण' या कादंबरीत पालघर जिल्ह्यातील वारली या आदिवासी जमातीचे जीवनचरित्र रेखाटले आहे. वारल्यांमधील अज्ञान, भोळेपणा, दारिद्र्य या गोष्टींचा शेठ, सावकार , पोलीस फायदा घेतात. त्यांचे आर्थिक शोषण करतात. त्याच बरोबर आदिवासी स्त्रियांचे लैंगिक शोषणही करतात. शेठ सावकारांच्या अपरिमित शोषणामुळे माया या वारली स्त्रीच्या कुटुंबाची झालेली वाताहत हा कादंबरीचा विषय आहे. ही कथा फक्त माया व तिच्या वारल्यांचे दारिद्र्य, त्यांची घरेदारे , समजुती, जन्मप्रथा,

ISBN: 978-93-83112-10-4

विवाह प्रथा, मार्तिक प्रथा , सणोत्सव, भगताला असलेले महत्व या सर्व गोष्टींचे महत्व हा कादंबरीतून घडते. या कादंबरीतील पात्रांच्या तोंडी वारली बोलीतील संवाद दिले आहेत. चळवळ आदिवासी सेवा मंडळाचे कार्य यांचाही संदर्भ आला आहे.

'गोदाराणी' ही वि.व.हडप यांची कादंबरी माली गोदाराणी व तिचा पती रामजी सुकड्या यांची जीवनकथा या कादंबरीत रेखाटली आहे. ठाणे जिल्ह्यातील सावकारशाहीने चालविलेल्या वारली शेतकऱ्यांच्या क्रूर छळवणुकीतून उफाळलेल्या शेतकरी क्रांतीची ही सत्यकथा आहे. किसान सभा व त्यामुळे वारल्यांमध्ये होत गेलेली जागृती इत्यादींचे वर्णन क्रमाक्रमाने यात आले आहे. कॅ. गोदावरी परूळेकर यांच्या लाल वावट्याच्या चळवळीने वारली माणूस खऱ्या अर्थाने जागला व जमीनदार-सावकार यांच्या विरोधात त्याने आवाज उठवीला.

उल्हास रहाणे यांची 'रिंगण' ही कादंबरी जव्हार येथील साप्ताहिक कालतरंगाचे संपादक दयानंद मुकणे या मित्राबरोबर लेखकाने अनुभवलेल्या ' काज' प्रथेची हकीगत हा या कादंबरीचा विषय आहे. पूर्वजांचे उत्तर कार्य करण्याचा सामुदायिक श्रद्धेचा विधी म्हणजे 'काज'. मेलेल्या पूर्वजांच्या आत्म्याला शांती मिळवण्याच्या उद्देशाने हा विधी वारली जमातीत केला जातो धारणपाडा, ता. जव्हार, जी. पालघर येथे आचार्य भिसे गुरुजींची शिकवण अंगी बाळगलेला. मॅट्रिक झालेला वारली जमातीचा तरुण देवजी रामा वेती हा या कादंबरीचा बंडखोर नायक आहे. काज प्रथेच्या नावाखाली आदिवासींचे आर्थिक, शारीरिक व सामाजिक शोषण करतात हे देवाजीने हेरल्यामुळे पालघर जिल्ह्यातील जव्हार, मोखाडा या तालुक्यात काज प्रथेविरोधी चळवळ गतिमान करून आदिवासींमध्ये जनजागृती करण्याचे कार्य देवजीने केले. त्याची ही चळवळ प्रस्तुत कादंबरीचा विषय आहे.

'बिन बापाची पोर' ही सुभाष सोनकांबळे यांची कादंबरी . वारली व कातकरी या दोन आदिवासी जमातींचे चित्रण या कादंबरीत आले असले तरी सर्वच आदिवासींचे आजच्या काळातील प्रश्नांचे जंजाळ ही कादंबरी प्रातिनिधिक स्वरूपात आपल्यापुढे मांडते. आज वारली चित्रकाला जागतिक स्तरावर लोकप्रिय झाली

ISBN: 978-93-83112-10-4

पण चित्रकलेतील आदिवासींच्या व्यथा , वेदना, कलाकौशल्य, भावविश्व एकूणच त्यांचे सर्वकष जीवन यांची दखल घ्यायला मात्र कोणालाच वेळ नाही . व्यावसायिकांनी मोठ्या प्रमाणात वारली चित्रकलेचा व्यवसाय केला . त्यामुळे वारली चित्रकला ही केवळ प्रदर्शनीय ठरली असे या लेखकाला वाटते.

आदिवासी स्त्रियांच्या दारिद्र्याचा, दुर्बलतेचा फायदा घेऊन त्यांचे लैंगिक शोषण करून ब्ल्यु फिल्म तयार केल्या गेल्या . चार वर्षापूर्वी जव्हार मध्ये हे सेक्स स्कॅंडल उजेडात आले . पण कितीतरी आदिवासी स्त्रियांचे लैंगिक शोषण करून त्यांचे चित्कार रानगर्भातच दफन केले जातात. यांची कुठेही गणना नाही. अशा स्त्रिया आयुष्यभर शापित जीवन जगताना दिसतात. हे दाहक वास्तव नजरेआड करून चालणार नाही . प्रस्तुत कादंबरीतील संगीता आणि तारा या आदिवासी स्त्रिया अशा शोषणाच्या बळी ठरतात.

आदिवासी स्त्रियांच्या लैंगिक शोषणाने संपुर्ण आदिवासी जनता पेटून उठते आणि भव्य मोर्चा जिल्हाधिकारी कार्यालयावर कार्यकर्ते घेऊन जातात. या कादंबरीचा शेवट वयोवृद्ध सगुणाबाईच्या वाक्याने झालेला आहे तो मोठा सूचक आहे . आदिवासींचे वर्षानुवर्षे शोषित, वंचित, उपेक्षित जिणेच ती मांडते. ती म्हणते हा मोर्चा म्हणजे स्वातंत्र्याची दुसरी लढाई आहे. जोपर्यंत या समाजाला बाप मिळत नाही तोपर्यंत या समाजाचे असेच शोषण होत राहणार आहे.

आदिवासींवर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध लढण्याची ताकद आदिवासींमध्ये नाही. आदिवासी निमूटपणे आपल्यावर होणारे अन्याय , अत्याचार सहन करीत राहतो. तो लवकर पेटत नाही . आदिवासींवर होणाऱ्या अन्याय, अत्याचाराला वाचा फोडण्यासाठी आदिवासी समाजाला पुढे घेऊन जाण्यासाठी निस्वार्थी, कणखर नेतृत्वाची गरज असल्याचे जळजळीत सत्य वृद्ध सगुणाबाई मांडताना दिसते. आणि इथेच प्रस्तुत कादंबरीचा शेवट होतो . हा शेवट मोठा सूचक आणि परिणामकारक आहे.

'जंगलातील छाया' ही शंकर भिसे यांची कादंबरी या कादंबरीत पालघर जिल्ह्यातील वारली आणि काथोडी या आदिवासी जमातीचे चित्रण केले आहे .

ISBN: 978-93-83112-10-4

आचार्य भिसे यांनी आपले सर्व जीवन आदिवासींच्या सेवेसाठी अर्पण केले . प्रस्तुत कादंबरी त्यांनी तुरुंगात लिहिली. वनदास भारत नावाची एक संस्था सह्याद्रीच्या पायथ्याकडील भागात राहणाऱ्या आदिवासींची सेवा करण्यासाठी मुंबईतील काही समाजसेवकांनी एकत्र येऊन स्थापना केली. ही संस्था स्थापन झाल्यापासून रघुनाथाचा या कामाशी संबंध येतो. रघुनाथ व लक्ष्मण हे दोघे निर्भीड व स्वतंत्र विचाराचे तरुण दोघेही सेवाभावी वृत्तीने पालघर जिल्ह्यातील आदिवासींमध्ये अनेकांचा विरोध सहन करून कार्य करीत राहतात. आणि यातूनच ही कादंबरी आकार घेत जाते. यातूनच पालघर जिल्ह्यातील आदिवासींचे जीवनचरित्र उलगडले जाते . पालघर जिल्ह्यातील वारली व कातकरी जमातीच्या दुरावस्थेचे विदारक चित्रण लेखकाने केले आहे आचार्य भिसे यांनी आपले उभे आयुष्य आदिवासींच्या सेवेत घालविले. त्यामुळे आदिवासींमधील धर्मांतराचा प्रश्न, त्यांच्या आरोग्य विषयक समस्या, शैक्षणिक समस्या, आर्थिक समस्या, स्त्रियांचे होणारे लैंगिक शोषण या समस्या पोटतिडकीने प्रस्तुत कादंबरीत मांडल्या आहेत.

कथा :- ' रानातली माणसं' हा सलीम शेख यांचा कथा संग्रह यात दहा कथा समाविष्ट केल्या आहेत. या कथासंग्रहातील कथांमधून वारली, कोकणी, कातकरी , ढोर कोळी तसेच पारधी आदिवासी जमातीचे चित्रण घडविले आहे. आदिवासी समाजातील दारिद्रय, अज्ञान,यामुळे शेठ-सावकारांकडून आदिवासींचे होणारे शोषण आदिवासी स्त्रियांचे होणारे लैंगिक शोषण, त्यांच्या रूढी-परंपरा , समजुती, देवदेवता, सणवार ,स्वच्छंदी जीवन जगण्याची ओढ यांचे दर्शन या कथांमधून घडते. मैना, जान्याकाका, रतन , कष्टया ,सोना, अमृता, महाला यांची व्यक्तिचित्रे अधिक प्रभावी ठरली आहेत.

या कथा संग्रहातील जान्या काका या कथेत ८० – ८५ वर्षाच्या वारली आदिवासींचे व्यक्तीचारित्र रेखाटले आहे. प्रेम आणि माणुसकीचे प्रतीक म्हणून जान्या काकांची व्यक्तिरेखा प्रभावी ठरते. सोमा या कथेतून आदिवासींचे कष्टमय जीवन , दारिद्रय, अत्यल्प गरजा, भगताला असलेले महत्व ,दैवते आणि सामूहिकतेने आनंद साजरा करण्याची पध्दत दिसून येते. सुगीचा हंगाम चैतन्य निर्माण करणारा करणारा असतो , अश्विन महिना संपत आला की आदिवासिंना

ISBN: 978-93-83112-10-4

शेतीच्या कामातून थोडी उसंत मिळते. आणि मग तारपाच्या सुरावर नाचाच्या काठीचा ठेका धरून ते नाचतात. सुगीचा काळ हा आदिवासींच्या कष्टमय जीवनात आनंद आणतो. हा काळ संपला की पुन्हा त्यांच्या खडतर जीवनास सुरुवात होते. लेखकाने अनेक वर्षे ठाणे जिल्ह्यात वास्तव्य असल्याने त्यांच्या कथा एखाद्या निरीक्षकाने आदिवासींचे जीवन जवळून पाहावे आणि नंतर त्यातून स्मरणचित्रे काढावीत आशा प्रकारे आलेल्या आहेत.

कविता:- 'अनुभूती' हा डॉ. गोविंद गारे यांचा कविता संग्रह. वारली या आदिवासी जमातीच्या भावविश्वाचे चित्रण कवीने वारल्याच्या दारिद्र्याचे, घरदाराचे, लग्नप्रथेचे, वाद्यांचे, नाचगाण्याचे वर्णन केले आहे. एक वारली पाड्यात पंधरा वीस घरे असतात . बांबूच्या काड्या आणि गवताचे छप्पर, कुडाच्या भिंती शेणामतीत लिंपलेल्या अशी त्यांची घरे. त्यांना लग्नसोहळ्याचे तसेच होळी, दिवाळी , शेतात पीक आल्यावर केल्या जाणाऱ्या सणाचे आकर्षण असते. तारपाच्या सुरात, पावरीच्या सुरात ते चौक काढतात नाचासाठी रिंगण धरतात आणि रात्रभर नाचून, गाऊन आपला आनंद व्यक्त करतात. शेवटी एक प्रकारचा आशावादही कवी या कवितेत व्यक्त करतो. तो म्हणतो,

त्याच्या हाताच्या मुठी मिटलेल्या असतात
मिटलेल्या मुठीत दडलेल्या असतात
जगण्याचा त्यांच्या दुर्दम्य आशा.

'एक हुंदका' हा भगवान भोईर यांचा कविता संग्रह आहे. या कविता संग्रहात त्यांनी वारल्यांच्या जीवनाचे चित्र रेखाटले आहे. कवी म्हणतो,

चित्र पहा
रंगाचे नव्हे
मांस संपलेल्या हाडांचे
हाडांच्या काटेरी झुडुपांचे
आदिवासी वारल्यांचे

वारल्यांचे खोपटे खुजे काजवलेले आहे. त्यांच्या चुलीवर मातीचे एक आंबिलाने भरलेले मडके आहे . वारली मुले नारलीच्या करवंटीतही आंबील फु-फु करत

ISBN: 978-93-83112-10-4

पितात. गच्चकन ढेकर देतात, पोट चोळतात. आणि रानात सुसाट पळतात. या वारली मुलांचे वर्णन कवी कवितेत करतो;

अर्धनग्न पूर्ण नग्न
डोळ्यांच्या शुष्क विहिरी
हातापायांचे पोकळ बांबू
भूकबंध पोटात पेटलेला

यामधून वारल्यांच्या दारिद्र्याचे दर्शन कवी घडवितो.

नाटक:- 'आदिलीला' हे प्रा. रमेश कुबल यांनी लिहिलेले नाटक पारंपरिक रंग भूमीच्या तंत्राचा, वारली कलाविष्कारांचा आणि वारली बोलीचा समर्थपणे वापर प्रस्तुत नाट्यलेखनात केला आहे पालघर जिल्ह्यात वारली जमातीचे वारली जमातीच्या पाड्यापाड्यांतून कुबल यांनी भटकंती केली आणि वारली आदिवासींचे जवळुन बघितलेले अनुभव विश्व या नाटकात मांडण्याचा प्रयत्न केला.

या नाटकाचा 'हिवऱ्या' हा नायक व 'मालू' ही नायिका हिवऱ्याच्या लग्नाने नाटकाला सुरुवात करते. हळद काढण्याचा विधी वारली जमातीत रूढ आहे . हिवऱ्याला आई-वडील नसल्याने पाडेखोताने त्यांच्या लग्नात पुढाकार घेतलेला असतो . पाडेखोत स्वखर्चाने हिवऱ्याचे लग्न लावतो. हिवऱ्याला खूप दारू पाजतो . आणि आपल्या दोन माणसांसह मालूला हळद काढण्याच्या विधीसाठी माहेरी जाण्यास सांगतो . पाडेखोताच्या आदेशाने मालूची रवानगी खोताच्या रानात होते. पाडेखोत मालूवर बलात्कार करतो . या प्रकाराने मालू व हिवऱ्या संतप्त होतात. धावलेरीलाही पाडेखोताच्या बापाने नासवलेले असते. पाडेखोताचा हा अत्याचार पिढ्यानपिढ्या चालूच असतो. हिवऱ्याच्या मनात मात्र पाडेखोताला शिक्षा करण्याचा व जुलमी परंपरेविरुद्ध आवाज उठवण्याचा विचार येतो.

'आसाचा फेरा' हे जगतकुमार पाटील यांचे दोन अंकी नाटक या नाटकाचे वैशिष्ट्य म्हणजे संपूर्ण वारली बोलीतून हे नाटक लिहिले आहे. कष्ट आणि दारिद्र्य हे आदिवासींच्या पाचवीलाच पुजलेले. त्यात आशिक्षितपणाची, अज्ञानाची भर, पिढ्यान पिढ्या सावकार शाहीच्या अन्यायाला बळी पडणारा आदिवासी समाज. पिढ्यान पिढ्या आदिवासींचे हे शोषण अविरतपणे चालू आहे.

ISBN: 978-93-83112-10-4

सावकारांच्या गुलामीत अडकलेले आदिवासी स्वतःच्याच जमिनीत वेठबिगारी म्हणून राबतात. आणि त्यातच संपून जातात . सावकारशाहीचे हे शोषण म्हणजे माणुसकीला काळिमा फासण्याचा एक प्रकार आहे . पालघर जिल्हा वेठबिगारांचा जिल्हा म्हणूनही ओळखला जातो. संध्याकाळी शेठ सावकार माणूस 'वेठीचा फास' ज्यांच्या झोपडीसमोर रोवून जाई, त्या झोपडीतल्या आदिवासींनी कोणतीही सबब न सांगता , आपलं दुखणं-खुपण बाजूला ठेवून दुसऱ्या दिवशी तांबडं फुटताच शेठ-सावकाराकडे वेठीच्या कामाला जुंपायचं . आजोबांच्या कर्जाची रक्कम फेडता-फेडता बाप वारला म्हणून उरलेली रक्कम मुलगा फेडत राहतो. मग नातू-पणतू या अल्पशा कर्जाची रक्कम फेडता- फेडता पिढ्यान पिढ्या संपून जातात, पण कर्ज फिटत नाही.

वारली जमातीत इसन्या नावाचा तरुण आपल्या समाजावर लादलेली वेठबिगारी, दारिद्र्य, व्यसनाधीनता, वाईट समजुती या विरुद्ध बंड करतो. कर्ज काढून लग्न करण्याचे नाकारतो, पण त्याचा समाज त्याला ते करू देत नाही. सावकाराचा प्रतिनिधी असलेला मुकादम त्यांच्यावर हे लादत राहतो . यासाठी इसन्याला वाळीतही टाकले जाते. तसेच कामाच्या अति श्रमाने इसन्याची पत्नी लक्ष्मीचा मृत्यु होतो. मुकादम तिच्यावर बळजबरीही करतो. मरतेवेळी लक्ष्मी इसन्याला काही सांगण्याचा प्रयत्न करते, पण कुत्र्यांच्या भुंकण्याच्या आवाजाने इसन्याला ते ऐकू येत नाही. कुत्र्यांना मारण्याच्या नादात इसन्यालाच कुत्रा चावतो व तो वेडा होतो. त्यातच मुकादम व सावकाराच्या सततच्या अत्याचारामुळे त्याचा शेवट होतो. इसन्याने पेटवलेल्या ठिणग्याचा वानवा होतो. लोक पेटून उठतात. शेठ मुकादमाला मारून टाकतात आणि इसन्याला मुजरा करतात. पिढ्यान पिढ्या चाललेल्या वेठबिगारी विरुद्ध बंड करतात. या आसाच्या फेऱ्यातून म्हणजेच गुलामगिरीतून मुक्त होतात.

21व्या शतकात या समाजात बदल झाला आहे. जगातील राजकारण समजून घेण्याची त्यांची जिज्ञासा वाढली आहे. मला माणूस म्हणून जगण्याचा हक्क आहे असा विश्वास आला आहे. माझी लूट होत आहे हे शल्य त्याला बोचू लागले आहे त्याची भाषा बदलली आहे. धड शब्दही बोलायला घाबरणारा आदिवासी आज व्यासपिठावर उभा राहून राजकीय व्याख्याने देऊ लागला आहे. आता आदिवासी

ISBN: 978-93-83112-10-4

साहित्य बाल्यावस्थेतून तारुण्यात पदार्पण करत आहेत . अजून तर आदिवासी साहित्य खऱ्या अर्थाने फुलवायचे आहे . विविध जमातीतील आदिवासी साहित्यिकांनी आपापल्या समृद्ध बोलीचा साज लेवून समृद्ध लोकसाहित्याचा बाज घेऊन अवतरण्याची गरज आहे . त्यांच्या कलांचा व संस्कृतीचा ऐतिहासिक व राष्ट्रीय अंगाने अभ्यास झाल्यास भारतीय संस्कृती समृद्ध झाल्याशिवाय राहणार नाही. यात कोणालाही शंका असण्याचे कारण नाही.

संदर्भसूची:-

1. कॉ. परुळेकर गोदावरी, जेव्हा माणूस जागा होतो , मौज प्रकाशन, मुंबई .1970.
2. डॉ. वाघ अनुताई, कोसबाडच्या टेकडीवरून, ऋचा प्रकाशन ठाणे, 1980.
3. डॉ. वाघ अनुताई, दाभोळच्या जंगलातून ,साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद,1990.
4. डॉ .फडके सुधीर , महाराष्ट्रातील आदिवासी आणि त्यांचे प्रश्न, प्रकाशने, पुणे,1963.
5. प्रा.अनंत पाटील, पहाडातील पाऊलवाटा .
6. श्री.सदाशिव दिक्षित, डांगचा सिंह.
7. वा.ब.कर्णिक, वाडगण.
8. वि.वा. हडप, गोदाराणी .
9. उल्हास राहाणे , रिंगणे.
10. सुभाष सोनकांबळे, बिन बापाची पोर.
11. भिसे आचार्य, जंगलातील छाया , साधना प्रकाशन , पुणे, 1945 .
12. सलीम शेख, रानातली माणसं.
13. गोविंद गारे , अनुभूती.
14. भगवान भोईर , एक हुंदका.
15. प्रा.रमेश कुबल, आदिलीला.
16. जगतकुमार पाटील , आसाचा फेरा.
17. डॉ.गारे गोविंद, आदिवासी समस्या, बदलते संदर्भ.
18. डॉ. सौ. हेमलता मुकणे यांनी क्षेत्रभेटीतून माहिती मिळवली.

ISBN: 978-93-83112-10-4

मुंबई प्रांतातील मराठी संस्थानिक घराण्यांवर लिहिलेल्या साहित्याचे चिकित्सक अवलोकन

डॉ. शितल मनोज पंचीकर
सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग
महाराष्ट्र शासनाचे ईस्माइल युसुफ महाविद्यालय,
जोगेश्वरी, मुंबई
sonarsheetal@yahoo.co.in
९९६०३७६५५७

स्वातंत्र्यापूर्वी भारताचा ६०% प्रदेश हा ब्रिटिश प्रांत व ४०% प्रदेश हा वेगवेगळ्या संस्थानांच्या ताब्यात होता. भारताला **जेव्हा** स्वातंत्र्य मिळाले तेव्हा भारतात जवळजवळ लहान मोठी ६०० च्या वर संस्थाने होती. मुंबई प्रांतात लहान मोठी अशी ३५४ संस्थाने होती.[१] आजचा महाराष्ट्र व गुजरात मिळून मुंबई प्रांत बनला होता. या मुंबई प्रांतामध्ये कोल्हापूर, जव्हार, मुधोळ, सांगली सावंतवाडी, भोर, अक्कलकोट, औंध, फलटण, सत, इचलकरंजी, जामखंडी, कुरुंदवाड (थो.पा.) कुरुंदवाड (धा. पा.) मिरज (थो.पा.) मिरज (धा.पा.) रामदुर्ग, पेठ, सुरगाणा ही मराठी राजघराणे असणारी संस्थाने होती. मुंबई प्रांतातील मराठी संस्थानिकांवर लिहिल्या गेलेल्या काही निवडक पुस्तकांचा आढावा या शोधनिबंधात घेण्यात आलेला आहे. या निवडक ग्रंथांच्या अभ्यासाद्वारे संस्थानिकांची ब्रिटिश राज्यकर्त्यांविषयीची भुमिका, ब्रिटिशांचे संस्थानिकांविषयीचे धोरण, संस्थानांचे प्रजेविषयीचे धोरण, आर्थिक धोरणे, राज्यकारभार, स्वातंत्र्य चळवळीसंबंधीची मतप्रणाली, विलीनीकरणाविषयीची भुमिका जाणून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे. संस्थानांवरील साहित्याचा विचार करता काही संस्थानांसंबंधी लिखाण हे स्वातंत्र्यापूर्वी झालेले आहे तर काही संस्थानांसंबंधी लिखाण स्वातंत्र्यानंतर झालेले आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात संशोधकाने इंग्रजी व मराठी भाषेतून लिहिलेल्या ग्रंथांचा आढावा घेतलेला आहे.

लेखक विठ्ठल पुरुषोत्तम पिंगुळकर यांनी लिहिलेले **सावंतवाडी संस्थानचा इतिहास** या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत संस्थानचे महत्व स्पष्ट करतांना लेखक लिहितात, कोकणातील सावंतवाडी हे जरी एक लहानसे संस्थान असले तरी ऐतिहासिकदृष्ट्या बरेच जुने आहे. खेमसावंत हे या संस्थानाचे मुळ पुरुष होते. या खेमसावंतांनी ताराबाई व छत्रपती शाहु यांच्या संघर्षात सुरुवातीला ताराबाई व नंतर छत्रपती शाहु यांच्याशी एकनिष्ठता दाखवत कुडाळ परगणा व पाच महाल स्वत:साठी इनाम करुन घेतले. कोकण किनारपट्टीवर असल्यामुळे सावंतवाडी संस्थान व्यापाऱ्याच्या दृष्टीने महत्वाचे होते.

ISBN: 978-93-83112-10-4

इचलकरंजी दप्तरांतील निवडक पत्रे यादी हा वासुदेव खरे लिखित ग्रंथात भारतात सर्व संस्थान इनाम असल्याने इचलकरंजी संस्थान हे एकच संस्थान आहे, असे लेखकाने नोंदले आहे. पेशवा बाळाजी विश्वनाथ भट यांची मुलगी अनुबाई यांचा विवाह इचलकरंजीकर घराण्यात झाल्यामुळे या नातेसंबंधामुळे इचलकरंजी संस्थानाचा उत्कर्ष झाला व अनेक संकटातून ते वाचले अशी नोंद लेखकाने केलेली आहे. येथे पेशव्यांशी असलेल्या नातेसंबंधामुळे इचलकरंजी संस्थानचे महत्त्व वाढलेले दिसून येते. ब्रिटिश काळात हे संस्थान कोल्हापूर एजन्सीशी संबधित होते. इ.स.१८१८ मध्ये पेशव्यांच्या सत्तेच्या अस्तानंतर **सावंतवाडी व इचलकरंजी सारख्या सरदार** घराण्यांनी ब्रिटिशांचे स्वामित्व स्विकारुन आपल्या ताब्यातील प्रदेश संस्थान म्हणून टिकवून ठेवलेला आढळून येतो.

याच काळात महाराष्ट्रातील काही संस्थानिक घराणी व संस्थानाअंतर्गत दुही, कलह, फुटीरतेचे वातावरण होते. याच फुटीरतेच्या राजकारणाचा इतिहास डॉ. विभा आठल्ये यांनी लिहिलेल्या **कोल्हापूर राज्याचे सातारा व पुणे दरबाराशी संबंध इ.स. १७१० ते इ.स. १८१८** या पुस्तकामध्ये मांडला आहे. हे पुस्तक म्हणजे त्यांचा संशोधनपर प्रबंध ग्रंथरुपात प्रकाशित झाला आहे. कोल्हापूर व सातारा यामधील वैमनस्याचा मराठा राज्यावर झालेल्या अनिष्ट परिणामांचे विवेचन या ग्रंथात केले आहे. या ग्रंथाच्या वाचनाने कोल्हापूर, सातारा व पेशव्यांच्या आपापसातील संघर्षाचा फायदा इतर सरदार मंडळींनी घेतला. या आपापसातील संघर्षावर नियंत्रण ठेवता न आल्यामुळे पुढे कोल्हापूरकर छत्रपती शिवाजीने इ.स. १८१२ मध्ये इंग्रजांशी तह केला. या तहाने कोल्हापूरच्या राज्यावर इंग्रजांची पकड मजबूत झाली. या ग्रंथाच्या अभ्यासाने मराठी राज्यातील फुटीरतेच्या राजकारणाचा फायदा घेऊन इंग्रजांनी मराठा राज्यावर कशाप्रकारे अधिपत्य प्रस्थापित केले याचा अभ्यास करता आला आहे.

नागपूर राज्याचा अर्वाचीन इतिहास (इ.स. १६९९ ते १८६०) हा डॉ. श.गो. कोलारकर व श्री. गो.मा. पुरंदरे यांनी लिहिलेल्या ग्रंथात नागपूरकर भोसल्यांच्या राजवटीची सुरुवातीपासून ते अखेरपर्यंतची माहिती आलेली आहे. या ग्रंथात इंग्रज रेसिडेंट व गव्हर्नर जनरल यांच्यामधील नागपूर संस्थानासंदर्भातील पत्रव्यवहाराचे सविस्तर वर्णन केले आहे. भोसल्यांनी इ.स. १८१६ मध्ये तैनाती फौजेचा तह स्विकारल्यानंतर त्या काळचा गव्हर्नर जनरल मॉर्क्विस ऑफ हेस्टिंग्ज आपल्या खाजगी दैनंदिनीत लिहितो, ''या तहाने नागपूर हे आमचे एक मांडलिक राज्य झाले आहे. रघुजींच्या मृत्युमुळे ही गोष्ट शक्य झाली आहे, या गोष्टीकरीता अनेक युक्त्या आणि भरपूर पैशाचा मारा करावा लागला.''[१] यावरुन संस्थानाविषयी ब्रिटिशांची भुमिका, संस्थानातील दुहीचा फायदा कसा करुन घ्यायचा याची असलेली जाण व मुत्सद्देगिरीने त्यांनी भारतात प्रदेश विस्तार करताना सर्व प्रकारच्या मार्गांचा कसा अवलंब केला ते स्पष्ट होते.

ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने अशापध्दतीने भारतीय संस्थाने ताब्यात घेतल्यामुळेच पुढे भारतात ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीविरुद्ध संस्थानिकांनी व तेथिल प्रजेनेही उठाव केलेले दिसून येतात. महाराष्ट्रात ब्रिटिशांविरुध्द झालेल्या उठावांवर आधारित **महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्य लढे, अठराशे सत्तावनचा महाराष्ट्र**

ISBN: 978-93-83112-10-4

व समिधा या अनुक्रमे डॉ. वि.गो. खोबरेकर, पुरुषोत्तम गोखले व डॉ. सरल धारणकर लिखित पुस्तकांच्या वाचनातून १८५७ च्या उठावाचे पडसाद महाराष्ट्रातही उमटले होते हे स्पष्ट होते.

नाशिक जिल्ह्यातील पेठ सारख्या लहान संस्थानाचे संस्थानिक भगवंतराव निळकंठराव दळवी (पवार) हे १८५७ च्या उठावात सहभागी झाले होते. त्यामुळे पेठमधील कोळी जनतेने मामलेदार कचेरीवर व सैनिकांनी सरकारी खजिन्यावर हल्ला केला. पुढे ब्रिटिशांनी भगवंतरावांना अटक करुन ४ जानेवारी १८५७ रोजी जाहीरपणे मामलेदार कचेरी समोर फाशी दिली.[३] त्याचप्रमाणे साताऱ्याचे प्रतापसिंह महाराज यांचे वकिल रंगो बापूजी यांनीही ब्रिटिशांनी सातारा संस्थान १८४९ मध्ये खालसा केल्यामुळे १८५७ मध्ये साताऱ्यामध्ये झालेल्या उठावाचे नेतृत्व केले. उत्तरेमध्ये होणाऱ्या उठावाच्या माहितीची पत्रके लोकांना वाटणे, सैनिकांशी संपर्क साधणे, साताऱ्यात लष्कर भरती करणे या त्यांच्या कामामुळे ब्रिटिश सरकारने त्यांना पकडून तुरुंगात ठेवले होते. पुढे तुरुंगातून सुटका करुन घेऊन त्यांनी भूमिगत राहून कार्य केले. पण यामुळे त्यांच्या कुटुंबाचे व नातलगांचे इंग्रजांनी अनन्वित हाल केले. वरील पुस्तकांच्या अभ्यासाद्वारे मुंबई प्रांतातील मराठी संस्थानिक व संस्थानातील प्रजेनेही १८५७ च्या उठावात भाग घेतल्याचे स्पष्ट होते.

१८५७ च्या उठावाचा ब्रिटिश सरकारने बिमोड करुन राणीच्या जाहिरनाम्याद्वारे भारतातील संस्थाने व संस्थानिकांना अंतर्गत स्वायत्तता व सुरक्षितता दिली. त्यामुळेच भारतातील बऱ्याच संस्थानिकांनी प्रशासनाकडे दुर्लक्ष केलेले आढळते. मुंबई प्रांतातील मुधोळचे संस्थान हे त्याचे उत्तम उदाहरण आहे. मुधोळचे संस्थानिक श्री. सर राजेसाहेब नानासाहेब यांचा अयोग्य राज्यकारभार, प्रजेवर अतिरिक्त कर लादून स्वतः ऐषोआरामात जगणे यामुळेच प्रजा संस्थान सोडून जात असून १९३१ मध्ये झालेल्या जनगणनेत संस्थानाची लोकसंख्या कमी झालेली दिसून येते.[४] अशी रोखठोक टिका अनंत विनायक पटवर्धन यांनी संपादित केलेल्या **मुधोळ संस्थानच्या प्रजेची कहाणी** या ग्रंथात केलेली दिसून येते.

मुंबई प्रांतातील काही संस्थानिकांनी मात्र आपल्या प्रजेसाठी उत्कृष्ठ कामगिरी केलेली आढळते. कोल्हापूरचे छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज हे भारतातील सर्वोत्कृष्ठ संस्थानिक मानले जातात. **राजर्षी शाहू छत्रपती** ह्या धनंजय कीर लिखित चरित्रग्रंथात छत्रपती शाहु महाराजांच्या कारकिर्दीचे समग्र चित्रण केलेले आहे. राजर्षी शाहु महाराजांनी २७ जुलै १९०२ रोजी करवीर गॅझेटमध्ये सरकारी खात्यात जी पदे रिक्त होतील त्यातील ५०% पदांवर मागासवर्गीयांची भरती करावी असे जाहीर केले. सक्तीचे मोफत प्राथमिक शिक्षण, मागासवर्गीयांसाठी वसतीगृहे, शेतकऱ्यांसाठी सहकारी संस्था, दुष्काळ निवारण्यासाठी धरणे व कालवे यासारख्या सुधारणा व योजना संस्थानात राबविल्या. तसेच कुलकर्णी व महार वतने रद्द, लग्नाची नोंदणी, बालविवाहाला बंदी मुलींच्या लग्नाची वयोमर्यादा वाढविणे, पुर्नविवाह नोंदणी कायदा, काडीमोड कायदा लागू करुन संस्थानातील न्याय व्यवस्थेत क्रांतिकारक बदल केले. सुधारणांना कृतीची जोड देणारा असा हा मोठा सुधारक राजा होता. त्यामुळेच

ISBN: 978-93-83112-10-4

ते जनतेमध्ये लोकप्रिय होते. त्यामुळेच तत्कालिन भारतीय संस्थानिकांमध्ये राजर्षी शाहु महाराज हे कार्यकर्तृत्वाने श्रेष्ठ होते असा निष्कर्ष काढता येतो.

मुंबई प्रांतातील मराठा संस्थानिक घराणी त्यांचा संबंध उत्तरेतील राजपूत घराण्यांशी होता असे मानत होते याच संबंधावर प्रकाश टाकणारा. **Parmars of Abu Chandravati and their descendants** हा ग्रंथ अबु के परमारोंका इतिहास या पुस्तकाचे इंग्रजीमध्ये भाषांतर आहे. हे पुस्तक श्री. व्ही. एस. श्रीवास्तवा यांनी देवास संस्थान (कनिष्ठ) चे इतिहास संशोधक म्हणून संकलित केलेल्या सुपेकर पवार यांच्या आणि राजपूत घराण्याच्या कागदपत्रांना तसेच युरोपियन लेखकांनी भाषांतरित केलेला मुस्लिम इतिहासाचा अभ्यास करुन लिहिले आहे. प्रस्तुत ग्रंथात अबु चंद्रावतीचे परमार व त्यांचे वंशजांची ४ विभागांमध्ये माहिती दिलेली आहे. चौथ्या भागात सुपा पारनेर (महाराष्ट्र) चे परमार म्हणजेच सुपेकर पवार घराण्याविषयी माहिती दिलेली आहे.

सुपेकर घराण्याचे मुळ पुरुष साबुसिंग हे कृष्णाजी यांचे मुलगे जे संग्रामपुर मेवाड या परमारांच्या शाखेतील असुन ते सर्वात प्रथम महाराष्ट्रात आले. साबुसिंग हे मालोजी भोसले, शहाजी यांच्या काळात त्यांच्या सैन्यात होते. साबुसिंगच्या मृत्युनंतर बुवाजी या त्यांच्या नातवाने पारनेरच्या मानसिंग थोरात यांचेकडून सुपा पारनेर मिळवला तेव्हापासून त्यांना सुपेकर पवार म्हटले गेले.[५] अशा प्रकारे महाराष्ट्रात आल्यावर परमार घराण्याचे नाव बदलून पवार म्हटले जात होते हे स्पष्ट होते. प्रस्तुत ग्रंथात कितीतरी मराठी घराण्यांनी, व्यक्तींनी पराक्रम गाजवला, परंतु त्यासंदर्भातील कागदपत्रे सांभाळून ठेवली नाहीत, त्यामुळे मराठ्यांचा इतिहास पुरेसा समोर आलेला नाही अशी टिका केलेली आढळते. सदर ग्रंथाच्या अभ्यासाद्वारे देवास, धार व मुंबई प्रांतातील फलटण, सुरगाणा ही मराठा पवार संस्थानिक घराणी ही परमारांचे वंशज आहेत असा निष्कर्ष काढता येतो.

अशाप्रकारे आपला वंश, आपले पूर्वज यांच्याबद्दल अभिमान बाळगणारे भारतीय संस्थानिक ब्रिटिश सत्तेमुळे भारतात आपली संस्थाने सुरक्षित आहेत हे जाणून होते त्यामुळेच बहुतांश संस्थानिक ब्रिटिश सरकारशी एकनिष्ठ होते. यामुळेच जेव्हा संस्थानामध्ये स्वातंत्र्यासाठी चळवळ सुरु झाली तेव्हा संस्थानिकांनी त्यास विरोध केला. संस्थानी प्रजेचा लढा हा दुहेरी स्वरुपाचा होता. या संघर्षाचे वर्णन **संस्थानातील लोकशाहीचा लढा** या वि.अ. पटवर्धनांनी संपादित केलेल्या ग्रंथात आलेले आहे. प्रस्तुत पुस्तकात मुंबई प्रांतातील १६ मराठी संस्थानिक घराणी असलेल्या संस्थानातील चळवळींसंबंधी लेख आहेत. प्रजेच्या हिताकडे होणारे दुर्लक्ष यामुळे बऱ्याच संस्थानात आपल्या हक्कांसाठी लढण्यासाठी प्रजा परिषदांची स्थापना झाली होती. संस्थानातील प्रजा दुहेरी गुलामगिरीत होती. संस्थानी प्रजेचा लोकशाहीचा लढा संस्थानिक व ब्रिटिश सरकार विरोधी होता. संस्थानी प्रजेच्या या लढ्यासंदर्भात दक्षिण महाराष्ट्र, विजय (सांगली), वैनतेय (सावंतवाडी) या तीन वृत्तपत्रांनी चांगली कामगिरी केल्याचे लेखकाने नमुद केले आहे. ब्रिटिश भारतात सुरु झालेल्या स्वातंत्र्य आंदोलनापासून प्रेरणा घेऊन

ISBN: 978-93-83112-10-4

संस्थानातील जनतेनेही आपल्या अधिकारांसाठी लढा देण्यास सुरुवात केली असे या ग्रंथाच्या वाचनाने लक्षात येते.

Princely India and Lapse of British Paramountcy व्ही.बी. कुलकर्णी लिखित पुस्तकात भारताच्या इतिहासासंदर्भात एकूण १४ प्रकरणे असून शेवटच्या प्रकरणांमध्ये ब्रिटिश इंडिया व भारतीय संस्थाने अशी दुहेरी व्यवस्था, संघराज्य निर्मितीचे प्रयत्न, स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर संस्थानांचे झालेले विलिनीकरण, हैद्राबाद व काश्मिर प्रश्न या सर्व विषयासंदर्भात चर्चा केली आहे.

संस्थानाच्या विलीनीकरणासंदर्भात ब्रिटिश सरकारची भुमिका स्पष्ट करताना लेखक लिहितात की, The Political, Department of the Govemment of India was of invaluable help to them in their pursuit of separatist aspirations. Men like Cornfield and Lofhian instigated them to swear by the Memorandum and to regard it as their mangna carta. Even lord Moutbaten was mesmerized by this documents for some considerable time and it required the indignant protest of Pandit Nehru and the Stubbrnness of Sardar Patel to awaken him to his responsibility to ensure the return of India to its nationals as a going concern.[५] विलीनीकरणाच्या वेळी सुध्दा ब्रिटिश सरकारने आपल्या फोडा व झोडा या राजकारणाचा उपयोग करुन भारतीय संस्थानांना वेगळे पाडण्याची व्यवस्था करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो. सदर पुस्तकाच्या वाचनाने संशोधकास ब्रिटिश सरकारचे संस्थानाविषयीचे धोरणाची कल्पना येण्यास मदत झाली आहे.

मुंबई प्रांतातील मराठी संस्थानिकांवर लिहिल्या गेलेल्या वरील काही पुस्तकांचा अभ्यास केल्यानंतर पेशव्यांच्या सत्तेच्या अस्तानंतर छोटया मोठया सरदार घराण्यांमध्ये परस्पर चांगले संबंध नसल्यामुळे याचा फायदा घेत ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने संपूर्ण मुंबई प्रांतावर आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले. या वर्चस्वाविरुध्द पुढे १८५७ च्या उठावाच्या वेळी मुंबई प्रांतातील सावंतवाडी, पेठ, **सातारा,** नागपूर यासारख्या संस्थानिकांनी उठावात भाग घेतलेला आढळतो. परंतु ब्रिटिश अधिपत्याखाली आपली संस्थाने सुरक्षित आहेत हे लक्षात आल्यामुळे संस्थानिक ब्रिटिशांशी एकनिष्ठ राहिलेले आढळतात.

या एकनिष्ठेमुळे संस्थानिकांनी संस्थानांमध्ये सुरु झालेल्या स्वातंत्र्य आंदोलनांना विरोध केला. मुधोळच्या संस्थानिकांनी प्रजेकडे दुर्लक्ष केलेले आढळते तर राजर्षी शाहू महाराज यांनी प्रजेसाठी उत्कृष्ट काम केलेले आढळते ब्रिटिश भारतातील सुरु झालेल्या स्वातंत्र्य आंदोलनाचा परिणाम होऊन संस्थानामध्येही स्वातंत्र्य चळवळ सुरु झालेली दिसून येते. **तर** ब्रिटिशांनी भारताला स्वातंत्र्य देतानाही संस्थानासंदर्भात फोडा व झोडा या राजकारणाचा वापर केलेला दिसून येतो.

ISBN: 978-93-83112-10-4

निष्कर्ष

१) मराठी संस्थानिक घराण्यातील दुहीचा फायदा घेऊन इंग्रजांनी संस्थाने नष्ट केलेली दिसून येतात. याच धोरणाचा अवलंब करत इंग्रजांनी संपूर्ण भारतावर वर्चस्व प्रस्थापित केलेले दिसते.

२) मुधोळ संस्थानावरील समकालीन ग्रंथाच्या अभ्यासातून मुधोळ संस्थानाप्रमाणे भारतात इतरही संस्थानिकांचे प्रजा व प्रशासनाकडे दुर्लक्ष होत होते. त्यामुळे जनतेच्या हालअपेष्टा वाढल्याने व त्याविरुध्द समकालीन पुस्तकांद्वारे संस्थानिकांवर टिकाही होत होती हे लक्षात येते.

३) महाराष्ट्रातील पवार घराणे क्षत्रियकुलोत्पन्न असून परमार घराण्याशी संबधित आहे हे स्पष्ट होते.

४) नानासाहेब पेशवे, तात्या टोपे यांचे प्रमाणेच पेठ संस्थानिक भगवंतराव निळकंठराव दळवी व रंगो बापूजी यांनी १८५७ च्या उठावात सहभाग घेतल्याचे व आपल्या प्राणांचे बलिदान दिल्याने दक्षिण भारतातही इंग्रजांविरोधात असंतोष असून त्यामुळेच संस्थानिक व जनता १८५७ च्या उठावात सहभागी झाल्याचे स्पष्ट होते.

५) संस्थानी प्रजेच्या लढा संस्थानिक व ब्रिटिश सरकार याविरुध्द असल्यामुळे दुहेरी स्वरुपाचा होता. त्यामुळेच ब्रिटिश भारतीय प्रांतातील संघर्षापेक्षा अधिक उग्रड होता हे स्पष्ट होते.

६) संस्थानिकांच्या परवानगीने व त्यांच्या आर्थिक सहाय्यातून लिहिलेल्या ग्रंथांमध्ये संस्थाने व संस्थानिकांसंदर्भात स्तुतीपर लिखाण झालेले आढळते. तर काही पुस्तकातून संस्थानिकांवर टिकाच झालेली आढळते. त्यामुळे सलग घटनानुक्रमानुसार निपक्षपातीपणे संस्थानाचा इतिहास लिहिणे आवश्यक आहे हे स्पष्ट होते.

७) मुंबई प्रांतातील काही मोठया संस्थानांवरच अभ्यास करुन लिखाण झालेले आढळते. लहान पण महत्वपूर्ण संस्थानांसंबंधी अभ्यासपूर्ण लिखाण झालेले आढळून येत नाही. तसे लिखाण होणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची

१. The Imperial Gazetteer of India, The Indian Empire Volume-IV Administrative, New Edition-Published under the authority of his Majesty's Secretary of State for India in Council Oxford-At the Clarendon Press 1909, Page No. 97.

२. **डॉ. कोलारकर श.गो, पुरंदरे गो.मा.,(२००५),नागपूर राज्याचा अर्वाचीन इतिहास** (इ.स. १६९९-१८६०), प्रकाशन-श्री. मंगेश प्रकाशन, श्री. शांतादुर्गा निवास, तरुणभारतजवळ, २३, नवी रामदासपेठ, नागपूर प्रथम आवृत्ती, पृ. क. २११.

३. **डॉ.सौ. धारणकर सरल**, (जानेवारी २००८), **'समिधा' १८५७ एक स्वातंत्र्य समर,** प्रकाशक-संस्कार भारती नाशिक, पश्चिम महाराष्ट्र प्रांत, पृ. क्र. ७९.

ISBN: 978-93-83112-10-4

४. **पटवर्धन अनंत विनायक** (संपादक), (१९३६), **मुधोळ संस्थानच्या प्रजेची कहाणी**, प्रकाशक- अनंत विनायक पटवर्धन, संपादक संस्थानी स्वराज्य, घर नं-६२६ शनवार पेठ पुणे, आर्यभूषण छापखाना ९३६/३, भांबुर्डी पेठ, पुणे. पृ. क्र. ५२.

5- **Shrivastavya. V.S.** Ex M. L. C. (Bihar) (1953), ***Parmars of Abu Chandravati and Their Descendants in Other Parts*** Part- IV Parmars (Supekar Pawars) of Supa Parnera (Maharashtra) From 1668 Vikram to 1781 Vikram, Corresponding to (1612 A.D. to 1725 A.D.), Publisher- Aitihasik Gaurav Granth Mala, Bandhu Press, Bihar, Mujhaparpur, Bihar, First Edition, Introspection Page No. III.

६. **Kulkarni V.B.**, (1985), ***Princely India Lapes of British Paramountcy*** Published by Ashwin Shah, Jaico Publishing House-121, Mahatma Gandhi Road, Bombay, Page No- 215

आधारभूत ग्रंथ

१. **खरे वासुदेव वामन**,(१९१३), **इचलकरंजी संस्थानाचा इतिहास व इचलकरंजी दप्तरातील निवडक पत्रे यादी,** आर्यभूषण छापखाना, पुणे.

२. **डॉ. आठल्ये विभा अनिल**, (२००७), **कोल्हापूर राज्याचे सातारा व पुणे दरबाराशी संबंध**, श्री. मंगेश प्रकाशन, श्री. शांतादुर्गा निवास, २३, नवी रामदासपेठ, नागपूर, पहिली आवृत्ती,

३. **गोखले पुरुषोत्तम पांडुरंग**, (५ जुलै १९५७), **१८५७ चा महाराष्ट्र**, प्रकाशक- द.रा. परांपजे, ६ शनिवार पेठ सातारा, दुसरी आवृत्ती

४. **Palekar S.A.**, (2008), ***Sardar Vallabhabhai Patel and National Integration*** Serials Publi. 4830/24, Prahlad Street, Ansari Road Darya Ganj, New Delhi,

ISBN: 978-93-83112-10-4

Samyukta Maharashtra Movement as reflected in the poetic literature of Senapati Bapat

Smt. Kalpana C. Pawaskar
Assistant Professor in History,
Govt. of Maharashtra, Ismail Yusuf College,
Jogeshwari (East), Mumbai - 400 060.
pawaskar.kalpana@gmail.com

ABSTRACT

Samyukt Maharashtra Movement marked by an active role of Senapati Pandurang Mahadev Bapat. It was the demand of the people to initiate Marathi speaking areas along city of Mumbai. Commissions were appointed by government and its recommendations unacceptable to the people of the region. Indian government was reluctant to accept the demand of the Marathi people. Satyagraha was inevitable. Maharashtra Samyukta Parishad then Samyukta Maharashtra Samiti was formed. Senapati Bapat's poems, shlokas, songs are the reflection of struggle. It vividly describes participation of masses, sacrifice and ultimately, attainment of goal of formation of state of Maharashtra without Belgaum. Literature is treasure to be explored.

Introduction

The state of Maharashtra which came into existence on 1st May 1960 after a prolonged struggle made by the people of Maharashtra. This struggle is famous as " Samyukta Maharashtra Movement" in the history of India. After independence, there was increasing demand for the reorganization of Indian states on the basis of language. The leaders in Maharashtra had formed their committee to focus on the demand of the Samyukt Maharashtra. It's demand was language based state along with the city of Mumbai. The Indian government had established committees to look into the matter and to report on the reconstruction of the state. The reports not satisfied the people as their demand of the state of Maharashtra was not meted out. Prime Minister Nehru was reluctant to create state of Maharashtra along with the city of Mumbai. The public, leaders understood the mood of the government and started mass movement. The people from different strata of society learned to illiterate, rich to poor, maleand female, workers all participated in the movement. Some of the eminent personalities were Acharya Atre, Shahir Annabhau Sathe and many others voiced for the Samyukta Maharashtra. The movement was blessed by Senapati Pandurang Mahadeo Bapat who was a great freedom fighter of Maharashtra and India and his active involvement in the movement led to the successful formation of the united state of Maharashtra. His literary work reflects various aspects of pre and post independence India. The paper aimed to discuss the poetic literature through which Senapati Bapat successfully brought awakening, unity among the people of Maharashtra and a great source of inspiration for the Marathi speaking people in different regions in the country and enlightening the struggle of the Samyukta Maharashtra.

Life of Senapati Bapat

Pandurang Mahadeo Bapat popularly known as "Senapati" born on 12 November 1880 at Parner, Ahmednagar district of Bombay Presidency. He had completed his primary education at Parner and

ISBN: 978-93-83112-10-4

High School education in Pune. He, then, joined Deccan college, Pune and became more conscious about the national movement in India. He had great influence of professor of Deccan college namely Francis William Bain who had cultivated nationalist feelings among Indian students, also criticize his colleagues for their policies, inspiring the Indian students for their duty towards their motherland. He was also impressed by Lokmanya Tilak, Mahatma Gandhi and Bolshevik ideology. He had taken the oath to devote his life for the nation. It was the beginning of his revolutionary career. After securing Mangaldas Nathubai Scholarship, went to England and then joined Harriot Watt college for the study of Mechanical Engineering at Edinburgh. He came into contact with socialist leader John Dingwal and on his insistent read paper on "British Rule in India" resulting in loss of scholarship. He went to India House of Shyamaji Krishna Varma and involved himself to acquire the art of making of bomb. He advocated violent methods to achieve justice. He came back to India with Bomb Manual in1908.He went underground as his name was disclosed in Maniktola bomb blast and remained indisguise for four and half years. He had impact of ideas of Lokmanya Tilak and also worked with him. He was influenced by Gandhiji's philosophy of Ahimsa. He was leader of Mulashi Satyagraha who fought against Tata Company and British to give justice to Villagers by the method of Satyagraha. Hence, he was known as "Senapati". He spent many years in jail. He supported and participated in Gandhiji's Satyagraha movement, also opposed when he believed it was not acceptable to him. He had played significant role in the Forward Block of Netaji Subhashchandra Bose. He had worked tirelessly until India gets freedom and for United Maharashtra even after independence.

Role of Senapati Bapat

After independence, the Marathi speaking people had to struggle for the reorganization of state on the basis of language. It was pre -independence period Indian National Congress had recognized the need to reorganize states based on their mother tongue for the advancement of that region and country. Senapati Bapat also believed in it. The Indian government appointed commission for the peaceful solution of the demand. The report of Dar commission stated that the reorganization of states on the linguistic basis would be against the unity and integrity of the nation. But report was unacceptable to the Maharashtra Parishad and people of Maharashtra. Then JVP committee was formed under Pandit Jawaharlal Nehru, Sardar Vallabhbhai Patel and Pattabhi Sitaramaya. The committee recommended Maharashtra without the city of Mumbai. Naturally, it was not acceptable to Maharashtrians. And it was opposed all over the Maharshtra and movement got momentum. Senapati Bapat though old was well aware about the situation in the state and was prepared to play his role in the movement.

Poetic literature of Senapati Bapat

Senapati Bapat was the staunch supporter of the demand of Samyukt Maharashtra along with Mumbai. He was keenly observing the happenings in the state and the response of the Indian government. As soon as , the report of Dar commission was published , immediately he reacted from Nagpur-Sitabardy by publishing a leaflet emphasizing on Satyagraha to achieve the goal. He wanted to turn movement into mass civil disobedience movement. He has suggested beginning of satyagraha movement on 30 January, 1949 by paying tribute to Gandhiji on his first death anniversary. As the Samyukt Maharashtra Parishad felt that time had not come to take such a drastic action, he was waited for six months for the implementation of programme by the Parishad. He has published in poetic form or in Shlokas hisfeelings and demand that Mumbai along with Maharashtra in May 1949. He says that

महाराष्ट्र संयुक्त मुंबैसमेत । मिळावा आम्हा हे असे न्याययुक्त ॥
परि आज श्रेष्ठींजियाचा विरोध । असे जो तयाचा न सोपा निरोध ॥ ...
करोंडी करा भाषिक प्रांत व्हावा । अम्हा अन्य पर्याय कांहीं न ठावा ॥

ISBN: 978-93-83112-10-4

It was sung every morning in Prabhatpheri by the supporters' of movement. He said that demand of Samyukt Maharashtra with Mumbai is just. But the authority was not favourable and refused. He indicated that Pandit Nehru not ready to accept the demand of Mumbai to be the part of Maharashtra. It would have not been so easy to challenge the authority and ready to offer sacrifice to form Marathi speaking state as any other alternative was not acceptable to us. If states like Bengal, UP organized then why not state of Maharashtra. He criticized Dar commission for not to be realistic towards the demand of the people and favorable to the Indian government, we would not accept the report that is anti democratic in nature. He also pointed out that it is essential to bring language based state of Maharashtra and we would be succeeded in our task and would bring importance to Marathi language and working of the state would be carried out in the Marathi language as the state language.

He established Samyukt Maharashtra Mahamandal. (July 1949) It was opened to all belonging to any party or ideology, wishing to immediate fulfillment of their goal of state can be joined it. He propagated his ideas through pamphlets, shlokas, and songs inspiring the people to unite for the fight in a non violent way. He asked the congress members of Maharashtra to leave the congress for the realization of demand. He decided that if government not ready to offer the united state of Maharashtra then he would start satyagraha on 2 October 1949. He changed the name of Samyut Maharashtra Satyagraha Dal to Samyukt Maharashtra Demonstrator Unit. The word satygraha has as some felt, lost its original philosophical meaning of that of Gandhiji's period. He, therefore, founded Samyut Maharashtra Demonstration Unit. Another Shloka, emphasizes the significance of the state of Maharashtra in the union of states of India was very popular during the movement. He writes,

महाराष्ट्र मेला तरी राष्ट्र मेले ।

मराठ्याविना राष्ट्रगाडा न चाले ।।

खरा वीर वैरी पराधीनतेचा ।

महाराष्ट्र आधार या भारताचा ।।१।।...

Senapati Bapat has tried to show that the Maharashtra occupies important place in the country. He believes that state of Maharashtra would bring every possible progress in India. He says that Maharashtra is shield of India. The democracy that not permitting language based states would bring sorrow, like slaves in a independent country. It is not impossible for Maharashtra to gain it and definitely, would bring their dream into reality. Indeed, senapati Bapat was a farsighted man as we can see that today the state has made tremendous progress in the different sectors and made pronounced contribution in the development of the nation. The state plays vital role at national level. The economic growth of the state added to the prosperity of the country. We still, need to achieve much more with the changing world.

The Fazal Ali commission's report published in 1955. It recommended Tri-state i.e. Mumbai City, Gujarat and Maharashtra. Naturally, it received strong opposition from the Marathi speaking areas. Senapati Bapat declared that he would be one of the participants in the fight against our own government until the realization of the demand. In the North Mumbai United Maharashtra conference, he persuade satyagrahis in the following words,

थंड बसला कसे ? उठा घ्या दिल्लीची हजेरी ।

चला, मराठे, उठा, उठी घ्या सत्याच्या संगरी ।।

He was asking the Marathi speaking people that they should demonstrate, to follow satyagraha not only in Maharashtra but also in Delhi for their demand of the state including the city of Mumbai. People should force the Delhi to get justice for their region. They should come together in the fight of truth against the injustice done to them. He personally participated and led the the Morcha at Flora fountain on 18th November 1955. He was arrested along with five hundred satyagrahis. On 21st

ISBN: 978-93-83112-10-4

November,1955 strike was declared to oppose the decision that going to be taken in legislative assembly. Senapati Bapat was not allowed to take part in the demonstration due to his growing age. When he came to know about firing, he immediately reached Chaupaty where meeting was held and declared that Samyukt Maharashtra along with Mumbai and we shall have it. In the year 1956, Samyukta Maharashtra Parishad renamed as Samyukt Maharashtra Samiti to stimulate the movement. He was writing leaflets, giving speeches and carry on with the movement. To motivate the people he wrote,

लोकशाहीची ध्वजा उभारा या तुमच्या नागरी ।
चला चला या चला उडी घ्या सत्याग्रहसमरी ।।ध्रु।।
...मुंबई महाराष्ट्राची राही त्यांच्या ताब्यांत
इच्छा उत्कट हीच मुंबई जनता -हृदयांत...

He later became the member of Samyukt Maharashtra Janata Aghadi and soon, the rising unrest of the people at last forced the Indian government to announce formation of Maharashtra along with its city of Mumbai in March1960. He was restlessly working for the realization of goal. He actively involved in the movement. His poetical literature is the expression of his life during the Samukta Maharashtra Movement. It enlightens the people about the various happenings of the movement from Dar Commission to the martyrdom of Marathi people for their state. He wrote that nothing is impossible for Maharashtra

Conclusion

Senapati Bapat was the person who played eminent role in pre and post independence period. A very few freedom fighters remained active after independence as such him. Even after the formation of the state of Maharashtra, he fought for Belgaum to be merged with Maharashtra. He always struggled for the attainment of his goals. He, thus, had continuously worked without bothering about his age and health in the movement. His literature is in the form of prose and poetry. His literature throws light on different events of his life. It talks about his childhood, teachers who impressed him, as a revolutionary, fought for the swipper's rights in Mumbai, to give justice to women, sufferings of the farmers, cleanliness mission and educating the children of downtrodden, Hindu-Muslim unity, respect for all religions. He has never followed any one organization. He was close to all organizations or party due to his liberal outlook. The letters he has written to his son Vaman and daughter Kamal shows his love for them as well as guiding them, freedom in selecting their career and life partner. The literature in poetic form is also deals with Hyderabad movement, Goa Freedom fight. He also translated Arbindo Ghosh's Divine Life into Marathi. Senapati Bapat literary work shows though highly educated down to earth, helping and supportive and always ready to fight against injustice. It reveals fearlessness, the relations, love for the country and people, belief indemocratic values, rational in thought still faith in god, respect and equal rights for women, downtrodden. He was always remained inspiring the people of Maharashtra through his words and actions. His literature is treasure for the posterity and need to be explored to understand his thoughts and ideas and contribution in national movement and after independence. It is tribute to Senapati Pandurang Mahadev Bapat on the occasion of the Diamond Jubilee of the state of Maharashtra.

References

1) Shri. Shripad Shankar Navare: Senapati, Senapati Bapat Smarak Samiti, Mauj Prakashan Griha,, First Edition,1976, (Marathi)
2) Y. D. Phadke : Pandurang Mahadev Bapat : Portrait of a Revolutionary, National Book Trust, India, published 1994.
3) Senapati Bapat Vangmay, Samagra Grantha, Vol – II (1977) Maharashtra Rajya Sahitya Sanskriti Mandal, Mumbai
4) Senapati Bapat Vangmay, Samagra Grantha, Vol – IV (1986) Maharashtra Rajya Sahitya Sanskriti Mandal, Mumbai
5) Dr.Sadanand More: Lokmanya te Mahatma Vol-I, Rajhans publication,26 January2007 ■

ISBN: 978-93-83112-10-4

Tribal History In The Light of Fiction

Kevin M.Salve
Assistant Professor, R.B. Harris Junior College of Arts, Commerce And Science

I. Introduction

The involvement of literary acts in the writing of History is something unavoidable. The language one uses to record the past events enquires metaphors, phrases and figure of speeches which are fabricated and interpretative. This paper makes a humble attempt to make an assessment of tribal history in the radiance of literature.

The term 'Tribe' can be understood as social groups that are completely based on traditions of common descends and which shares common language, culture and ideology. In India the word "tribe" is used to identify "original inhabitants" or in other words, "Adivasis".

Texts like the Rig Veda, the Dharmashastras, Manusmrithi, the Puranas and the epics Ramayana and Mahabharata, gives us plenty of information about the people who inhabited at the time of the arrival of the Aryan-speaking nomadic who settled in Northern India. The great epics provide us with sufficient knowledge about the marginalization of tribal people and various aspects of their life. In ancient India, tribes were generally referred to by names like 'Aryankas' "forest dwellers" and 'dasyu' or 'dasa' and were also denoted by special names like Savars, Konds, Bhills, Mundas, Santhals and the list goes on.

Adivasi Studies

Despite of limited sources on adivasi literature several attempts have been made over years to study the tribal life in India. Efforts are been made by different scholars, researchers, authors as wells academicians to write on tribal life and to fill the gap between the tribals and the mainstream through the medium of literature. Adivasis are generally illiterate because of which they couldn't developed any individual script of their own. Over a period of time they have successfully developed their own dialect. The initial Adivasi literature consists of folk tales, folk songs. Dr Kalyan Shidram Kokane in his research paper entitled, 'A Brief Survey of Adivasi (Tribal) Literature in Maharashtra' has citied names of few magazines those are devoted to the study of Tribal life. Just to name a few of them, Weekly Kranti Parva, Tribal Welfare, Adivasi Sangharsh, Gondwana Koltur, Tarpa, and Eklavya Gndwana Adivasi Nagara etc [1]. These magazines are great source of information for the mainstream people in order to check recent developments that have taken place within the tribal community.

Tribal Life in the light of Literature

The literary movement that has taken place to enlighten the masses about the tribal life has in a way created different genre of writings within the tribal literature. These different genres have time and again touched upon the different aspects of tribal life. There are some literary works that talks about poignant songs, oral histories, legends, etc. The editorial work of G.N. Devy's Painted Words: An Anthology of Tribal Literature, is one of such kind.[2] The most interesting feature of this work is that it contains tribal versions of the great epics of Ramayana and Mahabharata. There are some literary

ISBN: 978-93-83112-10-4

works on tribal languages. In the year 2018 the Kannada University published a standardized dictionary [3] on the Gondi language. It is a language spoken by an Adivasi community known as the Gonds. This dictionary is an outcome of deliberate efforts of the community to preserve their mother tongue. This dictionary helps us to get more information about the Gonds and their history. Most of the tribal languages fall under the category of Non Scheduled languages which are not protected by the Constitution of India humble efforts are been made on individual and organisationl level as to protect such languages. Bhasha Research And Publication Center[4] founded in 1996 is one such organization with an aim to study, document and also conserve such languages. This organization through its publication unit, Purva Prakash has done a commendable job of documenting the rich literature that is available in their respective languages, their epics, stories, theatre, music, traditions as well as their art. They have published literary and children's magazine, books and educational material in both print and digital format in 32 Adivasi languages as well as in the major languages those of Hindi, Marathi, Gujarati and English.

A great part of Adivasi literature consist of themes that bring into light the struggle of these indigenous people against the exploitation that they met both during pre-independence and post independence period. History takes into account the origin of different tribal communities in general and subaltern history in particular takes a vivid picture of social movements that has taken place to bring into light the lower sections of the indian society who were hitherto neglected by historiography.

Apart from History, Tribals has also become a part of Literature. Fiction one of the most important and most enjoyable genres of literature has taken tribes and their life as a serious subject in their writings. Not many fictional works are written on Indian tribes but we do have considerable amount of fictions that has be written on tribal life in India. Tribes in India differ from each other on various grounds as a result the fictions that are written on these tribes tends to differ from each other. In reality there is no one cultural space that any writer, or even any individual, inhabits. Taking this ultimate reality into consideration, Juri Dutta has come up with her exceptional work, 'Ethnic Worlds in Select Indian Fiction' it is the first of its kind which used the methodology of 'Comparative Literature' to study the ethnographic fiction written in different Indian languages. Most of the fictional works on tribes is basically written about the struggle within the tribal society in order to get themselves the freedom and other liberties that are bestowed constitutionally upon every Indian citizen. Oral history is the most important source to construct any historical narrative on Indian tribes. Dr.Kalyan Shidram Kokane whose work has already being mentioned also agreed with the fact that memory when incorporated with history it results into the emergence of a powerful device when employed by the writer to ensure the work of preserving the tribal stories. It is not possible to summarize the entire fiction works that has been written on Indian tribes in English literature. Here I have taken handful of fictional work that has brought the tribal life and their struggle before the readers.

Mother Forest: The Unfinished Story of C.K. Janu

This book was published in Malayalam in the year 2003 as the 'Life Story of C.K. Janu and was translated into English' by N. Ravi Shankar. The book portrays the life of the Adivasis of Kerala. The book begins with a brief introduction of the Adivasis of Wayanad which is located in northern part of Kerala. The book is basically a life testimony of C.K. Janu of her experiences as an adivasi woman. The story is how this tribal community started losing their lands to the immigrants from Travancore which later resulted in dislocation and territorial marginalization of the indigenous tribe. The book also gives a vivid picture of the Adivasis' first encounter with the world outside the forest and their initial sense of separation. The most beautiful line in the book that makes the book more vocal that says "no one

ISBN: 978 93 83112 10 4

knows the forest like we do. The forest is mother to us. More than a mother because she never abandons us" [5]. These lines force the reader to rethink the way we look at forest. For most of us forest is just a green cover of our planet or home for the wildlife and we do look for commercial gains from these forests but often forget that it is home for tribes where they feel safe as well all do at our home.

Sanjay Bahadur's Hul Cry Rebel

Sanjay Bahadur's Hul Cry Rebel is a fictional narrative of the historical Santhal Rebellion. The author presents this popular event through a fictional story of Shibani who has shown been as a Bengal child-widow and a plotting character of her cunning brother-in-law. Shibani who is the main character of the story, she reached a point in her life where she found her story similar to that of her three generations of Santhals who were unfortunately sucked into the war that was not theirs. The book has a interesting climax. The character of Bikram who is the hero of this novel resembles the legendary tribal and freedom fighter Bisra Munda.

The Adivasi Will Not Dance Stories by Hansda Sowendra Shekhar

The author himself belongs to the tribal community of Santhal. He served as a medical officer in Pakur, Jharkhand his lived experiences can be found in this book through short stories. The characters in these short stories consist of variety of Santhal and non-Santhal playing different roles in the story those of doctors, daily wage workers, homemakers and sex workers, government officials and goondas. The book contains ten stories out of which more than half feature women as narrators. The characters of the stories are found to be exploited and met out with injustice. The adivasi women had a different struggle of survival. This struggle is not of getting political rights or constitutional rights but to get accepted as a human being. The short story in this book entitled, 'November is the Month of Migration, is story of a twenty year old girl named Talamai who belonged to a Christian family, despite of a promise of getting her education by the Christian missionaries, she nor her family ever get the opportunity to even visit a school. Talamai got indulge herself to have sex with a Diku, who is a javan of the Railway Protection Force who in order to justify himself in this act and to let her feel down said to her, "Saali, you Santhal women are made for this only, you are good!"[6]. In return Diku gave her two pieces of cold bread pakora and a fifty-rupee note and walked away. Such incidents highlights that a tribal women were looked upon as a sex-worker by mainstream male gender.

Pratham Banerjee in his paper entitled 'Writing the Adivasi: Some historiographical notes' [7] in his introductory paragraph has raised a much relevant question of whether Adivasi studies have a potential to become a separate and independent disciplinary field like that of gender studies and dalit studies. But now tribal life has become a part of popular culture and literature as well. History tries to describe events that had taken place in the past whereas; fiction depicts what is to be considered as true. History and fiction do share a common background that of a knowledge concerning the human mind. History has its own limitations as far as credibility and authenticity of sources is concerned. Fiction does make a optimum utilization of this limitation and create a world of stories which at large reflects the reality of human society.

Conclusion

There are references of tribal life and the exploitation met out to them both politically and socially in History. History does a macro study of tribes as a community whereas fiction enjoys a liberty of taking

ISBN: 978-83-83112-10-4

down the micro episode in a life of a tribal man or a woman. Fiction very charismatically brings out the psychology of the character in the story.

'Mother Forest: the Unfinished Story of C.K.Janu has personified 'forest' as a mother to bring out the intimate relation between her and the tribes. The story is divided into two sections; the first part is of Janu's childhood and later as her political life. The readers would be finding themselves in a cinema hall watching Janu's story that has all emotions and meaningful climax to unfold. Historical events can be presented through a family drama and this is possible only through fiction and Sanjay Bahadur's Hul Cry Rebel is one of its kinds. It makes a serious tribal uprising interesting for the readers. The representation of historical character, Bisra Munda through the character of 'Bikram' is great blend of history and fiction.

The tribal life can be represented through short stories and the same has been proved by Hansda Sowendra Shekhar through his work, 'The Adivasi will not dance'. These short stories depict different aspects of tribal life. The readers could find stories speaking to them directly and makes readers to thinks upon the dark side of human society when it comes to neglecting the very natural right of someone's existence. Hence we can conclude that any aspect of human life both historical and unhistorical can be perfectly brought into light through fiction.

References

[1] Dr. Kalyan Shidram Kokane, A Brief Survey of Adivasi (Tribal) Literature in Maharashtra, Journal of The Gujarat Research Society, Vol.21, Issue 14, Dec.2019, p.1591.
[2] Pooja Shankar, 'Voices Unheard: Tribal Literature from India, Words without Borders, The Online Magazine for International Literature, March 2017, p. 1.
[3] Akash Poyam, Mind Our Language, The Caravan a Journal of Politics and Culture, Aug.2019.
[4] https://indiantribalheritage.org.
[5] Janu Bhaskaran, 'Mother Forest: The Unfinished Story of C.K.Janu, DC B OOKS, Kerala, 2003.p.5.
[6] Hansda Sowendra Shekhar, 'The Adivasi Will Not Dance Stories, Speaking Tigers, New Delhi, 2015, p. 39-42.
[7] Pratham Banerjee, Writing the Adivasi: Some historiographical Notes, The Indian Economic and Social History Review, 53, 1 (2016), p.1.

■

ISBN: 978-93-83112-10-4

Environmental Ethics: A Critical Study

Dr. Gandhi. H. Dehury
Assistant Professor, Department of Philosophy
Ismail Yusuf Arts, Science and Commerce College, Jogeshwari (E), Mumbai

Introduction

MAN is a son of nature. Unlike today, the ancient man was happy being in nature. In certain ways there is a relation between man and nature that used exploits the nature for his betterment without being harmful to it.

The word "environment" is as wide in connotation as the word " culture." In fact, both the concepts are closely related. Some environs are provided by nature, among which water, air, fire and earth are prominent. Environs are natural and artificial. There is a close interaction between the two.

Today, environment and the need to maintain its proper balance have become topics of great importance. Unfortunately enough, the common person in India is hardly aware of the problem. Big business persons like those involved in Bhopal disaster are at best, lukewarm in their interest. A disturbed ecological balance is threatening of man's environment is not at all a new development.

'Environmental Ethics' is a relatively new field of philosophical ethics concerned with describing the values carried by the non-human natural world and prescribing an appropriate ethical response to ensure preservation or restoration of those values. This often-urgent concern arises especially in view if threats are both to other humans and to non-humans, placing in jeopardy the communities of life on Earth. Environmental ethics, as a recognized field within philosophy, is now entering its third decade.

Environmental ethics is concerned with the moral relations of human beings with their environment. The environment is not merely a collection of living and non-living things but an intricate connection (link) between these various elements. Living beings absorb energy and material from the environment and convert these into living matter. After death, their bodies are decomposed back to the original matter. Water evaporates and becomes clouds and then precipitates back in the form of rain or snow. These linkages and exchanges define the essence of ecology. Immensely benefited by scientific revolution; human beings became oblivious of the fact that in the universe every creature has a rightful share in what is given by nature.

Leopold, the father of the modern environmental movement, claims we must abandon the old anthropocentric (human-centered) conception of ethics and replace it with a non- anthropocentric (bio-centered) ethics. Historically, most people in the Western thought ethics was concerned only about the needs and interest of human beings. Most people in the Western were worried about environmental degradation only because they feared that by damaging the environment we would ultimately harm ourselves. If the environment had any value, its value was entirely instrumental.

Ecological Crisis

The modern western form of development has caused great harm to our life sustaining ecosystems and in the process causing great harm to both human and non-human beings. It has caused destruction of forests, pollution of air, water and soil, depletion of non-renewable resources, global warming, ozone layer depletion, etc. which has devastating implication for both human and non human beings. It has caused and continues to cause extinction of thousand and thousand animal and

ISBN: 978-93-83112-10-4

plant species. It is consuming recklessly our planet earth's non-renewable natural resources producing huge quantities of harmful waste in the process, which is beyond the capacity of earth to convert into natural resources or harmless things. Our modern industries have created a potentially deadly phenomenon known as 'the green house effect'. Many of our modern industries rely on the burning of fossilized fuels. The gases like carbon dioxide, methane, fluorocarbons and nitrous oxide are given off in the atmosphere, which acts as a green house.

Global warming could cause more hunger in poor countries and extinction of many animal and plant species and melt most glaciers of the Himalayas by 2030's according to a draft UN report published on 6th April 2007. Extreme climate changes caused by global warming could lead to heat waves, cyclones, droughts and floods across the world. Leading metrological scientists say that thermal expansion of the oceans as well as melting of large bodies of ice across the globe due to global warming is leading to sea level rise, which has devastating implications for a number of small Islands as well as low-lying coastal areas across the globe.

Today, we stand at the threshold of the disaster in a manner never before faced by humans who, as the Tbilisi declaration states have used their power to 'transform the environment.' Looking at the present environmental scenario, we may even substitute the word 'transform' with words like – 'conquer', 'desecrate', 'plunder', so as to emphasize the fact that single factor – 'a human', distinguished through his distinctive power to reflect, to articulate and be wise, from all other things has been the very instrument of these ecological imbalances that threaten his existence. This declaration compels us to rethink seriously whether humans are responsible for environmental crisis. Various environmentalists confirm that the evolution of humans as intelligent and highly adaptive species have led to an ecology in which they have a position of dominance over all other species on earth. This fact, linked with human ability to modify or even totally alter the environment, has caused danger to extinction of many species.

Globally, the environment scenario is bleaker. Let us glance over some of the environmental disasters poisoning our earth and causing devastation to all forms of existence.

Global warming: Our modern industries have created a potentially deadly phenomenon known as 'the green house effect'. Many of our modern industries rely on the burning of fossilized fuels. The gases like carbon dioxide, methane, fluorocarbons and nitrous oxide are given off in the atmosphere. Global warming could cause more hunger in poor countries and extinction of many animal and plant species and melt most glaciers of the Himalayas by 2030's ,according to a draft UN report published on the 6th April 2007. Extreme climate changes caused by global warming could lead to heat waves, cyclones, droughts and floods across the world. Leading metrological scientists say that thermal expansion of the oceans as well as melting of large bodies of ice across the globe due to global warming are leading to sea level rise, which has devastating implications for a number of small Islands as well as low-lying coastal areas across the globe.

Acid Rains: In the burning of the fossilized fuel, sulphur dioxide and nitrogen oxide are released into the air and can be carried for miles with the wind currents. There they mix with rain and return to earth. Thus, the damage they cause may be far away from their source. And it may adversely affect the marine and wild life. Acid rain is also likely to cause damage to buildings because of its generally corrosive effects.

Ozone Depletion: In the past twenty years, scientists have detected holes or breaks in the layer of ozone at the upper layers of the stratosphere. This layer of ozone protects us from the damaging effects of the ultraviolet radiation from the sun. Such radiation can cause skin cancer or cataract. The breaks and holes in the ozone layer caused by chlorine-bearing pollutants such as the

ISBN: 978-93-83112-10-4

chlorofluorocarbons that are used in refrigerators and aerosol sprays. Carbon dioxide causes the greenhouse effect and global warming and contributes to ozone depletion. Presently, the largest hole is over Antarctica. It is also believed to be over Australia, thereby leading to increase in abnormalities such as skin cancer. Scientists have also predicted openings over other areas in the northern Hemisphere and recently found a 9-14% decline in ozone level.

Waste Disposal: Another serious problem concerns the disposal of various forms of waste from garbage, toxic industrial pollutants and radioactive materials. Industrial waste is washed into rivers and lakes, and blown into air. Dumping of radioactive waste, radiological accidents, such as the Three Mile Island in the USA in 1979, or the Chernobyl Radiogenic disaster in the USSR in 1986, and leakage of Methyl Isocyanate (MIC) from pesticide plant of Union Carbide at Bhopal are matters of great concern; partly because the long term risk is unknown, since these dangerous materials remain in atmosphere for thousands of years.

Selfish-human relations with nature

If we try to understand history of human civilization that is full of conflicts and war for power, it reveals human as not only an intelligent being, but also a 'self-centered', 'egocentric being'. His behavior is not mechanistic, instinctive or predictable as is the case with many or most of the species of life. His acts are distinct, deliberate and predominately with an absolute 'self- interest'. In fact, to understand the true nature of our present predicament of nature, we need to recognize the complex nature of humanity. We need to explore the hidden springs of actions that motivate humans to 'act' upon their surroundings. Human -born selfish tendencies, armored with God like powers, acquired due to science and technology have truly become 'foes' of nature's well being.

Classical western philosophy and mechanistic conception of nature in physical sciences have strongly proposed "Anthropocentrism" and practiced "dominionism" over nature. Presently most of the environmental thinkers largely blame these trends for the ecological crisis we are facing today, like pollution, depletion of resources, the problem of endangered species, factory, farming, destruction of wilderness, etc. They consider these problems as outcome of human handling (or can we say manhandling) and human activity within nature depends upon our knowledge of the interrelationship between humanity and nature.

We need to explore the hidden springs of actions that motivate humans to 'act' upon their surroundings. Human -born selfish tendencies, armored with God like powers, acquired due to science and technology have truly become 'foes' of nature's well being. They can summarize as - a. ignorance, b. greed, c. aggression and d. arrogance.

a) Ignorance: Aldo Leopold's expression of doubt on scientific knowledge, as mentioned in our discussion, on reappraisal of science and technology implicitly refers to human ignorance. Presently, it has become more evident that inadequate understanding of the nature and its laws has become a potent cause of environmental disasters.
b) Greed: It can be expressed visibly in the form of 'economic gain at environmental losses. It is easy to see this principle at work in all cases of exploitation of natural resources, e.g. cutting of trees for various human needs. No doubt a society at a below subsistence level cannot be expected to have strong environmental priorities. Yet human greed is most often a sufficient explanation of ecological vandalism.
c) Aggression: For centuries, the earth suffered from the 'inhumanity to humans' in endless series of riots, wars, violence, battles and the totality of modern warfare. "The First World War was marked by chemical expertise (particularly in Germany) in the manufacture of high explosives, and by the use of chlorine as a weapon as the trench warfare.

ISBN: 978-83-83112-10-4

d) Arrogance: Christian theology, Marxism and scientific notion of 'mechanized universe' has encouraged 'dominion over nature'. As Hugh Montefeiore puts it, 'man has dominion over all nature'. This clear teaching of Bible has been endorsed by centuries of Christian tradition. He adds, "Man is made in the image of God and the beasts are not". With such a belief, is it possible to avoid cruelty to animals?

According to Vyasa's commentary on Patanjali'sYoga-Sutras (2.30) Non-violence (Ahimsa) is the non-harming to any living creature in any way at any time. It is the root of all the other restraints (Yama) namely, abstention from falsehood, stealing, lust, avarice, and all observances (Niyamas) namely, purity, contentment, fortitude, study of spiritual and ethical texts, and devotion to God. They are meant to achieve it, they are taught with the object of rendering the light of its appearance purer." The same is true in the case of non-universal ethical values (Varnashrama dharmas). The doctrine of Non-violence (Ahimsa) has come from the epic Mahabharata, where it is described as not only the highest dharma, but also the highest form of self-control, wealth, penance, puissance, friendship, happiness, truth and scripture. The Mahabharata explicitly says that universal non-violence is that the root of all the ethics (Shantiparva 265.6, 267.20. It is important to note that the form of development of modern western civilization explicitly violates the principles of non-violence, non-amassing wealth beyond requirement (aparigraha), contentment (santosh), cleanliness of ones mind, body and the surroundings (saucha), etc.

In Indian Philosophy, virtues are connected in the course of their development not only to the mundane world but also to the supernatural. The progress of an individual is incomplete without the progress of the society and morality lay, according to the Indian tradition, not in striving for one's own progress, prosperity and happiness but in the progress, prosperity and happiness of all, that is the entire human as well as non-human life world.

Sarve' pi sukhinah santu sarve santu niramayah I
Sarve bhadrani pashyantu ma kashcit dunkhamapnuyat II

The Buddhist Perspective

The theory of Noble Truths (Arya-satya) namely those of concerning suffering, it's origin it's removal and the way to remove it constitutes the core of Buddha's understanding of human life. Like the seers of Hinduism, Buddha also accepts ethical perfection to constitute the core of liberated life which any person could realize through it's eight fold noble path, namely the path of right faith, right-resolve, right-speech, right-action, right-living, right-effort, right-mindfulness, right concentration. Buddha tells us not only not to kill or harm any living creature but also to have loving kindness or good will for all beings including your enemies (Meta). He says "May all beings be happy and secure, may they be happy minded. Let none deceive another, let him not despise another in any place, let him not out of harm or resentment wish harm to another." Let a man-overcome anger by love; let him conquer evil by good. For hatred, does not cease by hatred at any time, hatred ceases by love." Returning good for good is very noble; but returning good for evil is nobler still." Good men melt with compassion even for one who wrought the harm." Silently shall endure abuse as the elephant in the battle endures the arrow sent from bow for the world is ill natured." Self-indulgence and self-mortification are equally ruled out in Buddhism. In his first sermon at Saranath Buddha said there are two extremes, monks from which who leads a religious life must abstain. One is a life of pleasure devoted to desire and enjoyment; that is base, ignoble,, unspiritual, unworthy, unreal. The other is life of mortification; it is gloomy, unworthy unreal. The perfect one, Monks is removal from both these extremes and has discovered the way which lies between them, the middle way which enlightens the eyes, enlightens the mind, which leads to rest to knowledge to enlightenment to Nirvana"(from Mahavaniaga quoted in H.Oldernberg's Buddha, Motilal Banarasidass Publisher,pp-127). It is clear that modern western civilization is devoted to the former kind of extreme.

ISBN: 978-93-83112-10-4

E.F.Schumacher in his book "Small is Beautifull"rightly claims modern economics promotes a culture of multiplication of wants considering consumption to be the sole purpose of economic activities, production of more and more wealth replacing human labour by machine work where it is possible but Buddhist economics promotes a culture of reduction of wants through purification of human character, which is "formed primarily by a man's work". "Work, properly conducted in conditions of human dignity and freedom, blesses those who do it and equally their products". The modern economist fails to see that" work and leisure are complementary parts of the same living process and cannot be separated without destroying the joy of work and the blessing of pleasure".

The Jaina Perspective

Jainism also accepts that ethical perfection constitutes the core of liberated human life ie the life of an arhant. Right conduct (samyak charitra) based on right faith (samyakdarshana) leads to right knowledge, which leads to liberation. The right conduct through which one can get rid of the bondage of karma and reach the goal of life consist in disciplining one's life through the five vows (Vrata) namely non-injury (Ahimsā), truth (Satya), non-stealing (Asteya) self-control (Bramhacharya) non-possession (Aparigraha). It is important to note that the vow of ahimsa tells not only not to harm any being in thought, words and deed but also positively provide help to any suffering being. The Vows are the same for both the layman as well as for the ascetic except that Bramhacharya is restricted by the vows of chastity and aparigraha to contentment in the case of layman.

We have argued in the Second chapter that split-level theory is the most satisfactory ethical theory about Man-Nature relationship. Split-level theorists could be divided it to those who claim that ethically human trivial needs over-ride animal trivial needs and those who claim that it does not. The Seers of Classical Indian Philosophy would consider it to immoral to deprive the enjoyments of animals for our enjoyments, though it would not be immoral to deprive their basic needs to meet our basic needs.

His conception of village Swaraj and Swadeshi i.e., rural self-rule and economic self reliance with reference to vital needs with a critical culture of Truth and non-violence constitutes the core of his alternative to modern western form of development .He did not want to taboo everything above and beyond the bare necessities but they must come after the essential needs of the poor are satisfied. But his ideal life is an enlightened selfless ethical life of simple living and high thinking. E.F Schumacher rightly sees the close relation between non-violence and simplicity. As physical resources are every where limited, people satisfying their needs by means of a modest use of resources living in highly self sufficient local communities are less likely to get involved in large scale violence than people who depend on high rate of use and world- wide systems of trade. He rightly says "Non-renewable goods must be and only if they are indispensable and only with the greatest care and the most meticulous concern for conversation. To use them heedlessly or extravagantly is an act of violence, and while complete non violence may not be attainable on this earth, there is nonetheless an ineluctable duty on man to aim at the ideal of non violence in all he does" (E.F Schumacher, Small is Beautiful, p 50).

Gandhian thought which is based on the fundamental ethics of our classical Indian civilization does provide a solution to the impending ecological crisis. Contrary to popular belief, Gandhi is not against use of machinery as such, although he is against the complete replacement of body labor by machine work. He is not against the use of machines to make physical work more joyful. He would not be against development using machine based on the principle of universal non- violence, which our great teachers and seers explicitly say to be the base of all ethics. He is not against factory production using sophisticated machines if it is necessary for the benefit of the people, although he would prefer such factories to be nationalized. Unlike the culture of development of modern civilization, which treats nature as an adversary to be conquered, the Gandhian approach to development considers Nature as our friend and benefactor.

ISBN: 978 93 83112 10 4

According to Gandhi, Satyagraha is based on non-violence whose essentials are compassion, freedom from anger and from desire. In its negative from ahimsa means physical and mental non-injury to any being, and in its positive from it means the largest love, the greatest charity. The follower of ahimsa should love his enemy. Ahimsa consists of truth and fearlessness, and it allows others the maximum convenience at the risk of maximum inconveniences to its follower even at the risk of life.

For Gandhi, Truth is the ultimate goal of life and Non-violence is its means: "to realize God", "to realize liberation", "to realize Truth" essentially means the same as to realize ethical perfection." He sees clearly that such a life is truly a life of lasting happiness of the highest kind. He sees clearly that the fundamental ethics of all great religions are essentially the same and true. We have argued that we should create a mass Satyagraha to provide the world a rational culture of development based on the principle of universal non-violence, which perhaps only could save the world from the impending catastrophic ecological crises, which has in long run devastating implication for the entire life world, including the human species. Our classical Indian civilization has the moral and spiritual resources to create such a movement to save our planet earth, which has enough to meet our needs but not to meet

References

- Cahn, Steven M., Peter Markie: "Ethics" History, Theory, and Contemporary Issues, (Oxford University Press, New York, 1998)
- Chahal, S. K., Environmental and the Moral Life: Life Towards a New Paradigm, (NewDelhi Ashish Publication, 1994)
- Choudhary, Kamala, "Buddhism and Environmental Activism", (IJPA, Vol.XXXIX No. 0, July-September, 1993, p.567)
- Dasavaikalika, Ladnun, 1974, 4.9; Bhagawati Aradhana, 784-790, et
- Dhavala, 6.1.9-1.16; Gomattasara Karmakanda, 23.16)
- Dower, Nigel, 'Ethics and Environmental Responsibility', (Avebury, Brookfield, Vermont 05036, USA and England, 1991, 1996)
- Dwivedi, O. P., "Global Dharma to the Environments", (IJPA, Vol. XXXIX, No. 3, July September, 1993, p.572)
- Eggeling, Julius, The Satapatha-Brahman, (Part II, Books-II and IV) Eightieth Session, The Indian Philosophical Congress, (University of North Bengal, New Delhi, October 24-27, 2005)
- Elliot, Robert, Environmental Ethics, (Oxford University press, 1995) Environmental Ethics', An Interdisciplinary Journal Dedicated to the Philosophical Aspects of Environmental Problems, (summer 2003, Vol.25) Gandhi, M. K., Hindu Dharma, (Navajivan Publishing House, Ahmedabad, 1950)
- Gandhi, M. K., Hindu Dharma; (Navajivan Publishing House, Ahmedabad, 1950, p. 216) Gomattasara Jivakanda, 75-77; Jivas pra. 132)
- Hodgson, Martin, Hindustan Times, (Mumbai, October 27, 2007)
- Johanns, P., Hinduism, (Motilal Banarsidass Publishers Private Limited, New Delhi, 1993) Kalupahana, David J, Buddhist Philosophy – A Historical Analysis, Miller, Harlen; Williams H. Williams – Ethics and Animals. (Art. Peter Wenz – Ecology, Morality and Hunting, Human Press, 1980, p. 193)
- Mishra, Anil Dutta; 'Gandhian Approach to Contemporary Problems' (Mittal Publications, New Delhi, 1996)
- Mishra, R. P., "Sustainable Developments: The Ecological Perspectives," IJPA, Vol. XXXIX, No. 3, July September, 1993, p.264.)
- Nakamura, Hajime, Buddhism in Comparative Light, (Motilal Banarsidass Publishers Private Limited, New Delhi, 1993)
- Narayanan, K. R., "Greening of Development: Problems and Prospects", World (Environment Congress, 22-24 December 1993, New Delhi)
- Passmore, John, Man's Responsibility for Nature: Ecological Problems and Western Traditions, (New York: Scribner's, 1974; 2nd ed., London: Duckworth, 1980, p.34)
- Purusartha Sidhyupaya, 148; Pavayanasara, 217)
- Radhakrishnan, S., Indian Philosophy, (The Macmillan Company, New York, 1962, Vol. I, J Rai, Ajay Shanker; Gandhian Satyagraha - An Analytical and Critical Approach; (Concept Publishing Company, New Delhi, 2000)
- Ross, Nancy Wilson, Three Ways of Asian Wisdom – Hinduism, Buddhism, Zen. Schumacher, E.F., Small is Beautiful: A Study of Economics as if People
- Mattered, (First published in Vintage-1993)
- Sharma, I.C., in "Ethical Philosophies of India" (George Allen & Unwin Ltd., 1965)
- Sharma, R.N., 'Integral Thought of Sri Aurobindo', (Subhi Publication, Delhi, 2000)

■

ISBN: 978-93-83112-10-4

Purusharthas

Dr. Jayshing B. Sawant
Dept.of Philosophy
Ismail Yusuf College Arts, Science and Commerce, Jogeshwari (E), Mumbai

Introduction

THE doctrine of purusharthas supplies the conceptual framework of entire Hindu culture, as it embodies a comprehensive philosophy of life. According to this doctrine there are four purusharthas namely Dharma, Artha, Kama and Moksha.

Purushartha is what man seeks to attain throughout his life or it is man's purpose in life, goal of life, or life ideal. It is not particular object of desire but the ideal or goal which men seek throughout their life and it is desirable in both psychological and ethical senses and is desired as a matter of fact also."

Upanishadic concept of values seeks to integrate the material and biological with the moral and spiritual values so that each value is the true aim of human life. In such a system of values all values, higher or lower are values in their own right they are absolute, independent and as such are autonomous the higher is higher axiological but depends upon the lower for its ontological basis and lower is independent of higher only ontologically but derives its axiological significance from the higher. Thus, Artha, Kama, Dharma and Moksha are distinct and underivable. They form a system or group, which as a whole provides the value perspective for the proper ordering of human life.

Purushartha thus signifies "a value to be realized." Now the pursuit of value presupposes knowledge not only of what value is but also of a suitable means to its realization. Sometimes this means or sadhana is also styled as purushartha, giving rise to the distinction of 'instrumental and intrinsic values as they are called. For instance money, which is ordinarily acquired as a means to an end, is an instrumental value while pleasure, which is sought for its own sake, is an intrinsic one. Thus, purushartha is defined as an end, which is consciously sought to be accomplished either for its own sake or for sake of utilizing it as a means to the accomplishment of a further end.

It is generally said that only as comprehensive philosophy of value can guide human life, individual as well as social, secular as well as non secular in the right direction. And vedantic philosophy is known for its synoptic and comprehensive view of life and existence. It has taken into consideration various aspects and dimensions of human personality and social life. It has done justice to the material as well as spiritual needs man. It deals with the wholeness of life.

These four goals also represent the various dimensions on which man lives and from which he has to rise ultimately to the highest that is spiritual. Artha and Kama are the goals of man living on material, biological, mental and even intellectual dimensions. These however are to be directed by dharma if one does not want to ruin himself and wants to rise to spiritual dimension and achieve the goal of moksha or freedom from suffering and complete peace.

1. Dharma :

While realizing the importance of Artha and Kama in man's life for his bodily and mental development, upanishadic seers have also recognized the dangers of man loosing himself completely in this path of sensual satisfaction. They have therefore, recommended this life of Artha and Kama to

ISBN: 978-93-83112-10-4

be guided by reason which gives man the knowledge of dharma or morality, and thereby of the means by which to earn artha and ways of spending it, similarly also of how many and what kinds of desires have to satisfied.

Dharma for Upanishads is that which sustains. It is natural function or code of ethics or path of duty. Dharma not only supports an individual in the present state of evolution but also guides him in his future development.

The term Dharma includes both socio- moral duties as well as religious commands. It also implies social as well as character values. Dharma is derived from 'dhr', which means to 'Dharma' as a value contains all the principles required to sustain and uphold human existence in its fullness and integrity. Man is not satisfied with mere survival. He wants to be better and better. He has what the psychologists call 'growth needs', he wants to develop as animal man never feels satisfied with the gratification of purely physiological needs only. The sustenance of human existence implies man's psychological and social existence and not merely biological sustenance. This development is possible only if there is self - restraint. This 'restrain' in order to rise (develop) or to achieve higher levels of human existence is the first lesson of Dharma.

One important function of dharma is to provide checks and our irrational and egoistic impulses. But it also gives us self-identity. It provides us with positive- socio moral ideals and spiritual goals. It maintains balance between the egoistic impulses and the social tendencies, the seculor and spiritual goals. It maintains balance between the egoistic impulses and the social tendencies, the secular and spiritual goals of man.

"Dharma" is not against the fulfillment of natural impulses. But unbridled pursuit of them is dangerous to the individual's integrity and so social existence. Man is a social animal. He needs society. But society is impossible in absence of co-operation and sense of duty. Hence, dharma is distinguishing characteristic of man.

While Artha and Kāma are primarily associated with the development of body and mind respectively, dharma or moral duty is concerned with intellectual development of the individual and the society.

The concept of dharma is the oldest in indian philosophy as it originates in Vedic times in the form of Rta, the eternal moral order upheld by principles, which men have to observe in their lives and their social relationships. To know dharma is to practice it. It is like realizing Brahman Dharma is also identified with universal love Dharma is to love all creatures. Dharma alones leads to moksha, which signifies doing one's utmost to serve universal good. The individual and society are integrated by dharma. Its manifestations in different spheres of life are explained as

Atman the real self has been compared to the occupant of chariot. The Katho Upanishad says, "know thou the soul (atman self)"as riding in the chariot, the body as the chariot knows thou the intellect (Buddhi) as the chariot driver, and the mind (manas) as the reins. The senses (Indriya) they say are the horses, the objects of sense what they range over. The self combined with senses and mind wise men call the enjoyer (bhokta). He, who has not understanding (avijnana) whose mind is not constantly held firm, His senses are under control like the good horses of a Chariot driver (3.5.6). Thus upanisadic sages have pointed out that individual sitting in the chariot(body) with his intellect (Buddhi) effectively controlling the senses and mind by way of Dharma is able to enjoy himself fully(attain peace).

2. Artha:

Artha means wealth. It is an economic value. It is not to be identified with money only. It signifies all

ISBN: 978-93-83112-10-4

sorts of material goods that satisfy human needs and desires. Artha refers to both wealth and political power. All the means, which satisfy human desires, are instrumental values. All of them can be brought under the concept of artha and ends served by them are brought under the head of Kama.

The importance of economic aspect of human life has reached its climax in the contemporary age of economic culture and commercialized civilization when money is given a premium over life and economic interests supplant ethical duty. But the Indian sages had included wealth as the most instrumental value for individual and social development.

Artha, as an economic value, was not to be divorced from social commitments and responsibilities. Hence, it was a social value. When the wealth is pursued for its own sake, it has degrading effect on the personality of man. Because of worship of money, man gets depersonalized and dehumanized. He loses the sense of emotional values of personal affection and aesthetic appreciation. Thus, wealth was never accepted as an end in itself. Upanishads points out that wealth, an instrumental and hence a lower value, cannot give complete satisfaction to human desires katho upanishad says 'No man can be made happy by wealth.

Accumulation of wealth in the hands of few is socially dangerous. It is both an effect and cause of social and economic exploitation of the masses. This is a great defect of what is called capitalist social order. Those who enjoy wealth and food by themselves are sinners. Thus, personal charity was accepted as a social value. It was also given spiritual foundation. Hence, it would stop the rot of commercialization of human relations and emergence of what Tawney calls "acquisitive society" wealth was not only an economic instrument but also an instrument of social harmony.

Thus, Vedic philosophers were positive in their approach towards wealth. They accepted wealth as an aid to creative work and social service. Property earned through personal efforts and used to promote social and spiritual goals is certainly a great social value. It was one of the important moral duties of man to earn wealth and to give away as much as possible in the form of personal charities. Thus Atharvaveda enjoins upon us the duty "Earn and collect wealth with hundred hands and give it away with thousand hands. Earn and liberally use it for the good of all. It helps both the giver and the recipient.

To speak in current terms there was a moral ceiling both n wealth as well as the expenditure of it. Thus according to upanishadic teaching wealth must be earned through personal effort. It must be enjoyed in a way, which is not opposed, to righteousness or moral values and wealth must be used positively for the good of all. Thus not only that there is fine relation between ethics and economics but economics for the Vedic people was a part of social and moral philosophy.

Gandhi's ideology of Swaraj and trusteeship was an amalgam of the twin concepts of Dharma and Artha. He rejected class antagonism and favoured class-coexistence and harmony as necessary to social dynamics. Producers should feel as trustees of wealth produced by joint enterprise. They should feel as trustees of wealth and not as acquisitors or appropriators. All property, according to Gandhi, was social and economic justice postulates equitable distribution of wealth as a measure to absorb the rigours of class conflict. For Gandhi, the possession by few of the wealth when millions were semi-starved was an intolerable and explosive condition. He stood for a liberal welfare state founded on the concept of economic justice where "each man shall have the wherewithal to supply all his natural wants and no more." He, moreover, advocated a limit to wants on a voluntary basis. A harmonious society could be built when economic changes were sought without resort to violent means. His economic theory did not envisage the engineering of a revolution. A constant striving on the part of everyone for limiting wants would usher in a society where spiritual values would prevail. Gandhi felt that these doctrines of limited wants and voluntary effort were in consonance with the Hindu ideals of austerity, thrift and individualism.

ISBN: 978-93-83112-10-4

Consistent with his doctrine of non-violence, Gandhi emphasized the reformative character of punishment. He was opposed to death sentence, for he looked at crime from a religious angle. He saw in the criminal the essentially good element, which had become dormant. To him, crime was bad, but not the criminal. Through education and training, and by the improvement of the socio-economic environment, he thought that the tendencies for anti-social behaviour could be checked. A moral human being was the prerequisite for a good society and not vice-versa. In case morality could spread wider, Gandhi would be indifferent to purely intellectual attainment as a measure of progress. His basic aim was sound moral training and from this point of view, he favoured manual work and handicrafts. His love for Swadeshi was not merely an exercise in nationalism, but a step into the sphere of moral training. His advocacy of self-sufficient autonomous villages was again, meant to inculcate the virtue of self-reliance and moral uplift. His was a theory of the moral imperative in practice.

3. Kāma:

It signifies both physical pleasure and aesthetic joy. The word Kama has several meanings. It means a desire and an object of desire. It also connotes the happiness one gets from the gratification of the desires. So the connotation of 'kama' ranges from sensual enjoyment to aesthetic delight.

Upanishads describe man as "Kamamayoyam hi Parish" Man is truly a bundle of desires which move him from within to do different actions and seek certain objects. Thus, human activities are purpose and goal directed. The satisfaction of every desire is productive of happiness or joy. It requires healthy body and balanced mind.

Unbridled indulgence in physical pleasure disturbs the balance of provided it is pursued in a controlled manner. Naturally, self-restraint is necessary in order to get happiness from sensuous enjoyments. Hence, marriage is considered as a great sacred social institution. It is kind of pledge and socially sanctioned togetherness.

The necessity and utility of self-control is very widely and realistically expressed in the following sentence of Tattiriya Brahman (2.2.56) which compares Kama to ocean "Samudramivahi Kamah Naivahi Kamasya Antah Asti" (Kama or desire is like water in ocean, which is never ending.)

As with Hercules, so with Nachiketas. Even though the God of death tries to seduce Nachiketas by offer of life of pleasure and glory, Nachiketas refuses to be imprisoned in the chains which yama forged for him (s.4.b) and therein proves that he is not like the ordinary run of humankind, which hugs to be ultimately disillusioned in its choice. Nachiketas, true anti-hedonist as he is, refuses to be seduced by life of pleasure. And subjugation of sensual appetites is strongly recommended by Shankara for the attainment of jnana. He tells us "The ignorant like the cattle, run after worldly pleasures they run after mirage. The wise man, the genuine seeker of salvation, on the other hand subdues his lust and wrath and other passions". (GB.522-23). A spiritual regeneration is insisted upon by breaking off the bond of worldly affections, and by practicing austerity Shankara repeatedly stresses the need of cutting asunder the chains of three fundamental urges or concupiscence's (concupiscence of flesh, riches and fame) with a resolute bend of mind towards the supreme atman.

Shankara point out that "Attachment to objects of sensual pleasures arises in man who broods over them. And wrath (krodha) arises when desires lack of discrimination between right and wrong". And he pertinently remarks that persons bereft of discrimination hardly deserve the name "man". "Man is man only so long as his antahkarana is competent to discriminate between right and wrong." (GB 2.62-63).

Thus, upanishadic philosophy while advocating Kama as one of the goals or purusharthas recommends regulating or controlling this Kama with dharma otherwise indulgence in desires continuously and without restrain and discrimination may ruin the man.

ISBN: 978-93-83112-10-4

4. Moksha:

Moksha is considered to be the highest goal of human life. By this, one realizes to the higher levels of being which gives man greater fulfillment and deep satisfaction and this spiritually developmental approach gives direction and meaning to the whole of human life according to Upanishads.

This has to be attained gradually by practice of Dharma for the sake of dharma on the one hand and the realization of the unity of all life on the other. Moksha is also named as self-realization. In order to achieve this goal Upanishads advocate that man has to "rise from the level of selfishness to that of self sacrifice and self devotion from narrow sensual satisfaction to the state of equipoise and equilibrium and from personal, individualized and egoistic attachment to the impersonal universalized and absolute transcendence.

The upanishadic philosophy aims at getting rid of misery and suffering of all kinds. The Vedanta conceived Moksha as the end of suffering and attainment of absolute bliss. While comparing Kama with Moksha, it is said that moksha is to be preferred to Kama because Kama is not 'Amrta' Permanent bur momentary so Kama though necessary in practical life, cannot be called param purushartha. It can be only everlasting happiness devoid of suffering of any kind, which is moksha. It is Nitya Ananda, which is real purushartha. Thus, Moksha is perfected Kama. In this process of perfection, however, kama becomes nishkama for in order to achieve moksha our mind must be purged of all desires.

Conclusion

The concept of shanty represents the upanishadic view of Moksha better. And this peace is conceived in three-fold way, namely individual, social and universal. When man has a sense of duty in dharma, absence of greed in Artha, detachment in enjoyment – kama – one attains to the highest purushartha i.e. Moksha which is peace according to Upanishads.

Again important in this idea of moksha is that a person can attain in this very life a state free from suffering and thereby a state fully of peace, tranquility and blissfulness i.e. Jivanmukti.

References

- Gandhi, M. K., Hindu Dharma, (Navajivan Publishing House, Ahmedabad, 1950)
- Gandhi, M. K., Hindu Dharma; (Navajivan Publishing House, Ahmedabad, 1950; p. 216)
- Gomattasara Jivakanda, 75-77; Jivas pra. 192)
- Hodgson, Martin, Hindustan Times, (Mumbai, October 27, 2007)
- Johanns, P., Hinduism, (Motilal Banarsidass Publishers Private Limited, New Delhi, 1993)
- Kalupahana, David J, Buddhist Philosophy – A Historical Analysis.
- Katho Upanishad (1.26) as quoted by R.E.Hume in "The thirteen principle Upanishads
- Khoshboo, T.N; Mahatma Gandhi: An Apostle of Applied Human Ecology, (Tata Energy Research Institute, New Delhi, 2002)
- Purusartha Sidhyupaya, (48; Pavayanasara, 217)
- Radhakrishnan, S., Indian Philosophy, (The Macmillan Company, New York, 1962, Vol. I,)
- Rai, Ajay Shanker; Gandhian Satyagraha - An Analytical and Critical Approach; (Concept Publishing Company, New Delhi, 2000)
- Ross, Nancy Wilson, Three Ways of Asian Wisdom – Hinduism, Buddhism, Zen.
- Schumacher, E.F., Small is Beautiful: A Study of Economics as if People Mattered, (First published in Vintage-1993)
- Sharma, I.C., in "Ethical Philosophies of India" (George Allen & Unwin Ltd., 1965)
- Sharma, R.N., 'Integral Thought of Sri Aurobindo', (Subhi Publication, Delhi, 2000)

■

सामाजिक वास्तव आणि राजकीय मराठी नाटक: अंधांतर नाटकाचा विश्लेषणात्मक आढावा

दिव्यांग पोतदार
सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग
ईस्माइल युसुफ महाविद्यालय, जोगेश्वरी, मुंबई
divyangpotdar@gmail.com
8830391835

नाट्यप्रयोग म्हणजे नाट्यसंहिता आणि दिग्दर्शन यांच्या सहसर्जक क्रिया वापरातून जे अविस्मरणीय अस्तित्वरूप प्रकट होत त्याचा रंगमंचीय आविष्कार होय. नाट्यसाहित्य ही जीवनाच्या भावरूप अर्थाची शब्दरूप संघटना असते. ह्या शब्दरूप संघटनेचा सर्वार्थ नाट्यप्रयोग रूपाने संघटित होतो. मराठी नाट्यकलेचा प्रारंभ १८४३ पासुन झाला. जवळ जवळ पावणे दोनशे वर्षा पूर्वी मराठी नाटक अस्तित्वात आले. संगीत नाटकापासून सुरु होणारे मराठी नाटक पुढे ऐतिहासिक, काल्पनिक, विनोदी, सामाजिक, राजकीय अशा विविध रुपांमध्ये व्यक्त होऊ लागले. गोविंद बल्लाळ देवल यांचे 'शारदा' हे अभिजात सामाजिक नाटक होते. तसेच कृष्णाजी खाडीलकर यांचे 'किचकवध' हे नाटक पौराणिक कथानकातून राजकीय परिस्थितीवर भाष्य करते. चि. त्र्य. खानोलकरांची नाटके 'हमीदाबाईची कोठी' , 'लोककथा ७८' ही नाटके सुद्धा सामाजिक तसेच राजकीय वास्तवावर भाष्य करतात. विजय तेंडुलकरांची नाटके 'घाशीराम कोतवाल' व 'सखाराम बाईंडर' सुद्धा राजकीय, सामाजिक परिस्थितीवर प्रकर्षाने भाष्य करतात.

हाच इतिहास पुढे चालवत जयंत पवार लिखित 'अधांतर' या नाटकाने समस्त रसिक प्रेक्षकांना अद्वितीय कलाकृतीने भारावून टाकले. औद्योगीकरणाच्या परिणामांमुळे आर्थिक स्थित्यंतराबरोबरच राजकीय आणि सामाजिक उलथापालथ जनता अनुभवत असताना एका अवर्ण निम्न मध्यम वर्गीय कुटुंबाची झालेली वाताहत दाखवून नाटक रसिक-प्रेक्षकांना आत्मपरिक्षण करण्यास भाग पाडते. नाटकाने व्यावसायिक आणि प्रायोगिक रंगभुमीचा अनोखा समेट साधला आहे. अधांतरचा पहिला प्रयोग 'श्री चित्र-चित्रलेखा' या संस्थेतर्फे ८ ऑगस्ट १९९७ रोजी गडकरी रंगायतन, ठाणे येथे पार पडला. व्यावसायिक रंगभुमीचे नावाजलेले कलाकार ज्योति सुभाष, संजय नार्वेकर, भरत जाधव, लीना भागवत,

ISBN: 978-93-83112-10-4

राजन भिसे आणि अनिल गवस इत्यादी कलाकारांनी आपल्या भूमिकांना पूर्ण न्याय देत 'अधांतर' वेगळ्याच उंचीवर नेऊन ठेवले. नाटकाला मास्टर दिनानाथ मंगेशकर पारितोषिक [१९९७-९८] सहित अनेक पुरस्कारांनी सन्मानीत करण्यात आले.

'अधांतर' मधील धुरी कुटुंब कोकणातून मुंबईमध्ये स्थायिक झालेले अवर्ण निम्न मध्यम वर्गीय कुटुंब आहे. संपूर्ण कथानक हे आई आणि तिची चार मुले [बाबा, मोहन, नरू आणि मंजू] व जावई[राणे] यांच्या भवति फिरते. त्याशिवाय शेजारची सावर्डेकर मामी, सतीश नारींगदेकर आणि बटर अशी तीन पात्रे आहेत. नाटकाचे कथानक हे औद्योगीकरणाच्या परिणामांमुळे निर्माण झालेले आर्थिक स्थित्यंतर आणि समकालीन सामाजिक आणि राजकीय उलथापालथ होत असताना मुंबईतील एका सामान्य कुटुंबाची पडझड व त्यातून निर्माण झालेले आर्थिक आणि नीतिमूल्याबाबतचे गहन प्रश्न समाजाला आरसा दाखवायचे काम करतात. प्रत्येक पात्र जरी एकाच सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीमधून येत असले तरीही व्यक्ति म्हणून बदलत्या परिस्थितीतीत त्यांच्या प्रतिसादामधील फरक हा प्रचंड आहे. अधांतरचा कालखंड हा १९९०च्या दशतकातला आहे; मोहन ऐकत असलेल्या क्रिकेटच्या कॉमेंट्री मधील सचिन, अझरच्या उल्लेख यांमधून ते स्पष्ट होत.

मुंबई हे औद्योगीक शहर म्हणून ओळखल जाऊ लागल ते गिरण्यांमुळे. १९८० च्या दशकापासून गिरण्यांना उतरती कळा लागली. गिरणी मालकांनी भविष्यात गिरणी उद्योगा ऐवजी रिअल इस्टेट [भु संपत्ती] मधील नफा आधीच दिसु लागला होता. (MENON, 2012) त्यामुळे गिरणी मालकांनी १९६० व ७० च्या दशकापासून गिरणी उद्योगाच्या आधुनिकीकरणाऐवजी इतर उद्योगांमध्ये मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक सुरु केली. त्याच बरोबर राज्य आणि सरकारने कापड उद्योगाकडे सोयिस्करपणे केलेल दुर्लक्ष याचा सरळ परिणाम असा दिसून आला की १९८० मध्ये मुंबईत असणाऱ्या अडीच लाख गिरणी कामगारांची संख्या ही या १८ महिनांच्या लाक्षणिक संपानंतर १,२३,००० पर्यंत कमी झाली. १९९०च्या दशकात ती संख्या ८०००० पर्यंत खाली येऊन हजारो गिरणी कामगार हे या काळात बेरोजगार झाले. (More, 2002) १९८२ चा गिरणी कामगारांचा संप हा देशातील सर्वाधिक मोठा संप होता व भारतातील कामगार वर्गाच्या लढाईतला एक विशेष टप्पा होता. राजकारणी-बिल्डरलॉबी-गिरणीमालकांच्या युतीने कामगारांचा संप दडपण्यासाठी एका बाजूला पोलिस बळाचा पुरेपुर वापर केला. कामगारांच्या अटका व छळ[torture], त्यांना चाळीत घुसून खेचत नेऊन ताब्यात घेणे, ठिकठिकाणी कडेकोट बंदोबस्त असे अनेक उपाय योजले होते व दुसऱ्या बाजूला शिस्तबद्ध पद्धतीने वृत्तपत्रांच्या सहाय्याने कामगार विरोधी प्रचार तंत्र चालवुन कामगार कामावर न येता पगार उपभोगत आहेत अशी कामगारांची प्रतिमा निर्माण करून संपाबद्दल आणि कामगार लढ्याबद्दलची जनमानसातील प्रतिमा मलिन केली. अधांतरची संहिता १९९०च्या दशकातल्या पार्श्वभुमीवर उभी असल्याने गिरणी कामगारांना व त्यांच्या कुटुंबीयांना १९८२ च्या संपानंतर आलेली निराशा ही धुरी कुटुंबावर सतत दिसत राहते. त्यामुळे राणे [कामगार नेते] जरी लढ्याला

ISBN: 978-93-83112-10-4

घेऊन आशादायी असले तरीही बाकी कुटुंब आणि बाकी पात्र कामगार लढ्याच्या निकालाबाबत अजिबात उत्साही नाहीत. १९८२ संपाची सगळ्यात मोठी मर्यादा म्हणजे लढा हा कामगाराच्या काही आर्थिक मागण्यांपर्यंत सीमित राहिला होता पण जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत जेथे संपूर्ण व्यवस्थेचे धोरणात्मक आणि रचनात्मक बदल संभाव्य असल्याने लढ्याला सुद्धा व्यापक स्वरूप येणे गरजेचे होते पण तसे झाले नाही. राणे नवीन आर्थिक धोरणानंतर [१९९१] भांडवलदारांशी लढत असताना १९८२ संपाच्या मर्यादा या त्याच्या लढ्यातही परत दिसत राहतात. एक कामगार नेता आपल संपूर्ण आयुष्य जेव्हा लढ्यासाठी पणाला लावतो पण लढा अयशस्वी झाल्यानंतर तो जगण्याचा उद्देशच गमावून बसतो हे नाटककाराने दाखवले आहे.

नव-उदारमतवादाच्या प्रक्रियेत संप मोडण्यासाठी भांडवलदारी वर्गाने राजकीय संगनमताने जो नवा माफिया संप्रदाय उभा केला त्याच प्रतिनिधित्व 'नरू' करतो . अब्दुल हसन 'Ghettoisation, Crime and Punishment in Mumbai' या शोधनिबंधात म्हणतात

"No one is biologically born as a criminal. It is society which creates criminals. It is the relationship of individuals with the mode of production which largely determines the social outcome like crime. In societies which are oppressive and pervaded by inequalities, poverty, and discrimination, crime is often high. The capitalist mode of production which is based on the accumulation and usurpation often generates behaviour which is termed as crime. The entrenchment of neoliberalism in recent decades has further exacerbated the social conflicts and criminality in societies and more so in the wonders of capitalist formation –cities."

या माफिया संप्रदायचा वापर कामगारांवर हल्ले करणे, त्यांचा संप फोडणे यासाठी शिताफीने केला जाऊ लागला. पण हा वापर इथपर्यंत थांबला नाही. नरुच दंगलीत उस्मानच दुकान जाळण आणि त्यानंतर कुठल्याही कारणाविना हल्ला हा १९९०च्या दशकातील सुरवातीच्या काळात या वर्गाचा धार्मिक ध्रुवीकरणातुन सांप्रदायिक दंगलीसाठी धर्मांध शक्तींनी केलेला वापर दर्शवतो.

आई [कदाचित अगदी लहान वयात] लग्न करून नवऱ्याबरोबर मुंबईत स्थायिक झालेली गृहिणी आहे. तिच्यावर रूढी परंपराचा प्रचंड प्रभाव सतत जाणवतो. सभोवताली होणाऱ्या आधुनिकीकरणाची आणि सामाजिक राजकीय स्थित्यंतराशी ती अनभिज्ञ आहे परंतु त्याचे गंभीर परिणाम हे तिच्या जीवनावर सतत पडत आहेत पण आईच्या जगण्यातील चिकाटी ही प्रचंड असल्याने या बदलत्या परिस्थितीत जुळवून घेण्यासाठी ती जिद्दीने प्रयत्न करताना दिसते. तिला सामान्य मध्यम वर्गाचे आयुष्य जगण्याची प्रचंड इच्छा ही दिसून येते पण ती इच्छा पूर्ण करण्यासाठी तिची मुले जेव्हा अपयशी ठरतात

ISBN: 978-93-83112-10-4

तेव्हा त्याची कारणे ती कुठेतरी मुलांमधल्या नाकर्तेपणा मध्ये शोधत राहते पण वास्तविक पाहता त्या अपयशाला तत्कालीन सामाजिक-आर्थिक परिस्थिति जबाबदार आहे हे तिच्या लक्षात येत नाही. गिरण्या बंद पडल्याने तिलाही आर्थिक नुकसान सोसावे लागते, त्यामुळेच एकेकाळी बारा डबे गिरण्यांमध्ये देणाऱ्या आईला आता तीनच डब्यांची मागणी राहिली आहे. हे आर्थिक नुकसान भरून काढण्यासाठी ती शिलाईचे काम ही सुरु करते. मुळात ज्यावेळी उत्पादनाची साधने बदलली जातात त्यावेळी मागील उत्पादनाशी निगडीत असंघटित कामगाराचे उत्पन्न देखील ढासळते हे नाटककाराने अधोरेखित केले आहे. जागतिकीकरणानंतर जेव्हा सरकारने आपल्या कल्याणकारी धोरणाकडे पाठ फिरवली त्यानंतर एका निम्न मध्यमवर्गीय वयस्कर स्त्री: जीचे आर्थिक उत्पन्नाचे स्त्रोत जवळजवळ बंद झाले आहेत आणि राज्यसंस्थेकडून भविष्यासाठी कुठलीही तरतुद केलेली नाही अशाप्रसंगी जे प्रश्न भेडसावू लागतात त्याचाच आईलाही सामना करावा लागत आहे. त्यामुळे एलआयसीचे मिळणारे पैसे हे तिला स्वतःच्या भविष्यासाठी जपून ठेवायचे आहेत आणि मुलांनी त्या पैशावर हक्क सांगितल्यावर ती सरळ झिडकारून लावते. या प्रसंगावरून नव-उदारमतवादाच्या काळातील प्रत्येक मध्यम आणि निम्न वर्गातील ज्येष्ठ नागरिकांमध्ये असलेली असुरक्षितता दर्शवते. आजपर्यंत ज्या आईने घरासाठी दागिने, भांडी तर मोडलीच पण त्याशिवाय स्वतःच मनही आयुष्यभर मोडत आली. तिच्या श्रमाला मुलांच्या दृष्टिकोनातून किंमत नसली तरीही त्यांच्यासाठी प्रयत्नांची पराकाष्ठा करत राहिली अशा आईच्या चारित्र्यावर जेव्हा मोठा मुलगा बाबा संशय घेतो तेव्हा भारतामधील समाजव्यवस्थेत स्त्रीचा स्वाभिमान आणि अस्तित्व पुरुष [स्वतःचा मुलगा सुद्धा] बेदरकारपणे ठेचून काढू शकतो हे ठळकपणे स्पष्ट होत. त्यानंतर आईच शून्यात जाणं व घरातील मोठ्या उलथापालथीवरही कुठल्याही तीव्रतेविना व्यक्त होणं हे तिच्या जीवनाचे मर्म हरवून गेल्यासारखं दिसत राहत.

नव-उदारमतवादाच्या या काळात पारंपरिक शैक्षणिक पद्धतीत शिक्षण पूर्ण केलेला मोहन हा पदवीधर असून सुद्धा बाजारात नोकरी मिळण्यासाठी पात्र ठरत नाही. नोकरीसाठी त्याच्याकडे सतत पैशांची मागणी केली जाते पण सावर्डेकर मावशीचा मुलगा राकेश हा आयटीआय करून लगेच 'फिटटाइटनटबोल्ट' मध्ये ड्राफ्ट्समन म्हणून कामावर लागतो कारण बाजारातील गरज ही कुशल कामगारांची आहे जेथे पदवीची गरज राहिलेली नाही. मंजुलाही याच कारणामुळे ब्युटी पार्लर मधील काम मिळू शकते व मुंबईच्या चौकाचौकात उभी राहिलेली ब्युटी पार्लर हा जागतिकीकरणाचाच परिणाम आहे.

नाटकात एक गोष्ट प्रकर्षाने जाणवत राहते ती म्हणजे नातेसंबंधामध्ये पैसा हा एक महत्त्वाचा दुवा आहे. कुटूंबातील सदस्यांचे एकमेकांशी संबंधही बऱ्याच अंशी व्यक्तीच्या उत्पन्न क्षमतेवर अवलंबून आहेत. या काळात पैसा हा माणसाची किंमत ठरवू लागल्याने मोहन सारखे उत्पन्न नसणारे बेरोजगार समाजाच्या नजरेत कुचकामी ठरत जातात व यातून निर्माण होणारा आत्मक्लेश व मानसिक औदासिन्य माणसाला आत्महत्येकडे घेऊन जात ही समाजाची शोकांतिका आहे. आयुष्यात आलेला एकटेपणा तो क्रिकेटच्या

ISBN: 978-93-83112-10-4

सहाय्याने [कॉमेंट्री ऐकून] भरून काढायचा प्रयत्न करीत राहतो. परतु पैसा कमवत नसल्यामुळे टीकेचा धनी होणारा मोहन: पुरुष म्हणून बहिणीच्या चारित्र्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी मात्र अजिबात कुचराई करत नाही.

नाटकातील मुख्य कथानक जरी औद्योगिकरणाचा पार्श्वभुमीवर उभ असल तरीसुद्धा नाटकातील उपकथानक हे मंजूच्या चारित्र्यावर आधारित आहे. तिचे चारित्र्य हे संपूर्ण कुटुंबाच्या अब्रूचा विषय बनल्याचे दिसते. मंजूच लग्नाआधीच्या प्रेमप्रकरणातून गर्भधारणेमुळे कुटुंबातील सर्वजण हे वेळोवेळी तिच्या चारित्र्यावर संशय घेऊन तिच्यावर नियंत्रण ठेवण्याचा सतत प्रयत्न करत राहतात. नरु ज्यापद्धतीने मंजुला वाण्याच्या मुलासोबत सलगी करताना पाहून चित्रपटगृहात मारहाण करतो व तिला ओढत घरी घेऊन जातो यावरून हे स्पष्ट होत की भारतातील पितृसत्ता स्त्रीला किती थरावर जाऊन नियंत्रित करते. भारतीय समाजरचनेत पितृसत्तेने स्त्रीचे स्वातंत्र्य हे प्राचीन काळापासूनच नाकारलेलं आहे. याचे स्पष्टीकरण कौटिल्यच्या 'अर्थशास्त्र' मधून मिळत.

Most serious are those offences that relate to any form of interaction with men other than the husband. If women converse with men in a Suspicious' place they can be whipped in the centre of a village by a 'chandala' instead of being merely let off with a whipping privately [Arthasastra 3. 3.27]

भारताने विज्ञान आणि तंत्रज्ञानामध्ये जरी प्रगति केली असली तरी महिलांची अभिव्यक्ती आजही पूर्णपणे स्वीकारली गेलेली नाही. याचे कारण 'ब्राम्हणवादी पितृसत्तेमध्ये' आहे ज्याची व्याख्या उमा चक्रवर्ती अशी करतात

The need for effective control over women to maintain not only patrilineal succession but also caste purity, the institution unique to Hindu society.

त्यामुळेच जातव्यवस्था टिकवण्यासाठी महिलांच्या अभिव्यक्तीवर निर्बंध घातले जातात; काही वेळा त्यांना एकांतवासात ही ठेवले जाते. कारण महिला या जातीव्यवस्थेचे प्रवेशद्वार आहेत. मंजु वरती घातले गेलेले निर्बंध आणि तिला आणि तिच्या प्रियकराला झालेली मारहाण याच पार्श्वभूमीवर आहे. परंतु मंजुची सुखी जीवनाची संकल्पना ही लग्न व्यवस्थेला नाकारते. तिला समाजातील प्रतिष्ठेपेक्षा तीच मातृत्व आणि पैसा हा जगण्यासाठी अधिक महत्वाचा वाटतो. त्यामुळे लग्नानंतर ती वाण्याच्या मुलाशी [आधीच्या प्रियकराशी] विवाहबाह्य संबंध ठेवते व सामाजिक चौकटींना तोडायचा प्रयत्न करते. मुळात घरामध्ये पुरोगामी साहित्यिक असलेला बाबा धुरी [मंजुचा भाऊ] हा अशा बिकट प्रसंगी तिच्या बाजुने ठामपणे उभे राहणे अपेक्षित आहे पण बाबा हा मुळात दांभिक असल्याने तो अशा प्रसंगी ठाम भूमिका घेताना दिसत नाही. स्वतःला जनतेचा कलाकार समजणारा बाबा हा स्वतःच्या स्वार्थासाठी फक्त तर्कशास्त्रचा वापर

ISBN: 978-93-83112-10-4

करताना दिसतो. त्यामुळे अण्णाची साजरी होणारी तिथी किंवा त्यांनी न स्वीकारलेला स्वेच्छा मृत्यू या गोष्टी त्याला खुपतात पण घरात कामगारांचा लढा लढणाऱ्या राणेंच्या समर्थनार्थ तो कधी उतरत नाही किंवा गुन्हेगारीकरणाकडे वळलेल्या आपल्या भावाचे कठोर विश्लेषण त्याला करावेसे वाटत नाही. मुळातच त्याच्या पुरोगामी पणाला स्वार्थाच्या प्रचंड मर्यादा आहेत. जागतिकीकरणाच्या या प्रक्रियेत कुटुंबातील प्रत्येक जण नाटकाच्या शेवटच्या टप्प्यात भविष्याबाबत प्रचंड उदासीन दिसून येतो. यावेळी माणसाच्या आयुष्याची आधारस्थान त्याच कुटुंब, समाज आणि राज्य ही त्याला निरर्थक वाटू लागतात. प्राचीन तत्वज्ञ अॅरिस्टोटल आपल्या Politics या पुस्तकात माणसाच्या स्वतंत्र व्यक्ति ते राज्यसंस्थे पर्यंतच्या उत्क्रांतीचे विश्लेषण असे करतो की

"First, individual human beings combined in pairs because they could not exist apart. The male and female joined in order to reproduce, and the master and slave came together for self-preservation. The natural master used his intellect to rule, and the natural slave employed his body to labor. Second, the household arose naturally from these primitive communities in order to serve everyday needs. Third, when several households combined for further needs a village emerged also according to nature. Finally, "the complete community, formed from several villages, is a city-state, which at once attains the limit of self-sufficiency, roughly speaking. It comes to be for the sake of life, and exists for the sake of the good life."

उत्क्रांत राज्य व समाजव्यवस्था ही व्यक्तीच्या सुखवस्तु जीवनासाठी असते पण जागतिकीकरणामुळे, राजकीय व सामाजिक क्षेत्रात झालेल्या बदलांमुळे ही व्यवस्था सामान्य माणसाच्या किमान गरजा पुर्ण करण्यासही असमर्थ ठरते. 'अधांतर' या परिपेक्षात महत्त्वाचा दृष्टीकोन अशा रीतीने मांडत की स्वतःच्या गरजा पुर्ण करण्यासाठी आणि आयुष्यात सुख मिळवण्यासाठी जरी माणसाने कुटुंब, समाज, गाव आणि राज्याची निर्मिती केली असली तरी जागतिकीकरणाच्या जगात तो खरच या आधारावर आयुष्यभर विसंबून राहु शकतो की तो 'अधांतरी' आहे हा प्रश्न प्रेक्षकासमोर ठेवून नाटक आपली रजा घेत.

ISBN: 978-93-83112-10-4

समारोप

जगभरातील महान साहित्य हे सामाजिक वास्तवावर मांडणी करणारे आहे. हे नाटक या निकषावर उतरून सामाजिक परिस्थिती प्रामाणिकपणे जनते समोर मांडण्याचा प्रयत्न करत. नाटकामधील वास्तववादी भाषा आणि परिस्थितीजन्य पार्श्वसंगीत जनभावनेशी समरुप होते. कामगार चळवळीची पार्श्वभूमी असलेल्या या नाटकातून लेखकाने जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत गिरणी कामगाराच्या कुटुंबाची वाताहत अगदी तंतोतंत दाखवली आहे. नाटक जातीव्यवस्थेचे परिणाम बाकी विषयांसारखे तीव्रतेने मांडताना दिसत नाही ही नाटकाची मर्यादा आहे. पण त्याशिवाय गिरणी कामगारांचा लढा आणि त्यांच्या कुटुंबांची झालेली पडझड नव्या पिढीला समजण्यासाठी नाटकाचे पुन्हा रंगभुमीवर येणे गरजेचे आहे.

संदर्भ सूची

Chakravarti, U. (1993). Conceptualising Brahmanical Patriarchy in Early India. *Economic and Political Weekly*.

Foundation, E. R. (1997). Mumbai's Textile Mills and the Land Question . *Economical and Political Weekly*.

MENON, M. R. (2012). Land for Mumbai's Millworkers. *Economic and Political Weekly*.

More, S. K. (2002). Coping with Urban Poverty: Ex-Textile Mill Workers in Central Mumbai. *Economic and Political Weekly*.

Naidu, Y. G. (2006). GLOBALISATION AND ITS IMPACT ON INDIAN SOCIETY. *The Indian Journal of Political Science*.

Omvedt, G. (1983). Textile Strike Turns Political. *ECONOMIC ANO Political Weekly*.

Shaban, A. (2008). Ghettoisation, Crime and Punishment in Mumbai. *Economic and Political Weekly*.

टीम, लोकसत्ता "नम्ची आई..!" *Loksatta*, Loksatta, 13 Apr. 2018, www.loksatta.com/ti-ani-me-news/article-on-adhantar-superhit-marathi-family-drama-1662980/.

ISBN: 978-93-83112-10-4

Conference Feedback Report

Shri. Kevin M. Salve, Lecturer in History, R.B.Harris College of Arts, Commerce and Science, expressed that new education policy emphasis on interdisciplinary research and this conference has achieved it with flying colors.

The relation between literature and social sciences widely discussed and successfully established its co-relations essential for the progress in education as well as development of the nation.

It has opened new avenues for the interdisciplinary research and directed researchers towards novel, unexplored arena, to be successfully investigated.

The conference crossing the boundaries, created bond among the academicians for future endeavors.

Smt. Reshmi Jaiswal, Lecturer in Hindi, Ismail Yusuf College of Arts, Science and Commerce, said that institution offers variety of languages including classical languages which are rare today, is taught in this institution .

So many languages taught under one umbrella are highly appreciable. And today international conference on literature and social sciences is the product of this great heritage.

It will further strengthen the research in the languages with interdisciplinary perspective.

ISBN: 978-93-83112-10-4

THE REAL TREASURE OF ISMAIL YUSUF COLLEGE LIBRARY